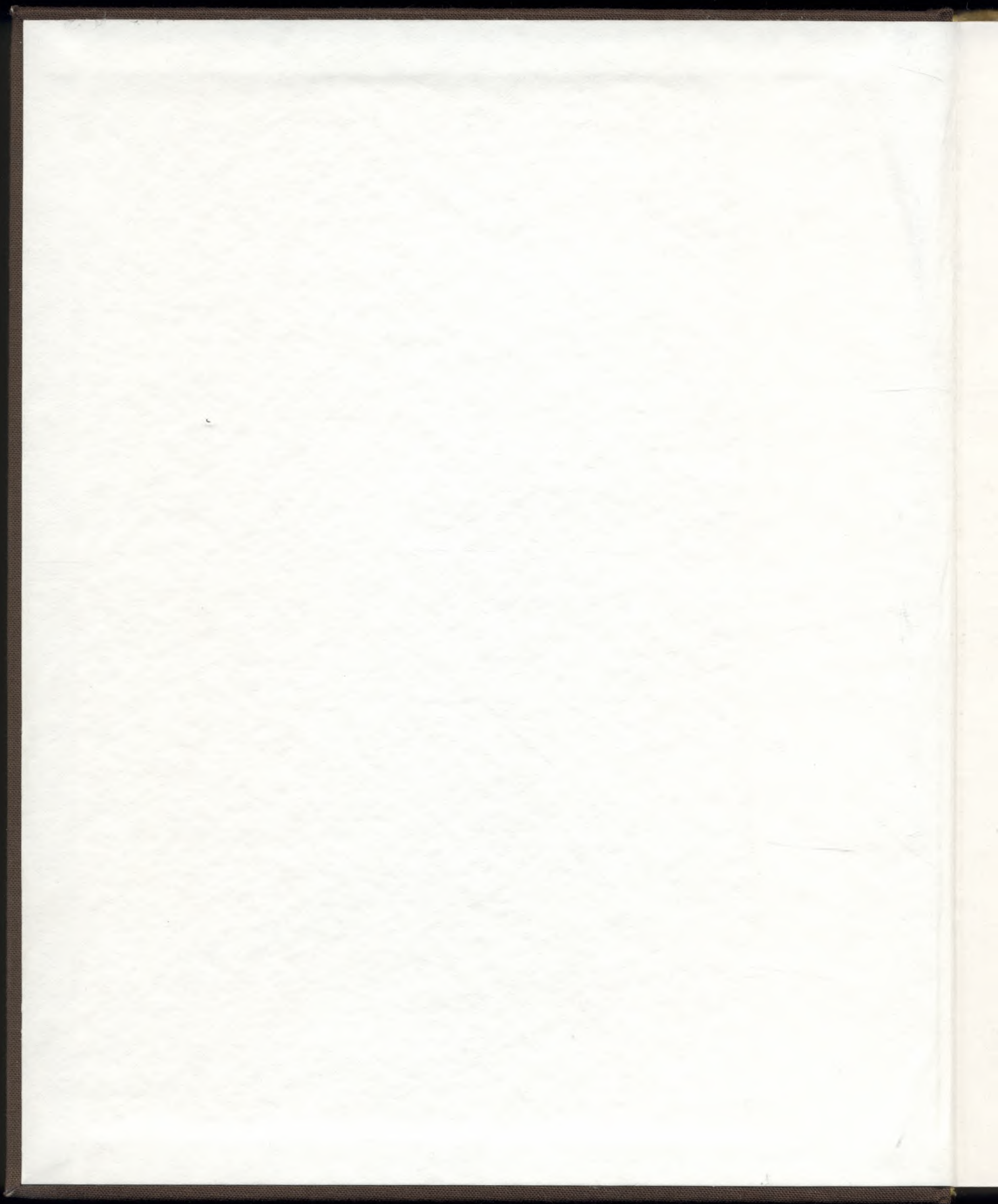
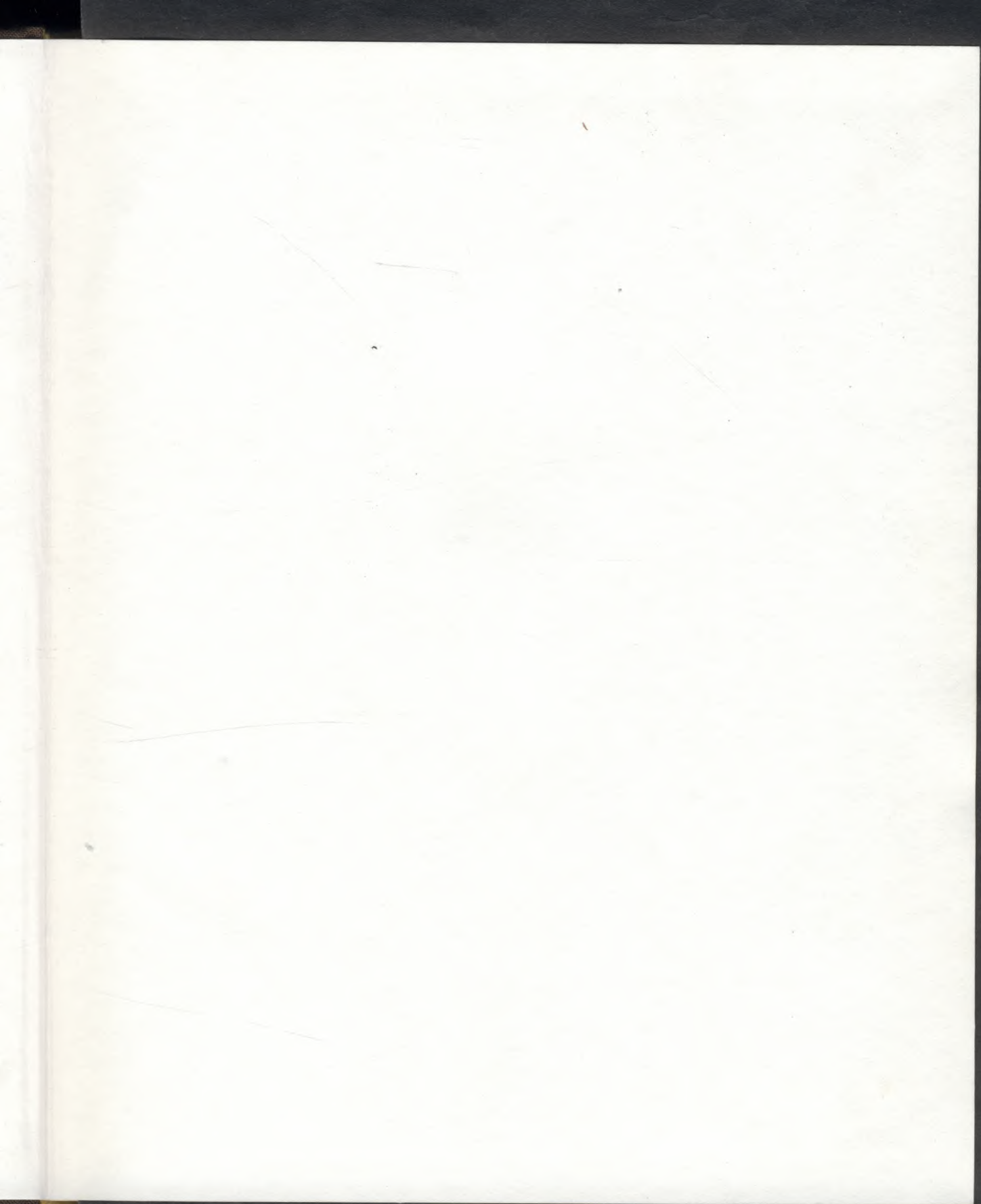

Y
520

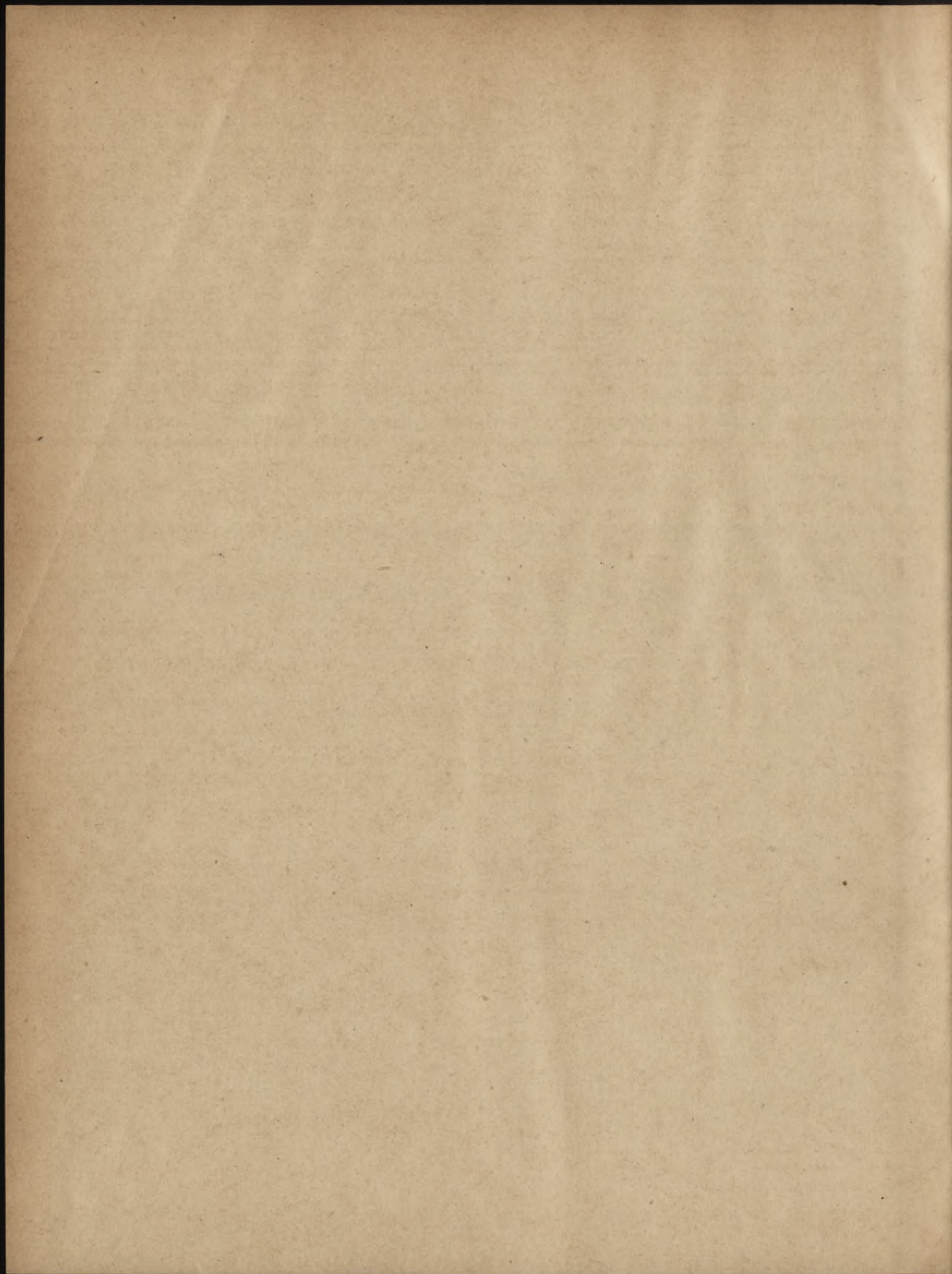

✿ RAPAICS ✿ RAYMUND ✿

MAGYAR KERTEK

✿ KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA ✿

RAPAICS RAYMUND
MAGYAR KERTEK

SZINYEI MERSE PÁL: TŰJA.

MAGYAR KERTEK

A KERTMŰVÉSZET MAGYARORSZÁGON

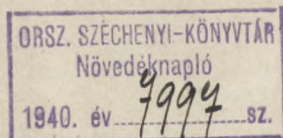
ÍRTA

RAPAICS RAYMUND

A MAGYAR KÖNYVBARÁTOK RÉSZÉRE KIADJA
A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

95104

Kiadásért felelős : Dr. Máté Károly.

32940. - Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest VIII., Múzeum-krt 6. (F.: Thiering Richárd.)

I.

A KÖZÉPKORI KOLOSTORKERT.

A Közép-Duna medencéjének kertészete a római megszállás évszázadaiban emelkedik ki a történelemelőtti ködös idők homályából, humanista tudósaink régi hagyományok nyomán egyenesen *Probus* császárt ünneplik mint a Szerémség első szőlőtelepítőjét. Ez azonban így nagy túlzás. A történelem hiteles adatai mást mondanak. Pannóniában, s itt is főként a Szerémségben, miként messze nyugaton, Galliában, időszámításunk első századában olyan magas fokra emelkedett a szőlőtermesztés és a bortermelés, hogy erős versenytársa lett a római birodalomban az itáliai boroknak. Ekkor a római szőlőtulajdonosok nyomására *Domitianus* császár 92-ben a határtartományokban, vagyis Galliában és Pannóniában, eltiltotta a szőlőtermesztést és sok helyen kivágatta a szőlőtöveket. A tilalmat csak *Probus* császár oldotta fel.

Ez is nagy cselekedet volt, megérdemli, hogy sohase felejtjük el. Kivált, mert a hagyományok szerint *Probus* császár életével is megfizette. *Aurelius Victor*, római történétíró, feljegyezte, hogy *Probus* császár a légiók pihenő katonáival Galliában, Pannóniában és Mösiában szőlőt ültettetett. Másutt pedig azt írja, hogy ez a császár, aki maga is a Szerémségben született és apja kertész volt, az Almus-hegyen szőlőskertetek telepített katonáival. Ez 276-ban történt. A katonáknak azonban nem tetszett a békés kerti munka, s haragjukban agyonverték a császárt.

Később is sokat szenvedett a pannóniai szőlőtermesztés. *Claudianus*, római költő, versben énekelte meg a kvádoktól és markomanoktól felszabadított Pannóniát, ahol újra szőlőkkel ültették be a szőke Ister hegyeit.

A történelem hagyományai alapján bőven fakadnak a mondák forrásai. Mondák emlékeztetnek Pannónia gyümölcstermesztésére is. Érdekes, hogy nemcsak itthon, hanem külföldön is. Például Franciaországban egész mondakör fejlődött a téli kármánkörte pannóniai eredetéről. Francia szakmunkákban olvashatjuk erről a körtéről, hogy *Szent Márton* vitte magával Sabariából, mikor 374-ben megválasztották Tours püspökének. A téli kármánkörte, vagy mint a franciák nevezik, *Bon-Chrétien d'hiver*, hajdan gyakran szerepelt a franciák közt *Szent Márton* körtéje és

toursi körte néven is. Ezek a nevek azt mutatják, hogy franciaországi termesztésének Tours volt a központja, a monda azonban valószínűleg a keleti eredet emléke, de nyilván csak helyi hatásra kapcsolódott *Szent Márton*-hoz és szülőföldjéhez. Olvassuk ugyanis Bon-Chrétien de Constantinople nevét is. Magyarországon hajdan a nyári kármánkörte volt a legkiválóbb, nálunk a téli kármánkörte csak nyugati behozatal. A végleges megoldás az lehet, hogy valamikor régen keletről egy ősből kármánkörte jutott Európába a balkáni úton, s itt nálunk az éghajlat hatására nyári, a nyugati országokban szintén az éghajlat hatására téli körte lett belőle.

Nálunk szívesebben vezetik vissza a mondát tápláló emberek az ismeretlen eredetű gyümölcsöket a törökre. De akad híve a római kornak is. Például *Entz Ferenc* munkájában olvassuk, hogy *Czukur János*, hódmezővásárhelyi gyógyszerész, aki egész életében foglalkozott a magyar gyümölcsfák összegyűjtésével, magyar gyümölcsfajtanak minősítette a Hardenpont téli vajkörtéje néven ismert körtefajtát, „amelyet az ifjabb *Plinius* Crusta Tumana néven leírt, s amely a rómaiak idejétől fogva Mehádia környékén honos volt”. Sem *Czukur*, sem *Entz* nem ismerte az *Entz* munkájában Ferdinánd koronaörökös néven bemutatott körtefajta helyes nevét és eredetét, ezért ragadhatta képzeletük ezt a körtefajtát a római megszállás korába.

Korunk a természettudományok segítségével levethette a humanista bilincseket, a Pannónia szőlőtermesztéséről szóló adatokat is, a későbbi gyümölcstermesztési módokat is általánosabb és jelentékenyebb történeti mozgalmakba foglalhatja bele. Ma már tudjuk, hogy a Közép-Duna medencéjében a földművelés és a kertészet eredete a csiszolt kőszerszámok korába visszanyúlik, már akkor elhozták ide a nyugat-ázsiai elsődleges kultúrközpontból az ősi gabonákat, búzát, árpát, az ősi főzelékféléket, lóbabot, borsót, lencsét és az ősi gyümölcsöket, a szőlőt, almát és a körtét. Később is évezredek és évszázadok folyamán a kisázsiai és balkáni ősi úton sokáig áramlottak új termesztett növényfajok és növényfajták a Közép-Duna medencéjébe. A rómaiak tehát már találtak itt Pannóniában valamilyen kezdetleges kertészkedést. Lényeges az, hogy nem hoztak ide új fajtákat, hanem az itt már termesztett fajták nemesedtek meg a nyugati, akkor római, tudomány és gyakorlat hatására. Gyümölcstermesztésünkben ez a fontos találkozás még sokszor megismétlődik. A keleti — balkáni, kisázsiai, turkesztáni — fajták itt nemesednek magyarrá és európaivá a nyugati kultúra hatása alatt, s így ismeri meg ezeket a fajtákat Európa.

A népvándorlás századaiban elhanyaglik Pannónia kertészete, a keleti út elakad valahol a Balkánon, bár egyre újabb fajtákkal tör előre, amint felszabadul, legalább a Szerémségig, amely ilyen módon valóságos gyűjtőhelye lesz a magyar honfoglalás után is a gyümölcsfajtáknak. A nyugati kultúrhatás is elapad. Csak akkor bontakozik ki újra a Közép-Duna medencéjében a kertészet nagyobb arányokban, mikor a magyarok itt államot alapítanak, s a nyugati kultúrába fogják össze a keleti nyers áramlásokat.

A honfoglaló magyarság valószínűleg nem kertészkedett, de ismerte a kertészetet és áldásait. Nagy költöző útján, amely nem más, mint a nyugatázsiai elsődleges kultúrközpont felső útja, nemcsak a természettől erdőn-mezőn kínált gyümölcsökkel ismerkedett meg, eperrel, szederrel, kökénnyel, meggyel, sommal, mogyoróval, hanem a kertben termett almával, körtével, szőlővel is, amelynek leves termékét is ismerte, a bort. A magyar nyelv bizonyossága szerint a kert ismeretét az iráni népek rokonságába tartozó alánoktól szerezte. Az V. század végétől ugyanis a IX. század első évtizedeiig az ősmagyarság a Kaukázus felett elterülő vidéken, az Azóvi-tengertől keletre, a Kubán alsó folyása és a Kercsi-szoros vidékén lakott. A magyar szállásföldeket itt a Kaukázus-hegység határolta, s a terület szomszédos volt az alánok földjével. Az alánokkal folytatott érintkezések, amelyek emlékét a Hunor és Magyar mondájában *Bulár* feleségeinek és *Dula* alán fejedelem leányainak elrablása őrzi, sok szóval gazdagították a magyar nyelvet, amelyek közt találjuk a kert, dió és birs szót is. Az a kezdetleges kertészet tehát, amely a Közép-Duna medencéjében a népvándorlás korában is eltengődhetett, nemcsak idegen nem volt számára, hanem egyenesen életszükségletei közé tartozott. Nemcsak átvette a szláv kertészekről a bab, tök, szilva, barack, cseresznye stb. szavakat a maga nyelvkincsébe, hanem megőrizve a messze keletről hozott emléket, például a fentebb említett gyümölcsökön kívül a tormát, hagymát, ismeretüket ezen a néven mentette át abba a korba, mikor maga is véglegesen megtelepedett, s egyszerű földművelésen és állattenyésztésen kívül kertészkedéssel is kezdett foglalkozni.

Arról a kezdetleges kertészetről, amelyet a honfoglaló magyarság a Közép-Duna medencéjében talált, nehéz lenne hiteles képet rajzolni, s ez nem is feladatunk. Ellenben meg lehet és meg is kell állapítani, hogyan emelkedett ki ebből a kezdetleges kertészetből az első magasabbfokú, vagyis rendszeres kertészet Magyarországon. A fejlődésnek ilyenféle példáival nagy számban találkozunk a kertészet ókori történetében a Földközi-tenger mellékének országaiban és a középkori nyugati országokban. A kezdet mindenütt valami ősi egyszerűség volt, amelyből minden nép, minden kultúra a maga sajátosságai, ízlése, tehetsége szerint emelte ki és fejlesztette művészeti színvonalra a kertészetet is, mint kultúrája minden más elemét.

Bármilyen kezdetleges, bármilyen egyszerű is volt az a kertészet, amely a honfoglalás idején Magyarországon fenntarhatta magát, s bármilyen nagy utat futott meg azóta a magyar kertészet, valami mégis maradt belőle későbbi századokra is, mindenesetre éppen elég ahhoz, hogy a magyar kertművészet kezdeteit közvetlen példákból megismerhessük. Keressük az első nyomokat ugyanott, ahol az első történeti nyomokat találtuk a Közép-Duna medencéjében, vagyis a szőlészet körében. *Schams Ferenc* nagy szorgalommal tanulmányozta a múlt század első felében a magyar szőlővidékeket, s kutatásai eredményéről részletesen be is számolt. Munkája bevezetésében megkülönböztet régi és új magyarországi szőlőket. Újnak nevezi azokat, amelyekben a szőlő-

tőkék szép egyenes vonalban sorakoznak a hegy oldalán, régeinek pedig azokat, amelyekben a tőkék rendetlenül, összevissza szóródnak szét a szőlőskertben. Az utóbbiakban nagyon régen, részben még a történelemelőtti időkben, legkésőbb azonban a tatárjárás után ültették a szőlőt. Ezekben a régi időkben a szőlőültető a dolognak a könnyebb végét fogta, oda ültette a szőlőt, ahol alkalmas helyet talált, a kövek, talajegyenetlenségek, a kiirtott fák tuskói közt. Ugyanezeket a helyeket használta fel akkor is, mikor a tőke elvéhnédett, vagy más okból kipusztult. A legegyszerűbb szaporítási módszerhez fordult, a homlításához, valamely szomszéd tő vesszőjét lehajlította és a megfelelő helyen lehantolta, mikor azután a szőlővessző gyökeret vert, levágta a tőkéről, hogy a maga külön életét élhesse. *Schams* idejében tehát még sok ősi, kezdetleges módon ültetett szőlő volt az országban. De voltak már nagy számmal új szőlők is. Ezekben a talajt megdolgozták a szőlő telepítése előtt, s szépen egyenes sorokban ültették el a vesszőket.

Az a különbség, amely *Schams* idejében még feltűnő volt a régi és az új szőlők között, legszebb példája annak, miként emelkedett ki az ősi kezdetleges kertészetből a magyar kertművészet. A régi kertészetben rendetlenség volt, a célnak így is megfelelt, az új kertészet azonban bizonyos rendet kívánt meg a kertben. Egyenes vonalakat. Ha általánosabban akarjuk kifejezni magunkat, mértani szabályosságot. Olyan valami ez, ami nincs meg sem a szőlő, sem más termesztett növény természetében, sőt a talajában sem. A mértani szabályosságra nevelt emberi szem követelménye lép fel itt a kertészetben, s ez a természetfölötti, ez a kulturális elem viszi bele a kertészkedésbe az első művészeti követelményt. A kezdetleges régi és egyszerű ember szeme nem akad meg a rendetlenül szétszóródó szőlőtőkéken, a legkevésbé is civilizálódó, a kultúra és a művészet legelemibb ismereteit magában kifejlesztő ember azonban megütközik ezen a rendetlenségen, s megkívánja, hogy a szőlőtőkék sorjában álljanak, mert szeme csak így gyönyörködhet s így nyughat meg, mikor a szőlőskertet nézi.

Más példákat is idézhetünk. A renaissance nagy századában, a XV. században, nálunk is megjelent a templomi képeken a természeti háttér a Megváltó és a szentek alakjai körül, és a természeti háttérrel a festők nagyon részletesen, nagyon természetesen dolgozták ki. Annyira ragaszkodtak a természethez, hogy inkább hazai környezetbe helyezték a bibliai jelenetet, mert pálmát, gránátalmafát stb. nem festhettek természet nyomán, ellenben almafát, magyar kertet annál inkább. Ha megnézzük ennek a századnak oltárképein azokat a jeleneteket, amelyeknek kert a színtere, régi magyar gyümölcsösöket látunk magunk előtt. Egyszerű középkori magyar kertetek többnyire cserénykerítéssel, rendetlenül elszóródó gyümölcsfákkal, a földön a füvek közt pitypanggal, ami azt mutatja, hogy bizony nem valami nagy gondban volt része ezeknek a régi kerteknek (1. és 2. kép). S ha most megnézzük egy új magyar gyümölcsöst, micsoda más, micsoda művészeti szépségű kert jelenik meg előttünk!

A példákat tovább folytathatnánk, de ennyi is elég annak szemléltetésére, hogy a művészeti színvonal eléréséhez a kertészetben is első követelmény a mértani elem megvalósítása a növények elhelyezésében. És majd látni fogjuk, hogy a kertészet

1. KÖZÉPKORI MAGYAR GYÜMÖLCSÖSKERT.

(Kassai székesegyház: Krisztus az olajfák hegyén.)

fejlődése, a kertművészet korszakainak egymásrakövetkezése, a kertművészeti stílusok kialakulása alapján véve mind mértani feladatok megoldása volt, s ma is az. Mentől magasabb színvonalat ér el a kertészet, annál több és fontosabb benne a mértani elem, ez teszi lehetővé, hogy a kertészet bizonyos rendszerré kristályosodik, s mint mértani rendszer művészeti stílussá nemesedik.

A vonal mértani misztériumának bevonulása a kertészetbe természetesen még nem meríti ki a kertművészet követelményeit. Ez még csak az első művészeti elem a kertben, amelyhez azonban mások is szükségesek, így az alaki és színbeli szépség

2. RÉGI MAGYAR GYÜMÖLCSÖSKERT KÉPE.

(Temesvári Pelbárt munkájának címlapján.)

felismerése. Ne higgyük, hogy ez kezdettől fogva tartozéka a kertészetnek. Az ősi, kezdetleges, egyszerű kertben nem érvényesült más szempont, csak a haszon. Hogy a gyümölcsfa nemcsak hasznos, hanem szép is, hogy a máknak nemcsak a magja érték, hanem a virágja is, csak akkor fedezhette fel a kertész, mikor már volt ideje,

hogy elmélkedhessen is kertjében, s amikor költők és művészek megtanították, hogy a vonal, az alak és a szín a lélek magasabb értékei közé tartozik.

Még egy követelménye van a kertművészetnek mindezekon kívül és mindezek fölött, a növénykultusz. Ez éppen az, ami kisebbfokú a nomád és félignomád népekben ahhoz, hogy kertészet fejlődhessen körükben. Állatkultuszuk olyan mélyen gyökerzik lelkükben, hogy a növénykultuszt, sőt a növénnel való foglalkozást általában csak alárendelt jelentőségűnek ismerhetik el. A honfoglaló magyarságban is sokkal nagyobb volt az állatok tisztelete, mint a növényeké. De nem szabad abba a túlzásba esnünk, hogy nyomait se ismerjük fel bennük. A fák tisztelete szinte minden népnek ősi hagyománya. Bizonyos, hogy a magyarságnak már legősibb, finn-ugor, eleme is tisztelője volt a szent fáknak. Ezekre rakta áldozatait bizonyos szellemek számára, s ezekhez kötötte áldozati állatát, a lovat, mikor levágta. A földművelés elemeinek megismerésével szintén vett át valamit a növénykultuszból, a búza, árpa nemcsak szó és táplálék volt számára, hanem a földművelés misztériumainak is bizonyos megnyilatkozása.

Miként azonban a földművelés, azonképen a növénykultusz is csak alárendelt szerepet játszott életében a vadászathoz, halászathoz és a pásztorkodáshoz képest. Csak akkor lépett eléje megnövekedett követelésekkel, mint az állatkultusz ellenfele és győzelemre törekvő versenytársa, amikor a középkori kereszténység létfeltételévé lett a magyarságnak, mikor *Géza* fejedelem megengedte a térítéseket, mikor *Szent István* király kötelezővé tette a keresztény vallást és a szerzetesek megindították Magyarországon a letelepedett élet munkáját. A vadászattal és a harci kalandokkal szemben velük a béke lett a jelszó, a szellős sátor helyett a kolostor a lakás. A kolostori kertben magas fokra emelkedett a növénykultusz, a csodaszarvas misztériuma elhalványodott, s felragyogott a csodálatos rózsa és a csodálatos liliom misztériuma, egyre mélyebben és mélyebben hatolva a magyarság lelkébe, míg végül egyszercsak földművelő néppé vált a magyarság és növénykultusszá a magyar kultusz, amely ma már „bort, búzát, békességet” tisztel.

A magyar állam két első századában, Pannonhalma alapításától a tatárjárás évéig, a kolostorok képviselték az országban a település legmagasabb alakját. Még maga *Szent István* király is tavasztól őszi napokig élt sátorban, mint ősei és magyar népe, a díszes királyi palota csak reprezentációs helyiség volt. Igazi község — közösség — csak a kolostor volt, amely egyedül viselte méltán a civitas nevet. Nem ideiglenes és alkalmi település, nem is olyan kezdetleges, mint a falu, amelyben a kőépületet akkor még egyedül a templom képviselte, hanem szabályozott, rendszeres települt élet, vastag falú kőépítményben, magasba törő szellemi célokkal, közösségi jogokkal és terhekkkel, kiváló hierarchiával.

Mikor Magyarországon megtelepültek az első szerzetesek, a bencések, már sok évszázados mult volt az európai szerzetesség mögött. Nyugaton már nagyobb és

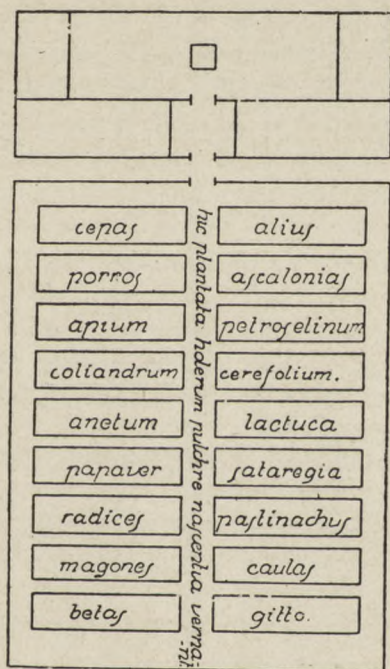
kisebb rendházak ezrei állottak, mindenikben hangyaszorgalmú szerzetesekkel. A kolostori rendszerek nagyra nőttek, a nagyobb és önálló rendházak körül különleges házi gazdasági rendszerek is kialakultak, amelyben a földművelés, állattenyésztés és kertészet jellegzetes változáson át érte el fejlettségének korszerű fokát. Délről római hagyományokat hozott magával, de növény- és állatanyagát az alapító székhelyéhez képest északi falvak kezdetleges gazdaságából kellett kiválogatnia, mert a Földközi-tenger mellékének sok termesztett növényfaja és még több fajtája és sok háziállatának fajtája a zordonabb éghajlat alatt nem volt használható.

A kolostorokban a kertészet már a IX. században elérte azt a magas színvonalat, amelyet ma kertművészetnek nevezünk. Ennek ma is beszédes bizonyítéka az a kolostori tervrajz, amelyet St. Gallen kolostorban találtak, s először *Keller Ferdinánd* ismertette részletesen 1844-ben. Akkor még úgy tekintették, mint ennek a kolostornak építészeti alaprajzát, ma tudjuk, hogy eszményi kolostori alaprajz, amely valahol délibb vidéken készült, ahol a gyümölcsöskertben megnőhetett a mandulafa és a babérfa. De éppen mert eszményi alaprajz, mert csak mint rendszer volt követendő példa, számunkra is nagyon beszédes és tanulságos. S ezt annál inkább hangsúlyozni kell, mivel sem építőművészetünk, sem művészetünk története mindeddig nem foglalkozott kellő mértékben középkori kolostorainkkal. Csak ásatások deríthetnek fényt középkori kolostorainkra, de építészettünk is, művészettörténetünk is csak a templomot érdemesíti feltárássra, kutatásra.

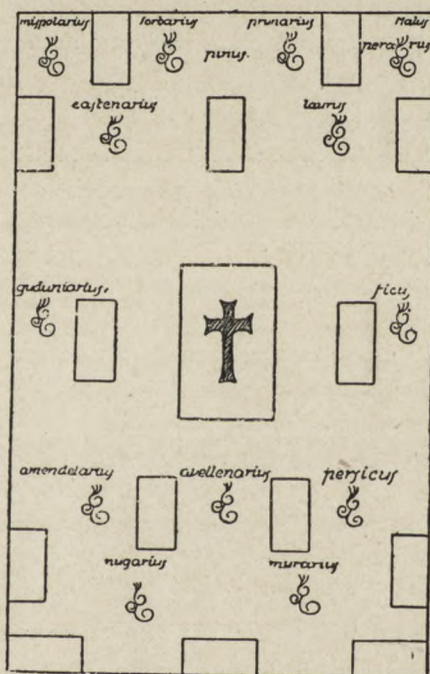
A St. Gallen-kolostorban talált tervrajz (I. tábla) zárt építészeti rendszer, amelynek a templom és a kolostori lakóépület négyzete a középső része, s ezt a négyszöget a gazdasági és egyéb melléképületek fogják körül szintén négyszögben. Kertészeti tekintetben legfontosabb a nyugati oldal, itt a központ egy kisebb, hosszú templom, amelyhez a déli oldalon a kórház, az északon a növendékek iskolája csatlakozik. A kórház mellett tovább délre van az orvos háza, nyugati élén a gyógynövénykerttel, a növendékek iskolája, északi oldalán következik a temető, amelyet gyümölcsfák díszítenek, ettől északra a kertézlak, előtte a zöldségeskerttel, végül a nyugati oldalt északon a baromfi-udvar zárja le kerek ólakkal és a baromfi-pásztorok lakásával.

Első rátekintésre könnyű felismerni, hogy a tervrajz készítője ezen a nyugati oldalon egységes rendszerbe csoportosította az egész nagy kolostori közösség kertjeit, központjukban azokkal az épületekkel, amelyek leginkább beleillenek a kerti térbe. A fiatalok a gyümölcsösrel díszített temető mellett, ma talán bizarr ötlet, a középkorban azonban bizonyára figyelmeztető és előkészület a lemondás és önfegyelmezés pályájára, a kórház mellett az orvosok háza és a gyógynövények kertje kétségtelenül összhangzó együttes, épúgy a másik oldalon a kertézlak a zöldséges kerttel és mellette a baromfi-udvar. Látni fogjuk, hogy ez a kertrendszer, az első a középkori Európában, valóban alapvető a kertészet európai történetében, egyenes fejlődési vonal kapcsolja össze a későbbi korok kertjeivel.

Az egyes kertek rendszere is érdekes a tanulmányozásra. A zöldséges kertben és a gyógynövénykertben a kertészlak és az orvoslakás főtengelyének folytatásában nyílik a fő kerti út, amelynek két oldalán szabályos párhuzamban sorakoznak növényágyak. Mikor ajtajából a kertész a kis kerti kapun át végigtekintett a növényágyakon, kedvére gyönyörködhetett abban a mértani szabályosságban, abban az alaki szépség-

3. KÖZÉPKORI KOLOSTORI VETEMÉNYESKERT.

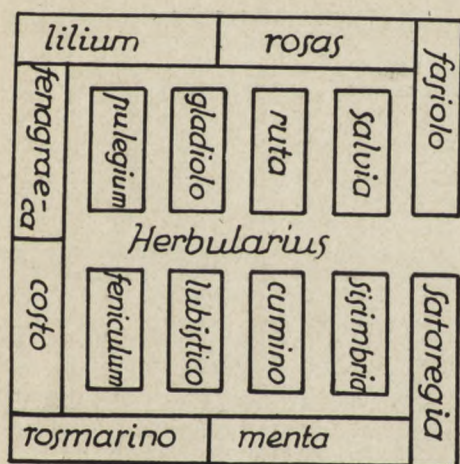
4. GYÜMÖLCSÖSKERTNEK HASZNÁLT KORAKÖZÉPKORI KOLOSTORI TEMETŐ.

ben, amely ebből a látványból sugárzik (3. kép). És hogy valóban már ebben a korban is tudott gyönyörködni a még oly egyszerű növényekben is, alább hamarosan látni fogjuk. Mai szemnek pedig lehetetlen meg nem látni benne a későbbi díszes parterek szerény előfutárát. És mennyi mértani szabályosság, szépség van a gyümölcsfákkal megelevenített temetőben! (4. kép). Milyen szépérzékről tanuskodik a középen, de nem a középpontban lévő nagy kereszt, s a sorokban gyümölcsfákkal váltakozó sírhantok! A veteményes kert másik oldalán a baromfi-udvar is mértani szabályosságra törekszik az elhelyezésben: a felügyelő háza két oldalán áll egy-egy kerek ketrec, egyik a tyúkoké, vagyis a szárazföldi szárnyasoké, másik a libáké, vagyis a vízi szárnyasoké. Ma bizonyára nem méltatnánk figyelmünkre a kerttel kapcsolatban a baromfi-udvart.

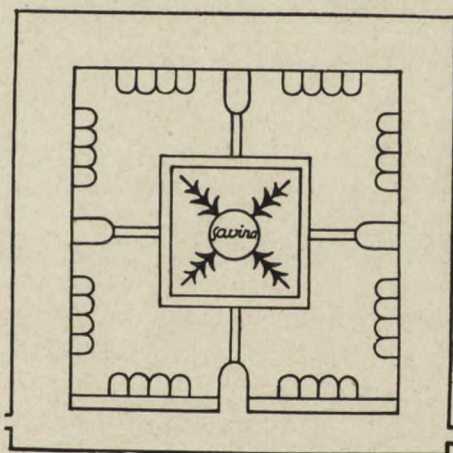
De látni fogjuk, hogy nagyon fontos tartozéka volt évszázadokon át a művészi kert-rendszereknek, amelyekben mint madaras vagy fácános szerepelt, mert természetesen díszesebb szárnyasok kerültek bele idők folyamán. Sőt idővel a vadaskert csatlakozott hozzá, s együtt fejlődtek századok során, majd végül mint állatkert kapcsolódtak ki és lettek önállóvá. A St. Gallen-kolostorban őrzött régi tervrajzon nem látjuk a halastavat, más középkori kolostorok tervrajzán azonban ez sem hiányzik. Meg kell itt említsük a halastavat, mert később szintén fontos szerephez jut a kertekben, előfutára azoknak a medencéknek és kerti tavaknak, amelyeken a bájos hattyúk úszkálnak.

Egyszerű vetemények, gyógynövények és gyümölcsfák nevei olvashatók a tervrajzon a növényágyakban. Ki keresne ebben növénykultuszt, ki találhat benne esztétikát? Ki más, mint a középkori szerzetes, kultúránk úttörője és előfutára. A Bódeni-tó kis szigete, Reichenau, amely ma is távol esik a fő közlekedési útvonalaktól, ősi bencés kolostor székhelye. E kolostornak volt házfőnöke a IX. század közepén *Walafried Strabo*, a maga korának kiváló tudósa és költője. *Walafried* páratlan szépségű költeményben örököltette meg kolostora gyógynövénykertjét. Akkoriban a gyógynövénykerteknek hortulus, herbarius (herbarium) és herbolarius volt a neve. A Hortulus címet viseli *Walafried* költeménye is, amely ma is szemléltető példája, miként emelkedett az egyszerű gyógynövénykert művészeti magaslatba. Reichenau kolostorának gyógynövénykertje sem volt más, mint a többi koraközépkori kolostoré, ebben is ugyanazok a növények voltak, akár St. Gallen, akár a többi kolostor „kis kert”-jében (5. kép), zsálya, rúta, mák, menta, rózsza, liliom stb., de *Walafried* művészi lelke a kertben is, a növényekben is esztétikai gyönyörűséget keresett és talált, s ezzel a kis gyógynövénykertből díszkertet varázsolt lelki szemei elé. Kora gyermeke volt, tehát a gyógynövények gyógyhatását — mint akkor mondták, virtusát — magasztalta, ez az ő kerti és növényi tiszteletének az alapja, de már megfigyeli és költői hasonlatokban dicsőíti a növény alakját, színét, szóval festői szépségét is. Ma sem tudna senki szebb hasonlatot találni a kobak (lopótök, a középkor csak ezt a tököt ismerte) fogódzó kacsainak szemléltetésére, mint *Walafried*, aki a fonó lány munkájához hasonlítja, amint a puha gyapjút az orsóra húzza és sok csavarulatban szép körökbe rendezi. A középkori kolostorban gyógynövény volt a rózsza és a liliom is. A tervrajz gyógynövénykertjének egy-egy ágyán is olvassuk ezt a két növénynevet. *Walafried* azonban művészi ihletében meglátja e két növény minden szépségét, minden díszét, s virágokká avatja halhatatlan költeményében. A liliom és a rózsza mint a Megváltó jelképe tündöklök, amaz az ártatlanság, emez a legfőbb vértanú jegyében. E két növényről szóló sorokban éri el a középkori szerzetesi növénykultusz a csúcspontját. A fejlődés szálai itt is tovább fonódnak. A kolostori kiskert, gyógynövénykert lesz később a virágoskert, rózsakert, amely sokak számára egyedül jelenti a díszkertet. Neve a latin nyelv uralma idején még sokáig a régi középkori, később pedig botanikus kert, füves kert, holott valójában már nincs is benne gyógynövény, hanem csak virág.

Még másutt is művészeti színvonalat ért el a kolostori kertészet a középkorban. Tekintsünk be a kolostorok központi udvarába! Nehéz feladat, mert a kolostor elzárt részéhez, a klauzurához tartozik. De a tervrajz szabadon tárja elénk a kolostor nagy templomának déli oldalához csatlakozó szerzetesi lakóházat, s azt a négyszögletes udvart, amelyet ez az épületnégyszög körülzár. A négyszögletű udvart az épületben a szintén négyszögletű keresztfolyosó, régi magyar nevén kerengő, határolja, amelyből minden oldal közepén egy-egy ajtó nyílik az udvarra, tehát adva van az udvarban egymást keresztalakban szelő két út négy vége. Ahol a két út szeli egymást, az udvar középpontjában, négysugarú vonalrendszert látunk egy négyzetben, s a négy vonal keresztezésében kis kört, amelyben a savina szót olvassuk (6. kép). Ez is gyógynövény neve. Magyarul nehézszagú borókának, Boldogasszony ágának nevezik. A gyógynövény-

5. KÖZÉPKORI KOLOSTORI
GYÓGYNÖVÉNYKERT.

6. KOLOSTORI UDVARKERT A ST. GALLENI
KOLOSTORBAN TALÁLT TERVRAJZON.

kerti névjegyzékekben is gyakran olvashatjuk a nevét. De itt, a központi főudvarban nyilván többé már nem gyógynövény, hanem díszcserje. Alacsony, de terjedelmes és mégis szabályos termetével kiválóan alkalmas az udvarok központjának díszítésére, kihangsúlyozására. Az udvar közepét elfoglaló kis négyzet nyilván a borókatábla kerete. A tervrajz főudvara tehát az első középeurópai udvarkert. Hasonló kis négyzetet központi köröcskével a tervrajz szinte minden lakóépületének udvarán találunk. S nyilván mindenütt valami hasonlót jelent, pázsittáblát, vagy valamely fát, valószínűleg díszfává előléptetett gyümölcsfát. A kolostori épületek központi udvarai azonban nemcsak ezen a tervrajzon, hanem általában minden kolostorban már a kora középkorban udvarkerti kiképzésben részesültek. Így például Canterbury kolostorának

XII. században készült alaprajzán a zárdaépület udvarát kút díszíti, a kórház udvarán pedig a gyógynövénykert foglal helyet, nyilván díszesebb kiképzésben, mint ahol csak valamely oldalépület mögött húzódik meg. A kolostori udvarkert is nagy jövő szerény előfutára. Tekintsünk be korunkban a négyszögletű rendszerben épített városi házak udvarára! Hol egyszerűbb, hol díszesebb udvarkert fogad, s mentől szebb és kedvesebb az udvarkert, annál barátságosabb a ház. Még egyszerű falusi házak udvarán is díszlik legalább egy-egy gyümölcsfa, Magyarországon főként szederfa, az alföldön eperfa, s *Arany János* sem énekelhette meg a családi kört az udvaron este sötétben bólintgató eperfa nélkül.

Az ismertetett koraközépkori kolostor tervrajzán tehát művészeti kertrendszert, a középkori kolostorok veteményes, gyógyfűves és gyümölcsös kertjeiből szerkesztett kertművészeti rendszert ismertünk meg, s alkalmunk nyílt arra is, hogy e kertrendszer minden egyes tagjának alapvető szerepére, s a fejlődés folyamán kialakuló jövőjére is rámutathassunk. Könnyű lenne most az egészet mindenestől áttenni Magyarország földjére. Könnyű lenne a középkori magyar kolostorkerteket mindjárt ilyen művészeti rendszerben elképzelni. Ámde ezzel téves útra lépnénk. Bizonyos, hogy St. Gallen szerzetesei azért szerezték meg az ismertetett kolostori tervrajzot, hogy mintájuk legyen az építkezésben. Ámde tudjuk, hogy a tervrajz már számukra is csak eszményi minta volt, a rendszer a maga egészében, de a részletekben már csak a helyi viszonyok miatt is el kellett térniök tőle. S a helyi és más viszonyok mindenütt annyira más és más megoldásra kényszerítették az építkező szerzeteseket, hogy aligha van Európában két teljesen hasonló kolostor, noha a tervrendszer mindenütt ugyanaz.

Magyarországon az első kolostor, mint tudjuk, Pannonhalmán épült, az első alapok még *Géza* fejedelem idejében. Pannonhalmán semmiképen sem lehetett volna megvalósítani azt a szép szabályos kolostori rendszert, amely a tervrajzon élénk táruul. Pannonhalmán hegy, amelyen csak a templom és a zárda fér el, de a gazdasági épületek és a kertek nem. Többi régi kolostorunk temploma és zárdája is többnyire hegyen vagy legalább magaslaton épült. A kertek tehát mindenütt a zárdától távolabb eső helyekre és természetesen a síkságra kerültek. Ez már magában is nagyon megváltoztatta a helyzetet kertészeti és építészeti tekintetben, azt a szoros rendszert, amelyet a tervrajzon megismertünk, itt nem lehetett volna akkor sem megvalósítani, ha az építettek törekedtek volna ilyesmire.

Ámde bizonyos, hogy nem is kívánták annak megvalósítását. Nagy idő választotta el már az országépítés kezdetén is a magyar kolostorokat a koraközépkori nyugati kolostoroktól. Nagy időköz és lényegesen más viszonyok. St. Gallen alapításának történetében még arról olvasunk, hogy a fejedelmek üldözték az alapítót, aki majdnem életével fizetett törekvéseiért. Magyarországon királyi hatalom hívta meg a kolostorok alapítóit, s királyi hatalom védte őket. Szellemi feladatuk volt a fontos, sőt olyan fontossá lett, hogy attól a testi munkától, amely a gazdasághoz kötötte őket hajdanában,

itt szinte kezdettől fogva fel kellett mentsék magukat. Miként Pannonhalma, azonképen csakhamar a többi szerzetesház is birtokot kapott, s a birtokkal gazdasági és ipari munkát is. A szerzeteseknek csak vezetniök, szervezniök kellett a munkát, a munkások rendelkezésükre álltak. Akár Pannonhalma, akár más középkori kolostorunk történetét olvasgatjuk, mindjárt kezdetén találjuk a királyi vagy főúri birtokadományokat. Egész falvak lakossága járt a kolostorokba munkára, s faluk lakossága munkálta meg a földet, a szőlőket, kerteket.

Ha elfogulatlanul nézzük ezt a viszonyt, s eltekintünk a sok hatalmi surlódástól, azt kell mondanunk, hogy ebből a viszonyból a nemzeti közösségre sok előny fakadt. Az eleinte idegenből bevándorló szerzetesek így ismerkedtek meg a helyi gazdasági viszonyokkal, a helyi feladatokkal, viszont a falu akkor még rendkívül egyszerűen élő népe sokat tanult és gazdasága sokat fejlődhetett a déli és nyugati kultúrát magukkal hozó szerzetesektől elsajátított ismeretek révén. Ne feledjük, hogy később is a földesúr honosította meg legelőször az országban az új gazdasági módszereket, haladást, a falu ilyen példák nyomán tanult, s jutott újabb és újabb növény- és állatfajtákhoz. Az első két században a kolostorok példája irányította egész közéletünket.

Az első magyar kert, amely az országépítés hajnalán bukkan elő történelmünkben, a pannonhalmi bencés szerzetesek kertje. A pannonhalmi főapátság történetében olvassuk a kertről a következőket: „*Szent Márton* monostorát *Géza* és *Szent István* a Pannónia fölött lévő hegyen építtette. S hogy akkore Pannónián nem a rómaiak korából ismeretes tartományt, az egész dunántúli vidéket értették, kitűnik *Szent László* okleveléből, amelyben összeírja az apátság birtokait, s első birtoknak Pannóniát mondja e szavakkal: *primum predium est Pannonia, ubi monasterium situm est*. Volt itt az apátságnak kertje, melyet az összes birtokokon lakó udvarnokok tartoztak megművelni, kik fölváltva egy-egy hónapot szolgáltak a monostor körül. Ez a kötelezettségük a kerttel együtt a szent királyok korába nyúlik vissza, mert a később reájuk rótt terheket *II. Endre* uralkodása végén *Barcfia Miklós* nádor és a hét évvel utóbb kiküldött pápai és királyi bírák az apát, a konvent és népeik kölcsönös megegyezésével megszüntették, de ezt az ősi terhet a többi eredeti szolgálmánnyal együtt továbbra is fönntartották.”

A pannóniai kert — így nevezik — mint az első magyar kolostorkert, méltán hívja fel különleges figyelmünket. Sajnos, semmit sem tudunk róla. Milyen növényeket termesztettek benne, főként veteményeket vagy gyümölcsöket, díszesebb volt-e, vagy egyszerűbb? Némi következtetést azonban megenged a birtokviszonyok ismerete. Pannonhalma birtokai a környéken terültek el. A falvak lakosairól több feljegyzés maradt reánk a tekintetben, hogy mivel foglalkoztak és milyen szolgálmányokkal tartoztak. Olvasunk szőlőművesekről; ezek három vidéken laktak, 173 Pannonhalma tájékán, 3 a Zala partján és 62 Hegymagas-Apátin, 18 pedig Somogyban; olvasunk kertészekről és olvasunk halászekről. Tudjuk, hogy *Szent László*

összeírása szerint igen jó gyümölcsöse van a szerzeteseknek Salában. Később még több más gyümölcsöst is kaptak adományképen. A szerzetesek asztalán nagy szerepet játszik a gyümölcsön kívül a hal is, ezt főként Vének 70 halászháza szolgáltatta. „A vénekiek kötelesek minden alkalmas időben halászni a monostor hálóiival és minden nap 40 tányérra való halat küldeni a testvéreknek, egy tányérra két jó darabot számítva. Voltak még az apátságnak halászházai a tiszai Kanizsán, a Duna mellett Bodrogon és Csöntejen.” Mindebből azt kell következtetnünk, hogy a kolostor közvetlen közelében fekvő pannóniai kert vagy már kezdettől központi mintakert volt, vagy pedig rövidesen ilyené lett. Zöldséget, szőlőt, bort, gyümölcsöt, halat és baromfit egyre inkább a külső birtokokról kapott a zárda lakossága, ennél fogva a pannóniai kertet egyre inkább mentesíthette a terhektől, s egyre inkább díszíthette. A falusi szőlőkben, gyümölcsösökben, veteményes kertekben még ugyanolyan ősi módon folyt a kertészkedés, mint a történelemelőtti időkben. Miként erre már hivatkoztunk, a gyümölcsösökben az oltárképek és más, de ugyancsak gyümölcsöt megőrző képek tanúsága szerint még századok múlva is rendszertelen volt az ültetés helye, ilyen volt a szőlőkben is, ellenben feltehető, hogy a pannóniai kertben valamely rendszer volt kezdettől fogva, vagy legalább kialakult idők folyamán, amikor akadt a szerzetesek közt valaki, aki különös szeretettel foglalkozott vele.

Azt is kíváncsian kérdezzük, hol lehetett a pannonhalmi ősi rendház gyógynövénykertje, talán valahol fent a hegyen, vagy az is lent volt valahol a pannóniai kertben? Hogy volt, nem kétséges. És ennek két szempontból is alapvető a jelentősége. Egyrészt mert a kerti gyógynövényeket a szerzetesek hozták magukkal és kezdték a kertekben ültetni, s a kolostorkertekből szivárgott ismeretük, termesztésük és használatuk a falu népéhez. Évszázadokon át élő latin nevük bizonyítja ezt legjobban, amelyből a kolostorok lakóinak ajkán formálódott ki a rúta, zsálya, lilium, rózsák stb. magyar alakja. Másrészt mert költői lelkű középkori szerzeteseink avatták nálunk is virággá a díszesebb gyógynövényeket, a liliumot, rózsát, amelyek ebben a két században még nálunk is csak a vallás misztériumában emelkedtek a művészi növénykultusz magaslataira. És szeretnénk látni a zárda udvarát a templom és a lakóház közt, vajjon volt-e a középpontjában valami kerti dísz, talán éppen a kolostori boróka, vagy talán valamely gyümölcsfa, talán már éppen azoknak a szederfáknak egyik őse, amelyek most is olyan gyakoriak a dunántúli falvak házáinak udvarán, s amelyeket a fiatal Tiszavidéken az eperfák helyettesítenek. Bizonyos, hogy mindebből a kertművészeti törekvésből, amely a kolostori korszak századait jellemzi, megvalósult valami Pannonhalmán és a pannóniai kertben. Bizonyos, hogy pl. a földre terülő nehézszagú boróka meghonosítása ebben az időben kezdődik, s mint külföldön, nálunk is előbb mint gyógynövény, később mint dísnövény minden korban kedves volt, temetőben sírokra ültették, mint látható ma is régi solymári sírokon, a múlt században pedig a kastélyok frontja előtt a partert helyettesítő nagy kerek pázsittábla

központjába helyezték el, ahol hihetetlen méreteket ért el, így a dégi parkban 32, az enyickei kertben 64 méter területet.

Sajnos, sem arról, ami Pannonhalmán, sem arról, ami a többi középkori magyar kolostorkertekben megvalósult a korszerű középkori kolostorkerti rendszerből, semmit sem tudunk. Pedig a két század folyamán egyre nőtt a magyarországi kolostorok száma. Eleinte csak a királyok és főpapok alapítottak újabb és újabb kolostorokat, később azonban követték a példát a főurak és hatalmasabb nemzetségek is. A XII. század végén már több mint 600 kolostorról tudnak a magyar krónikák. Nem kétséges, hogy az évtizedek haladásával bizonyos fejlődés mutatkozott az építészetben is — ez a kor a román építéstílus kora — és éppígy a kolostori kertészetben, kertművészetben is. De mind a kőmaradványok, mind az írások némák a magyar kolostorkertek tekintetében. A román kori építéstílus még csupa idegen — keleti, görög és római — növénymotívumot használ, például pálmát (életfát), lóbuszt, akantuszt. Hogy a kolostorkertekben milyen volt a növénytisztelet, abból semmit sem árul el. Ennek majd csak a következő századokban, a csúcsíves korban jön el az ideje, amikor egyszerre magasra szökken a liliom és a rózsza kultusza, sőt kitör a kolostorokból és meghódítja a királyi udvarokat, a lovagokat és hölgyeket.

Talán ha lenne valahol feltárt ősi kolostorunk, a romok elárulnának valamit már ebből a két századból is. Azonban az egyetlen, amelyet eddig — bár még ezt is csak nagyjában — kiástak a föld alól, amely sok évszázad folyamán eltemette, a margitszigeti domonkosrendi apáca kolostor, már a következő XIII. század alapítása, építészeti stílusa is csúcsíves. Sajátságos módon ezeket a romokat tulajdonképpen a természetnek köszönhetjük, a fővárosunkat 1838-ban elöntő árvíznek. Az árvíz természetesen a Margitszigeten is nagy pusztításokat végzett, partrészleteket hordott el és gödröket vájt. A sziget ekkor már a természet- és kertkedvelő *József* nádor birtokában volt, aki *Tost Károly* kertészével kora közkedvelt szép fáit ültetgette a nádorlak környékén, a híres platánokat, s a többi külföldi fát. A nádor kertészete az árvíz rombolásainak pótlására a sziget keleti oldalán lévő nagy földhalomból hordatta a földet, ahonnan már előbb is nem egyszer hordottak el földet a sziget egyenletlenségeinek eltüntetésére.

Bár a földhalom olyan magas volt, hogy tetején kilátólak állott, *Tost* nem sejtette, hogy milyen nevezetes romokat rejt. Amint azonban a földet egyre nagyobb mennyiségben hordták el, itt is, ott is falromok bukkantak elő, mint ma már tudjuk, a domonkosrendi apáca kolostor templomának romjai. Rendszeres ásatásra csak sokkal később, a világháború idején került sor, amikor a fővárosi közmunkák tanácsa *Salkovics Károly*t bízta meg e munka elvégzésével. De a zárda épületének feltárása csakhamar félbemaradt, s csak 1923-ban fejezte be e feladatot *Lux Kálmán*, aki szabaddá tette az udvarépületkert helyét is. Végül 1937 őszén *Lux Géza* a zárda körül fekvő külső épületek és falak romjainak nagy részét is feltárta, s ezzel olyan

világos kép tárult elénk a margitszigeti domonkosrendi apácák kolostoráról, amely lehetővé teszi majdnem egész rendszerének megismerését.

Már *Tost* feltárása közben művészeti darabok, kincsek is kerültek napfényre. Ezek akkoriban mindennél nagyobb hírnevet szereztek egy időre a romoknak. Volt ott egy kút is, és a budaiak meg pestiek szentül meg voltak győződve, hogy a török elől menekülő apácák hajdan ebbe a kútba rejtették a templom és a kolostor kincseit. A többit könnyű elképzelni. Sok magyar kincskereső álmódott ezekről a kincsekről. De csak egy volt köztük, aki valóban megtalálta azt a kincset, amelyet a zárdaromok rejtegettek, egy magyar regényíró, *Gárdonyi Géza*, aki szívébe zárta e kincset, s megírta legszebb történeti regényét, az Isten rabjait. Mai embernek már többnyire ez a regény a vezetője a romok közt, s ha leül közöttük valamelyik padra, ennek a regénynek sugallata varázsolja eléje a hétszázéves magyar mult egyik legszebb és legeszeményibb idilljét.

Az apácázárdát ugyanis *IV. Béla* király építtette a tatárjárás után leánya, *Margit* számára, akit Isten szolgálatára ajánlott fel. *Margit* királyleány-apáca Veszprémből, ahol zárdaéletét megkezdte, 1251-ben költözött át a margitszigeti kolostorba, a zárda tehát ekkor már készen állott. A legújabb ásatások eredményei alapján azt tartják, hogy francia hatás mutatkozik a kolostor építészetében és egész díszítésében. Fehér márvány szobordarabok gazdag és fejlett művészeti díszről, jellegzetes gótikus naturalizmusról tanúskodnak. *Margit* szent életet élt a zárdában, s később több csodát jegyeztek fel életéből. Mindez egy ideig felvirágoztatta a kolostort. Azonban *Kún László* idejében hanyatlásnak indult, s csak a Hunyadiak korában kezdett megint virágozni. Ekkoriban újabb építkezéseket végeztek a templomon és zárdán, ahol a XVI. század elején *Ráskay Lea* apáca másolgatta *Boldog Margit* legendáját. A török időkben a zárda elpusztult, s csak korunkban tárták fel romjait, mint előbb elmondottuk.

Gárdonyi Géza a *Boldog Margit*-ról és a zárdáról írt regényében ragyogó képzellel varázsolta életre a margitszigeti domonkosrendi zárda életét. Foglalkozik a kolostor kertjeivel is, és benépesíti századunk kedvenc virágaival, sőt még kis üvegházat is varázsol végül a szentéletű királylány halálának megtisztelésére a kertbe. Mindebből természetesen nagyon kevés a korszerű valóság, a kolostor kertjei a maguk kora szerint voltak díszesek, törökkori virágoknak, üvegháznak még hírehamva sem volt.

Hogy milyen volt a virágkultusz *Boldog Margit* zárdájában, olyan kérdés, amelyre csak a legenda felelhet. Ez pedig így szól a királylány sírjáról: „Ez időben a sírra még követ nem tettek vala. De *Boldog Margit* asszonynak eltemetése után tizennegyed napon tőnek egy otromba faragatlan követ a szekrényre avagy koporsóra felül. Úgy mondanak vala a kőműves mesterek, kiket hoztak vala Lombardiából, egyiknek vala neve *Albert*, a másiknak *Péter*, hogy mikoron a követ a sírra tevék,

nagy édes illatot érezének. Ennek utánna e felül megnevezett kőműves mesterek faragának koporsót *Boldog Margit* asszonynak vörösmárványból, kiből mostan is fekszik e szent szűz. Mikoron e koporsó megkészült volna, két avagy három hónap után, és mikoron a mesterek elvették vala az elébbi faragatlan követ a sírról és akarának a vörös márvány koporsót helyébe, oly igen édes illatú pára, füst és illat jó vala fel a *Boldog Margit* asszony koporsójából, mintha nagy sok rózsák voltak volna ott. Miképen ezen lombardiai kőműves mesterek erről bizonytságot tettek. Ezenképen lőn e szentséges szűznek, *Boldog Margit* asszonynak temetése, *Béla* királynak leányának, Boldogasszony egyházában, Boldogasszony oltára előtt, Boldogasszony szigetében, ki másképen nevezetik Nyulakszigetének.“ Ebből látjuk, hogy a virágkultusz ezekben az időkben nálunk sem tört ki a középkori keretkből, megmaradt a rózsán, amely már a koraközépkorban is központja volt a kolostori virágtiszteletnek.

A zárda kertjei — sajnos — egyáltalában nem szerepelnek a legendában, s így eleven emléküket nem maradt ránk. De az újabb feltárások alapján ma már elég pontosan ismerjük elhelyezésüket. A margitszigeti apácazárda nagyon különbözött legrégebbi kolostorainktól, mert sík földön épült. Ez már magában is más lehetőségeket biztosított az építésznek, mint a hegytető. Nyilván a fejlődés is hozzájárult még ezenkívül ahhoz, hogy a kertek itt közvetlenül a zárda körül voltak. Semmiképen sem mondhatjuk, hogy a St. Gallenben talált kolostori tervrajz másolatára törekedtek volna *IV. Béla* király építései, mikor a margitszigeti apácazárdát építették, mégis hasonló, lényegében azonos rendszert alkottak: a templom és a zárda négyszögének közepén van az udvar és a keresztfolyosó, a kerengő, kívül a központi négyszög körül sorakoznak a gazdasági melléképületek és a kertek.

A kertek beosztását és növényzetét nem ismerjük. De az alaprajzból (7. kép) itt is vonhatunk következtetéseket. A templom északi oldalán találjuk az északi kertet épület nélkül, ettől, a templomtól és a zárdától nyugatra egy másodikat, s végül a déli oldalon, ahol egyfelől a kórházi szárny, másfelől gazdasági melléképületek állottak, valószínűleg egy harmadik kert is volt, és természetesen nem hiányzik az udvarkert sem a kerengő négyszögében. A nyugati kertben északon lakóépület, délen kápolna állott. A lakóépületről azt tartják, hogy *Boldog Margit* anyjának volt szállása, mikor lányát meglátogatta. Lehet. De épúgy lehet, hogy a kertész lakása volt, ahol a magvakat, gumókat, hagymákat és szerszámokat is tartotta. A csúcsíves építkezés korában már díszesebbek voltak a kolostorkertek, noha növényállományuk még eleinte semmiben sem különbözött a koraközépkori zárdakertekétől. De a rózsza és a liliom már kitört a többi gyógynövény közül, s díszvirággá lett, a rózsakultusz már elindult azon a fejlődési úton, amely a világi virágkultuszt is megteremtette. Mindezek alapján bizonyos mértékig már középkori kolostoraink későbbi korszakának előhírnökéül tekinthetjük a margitszigeti zárda nyugati kertjét, amelyben talán az első francia rózsák virágoztak az országban.

Az udvarkertnek két dísze volt, egyik négyszögletű kőlapon a kerengőtornác északi falához csatlakozott, de hogy mi volt, nem tudjuk, a másik nyolcszögletű kútház (8. kép) volt az udvar déli oldalán, s szintén a falhoz csatlakozott. A medencés, kemény mészkőből faragott kútnak több darabját sikerült 1923-ban megtalálni. E darabok a középső medencének töredékei, az egyiken torz állatfővel díszített vízköpő látható. A díszes kutat a töredékek alapján elég jól lehet rekonstruálni, a kútházat pedig

8. A MARGITSZIGETI DOMONKOSRENDI APÁCAZÁRDA UDVARA A NYOLCSZÖGLETŰ KÚTHÁZZAL.

(Rapaics Raymundné felvétele.)

egykorú kolostorudvarok kútjai alapján hozzáképzelni. Volt-e ezeken kívül a kis, 15 méter szélességű udvarban növénydísz is, nem tudjuk. Talán egy rózsatő a kútház mellett, talán egy fa a középén, talán valamely gyógynövény-virág alatta, vagy valamelyik sarokban, mind csak találgatás.

De az kétségtelen, hogy a margitszigeti domonkosrendi apácázárda alaprajzán a magyar kolostori kertrendszer jellegzetes példáját, és az első feltárt magyar kertművészeti emléket tanulmányozhatjuk.

A koraközépkori kolostori építészeti rendszer, amelynek két példáját ismertük meg, egy külföldi tervrajzot és a margitszigeti domonkosapácák zárdájának feltárt

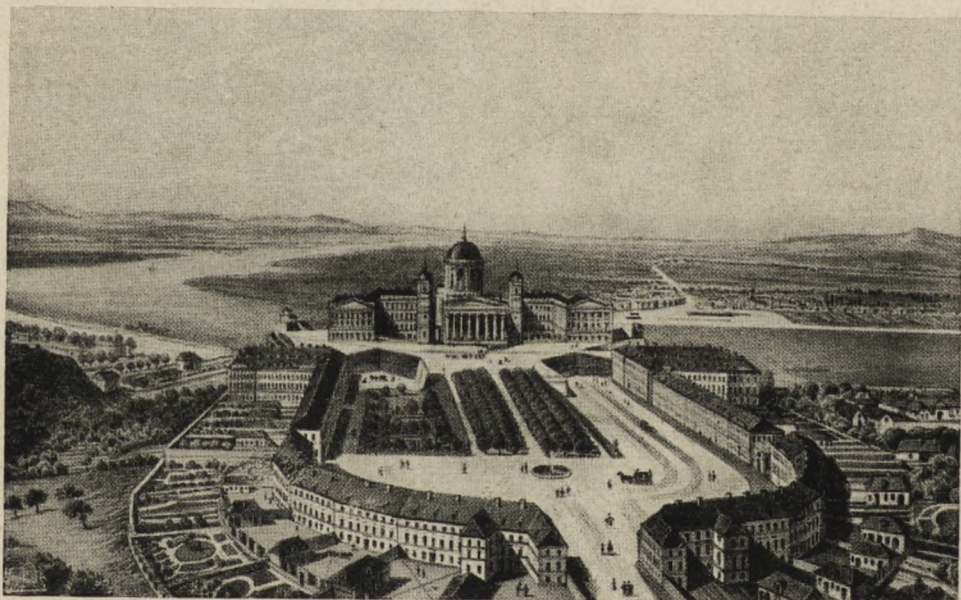
alaprajzát, érdekes módosulatban mutatkozik a karthauziak kolostoraiban. A néma barátok annyira lemondanak a földi élvezetekről, hogy szinte teljesen visszavonulnak a magányba. Noha közös rendházban élnek, mégis remetéskednek. A földi javak közül egyesegyedül a kert szépíti meg életüket, a kert növényei és a kerti munkák. Kolostoruk központi udvarát ugyan körülfogja a keresztfolyosó és az udvar kertészeti díszítést kap, de minden egyes szerzetes külön-külön kis földszinti kamrácskában lakik, ezek nagy négyzetben sorakoznak, s minden kamrácskának kifelé is ajtaja nyílik egy kertecskére, ahol a kamra lakója magányos kerti óráit tölti. Kis kertés remetelakok övezik tehát a kolostor négyzetét, mind önálló, s mégis az egész egy szorosabb egységbe, egyetlen kolostori rendszerbe illik össze. A kolostori rendszernek olyan fejlődése és módosulata a karthauzi szerzeteseknek ez a kislakásos változata, amely éppen korunkban nagyon érdekes. Mutatja, hogy a kislakásépítés már régi századokban is termett művészi rendszereket.

Magyarországon is voltak karthauzi kolostorok, nyilván ilyenféle volt ezeknek az építkezése is. De ismerünk Magyarországon egy nagyon érdekes ilyenféle rendszert másutt is. Nem kolostori, de azért egyházi építkezésről van szó, az esztergomi kanonokok házairól. Az esztergomi várhegy a legrégebb és legérdekesebb királyi építkezésekről nevezetes, a királyi palota pompás maradványait éppen korunkban tárták fel. Idővel érseki székhely lett az esztergomi királyi palotából, s *Vitéz János* gyönyörű szárnnyal és kerttel gazdagította. A török hódoltság után a székesegyházat is meg kellett újíttani, a primási palotát és a kanonoki lakásokat is. *Gróf Barkóczy Ferenc*, a kiváló bécsi barokkori építésszel, *Hillebrandt*-tal, készítette el az esztergomi nagy építkezések tervét. Mint tudjuk, ez a terv nem valósult meg a XVIII. században, hanem csak a következő század közepén. *Rudnay Sándor* 1830-ban *Kühnel Pál*, kismartoni születésű építészünket bízta meg a régi terv módosításával (9. kép) és a munkák megkezdésével. Ilyen előmunkálatok után készült el a XIX. század közepén a hatalmas esztergomi székesegyház, a kanonoki lakások és a primási palota. Az utóbbi azonban kiszorult a Várhegy fennsíkjáról. Csak a bazilika és a kanonoki házak maradtak fenn. A bazilika homlokzatának két oldalán egy-egy oszlopsoros csarnok köti a tornyokat az épület hatalmas tömegéhez. A homlokzat előtt elterülő tér két oldalán pedig egy-egy épületsor húzódik, a kanonoki házak, amelyek így két nagy karéjban övezik a központi teret. A karéjban a házak úgy csatlakoznak egymáshoz, mint a karthauzi kolostorokban a remetekamrák, s kifelé minden kanonoki ház kis kerttel tekint a síkságra. Az egész építészeti rendszer élénken emlékeztet a karthauzi kolostorokra, noha sokkal szabadabb. Nem is közvetlen hatás nyilatkozik benne, hanem római közvetítés. De a kapcsolat így is jellemző.

Nem mondhatjuk tehát, hogy a középkori építészeti rendszerek nyomtalanul elmúltak. Hatásuk ma is él. A kolostorkertek gyógynövényei hamarosan eljutottak a falvakba, a városi építkezés ma is zárt udvarban, kevésbbé vagy inkább díszes udvar-

kertekben folytatja a zárdák udvarkerti díszítéseit, a történelem pedig a maga nagy folyamán a kolostori kertrendszerekből teremtette meg a világi kertművészetet, amely nagyra fejlődött ebből az egyszerű alapból.

A kolostorkert egyes különálló részei közt látjuk a koraközépkori tervrajzon a temetőt is. Majdnem ugyanolyan, mint később is mindig a temetők, a sírkertek. Sorakozó hantok, közben fák, a közepén kis díszesebb hely. A régi századokban az elhunytakat igyekeztek a templom közelében eltemetni, sőt, ha lehetett, a templom alatt. A hatalmasok és gazdagok gyakran éppen azért építettek templomot, hogy

9. AZ ESZTERGOMI SZÉKESEGYHÁZ ÉS KÁPTALAN TERVE KÜHNEL PÁL MÓDOSÍTÁSÁBAN.

(Esztergom megye.)

legyen hova temetkezniök. Tudjuk, Magyarországon Székesfehérvár temploma volt az Árpádok temetkező helye. Később egyesek birtokukon temetkeztek. De a régi temetkezési módok általában a XVIII. századig szokásban voltak, csak ekkor, és pedig egészségi okokból telepítették ki a templomok alól és környékéről a sírokat a városok falain túl. Nálunk is csak a XVIII. század vége felé kezdődött a külső és rendszeres temetők kora. A sírkertek azonban ekkor még éppen olyan egyszerűek voltak, mint a régi kolostorkerti tervrajz sírkertje, sőt bizonyos tekintetben még olyanok sem. Mert a tervrajzon fal körüli a temetőkertet, nálunk eleinte bizony

még a cserényfal vagy az élősövény is gyakran hiányzott, mint ma is sok falusi temető körül. Elég volt az árok is. Például *Schams Ferenc* 1821-ben a pesti váciúti temetőről, akkor a legelőkelőbb temetőről, majd 1822-ben a budai temetőről, így a vízivárosi, tabáni stb. temetőről írja, hogy csak árok határolja, s mint szerény kívánságot emeli ki, hogy legalább élősövény-kerítésről kellene gondoskodni, ha már arra nem is telik, hogy, mint a nyugati nagyvárosokban, a temetőket kertészetileg kiképezzék. A középkori kolostorok temetőiben gyümölcsfák álltak, s az egész területen pázsit zöldelt. A pázsitot kaszálták, a gyümölcsfákról rendszeresen megszédtek a gyümölcsöt. A temetőkert ezért volt kert a régi századokban is mindenütt. Perek is folytak a temetők szénaterméséért. Csak amikor a kertművészet történetében elválnak egymástól a díszkert a haszonkerttől, kezd kialakulni az a felfogás, hogy a temetőket is a díszkertek módjára kell kiképezni. Nálunk ez a felfogás csak a múlt század második felében vert olyan erős gyökeret a közfelfogásban, hogy a kiválóbb közéleti szereplők maradványait és emlékét őrző temetők díszfákkal és virágokkal ékesített díszkertekké lehettek. Az első ilyen díszes temetőkert például a Kerepesi-temető, amelyben a szobrászművészet és a kertművészet vetekedik az elsőségért. Korán bevonultak a díszesebb temetőkbe az örökzöldek. Eredetük az egyiptomi növénykultusz életfájában, a datolyapálmában, illetve ennek középkori jelképes ábrázolásában keresendő, amelyet a középkori kőkoporsókon többnyire megtalálunk, így ez ékesíti például azt a kőkoporsót is, amelyben állítólag Szent István hamvai pihentek. Az örök életet jelképező örökzöld fa Itáliában a ciprus lett, majd Közép-Európában az amerikai tuja (*Thuja occidentalis*) és a kínai életfa (*Biota orientalis*). Ezek idővel kiszorították a díszesebb temetőkben a gyümölcsfákat. A virágos kertek korában a virágok is megjelentek a sírokon, korunkban különösen a későn, még Halottak-napján is virágzó kínai krizantémum a temetők fő virágdíszé.

II.

A KÖZÉPKORI VÁRKERT.

A királyi hatalomért Magyarországon sokszor vívtak harcokat. Nevezetes vetélkedés folyt a magyar koronáért a XIV. század első tizedében, amikor *Róbert Károly* mérkőzött a cseh *Vencel*-lel. A harc elején Buda polgárai *Vencel* pártján állottak. Így esett meg, hogy 1302-ben *Róbert Károly* ostrom alá vette Budát, amelyet a budai polgárok és *Vencel* emberei védtek. Minthogy *Károly* erővel nem tudta bevenni a budai várat, cselhez folyamodott. Hogy kicsalja a várvédőket, előbb elpusztíttatta a Vízivárost, majd hadait a szőlőknek és gyümölcsösöknek kivágására küldte. Szörnyű szüret volt ebben az évben a budai szőlőkben, az ostromlók kivagdosták a szőlőtőkét és a gyümölcsfákat.

Ezt a borzalmas látványt nem sokáig nézték tétlenül a budaiak, kirohantak a várból és olyan lendülettel támadtak az ostromlókra, hogy *Károly* seregeit szétverték és megfutamították. A csel tehát sikerült, a budaiak kivonultak várukból, de fordítva végződött, mint tervezték. És még más következményekkel is járt a budai szőlők kiirtása. A győzelmen fellelkesedett budaiak ekkor szembeszálltak magával a pápával is. A pápa ugyanis természetesen *Károly*-t segítette a harcban, s annyira ragadtatta magát, hogy az ellenpárti Budát egyházi átok alá helyezte. A győzelem után *Peterman* budai bíró és *Tót Márton* esküdt vezetésével a budai polgárok feloldozták magukat a pápai átok alól, felszólították a plébánosokat a szentségek kiszolgáltatására, mikor pedig ezek vonakodtak eleget tenni kívánságuknak, ők vetették egyházi átok alá *VIII. Bonifác*us pápát ünnepélyes szertartások közt.

Ez a régi-régi szüreti történet, amely ma már inkább humoros, semmint tragikus olvasmány, bizonyossága annak, hogy milyen nagy szerepe volt már a XIV. század elején a kertészetnek, kivált a szőlészetnek, a magyar városok életében. Ha pedig a jelenség okait kutatva, a magyar városok jelentőségének emelkedésére és életük virágzására utalunk, tudnunk kell, hogy ezt új korszellem termette. Nagy pusztulások nagy változásokat, sokszor nagy fellendüléseket okoznak. A tűzvészről vagy árvízről elpusztított város rendszeren megszépül, mert korszerűen épül újra. Magyarország is a tatárjárás után a XIII. század szellemében újhódott meg *IV. Béla*

király vezetésével. A kolostorok elvesztették azt a vezető szerepüket, amely országunk történetének első két századában osztályrészük volt, s most a várak és várszerűleg megerősített városok állottak az élre. A jövőbe látó király kiváltságokkal támogatta a városokat, s ezt a hagyományt ápolták utódai is. A budaiakkal később megbékélt *Róbert Károly* teljesen a városokra alapította a kormányzás javát és terhét, mert a királyi jövedelmeket csak a városok szolgáltatta adók biztosíthatták. Magyarország ekkor tért át a pénzgazdálkodásra.

Az új országot alapító *IV. Béla* király alapította az ország fővárosát is, Budát. A kolostori korszakban a főváros helyén csak szétszórt településeket találunk, amelyeknek három központja volt, egy Óbudán, egy a Gellérthegy alján Kelenföldön, s egy a mai pesti Belvárosban. A budai Várhegy nagy jelentőségét *IV. Béla* fedezte fel, ő építette a Várhegyen az első királyi várat, és telepítette meg a hegy többi részén az első városi polgárokat. Buda történetéből tudjuk, hogy a szerény kezdetből *Zsigmond* épített nemcsak országos, hanem európai híré várat és várost, amelyeket később *Mátyás* király még díszesebbé gazdagított.

Középkori városaink léte az adózástól függvén, természetesen mindenből pénzhasznat igyekeztek előállítani. A kertészetből is. A kolostorok kertjei nem szolgáltak más célt, mint a szerzetesek ellátását. Ezért a kolostori korszakban mindig szerények és igénytelenek voltak, mint a kolostorok lakói. A városok kertjei, főként szőlői azonban nemcsak a tulajdonos polgárok szükségleteit elégítették ki, hanem a kereskedelmi igényeket is. A városok ugyanis a kertekből, szőlőkből is hasznat kellett húzzanak, hogy az adókat fizethessék. Ezt egyebek közt a borkimérési jog egyedárúsági biztosításával is igyekeztek alátámasztani. Idegen bort vagy egyáltalán nem, vagy csak bizonyos időszakban volt szabad kimérni a királyi városokban. Az ilyen kiváltságot természetesen akkor szereztek meg a királyoktól, mikor a királyoknak pénzre volt szükségük. Így például Buda 1347-ben *Nagy Lajos*-tól kapott kiváltságlevelet, amelynek bizonyos része a borkimérési jogra vonatkozik. Mikor ugyanis *Nagy Lajos* nápolyi hadjáratára készült, pénzre volt szüksége. Buda, majd pedig Buda példája nyomán Kassa, előteremti 1347-ben a kívánt pénzüsszeget bizonyos kiváltságok adományozása fejében. Ettől kezdve Budán pünkösöd napig nem volt szabad idegen bort árulni, hogy a budai polgárok eladhassák boraikat. Buda nyomán még ugyanazon évben megkapta ezt a kiváltságot Kassa is.

Buda környékén éleinte két helyen voltak szőlők, Óbudán és a Gellérthegyén, később azonban egyre nőtt a számuk, s elborították hatalmas karéjban a közbeeső részt is. A Várhegyet pedig pincék fúrták keresztül-kasul. Ahol a szőlészet ilyen fontos, ahol a jogkönyv — Buda város jogkönyve a XV. század első feléből — 236-ik szakaszában elrendeli, hogy szüret idején egy tanácsnok, egy polgár és egy jegyző írja össze a szüretelt mustot, ott kétségtelenül a kor színvonalán volt a kertészet minden más ága is, ott kétségtelenül volt már díszkertészet is.

Eleinte csak egyszerűbb, később fényűzőbb is. Mert Buda hamarosan az ország fővárosa és központja lesz, amint a budai házak tulajdonosai közt az egyszerű polgári nevek között idővel megjelennek a főúri méltóságok viselőinek nevei is. *Salamon Ferenc*, Budapest történetírója, kimutatást készített Buda középkori főúri háztulajdonosairól, s 99-et sorol fel, de a számot nem tartja teljesnek. „Mindezen adatok — írja — ha számosabbak volnának, sem válnának be a kérdés statisztikájának. Nem akartam többet bizonyítani velük, mint annak nagymértékű valószínűségét, hogy *Nagy Lajos*, de kivált *Zsigmond* korán kezdve a mohácsi vészig az egyházi és világi nagyok főbbjeinek rendes szokása volt egy-egy házat bírniok Budán. Föl lehet tenni, hogy a tárnokmesteren kívül, kinek állandó székhelye Buda volt, *Nagy Lajos* korától kezdve valamennyi nádor szerzett magának családi házat a várban. Kétségkívül birtokos volt itt az országbírák nagyobb része, sőt a hivatalt nem viselő főurak is. De aligha volt kivétel az érsekekre, püspökökre s a tehetősebb szerzetfőnökökre nézve, mihez hozzájárulván az egyházi testületekre végrendelet vagy adomány vagy vásár által szállott házi uraság, mindez szűk térre szorította a várban a tulajdonképeni polgári elemet. Nem utolsó nevezetességű, hogy a király a budai polgári családoknak magszakadása vagy akár magán- akár politikai főbenjáró bűnök esetében a birtokait magának foglalja le, s eladományozza többnyire nemes családoknak hű szolgálatok jutalmául. De látjuk azt is, hogy némely budai polgári család nemességet s hozzá alkalmasint külső birtokot nyervén, ilymódon is apadt a polgári törzslakosság.”

Mindennek kertészeti tekintetben is nagy a jelentősége. A király közelébe, a budai várba vonuló főúri háztulajdonosok természetesen kerteket is igyekeztek szerezni, vagy ilyenhez már magával a házvásárlással jutottak. S az új kerttulajdonosoknak nem volt szükségük haszonkertre, kerti termékekkel ellátták magukat és háztartásukat birtokaikról, ezért egyre több és több budai kert alakulhatott át díszkertté. *Zsigmond* korában már lényeges szerepet játszottak Buda körül a nyugati oldalon a díszkertek. Így tudja ezt *Horváth Henrik* is, mikor megrajzolja Buda színes képét *Zsigmond* korában: „A házak színében érvényesült az anyagszerűség, a többszínűség, a festőiség. Nem mutatták azt az egyhangú képet, azt az egyenlő szürke vagy legfeljebb sárga vakolatot, mint manapság, hanem kicsendült az építőanyagok természetes színárnyalata, a piszkei és süttői vörösmárvány, a haraszti és budakalászi fehér mészkő, a szürke homokkő, barna téglák, a sárga lemezekkel, kékes ónnal, vörösrézzel vagy téglával fedett tetők; a különböző faszerkezetek anyagszerű sokféle színben csillogtak. Mindehhez hozzá kell képzelnünk a hegyoldalakon elterülő szőlők, gyümölcsösök és virágkertek zöld és tarka árnyalatait.”

Horváth egyszerűen szőlőkről, gyümölcsösökről és virágkertekről ír. Hamarosan látni fogjuk, hogy e kor magyar kertjeit korántsem lehet már *Zsigmond* korában sem kimeríteni ezekkel a kertekkel. Sokkal gazdagabbak és díszesebbek voltak már

Zsigmond korában is a budai kertek, noha még az egyetlen szemtanú leírásából sem tudunk meg e kertekről közelebbi részleteket, amelyek alkalmasak lennének kertművészeti méltatásukra. A budai vár alatt terültek el a királyi kertek. A budai díszkertek közt a leggazdagabbak. A váralapító IV. Béla király korában bizonyára még egyszerű szőlők, gyümölcsösök és veteményes kertek, s talán gyógynövénykertek. Mikor azonban Zsigmond a régi egyszerű későromán királyi palota helyén a várban felépíttette a Friss palotát, átalakíttatta a királyi kerteket is díszkertekké. Minden bizonnyal éppen a király adta a példát ebben is, a főurak pedig hamarosan követték. Királyi díszkertekre kell mindenestre következtetnünk *Camalduliai Ambrosius* leírásából. *Ambrosius Traversari Camalduense*, olasz humanista, követségben járt Zsigmondnál, s mielőtt elhagyta az országot, levélben köszöntötte a királyt: „Fogadja Felséged határtalan hálám kifejezését, hogy mielőtt Pannóniából távoznám, részeltetett a legszebb és legnagyobb látványban. A legnagyobb csodálattal és bámulattal szemléltük a Felséged által épített palotát. Annyi a csodálni való részlet, hogy nem tudnók melyiken kezdjük. Az épület oly tömör és egyszerű, hogy a Földön ennél nagyobb minden bizonnyal nem található. Ezen kívül egyes részei oly jól összeillenek, hogy a benyomás kellemes, nem hogy kívánni valót. Alig hisszük, hogy a perzsa király palotája, melyről nagyon sokat írtak, hasonlítható lenne hozzá. Azután megtekintettük a vár körül futó igen széles folyosót, mely bámulatos és élvezetes látvány. Körüljártuk a kerteket és a halastavakat is.” Leszámítva a palota dicsőítéséből a korszerű túlzást, még mindig elég marad, hogy valóban egyszerűnek tartsuk Zsigmond királyi palotáját. S nyilván a vele kapcsolatban említett és hozzátartozó királyi kerteket is.

Zsigmond korától a mohácsi vészig a várak és a városok környéke híres a szép kertekről. A királyi várkertek egész sora díszlik Buda, Pest, Visegrád vára alatt, az érseki várkertek közt nevezetes az esztergomi. Mátyás korában mindezekről leírások is készültek, s így e kor díszkertjeit nagyon jól ismerjük. Első kertészeti leíróink *Bonfini*, *Oláh Miklós* és *Taurinus*. Nekik köszönjük, hogy a magyar világi díszkertészet első virágkoráról részletesen beszámolhatunk, s ha leírásaikat kiegészítjük a kor képein ránk maradt kerti részletekkel, olyan kertészeti tevékenység és olyan magas fokú kertművészet színhelyének bizonyul Magyarország, amilyenre csak a leghatalmasabb és legkultúraltabb országokban találunk párhuzamot.

Ezek után egyszerű lenne ide iktatni a lovagi korszak és a korai renaissance magyar várkertjeinek leírását, amint a megnevezett szerzők munkáiban olvasható. A feladat azonban nem ilyen egyszerű. A renaissance humanistái latinul írtak, ennél fogva korunk embere kénytelen magyarra fordítani munkáikat, ha meg akarja érteni. Ez a fordítás ma már rendkívül nehéz feladat, mert mindhárom szerző a kor latin építészeti és kertészeti műszavait használja, s ezek értelmezése korántsem olyan egyszerű, mint első tekintetre látszik. *Salamon Ferenc* magyar fordításban közli

a budai királyi kertek leírását *Bonfini* tollából. Bizony ez a fordítás színtelen, hiányos és hibás. *Salamon* nem ismerte a XV. század kertészeti irodalmát, műszavainak jelentését. Nem is foglalkozott ilyesmivel eddig senki sem nálunk. Ha tehát feladatunkat meg akarjuk oldani, sorra kell vennünk a várkertek minden elemét, meg kell tanuljuk latin nevüket, s ha pedig nemcsak a szavaknál maradunk, hanem értelmüket is meg akarjuk szólaltatni, azt is meg kell fejtenünk, honnan ered a kor világi kertészete, hogyan alakultak ki elemei, s hogyan illeszkedtek össze rendszerekké a középkori várkertekben.

Miként Buda példáján a föntiekben láttuk, más kör, más emberek, más kívánságok szabták meg a várkertek kiképzését, mint a kolostoriakét. A belső szemlélődés, a béke, az öröklét mozdulatlanságába vetett hit megelégedhetett azzal a kertrendszerral, amelyet a kolostorkertekben megismertünk az előbbi fejezetben. A várak népe más volt. A polgárság ipari és kereskedelmi tevékenysége, a lovagok harci mozgalmassága, a királyi udvar fényűzése, a világi élet állandó érintkezése a természettel, a szerelem költészete, a kalandkeresés, mind mind olyan tényező, amely a kertészetben is helyet kért és idővel irányító szerepet kapott a kertművészetben. A kert építészeti és növényzeti, sőt mindjárt itt tegyük hozzá, állati elemei más rendszerben kellett összeilleszkedjenek, hogy a várak és várszerűleg megerősített városok világi népének kerti szükségleteit kielégítsék. Ezek a kertek földi szépségekben gyönyörködő emberek alkotásai voltak, akik nem zárkóztak el a világtól, a szabad természettől, hanem szemük kifelé tekintett, lelkük gyönyörködött a nagy és szép kilátásban, egészségük ereje megkívánta a kertben is a testmozgást, sétát, tornát, élvezte a tavaszi napsütést, a forró nyári sugarak elől árnyékba húzódott, szerelmének rajongása tükröződött a virágok szépségében, meghatottan állt meg a fák pogány ereje előtt, s öröme telt a terített asztalban. Vadászatra járt, s kedves vadjait látni akarta a kertben is, ahol gyönyörködhetett a vadak mozgásában, színében, életében.

Mindez együtt a középkori várkert. Hogy a kertészet története e kor világi díszkertjeit várkerteknek nevezte el, nagy oka volt rá. A várak és várszerűleg megerősített városok népe telepítette ezeket a kerteket a vár alatt. A vár ebben a korban olyan eszmény, amely mindenre irányítólag hat. A kert csak addig biztonságos, addig kedves, amíg fölötte felénk bízgat a vár, amely az otthont és a hatalmat jelenti. A budai királyi vár lenyúlt a tabáni völgybe, a visegrádi királyi kert a Duna partján terült el, de mindkettő, mint a többi is, szerényen meghúzódott a vár alján. Úgy kell tekintenünk ezeket a középkori várkerteket, mint a várak előterét, mondhatnók előudvarát, s épületeiket mint a várak előszobáit, előtornácait. Ez megnyilatkozik a várkertek épületeiben is, amelyek közt ekkor elmaradhatatlan a torony, kicsinyített mása a vártornyoknak, várbástyáknak. Hogy virág, idill és vár mennyire elképzelhetetlen volt akkor egymás nélkül, mutatja *M. S.* mester bájos képe, amelyen két asszony

találkozását festette meg *Mária és Erzsébet találkozása* címén (10. kép). Az előtérben két ragyogó virág, a kékliliom és a bazsarózsa, a középen a két asszony, annak a kornak jellegzetes viseletében, a háttérben pedig magasra emelkedik a várhegy, amelyen tornyok és falak jelzik a várat. Az egész annyira egységes, annyira összeillő, mintha soha másként idillt elképzelni sem lehetne. Ember, vár és természeti táj abban a bűbájos gótikus harmóniában olvad össze, amely ma már csak a legendákban él.

Ez a kor nem látott semmiféle ellentétet ember, vallás és természet között, a természetet is annyira emberinek képzelte el. Hiszen ekkor még mi volt más a növény, mint gyógyító szer, mit jelentett az állat, mint az ember táplálékát, házi munkását, ruházatát, a kertben gyakran játszótársát, szórakoztatóját. Erdő és mező barátságosan hívta meg az embert, s szolgált az Istent. A csillagok is emberi hírnökök voltak, sorsunk intézői, s a csillagász az emberi sors jövőmondója a csillagokból. Nem hiányozhatott tehát a várkertből az áhítat sem, s mintha a kolostori kertből lépne elénk, felbukkan a várkertekben a kis kápolna. A visegrádi várkert leírásában olvassuk, hogy a függőkert hátsó részén, a hegy tövében kecses kápolna áll, benne ezüstsíppal ékes orgona, mellette az Úr testének szentélye és három alabástromoltár.

E kor nagy vadaskertjeiben gyakran húzódtak meg remeték, akiknek személyében valóban egyesült a vallás és a természet. Milánó kapui előtt terült el *Sforza* hatalmas vadaskertje. Egy dombon kápolnát és kis zárdát emelt a tulajdonos, amelyben remetét telepített meg. *Mátyás* király nyéki vadaskertjének villája közelében is kápolna állott, kint pedig a vadason túl *Remete Szent Pál* kolostora. A milánói példában ismerjük az összefüggést, a budanyékiben nem, de talán itt sem hiányzott. Mindenesetre nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a remeték ekkor még élő lakói voltak a nagyobb kerteknek, s ez az eredete a későbbi századok egyik nevezetes kertészeti elemének, a remetelaknak, amelyben azonban már csak kő- vagy faszobor képviseli a remetét és a vallásos áhítatot.

Elmaradhatatlan volt a várkertben a torony, kivált a kertet határoló kőfalak mellett. Nem valami élettelen dísz volt ez akkoriban, hanem nagyon kedvelt tartózkodási hely, ahol kellemes helyiség és szép kilátás várta a kert gazdáját vagy a vendéget. *Bonfini* részletesen leírja *Mátyás* budai várkertjének kerek, étkezőhelyiségekkel rendelkező tornyait, s dicséri, hogy semmi sem lehet kellemesebb, mint itt a nyári étkezés. Szintén *Bonfini* jegyezte fel, hogy *Vitéz* érsek esztergomi várkertjében a középen egy szikla mellett kerek lakótorony állott. *Vitéz* annyira szerette, hogy „sohasem akarta elhagyni ezt az épületet, szinte állandóan benne lakott, mert kedves kilátás nyílt belőle a Dunára és a kert szépségeire; valóban a legalkalmasabb hely bölcsekedésre és elmélkedésre“. Ezek a sorok mutatják, mennyire megváltozott a korszellem, milyen más volt már az egyházi férfiak gondolkodása is, íme már az elmélkedésben sem az elzárkózás segíti, mint hajdan a kolostori korszakban, hanem

10. MÁRIA ÉS ERZSÉBET TALÁLKOZÁSA.

(M. S. mester festménye.)

a szép kilátás. E kor irodalma nem képzelhetett el kertet torony nélkül, sőt gyakran a kert központjává tette. Franciaországban *De Lorris Guillaume* rózsaregényének kerti leírása erősen befolyásolta a díszkertészetet, s valószínűleg egész Európában volt hatása, mindenütt utánozták. A rózsasövénnel kerített vár a kortársak illusztrációja szerint is toronyszerű, s tornyok ékesítik a várfalakat is. Tulajdonképpen később sem tűntek el a tornyok a kertekből, hanem csak korszerűen módosultak, s később pavillo-

nokká és kioszkokká, kerti lakokká egyszerűsödtek, anyaguk pedig a könnyebben megszerezhető és megmunkálható fa lett.

A torony a gótikát képviselte a kor kertjeiben, a villa már a renaissanceot. Kétségtelenül itáliai példák nyomán terjedt el Közép-Európában. Itáliában már a XV. században megkedvelték, s egyre több helyen foglalta el a tornyos várak helyét, különösen a városok környékén épült sok villa. A négy sarkán ugyan még őrzi némi nyomát a négy saroktoronynak, de már csak inkább mint emlék és dísz. Hogy a budai királyi kertek villái állottak-e már *Zsigmond* korában is, nem tudjuk, de sokkal valószínűbb, hogy *Mátyás* király építkezéseihez tartoznak, sőt részben még későbbiek. *Bonfini* leírásából jól ismerjük a királyi vár alatt, a kertektől délre álló villát, s valószínű, hogy *Schön Erhard* 1541-ben Buda ostromáról készült metszetén a várkert mellett látható négy karcsú torony a királyi márványvilla négy saroktornya. *Schön* képén magyarázó szó nélkül látjuk a négy tornyot vagy oszlopot, később értelmetlen módon az aula szó kerül melléjük, így *Siebmacher* egyik-másik képén. A budai királyi várkertben belül is állott egy villa, ennek meg ezüstösen csillogó mázas cserepű fedele volt a nevezetessége. Általában azonban a villát a kertfalon kívül építették. Ezt tudnunk kell, s ennek tudatában sikerült *Garády Sándornak* megtalálnia a nyéki vadaskert villáját. „A vadászkastélynak — írja *Garády* — mind *Bonfini*, mind *Oláh* leírása szerint a vadaskert falához kellett csatlakozni, még pedig a vadaskerten kívül. Belül azért nem lehetett, mert *gr. Lamberg Kristófnak*, *I. Ferdinánd* király magyar fővadászmesterének a királyhoz intézett levelében a levélíró arra kéri *Ferdinándot*, adjon módot reá, hogy magának házat építhessen és egy szóval sem említi, hogy a vadaskertben valamilyen épület lett volna.“ A nyéki villa különben csak *Ulászló* idejében épült fel teljesen. Villa állott *Mátyás* pesti kertje mellett is. A szabadon álló villa különben nevezetes körülményre hívja fel figyelmünket. Arra, hogy még ebben a korban sem ért el a kertrendszer teljes egységet. Erre már itt rá kell mutatnunk. A kolostorkerti rendszerekben is laza az összefüggés az egyes kertek, kertrészek közt, a középkor világi kertjeiben is. Minden részt mint külön egységet fogtak fel, külön helyeztek el, így természetesen a villát is, amelynek pedig irányítania kellene a kertrendszert a mi, már újabb stílus szerint nevelt kertészeti felfogásunk szerint. Ennek akkoriban legfeljebb a csíráit találjuk. Mert ha a kerti villát kívül is építették a kerten, mégis úgy helyezték el, hogy szép legyen a kilátás a kertre, a villa ablakaiból gyönyörködni lehessen a kert szépségeiben.

S talán általában a környező tájak szépségeiben is. *Bonfini* ugyan a budai várkert villájának leírásában nem említi, noha egyébként nem szokott megfeledezni erről, a kilátás szépségét, de ha tudjuk, hogy ezekben az időkben az egész Tabánt, sőt az egész budai hegykaréjt pompás díszkertek, szőlők és gyümölcsösök borították, elképzelhetjük e villa minden vonzóerejét. A visegrádi várkertet a hegy alján a királyi paloták szegélyezték. Ezek már korszerű épületek voltak, s *Oláh Miklós* kiemeli,

hogy „minden ablakuk a Duna széles medrének vizére néz; különösen gyönyörű a kilátás a Duna túlsó oldalán elterülő Nagymarosra, amely fölött inkább hosszú, mint magas szőlőhegy emelkedik.“ A Duna és környéke tájképi szépségeit, mint látjuk, nem korunk, hanem már régi századok felfedezték, ezek a századok, amelyek humanistái ilyen lelkes szavakban örökítették meg benyomásaikat a kilátásról. *Szent Margit* korában mindebből még semmit sem láttak meg, a kolostorok külső falai még arra valók voltak, hogy elzárják lakóikat a környéktől, a természettől. Ez a kor azonban még a tájképi igazságnál is többre becsülte a kilátás szépségét, ezért látjuk a királyi várhegyet ábrázoló budai metszeteken a vár mögött a pesti háttérben a tájt bezáró hegyeket, noha a nyugatról nézett Várhegy mögött semmiféle hegy nem látható. *Zsigmond* és *Mátyás* korának nagy tájképi felfedezése azonban örök időkre szóló hagyománya a magyarságnak, a legújabb időkig a Duna volt a magyar tájképi kilátások ezüstvonala, a magyar kertek kiapadhatatlan szépségű panorámája, csak a múlt században kezdett vele versenyezni a Balaton, s csak legújabban a havas, a magaslat.

Ennek a kornak teremtménye a tornác is, amely szintén elképzelhetetlen a kilátás nélkül. Ezt szolgálja szabad oldala a könyöklővel. A kolostorok keresztfolyosói, kerengői a román korban még szűk udvart fogtak körül, s akkor sem nyertek ilyen tekintetben nagyobb értéket, ha nyílt oszlopcsarnokok kerültek a zárt folyosó helyére. A tornácot azonban nem így építették. *Bonfini* leírásában többször találkozunk vele, természetesen latin ambulacrum néven. *Vitéz János* az esztergomi érseki palota új szárnyát két emeleten vörös márványból faragott tornácokkal díszítette. Kertjének felső részét is tornáccal fogta körül. A visegrádi várkertben a paloták előtt fehér borítású tornácok futottak. Akár volt ezeknek könyöklőjük, akár csak nyílt oszlopcsarnokok voltak, bizonyos, hogy kilátást nyújtottak a kertre és a környező tájra. Hatásuk sohasem mult el a magyar építészetben, s különösen megerősödött a XVI. és a következő századokban. Kiben ne idéznének kedves hangulatokat, emlékeket a tornácok? A nemesi kúriák a tehetősebb polgárok házainak legkedvesebb nyári tartózkodási helyei lettek, ahol az oszlopokra futó szőlő lombja fogja fel a tűző nap-sugarakat, csendben sétál vagy pipázgat délután a ház ura, a tornác előtt pedig a kertben ragyognak és illatoznak a virágok. A múlt században még a parasztházak is meghódította a tornác, ahol tehetősebb, törekvőbb a kiskgazda, okvetlenül tornácot épít a háza bejárójának egy-két egyszerű meszelt oszloppal, kedves könyöklővel.

Induljunk el most a királyi várkertben! Az első, ami *Bonfini* leírásai nyomán feltűnik, a xystus. *Mátyás* budai várkertjében „különféle fákkal körülfogott xystusok“ voltak, *Vitéz* érsek is „xystusokkal ékesítette“ kertjét. Mi volt ez a xystus? A magyar renaissance feltámasztói nem tudják. Sem *Salamon*, sem *Csánki Dezső*. Későbbi szójegyzékeink és szótáraink nagyon határozatlanul értelmezik. *Fabricius* szójegyzéke szerint „mulatozó ház“, régi szótáraink szerint „széles tornác, tágas befedett folyosó“. Mindez azonban csak külsőleg, de nem lényege szerint, ahogyan a renaissance értette.

Az első xystusok Görögországban, az ókorban a testgyakorló iskolákban készültek. *Vitruvius* már részletesen foglalkozik velük. De már *Vitruvius* korában kétféle jelentése volt e szónak. A görögök a testgyakorlásra szolgáló oszlopcsarnokot értették rajta, a rómaiak a tornacsarnok mellett húzódó, fákkal szegett szabad gyakorló pályákat, sőt az ifjabb *Plinius*, aki először használja kertészetileg ezt a szót híres villakerti leírásában, az oszlopcsarnok előtt lévő, parterszerű kertrészt is belefoglalja a xystus jelentésébe. A xystus tehát tornára, esetleg csak sétára szolgáló olyan oszlopcsarnok, amelynek környéke műkertészeti kiképzésben részesült, vagy nyílt pálya, amely a testgyakorlás céljára szolgál. Elis régi iskolájában, ahol az olimpiai játékokra tartották meg az előgyakorlatokat, a magas platánokkal beültetett, fallal kerített, nyílt pályát nevezték xystusnak. Ilyenféle tornaterek lehettek a magyar várkertek xystusai is.

Ezt különben nemcsak *Bonfini* leírásából következtethetjük. *Taurinus*, gyulafehérvári kanonok a mohácsi vész előtt írta *Stauromachia* című költeményét a Dózsa-féle lázadásról. Mint korának buzgó humanistája, természetesen ékes hexameterekben. A több, mint 2000 verssorból ötöt a budai kertek magasztalására szentelt. „A gyümölcsös kertek és ezer virágtól mosolygó kertek közt, ahol tavasszal a puha majoránna és a fehér rózsa vegyesen a pirossal illatozik, s beborítja illatos koszorúval a színes lugasokat, ezren szokták magukat gyakorolni a kopár pályán.” *Taurinus* nem xystust ír, hanem a palaestra szót használja. Feltűnő azonban, hogy egyes számban. Vajjon a királyi kert pályáit érti? Avagy talán volt Budán a kertek közt más testgyakorló pálya is? Tudnunk kell, hogy a XV. században az olasz városok előterein mindenütt megtaláljuk a pályákat, amelyeken labdajáték, lögyakorlat s más testgyakorlat folyt. Itáliából Franciaországon át jutott a labdajáték északra, ahol különösen Angliában fejlődött magas fokra, mint lawntennis, labdarúgás és croquet. Szenvedélyes labdajátékos volt pl. VIII. *Henrik* angol király, aki Hampton Courtban, amint alapítója, *Wolsey* bíboros, meghalt, s a kertet átvette királyi birtokba, nyomban tennispályát építtetett. Ez ugyan már a XVI. század első felében történt, de az itáliai hatás hozzánk nem nyugatról, hanem közvetlenül délről érkezett, s így kétségtelen, hogy nálunk már a XV. században voltak a várkertekben játszóterek, bajnoki pályák, mint *Bonfini* és *Taurinus* leírásából joggal következtetjük. Későbbi korokban a lövölde volt ezek utóda a városokban, a magánkertekben pedig korunkban a tennispályák képviselik.

Mátyás budai várkertjének leírásában találkozunk a *cryptoporticus* szóval. Nagyon rejtélyesnek látszik, *Salamon* szerint titkos folyosó. Pedig hamar megértjük, ha megkeressük *Plinius* Tusci nevű villájának kertjében, mert a szó először e kert leírásában bukkan elénk. A rómaiak mindenütt szerették a hűtöző helyiségeket. Földbe mélyesztett szobák szolgáltak erre a célra, amelyeket csak felülről világított meg halvány derengő fény. A kertben természetesen pincészerű helyiség volt a hűtöző, a *cryptoporticus*. Talán készen találta a budai várkertben a borospincét, amely régebben ilyen egyszerű nevet viselt és ilyen közönséges célt szolgált, de *Mátyás*

már díszesebbé képezte ki. A pincegádor a szőlőkben a legősibb hűtőző helyiség, a polgári osztály s a falu népe ősi idők óta használja erre a célra. *Mátyás* korában már díszesebb kerti helyiséggé emelkedik, később pedig a paloták nagy földszinti termét képezték ki ilyen célra, vagy külön műbarlangszerű épületeket rendeztek be hűtőzőnek.

Kert nem képzelhető el kút nélkül. Az első díszes kerti kúttal a margitszigeti apácakolostor udvarában találkoztunk. Szép csorgókút volt, díszes vízköpőkkel. A budai királyi várban is találtak ilyen kútát. A legdíszesebbek voltak a középkorban nálunk a visegrádi várkert renaissance stílusú kútjai. Visegrádon a Várhegy és a Nagy-villám közt lejtő lankás völgyben bővízű forrás fakad, amely már a középkorban is ontotta vizét. Ma *Mátyás* király kútjának nevezik. Valószínű azonban, hogy már régebben vezették a vizét a visegrádi vár alsó területére, ahol kezdettől fogva királyi kert és ház volt, csak *Mátyás* díszessé alakította. Mindenesetre *Mátyás* korában a visegrádi függőkert kútja nagyon díszes volt, s másutt is díszítette csorgókút a kertet. „A függő kert közepén — írja *Oláh Miklós* — csorgókút díszlik, veresmárványból készült csodás művészettel. Tetején *Cupidó* alakja ül márványtömlőn, amelyből vizet szorít ki; a víz nem éppen jóízű, de hideg, a szomszéd hegy forrásából vezetik ide csatornákon. Kellemes zúgással hull alá csövecskékből egy márványtálba, onnan pedig egy kerek medencébe. A kútból *Hollós Mátyás* király parancsára, mikor ünnepet ült, mint az öregektől hallottam, többnyire bor folyt, hol fehér, hol meg piros, amelyet fent, a hegy tövében öntöttek a csatornába.” Sajnos, a visegrádi kert kútja megsemmisült, csak jelentéktelen apró darabjait sikerült eddig kiásni és a vízvezető csatornából néhány töredéket. Érdekes a visegrádi várkert alsó csorgókútja is, amelyről ezt olvassuk: „Itt kis térség közepén alabástromból készült csorgókút áll, amelyet márványoszlopoktól tartott csarnok fog körül.” Későbbi századokban díszesebb szökőkutak jelennek meg a magyar kertekben, s kivált a XVII. században valósággal tobzódtak nálunk is a kertben a vízijátékokkal.

És most sor kerülhet a várkertek növényzetdíszekre, amelyek közt legjellegzetesebb volt ezekben a századokban a rét. Így nevezi nemcsak *Bonfini*, hanem így nevezte annak a kornak élő nyelve is. Ma pázsitnak, pázsittábláknak, virágágyaknak nevezzük, amit akkor a kertben réten értettek. A szabad természet egyik legjellegzetesebb szépsége, a középeurópai rét vonult be ezzel a várkertbe. Az ókori kertekben a pázsit legfeljebb alárendelt szerepet játszott, a Földközi-tenger mellékének éghajlata nem kedvez rétek kialakulásának. Nálunk azonban egyike a legbájosabb látványoknak mind a zöld rét, mind a virágos mező. Talán valahol Észak-Itáliában, az Alpok alján vonult be a pázsit a kertbe. Első dicséretét *Albertus Magnus* növénytanában olvassuk, s a XIII. század tudós dominikánusa bizonyára élő példák nyomán írta meg a pázsit dicséretét. „Semmi sem gyönyörködteti annyira a szemet — írja a díszkert elméletéről szóló fejezetben —, mint a finom, nem hosszú pázsitfű. Ez azonban csak sovány és nehéz talajon nevelhető. Ennélfogva azt a helyet, amelyet dísz-

kertnek akarunk berendezni, alaposan meg kell előbb tisztítani a régi gyökerektől, ez pedig csak úgy végezhető el, hogy a gyökereket kiássuk, a földet a lehető legjobban elegyengetjük és jól megöntözzük forrón-lobogó vízzel, hogy a benne maradt gyökereket és magvakat leforrázva, megakadályozzuk csírázásukat. Azután az egész helyet befedjük finom fűvű, sovány pázsittéglákkal, amelyeket széles fakalapáccsal erősen lenyomkodunk, majd a fűvet lábunkkal úgy a talajba tapossuk, hogy szinte egészen eltűnik; erre nemsokára mint finom hajszálak törnek elő a fűszálak és zöld szőnyeg módjára borítják el a földet.“

Szokásban volt a pázsit díszítése virágok beletűzdelésével, vagyis a virágos rét kerti hasonmása. *Albertus* így folytatja a díszkert rétének leírását: „A pázsitnak akkorának kell lennie, hogy mögötte négyszögletű területen mindenféle fűszeres növény, rúta, zsálya, bazsilikum ültethető legyen, hasonlóképpen mindenféle virág, így ibolya, keselyűfű, liliom, rózsza, kékliliom stb. A fűszeres növények ágyai és a pázsit közt, utóbbinak végében, magasabb pázsittáblákat kell készíteni, amelyet virágok tegyenek kedvessé és a közepe ülőhelynek legyen alkalmas, hogy az emberek ott üldögélve és a virágokban gyönyörködve kipihenhessék magukat és felfrissüljenek.“ E kor képein gyakran találkozunk a kerti réttel, virágos pázsittáblákkal. Réttet foglaltak el akkoriban a városi közkertek céljaira is. Firenzében 1290-ben elhatározták, hogy a községet kibővítik, s e hely nevének emléke él ma is a Via del Prato-ban. Siena 1309-ben alapít városi rétet a Porta Camollia előtt. Páduában ilyen a Prato della Valle. Általában azok a városi közkertek, sétányok, amelyek a várkertek korából maradtak fenn, ma is viselik a rét nevet, mint a madridi Prado, a bécsi Prater és az egykori párizsi Le Près aux Clercs.

Hogy Magyarországon is elterjedt ebben a korban a rét, a réti füvek és virágok szeretete, nemcsak a szárnyas oltárok több képén látható pázsit, gonddal kidolgozott pityang- és lóhereképek mutatják, hanem a humanista magyar költészet is, amely — sajnos — még mindig nehezen hozzáférhető. *Csezmicei János*, humanista néven *Janus Pannonius*, első újkori költőnk, 1464-ben gyönyörű versben énekli meg a természetet. A táborban megbetegedvén, meglepi a halál gondolata, s búcsúzik. Búcsúzik az égtől, a domboktól, a pázsittal felöltöztetett mezőktől, a kristálytisza forrásoktól és zöld erdőktől. Barátait arra kéri, hantolják el lombos ligetek és kedvesen zöldelő rétek alatt, hová el-ellátogatnak a Driászok ellejteni körtáncaikat; s míg sírján fűvet nevel a harmat, szünetlen szelídséggel lebegjenek ott a szellők s panaszosan énekeljenek a madarak. Megértjük tehát, hogy a magyar várkertekben sem hiányzott a rét, a pázsit. *Bonfini* csak röviden felsorolja a budai várkert pázsittábláit, virágosak voltak vagy sem, nem jelzi. Annál bővebben foglalkozik a visegrádi várkert virágos rétével *Oláh Miklós*. „A kapun belépve — írja — szemünk elé azonnal nagy térség tárul, amelynek minden része zöld, s mezei virágoktól hímes.“ Egyebekben pázsittábla volt-e a visegrádi kert rétte, vagy pázsittáblák párhuzamos sora, nem tudjuk.

Voltak ugyanis a várkertekben olyan rétek is, amelyeket nem tagoltak táblákra. Sőt éppen az első magyar kertészeti munka, *Martini Keresztény szűzek* című munkájának fordítása, amelyet azonban már a XVI. század végén *Péchy* ültetett át nyelvünkre németből, játszótérnek használt kerti rétet mutat egyik képén, ahol két fiú játszik a fűvön a virágok közt; *Imre* és *Lackó*, utóbbi faparipán lovagolva (11. kép).

11. KERT KÉPE MARTINI–PÉCHY
MUNKÁJÁBAN. (1591).

A virágos kert e korban még mindig élénken emlékeztet a kolostori gyógynövény-kertekre. A virágkultusz azonban a várkertben természetesen már világi, a rózsza a földi szerelem legszebb virága. De a virágok száma egyre gyarapodik a várkertekben, amikor annyira rajonganak a rétekért, mezőkért, mint ebben a korban, érthető, hogy a mezei virágokat sorra beültetik a kertbe is. Sajnos, virágok ismeretében *Bonfini* is, *Oláh* érsek is nagyon járatlan lehetett, s így leírásaikból hiányzik annak a kornak magyar virágkultusza. Annál nagyobb virágkedvelő volt az olműtzi származású *Taurinus*, akit joggal mondhatunk a virágos magyar mezők felfedezőjének. Mikor

leírja Pestet, a Pest környékén lévő királyi kertről sem feledkezik meg. Feltűnik neki a pesti mezőkön az égő pipacs és befűzi a hexameterek közé : „itt nő verőfényes mezőkön a vetési pipacs“, a királyi vadasok pedig Pest alatt virágtól illatosak, mert a sáfrány gyengéd virága nő a kertekben. Főntebb már idéztük rajongó sorait a budai kertek virágairól, amelyek sorából névleg említi a puha majoránnát, a fehér és a piros rózsát. Az a nagy virágkultusz, amely a következő két században égett a magyarság lelkében, itt kezd csirázni, mint *Taurinus* kortársa, *M. S.* mester szintén már említett idillikus képének kéklilioma és bazsarózsája szemlélteti.

A liget sem hiányzott a várkertben. Aki szerette a rétet, nem mehetett el érzéketlenül a ligetek, fák szépségei mellett sem. Különösen a madarasokban, vadasokban ültettek ligeteket. Ilyen liget volt a budai várkert madarasában is. Természetesen nem hiányzott a díszkertben sem a fák közt a gyümölcsfa, de *Mátyás* korában már erdei fáink neveivel is találkozunk. *Albertus* így írja elő a kertbe ültetendő fák rendjét : „A kerti rétbe a napos oldalon fákat kell ültetni, vagy szőlőt kell magasra nevelni, mert ezek lombja bizonyos mértékben védelmezi a pázsitot, árnyékával pedig gyönyörködtet és frissít. Ezekről a fáktól nem várunk gyümölcsöt, hanem árnyékot, ezért nem gondozzuk és nem trágyázzuk alattuk a földet, hogy ne ártsunk a pázsitnak. Vigyázni kell, hogy a fák ne álljanak nagyon sűrűn és nagy számban, mert a friss levegő elzárása nem egészséges. Ezért a mulatókert legyen árnyékos és szellős. Attól is óvakodni kell, hogy keserű fákat ültessünk, mert ezek árnyéka elgyengíti az embert, mint pl. a diófa és más efféléké. Inkább édes természetűek legyenek ezek a fák, amelyek virága kellemes illatú és árnyékuk élvezetes, mint a szőlő, körte- és almafa, gránátalma, babér és ciprus. Azonban a pázsit közepére ne ültessünk fákat, hanem hagyjuk szabadon a helyet, hogy ott élvezhessük az egészséges szabad levegőt és járkálás közben ne akadjanak arcunkba a fa ágai közt feszülő pókhálók.“ Így értjük meg, miként került a kertbe a hazai fák közül a hárs, és miként volt ez a legkedveltebb kerti fa szinte korunkig.

Budán a királyi palotát a városi résztől elválasztó teret a képek szerint nem díszítették fák. Ellenben Visegrádon a királyi kertet a várostól fűzfákkal beültetett terület választotta el. A visegrádi függőkertben ültették nálunk az első hársfákat, amelyekről írott feljegyzés maradt. A szökőkút után ezek a függőkert fődíszei, „tavasszal és nyáron maga a király is ezen a helyen szokta élvezni a napfényt és a szellőt a virágzó fák alatt, sőt néha itt is ebédelt, vagy itt hallgatta meg a követekeket, s itt adta meg válaszait“. A hársfa kellemes illatú virágai révén ősi idők óta legkedvesebb erdei fája az Alpoktól északra települt népeknek, a magyarságnak, szlávoknak, germánoknak és galloknak. *Oláh* érsek leírása nyomán *Mátyás* király emléke szorosan összefonódott a későbbi humanista írók munkáiban a fák, különösen a hársfa tiszteletével. Pl. *Bél* több esetben említ különböző vidékeken olyan öreg fákat, amelyek alatt a monda szerint *Mátyás* király tartózkodott. Legérdekesebb ezek közt a mádi hárs mondája.

A BUDAI KIRÁLYI VÁRKERT BUDA OSTROMA IDEJÉN 1541-BEN.

(Schön Erhard fametszete.)

Mád pozsonymegyei község a Csallóközben. „Azt mondják — írja *Bél* —, hogy Mád határában hajdan egy rendkívül nagy hárs állt, amelynek árnyékában *Hollós Mátyás* utazásai alkalmával gyakran megpihent és nem kételkedett, hogy ott megébredhet. Amikor a király ezt többször megismételte, a falu népe, hogy a nagy kíséret megvendégelésével járó vesződségtől megszabaduljon, elhatározta a hárs elpusztítását, abban a reményben, hogy szállás híján a király is elmarad. A sok ideig kedvelt öreg fát kivágták, hosszú ágaitól megfosztották, tönkjét legalsó gyökeréig olyan alaposan szétszedték, hogy a legjáratosabb emberek sem tudták többé egykori helyét megtalálni. Idők multán azonban *Mátyás* megint ellátogatott a vidékre, s mikor látta, hogy a hársfát gyökerestül kipusztították, bosszankodva kérdezősködött, ki volt a tettes. A falusiak pedig gonosz tettük takarására azt mondták, hogy a fát villám sujtotta vagy vihar döntötte ki. De a király, haragra gerjedve, nem tudta magát türtőztetni, sőt elkeseredésében megszidta a mádiakat és minden ivadékukat, hogy a királylátás tiszteletére méltatlanokká lettek és semmiféle kitüntetésben nem részesülhetnek ; majd azzal fejezte be szavait : Csiribiri rossz emberek ! Minden oldalról bizonygatták nekünk, hogy mádi ember soha semmiféle kitüntetésig nem tudott felforgódni. Ma is nagy veszedelemben forog, aki a király szidalmát : csiribiri, a faluban elkiáltja, mert véresre verik, sőt esetleg megölésével állnak rajta bosszút.”

Mikor *Oláh* a visegrádi kert hársait említi, kiemeli, hogy „egymástól egyenlő távolságban ültetett” fák. Itt jelentkezik a magyar kertészetben az első fasor. Lehet, hogy a visegrádi függőkertben csak egyetlen fasor volt, lehet azonban az is, hogy *Oláh* szavai több fasorra vonatkoznak, amelyek rendben egymás mögött sorakoznak. Mindenesetre a hársfasor ettől kezdve a magyarságnak is kedvence lett, s későbbi századokban, kivált a XVII. és XVIII. században egyre hosszabb és hosszabb hársfasorokkal találkozunk szerte az országban. Ha visszaidézzük emlékezetünkbe, amit a szőlők és gyümölcsösök ültetéséről az első fejezetben elmondottunk, hogy mennyire nem szabályos sorokban ültették ezekben a tőkéket és fákat, megértjük, milyen nagy jelentőségű, milyen korszakos a visegrádi királyi várkert hársfasora.

A kert mértani szabályosításának előhaladását jelenti továbbá a nyírott élő-sövény és a nyírott fa. Ebben a korban azonban még sokkal mérsékeltebben alkalmazták a kertekben a kertművészetnek ezeket a sokat magasztalt, majd az újabb időkben sokat gyalázott elemeit, mint a XVIII. században. Az ókori latin szerzők opus topiarium néven említik a nyírott és alakított cserjéket és fákat, s *Plinius* azt írja természetrajzában, hogy a nyírott sövény *Augusztus* császár barátjának, *Matius* lovagnak találománya. Az ifjabb *Plinius* kertjeiben fontos szerepet játszott az utakat szegélyező nyírott puszpáng és rozmaring. Nálunk, a régi latin szótárak szerint, a topiarium „kertbeli fákkal, füvekkel építettetett ékes, élő zöld boltozat, lugas szinecske”. Hogy már e kor kertjeiben sem hiányoztak, bizonyítja *Taurinus* leírása Buda kertjeiről, amelyet főntebb egészében közöltünk. *Salamon Ferenc* lugasféle alkotásnak értelmezi

a fákkal körülvett és rendben elosztott xystusokat, mert *Bonfini* szövegét „folyosó módjára elhelyezett különféle fák” kifejezéssel magyarájtja. Későbbi századokban a lugas olyan kedvelt dísz a kerteknek, hogy több leírásban egyszerűen lugaskert néven különböztetik meg a díszkertet.

Legnevezetesebb azonban e korban a kertművészeti idetartozó elemek közt az útvesztő, régebbi nevén tévelyítő. Eredete *Minos* krétai király palotájához fűződő mondában keresendő, de csak a renaissance alkotott belőle kerti dísz. Az útvesztő vonalrendszer minden bizonnyal keleti eredetű, a középkorban a templomi mozaikokon láthatjuk, a XIV. vagy XV. században a kertészek élősvényből készítették meg. Magában elfoglalt egy kertrészt, külön kerítették, s vagy négyszögben vagy kereken képezték ki, magas nyírott élősvénnyel szegélyezvén a tévelyítő, vagyis részben vakon végződő utakat. *Bonfini* említi először a budai királyi várkert „ültetett fákból készült” útvesztőjét. Részletesebb leírás nem maradt ránk e kor magyar kertjeinek útvesztőiről, de nyilván ugyanolyanok voltak, mint később *Lippai* leírta és rajzban is ismertette.

Királyi kertektől mindezekén kívül még azt is megkívánták ebben a korban — nyilván a keleti hagyományok alapján —, hogy állatok is díszítsék. A vadasokat többféleképpen nevezték, közönségesen szarvas és őz lakta a vadasokat, ha azonban vaddisznó volt bennük, vadkankertnek, ha nyúl, nyulasnak, ha pedig madár, madarasnak. A XIV. századnak *De Crescentiis Petrus* bolognai városi tanácsos és tudós volt a kertészeti írója, nagy gazdasági munkájában részletesen foglalkozik a királyi kertekkel is. Azt írja kora példái nyomán, hogy a királyi kert terjedelme legalább húsz holdnyi legyen, s magas kőfal kerítse. Északi felébe ligetet ültessenek, s a fák alatt állatokat tartsanak. A királyi kert déli oldalán szép villa épüljön, ahol a király és a királyné mulatozhasson, ha szórakozni akar. Legyen a kertben halastó, s a villa közelében madaras madárházakkal. A kert más részében is legyen liget állatokkal. Ezeket a követelményeket teljesítette a budai királyi várkert építője, amikor nagy madarast készített, benne madárházakkal. *Bonfini* leírása szerint telve „hazai és külföldi madarakkal, amelyeket vasrácsok korlátoznak”. Madárházat láttunk már azon a kolostori tervrajzon, amelyet St. Gallenben találtak, s amelyet részletesen ismertettünk. Ezek kerek madárházak. Ilyennek maradványai láthatók *Schön* Budát ábrázoló metszetén is a várkertben. Hogy valóban ilyen volt-e a budai királyi várkert madarasának minden madárháza, nem tudjuk. Voltak ugyanis oszlopcsarnokszerű madárházak is. Mikor *Laurus* az ókori *Varro* vadasát rajzban rekonstruálta, tetőtlen, négyszögletű, sodronyhálós borított oszlopcsarnokokat ábrázolt. A madarasok díszes külföldi szárnyasai közt már a *Zsigmond* korában készült latin-magyar szójegyzék felsorolja a galamb, fácán, páva és hattyú nevét. Nagy becsben tartották a fehér pávát.

A díszkertek vadasai kisebbek voltak, s csak kertészeti másolatai a nagy vadkerteknek, amelyekben vadászatokat tartottak. Ez már ókori hagyomány, már

Nyugat-Ázsia királyai tartottak vadasokat, amelyekben például oroszánra is vadásztak. A középkorban Európában is elterjedtek a vadkertek, s *Ragewin* olyanféle királyi kertet ír le vadassal és halastóval, amikor *Barbarossa Frigyes* királyi kertjét, amelyet 1161-ben épített Kaiserslauternben, ismerteti, mint *De Crescentiis Petrus* munkájában olvasható. Magyarországon a XIII. századtól kezdve többször olvashatunk vadkertekről, s nemsokára már mint helynév is szerepel a Vadkert. Közönségesen gyümölcsösökbe telepítettek vadat, azért találkozunk középkori okleveleinkben ilyenféle kifejezésekkel: pomerium vulgo Vadkert dictum, gyümölcsös kert, amelyet közönségesen vadkertnek neveznek. *Mátyás* korától kezdve leghíresebb az országban a nyéki vadkert Budán, amelyet sokáig csak a hagyomány alapján a képzelet kutatott, korunkban azonban *Garády Sándor* pontosabban meghatározott helyrajzilag. A nyéki vadkert valószínűleg régebbi királyi vadas volt, *Mátyás* csak a villát kezdte mellette építtetni, de igazi fényében csak *Ulászló* idejében pompázott.

A halastavakról kell még néhány szóval megemlékeznünk. Miként a madárházak, azonképen a halastavak medencéi is a kolostorkertek építészetének hagyományai. Egyetlen királyi kertből sem hiányzott nálunk sem a halastó, leghíresebbek voltak azonban a tatai vár környékén fakadó források vizével táplált királyi halastavak. Itt a források lefolyó vizét gátakkal fogták fel, s nagy halgazdaságot rendeztek be, amelyek tavai bővelkedtek nagy pontyokban és csukákban. Később még inkább kibővítették a tatai halastavakat, s ma is jövedelmező ott a halgazdaság; egy nagy halastó a földísz a tatai angolkertnek is.

Az elmondottakban részletesen megismertedtünk a középkori várkertek kertművészeti elemeivel. Ismeretünk azonban ezzel korántsem teljes, sőt most kell sorra kerülnie a legfontosabbnak, a kertrendszernek. Sajnos, e tekintetben a leírások nagyon gyengék, egyedül *Oláh* érsek leírása kifogástalan a visegrádi várkertről. Ez azonban már a XVI. században készült, tehát olyan szempontok is érvényesülnek benne, amelyek *Zsigmond* és még *Mátyás* korában is talán nem szerepelhettek. A St. Gallenben talált kolostori rendszer tervrajzán megismertük, milyen laza volt az összefüggés a koraközépkori kolostorkertekben az egyes kertek, kertrészletek közt. A várkertekben sem találunk ennél sokkal szorosabb összefüggést, sokkal haladottabb rendszert. *Bonfini*, mint általában annak a kornak írói, az egyes kertrészeket kertnek (hortus) nevezi, az egész kertrendszert pedig e szó többes számával — kertek (horti) — jelzi. *Ambrosius Traversari* is ezt írja: „Körüljártuk a királyi kerteket.” Mind ebből következik, hogy a várkert egyes részei, kerti elemei nem valamely előírt rendszerben helyezkedtek el, s önállóságuk nem enyészett el a kerti rendszerben. Ennek azzal is kifejezést adtak e korban, hogy az egyes kerteket kőfallal, vagy legalább élő sövényekkel jól elkerítették, s minden kertbe külön kis kerti ajtón kellett belépni, amelyet néha lakattal zártak el. Nagy haladás ehhez képest a visegrádi várkert *Oláh Miklós* korában, mert központi tengelye van, ha nem is az egésznek, legalább a függő-

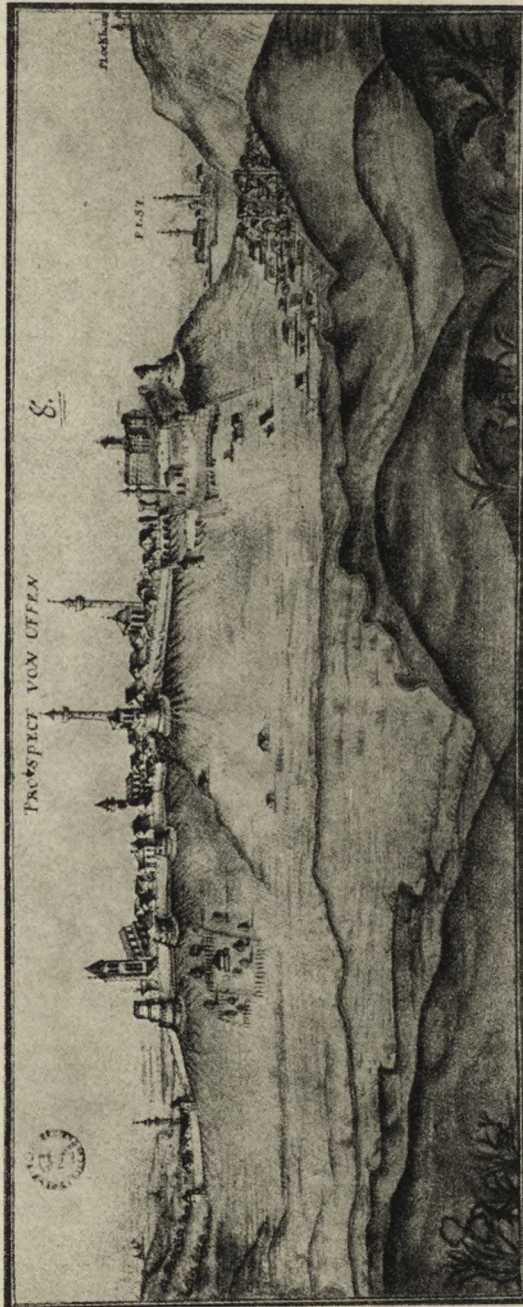
kertnek és a kerti rétnek. De korántsem szabad az egész visegrádi várkertet ennek alapján valamely szabályos mértani rendszernek elképzelni, az a kor ilyen szabályos kertrendszert még nem talált fel.

A budai királyi várkert a vár alatt a királyi palota előtt a Várhegy nyugati oldalán terült el, s lenyúlt a Tabánba. Ezt határozottan meg lehet állapítani a Budáról készült metszetekről. Az is kétségtelen, hogy a budai királyi várkert igen terjedelmes volt és hatalmas kőfal kerítette. Egyebet azonban e metszetekről nem olvashatunk le. Kertészeti tekintetben két metszet fontos. Az egyiket 1541-ben *Schön Erhard* nürnbergi fametsző készítette (II. tábla). A török előnyomulása a XVI. század első felében élénken foglalkoztatta a német közönséget, s 1529-től kezdve minden fontosabb ezzel összefüggő eseményt megírtak a német írók és költők, munkáikhoz pedig metszeteket készítettek a fametszők. Kiváló költőjük, *Sachs Hans*, 15 szakaszos, szakaszonként 8 soros költeményben énekelt meg azt az ostromot, amelyet a *János* fejedelem által védett és *Martinuzzi György* kitartása következtében megtartott Buda elfoglalására *Roggendorff* indított, de a török sereg megjelenése kudarcba fullasztott. A költeményt öt különálló, de egymással összefüggő kép illusztrálja, amelynek Buda nyugati oldala a szélesen elnyúló központja. Ezeket a képeket *Schön Erhard* készítette, s ha nem is teljes hűséggel, de nagyjából elég jól tájékoztat rajtuk a Várhegy épületeiről, a királyi várról és a várkertről. A kép szerint a kert szélesebb volt a királyi palotánál, az alá a tér alá is kiterjedt, amely a várpalotát a várostól elválasztotta, s a képen nagyon jól látható. *Schön* ugyan személyesen nem járt Budán, a kép tehát csak olyanok szóbeli közlései alapján készülhetett, akik — talán éppen az ostrom alkalmából — közvetlenül is megismerhették Magyarország székvárosát. Később még sok metszet készült Németországban Budáról, ezek azonban nagyrészt *Schön* 1541-iki metszetének egyre jobban eltorzuló másolatai. *Siebmacher* azon metszetein, amelyek Budát nyugatról mutatják, a királyi kertben virágtáblákat és más részleteket látunk, de ezek a részletek pusztán a képzelet hatása alatt készültek.

Mikor azonban hosszú idő múlva ismét Budára fordult a figyelem, mert elkezdett az ideje felszabadításának, újból igazabb rajzok készültek róla. Legnevezetesebb ezek közt a mi szempontunkból *Hannenstein* császári hadimérnök tollrajza. (12. kép.) *Hannenstein* ezt az ostromló sereg egyik vezérének, *Badeni Lajos* őrgrofnak közvetlen szemlélet alapján készítette. A királyi várkertnek ezen már csak romjai láthatók, de azért e kép alkalmas arra, hogy *Schön* metszetének hitelességét e tekintetben emelje. Érdekes különben, hogy mind *Schön* metszetén, mind *Hannenstein* tollrajzán másik kert képe is látható a Várhegyen, éspedig tovább északra. *Schön* képén „münch garten“ felírással. Nyilván a domonkosok kertje a mai Horváth-kert helyén. *Hannenstein* tollrajza szerint a török korban sem pusztult el, fákat látunk benne és körülötte, ellenben a királyi kertben egyetlen fa sem található.

OFFEN

im Jahr 1684 unter der Herrschaft der Türken.

*Aufgenommen vom H. Ingenieur von Hannenstein für den Markgrafen
LUDWIG VON BADEN
Commandanten der Pforte des Österreichischen Belagerungs-Herces*

12. HANNENSTEIN HADIMERNÖK TOLLRAJZA BUDÁRÓL 1684-BEN.

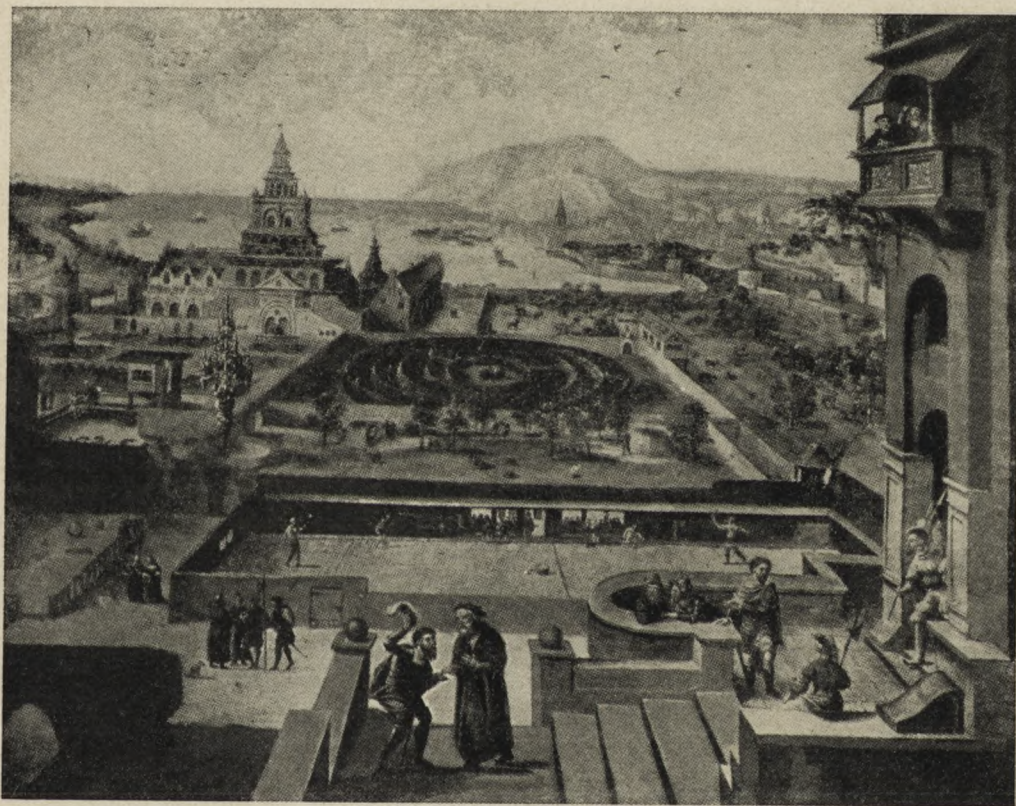
Schön metszetén a királyi kertben fák, néhány tornyos épület és egy kerek madárház látható. Merészség lenne azonban ebből a kertrészletek elhelyezkedésére következtetni. E helyett inkább közöljük egy királyi kert képét a XVI. századból, amelynek eredetijét a Weerth-féle gyűjtemény őrzi. (13. kép.) Ez a kép kitűnően szemlélteti mindazokat a kerti részleteket — pályákat, madarast, útvesztőt, vadast, kerti rétet, tavat, villát —, amelyeket már a középkori várkertek korában is megkívántak a királyi kerttől, sőt még a tornyok sem hiányoznak a kertből. Nagyon jól szemlélteti a kép az egyes részek önállóságát, s hogy az egész kertrendszernek nincs tengelye. A budai királyi várkert nem volt annyira széthulló egyes részei tekintetében, mert magas négyszegletű kőfal fogta körül, s belül az egyes kertrészeket valószínűleg csak élősvények választották el.

Bonfini következőkben sorolja fel a budai királyi várkert részleteit: „A váron kívül, a közeli völgyben fekszenek a gyönyörű kertek és a márványvilla. Előcsarnokát kockás és csatornásan vésett oszlopok veszik körül, amelyek bronzgyertyatartókat hordanak. A villa kapukeretei diadalívszerűek, s ebédlője és hálósobája a kockás menyezetekkel és az ablakokkal annyira látványos, hogy még a legdíszebb régiséget is megközelíti. Kertre néző oldalán tornác van. A kertben ültetett fákból készült útvesztő, továbbá madárházak külföldi és hazai madarakkal, amelyeket vasrácsok korlátoznak. A madarasban ültetvények, gyümölcsfák és liget. Ugyancsak pályák (játszóterek) rendben elosztva és különféle fákkal körülvéve. Odább hűtőző, rétek (pázsittáblák), köves utak, halastavak. Tornyok megrakva étkezőkkel és erkélyekkel, amelyekben az üvegablakos étkezőszobák annyira kedvesek, hogy semmi sem lehet kellemesebb. Ezüstszerű mázas cseréppel fedett villa.”

A pesti királyi kertről sokkal kevesebbet tudunk. *Bonfini* is csak röviden tudósít róla: „A Duna túlsó oldalán, a pesti földeken, az első mérföldkőnél van (a király) villája, ennek szépségei sem kevésbé látványosak; itt szokta lelkét a gondoktól megenyhíteni.” Sokkal színesebb és elevenebb a pesti királyi várkertről *Taurinus* leírása: „Pest kisebb része magasabb dombokon, terjedelmesebb része nagy halmonkon (fekszik), itt nő verőfényes mezők körül a vetési pipacs, a termőföld sokféle gyümölcsű ajándékot ont, a királyi nyulasok illatosak a virágtól, a kertekben a gyengéd virágú sáfrány nő.” Hol terült el a pesti királyi kert, nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy egy mérföldnyire volt a város falától, vagyis körülbelül 1500 méternyire. Egy időben sokat foglalkoztak e kerttel kapcsolatban feliratos márványtöredékekkel és helyét a mai Kossuth Lajos-utcában keresték, de *Salamon Ferenc* kimutatta, hogy mindez csak üres találgatás.

A nyéki királyi vadaskert és villája ma már pontosabban ismeretes. Erről *Bonfini* szintén csak röviden ír: „Ügyszintén Buda határában másik villája is van, ahol erdei vadaknak valóban terjedelmes vadaskertjei láthatók, s a szelid állatoknak is nagy a bősége.” *Oláh Miklós* Buda leírásában foglalkozik a Gellértheggyel, az alatta, a Duna

partján levő részben királyi fürdőekkel, amelyektől „nyugatra a síkon láthatók a várfalak alatt a királyi és más díszes kertek; húsz lépésnyire feljebb fekszenek a hegyoldalakon a szőlők, kellemes látványul a szemnek. Északra (helyesebben északnyugatra)

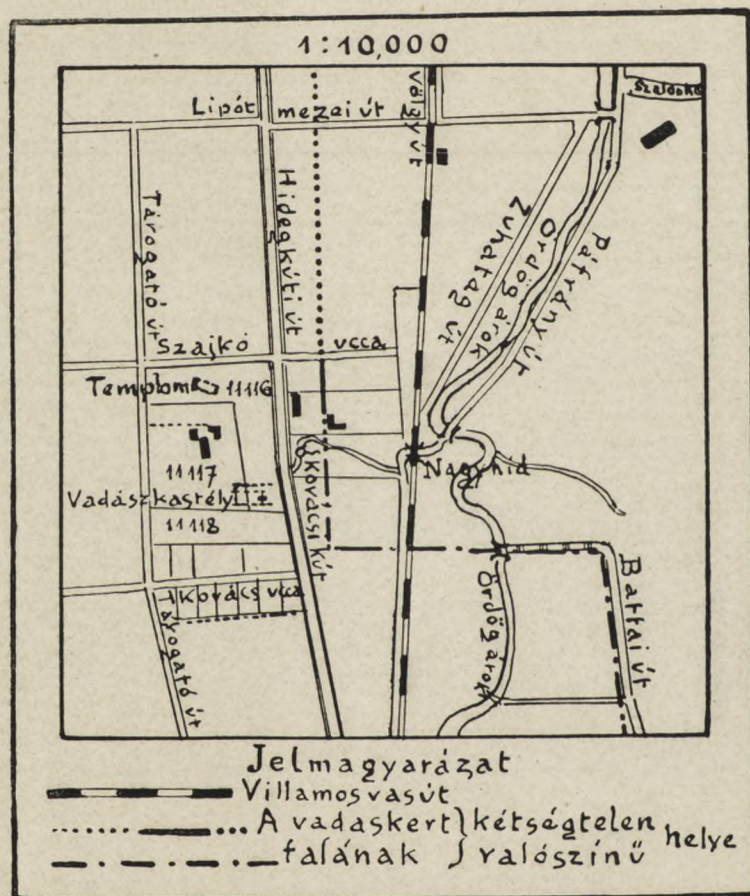
13. KIRÁLYI KERT KÉPE A XVI. SZÁZADBAN.

(A Weerth-féle gyűjteményben.)

van a király vadkertje, Nyék a neve, nemcsak erdős hegyét, hanem terjedelmes mezeit is sánc keríti három magyar mérföld területben, s mindenféle vadban bővelkedik. Oldalához csatlakozik az *Ulászló* király költségén készült kastély nagyszerű épületekkel. Felette látszik Szent Pál erdős hegye, hajdan a remete testvérek monostoráról és első *Pál* remete testéről híres.”

Korunkban sikerült a nyéki királyi vadaskert falainak egy részét pontosan meghatározni (14. kép). *Garády Sándor* megállapította, hogy egy 1828-ban készült térkép van a székesfővárosi levéltárban, amelyen a vadaskert nyugati fala mintegy 800 méter

hosszúságban van berajzolva. A térképen látható Kovácsi-kút és két más forrás segítségével a fal helye meghatározható, a hűvösvölgyi villamos vasútvonal és a Hidegkúti-út közé eső magántelkeken vonul végig. Maradványai ma is láthatók

14. A NYÉKI KIRÁLYI VADASKERT ÉS KASTÉLY.

(Garády Sándor rajza.)

a Hidegkúti-út 65/a számú villák telkén. Ha ebben az irányban a Bécsi-kaputól kifelé lemérünk 4500 métert, a Hidegkúti-út 48. számú telkéhez érünk, s itt kezdte meg 1930-ban az ásásokat Garády, majd a következő években is folytatta, s 1932-ben teljes siker koronázta munkáját, a földből előkerültek a nyéki vadaskert kastélyának romjai. Ma a telek ajtaján Fővárosi Múzeum olvasható egy kis táblán, s ezzel a sorsa

biztosítottnak tekinthető. Eddig az épület pincéit és földszintjét ásták ki. A pince nyilván itt is hűtőző volt.

Óbudai villáról is tud *Bonfini* a főváros környékén: „Nem messze Buda városától, a sóház tájékán volt a harmadik (külső királyi villa).“ Erről semmit sem tudunk.

A vidéki királyi kertek közt nevezetesebb a visegrádi és a pozsonyi várkert. Az utóbbit képről ismerjük. A pozsonyi királyi várkert (15. kép) is *Zsigmond* korában készült, aki a várat a husziták rablótámadásai ellen emeltette. *Oláh Miklós* Pozsony leírását

[15. A POZSONYI KIRÁLYI VÁRKERT 1572-BEN.

(Houfnagel Georg rézmetszete.)

így végzi: „Nagy élvezetet nyújt itt a széttekintő szemnek a kilátás a Dunára és a dunántúli mezőkre “ Ezt a kilátást nyilván a királyi várból élvezte. A visegrádi királyi kertre később fogunk visszatérni.

A királyi példát a főurak is követték, s kerteket építettek szerte az országban. Különösen a főpapok kertjei voltak díszesek, s az érsekkert később elterjedt fogalma már ebben a korszakban kialakult. Sajnos, részletesebben csak egyet ismerünk, az esztergomi.

Az esztergomi érseki várkert *Vitéz János* alkotása. Nálunk ugyan nem került sor arra, hogy a király megirigyelje a főpap kertjét, s végül elvegye, mint Angliában

VIII. Henrik, aki meglátogatta Wolsey bíborost Hampton Courtban, s a pompás palota és kert láttán így szólt hozzá: „Miért kell egy alattvalónak ilyen nagyszerű palotát építenie?“, mire a bíboros keserű szívvel és mosolygó ajakkal vágta ki magát: „Hogy uralkodójának ajándékozhasssa.“ Nem kerülhetett erre sor, mert a királyi kertek sokkal nagyobbak és szebbek voltak. De nagyon díszes volt az esztergomi érseki várkert is, amint *Bonfini* elég részletes leírásából látjuk: „Az érseki székhez gyorsan alkalmazkodó férfi volt — írja *Bonfini Vitéz*-ről —, aki a várban terjedelmes termet építtetett, a terem elé pedig kétemeletes tornácot vörösmárványból, és gyönyörűen felékesítette. A terem fejéhez a szibillák boltozott kápolnáját állította, ahol minden szibillát össze lehet számolni. A teremben nemcsak minden magyar király képe látható, hanem szittyá elődeiké is. Fűthető és hűtő szobákat is, és kettős kertet, amelyet pályákkal szerelt fel, és fent tornáccal vett körül. A két kertfél között egy szikla mellett kerek tornyot épített, amelyet több nappali és hálószobára osztott, és fent erkélyekkel díszített. Sohasem akarta elhagyni ezt az épületet, szinte állandóan benne lakott, mert kedves kilátás nyílt belőle a Dunára és a kertek szépségeire. Valóban a legalkalmasabb hely bölcselkedésre és elmélkedésre!“

A visegrádi királyi várkert azon a helyen terült el, ahol most a nyaralók sorakoznak a hegy lábán. A vár alapjait már IV. Béla rakatta le a XIII. század közepén. Első fénykorát Róbert Károly és Nagy Lajos korában élte, s feltehetjük, hogy már ezek feldíszítették a vár alján az alsó bástyáktól — a ma tévesen Salamon tornyának nevezett épülettől — nyugatra elterülő kerteket, amelyek akkor még szőlők és gyümölcsösök voltak. Új fénykor derült Visegrádra Mátyás korában, aki a vár alján épült királyi udvart kibővítette, új épületekkel gazdagította és kertjét pompásan kiképezte. *Bonfini* csak röviden ismerteti, de leírását mégsem mellőzhetjük, mert a szemtanú értékes közvetlenségével készült. „Visegrádon a régi királyoknak a hegycsúcson fekvő vára alatt épült udvarát — írja Mátyás-sal kapcsolatban — úgy kibővítette, kertekkel, vadasokkal és halastavakkal úgy felszerelte, hogy az épületek kiválósága másokét felülmúlni látszik. Láthatók itt fejedelmi díszek, tág termek, hófehér burkolatú tornácok és gyönyörű ablakok. Van itt függőkert és csorgókút, amelyeket vörösmárvány- és bronzmedence ékesít.“

Az utókor csakhamar Mátyás királyhoz fűzte Visegrád minden fényes emlékét. Különösen megcsodálták már a kortársak is, mint *Bonfini* szavaiból látjuk a függőkertet, még jobban megnövekedett azonban híressége Oláh Miklós korában, amikor Mátyás nagyságáról már csak az öregek szőtték a mondákat. Így tűnik fel a multból Oláh leírásában, az első költői és mégis igaz magyar kertleírásban, amelyet minden későbbi mintájának kell tekintenünk.

„Visegrád város, német nevén Plintenburg — írja az érsek —, Budától északnyugatra öt mérföld távol van, a Duna partján települt, óriási erdők tövében, amelyekben hiúzok és más vadak élnek. A város élén, keleti oldalán épült a királyi udvar,

amely sokkal szebben fekszik, sokkal nagyszerűbb, és igazi királyi palotáival és más épületeivel sokkal kitűnőbb, mint elmondani lehet. Az is megesett, ami pedig páratlan a maga nemében, hogy egyidőben nyújtott szállást négy uralkodónak és alkalmazottainak, mint közönségesen mondják, hivatalnokainak. Azt mondják, hogy több mint 350 ház volt benne. Kapuja a Dunára nyílik, ettől körülbelül száz lépés távolságban; a közbeeső térséget addig a helyig, amely a város és a kapu közt van, fűzfával ültették be. A másik oldalon van az udvar keleti kertje, ebben szőlők és gyümölcsfák díszlenek.

A kapun belépve, szemünk elé azonnal nagy térség nyílik, amelynek minden része zöld s mezei virágoktól hímes. A kaputól befelé több mint száz lépésnyire lépcsőzet kezdődik, amelynek négyszögletű kőfokai hét vagy nyolc sing szélesek, az egész lépcsőzet magassága körülbelül negyven lépés. A függő térség négyszögletű, boltozatokon, vagyis a tágas és nagyszerű királyi pincéken ül és azokon épült, egyenlő nagyságú négyszögletű kövek burkolják. E térségen egymástól egyenlő távolságban ültetett hársak állanak, amelyek gyönyörködtetik a szemet és tavasszal kellemes illatot árasztanak. Középen szökőkút díszlik, amely veres márványból készült csodás művészettel, s a múzsák szobrai ékesítik. Tetején *Cupido* alakja ül márványtömlőn, amelyből vizet szorít ki; a víz nem éppen jóízű, de hideg, a szomszéd hegy forrásából vezetik ide csatornákon át. Kellemes hanggal hull alá a csövecskékből egy márványtálba, s onnan egy kerek medencébe. A kútból, *Hollós Mátyás* király parancsára, akinek alkotásai mindazok az építmények, amelyekről beszélek, mikor ünnepet ült, mint az öregektől hallottam, többnyire bor folyt, hol fehér, hol meg piros, amelyet fent a hegy tövében öntöttek a csatornába. Tavasszal és nyáron maga a király is ezen a helyen szokta élvezni a napfényt és szellőt a virágzó (zöldelő) fák alatt, sőt néha itt is ebédelt, vagy itt hallgatta meg a követeket, s itt adta meg válaszait.

Ezzel a hellyel kapcsolatban beszélnek az alábbi, nemcsak mulattató, hanem egyszersmind emlékezetes dolgot. Egy török követ, akit, mint szokás, a király udvarnokai vezettek elő a városból a kertbe, hogy előadhassa küldetését, mikor a kapuba ért, honnan egyenesen a függőkertre nyílik a kilátás, kissé megállott, mert meglátván ennek a helynek díszességét és ragyogását, és az alsó és felső térségen, ahol a király is volt, a selyembe, ezüstbe és aranyba öltözött, és nem kis részben övekkel, miként a mieinknek ez szokása, ezüstös kardokkal és aranyláncokkal ékesített udvari emberek végtelen sokaságát, hirtelen annyira elfogta a csodálkozás és az ámulat, hogy küldetését elfeledte, és mikor a lépcsőzeten fölfelé a király színe elé járult, s ez rávetette tágra nyitott, szinte vérben forgó szemét, amely rémületet keltett a rátekintőben, emberünket annyira megszállta a benne már előbb megfogamzott félelem, hogy hosszú szünet után sem tudott semmi mást mondani, csak ennyit: A szultán üdvözöltet. A szultán üdvözöltet. Mikor pedig a király megkérdezte, mit akar még, semmit sem tudott felelni. A király látván, hogy az ember a rémülettől szinte megsemmisült, a körülötte álló előkelőségekhez fordult: Látjátok — mondotta — milyen vége lett

nyilvános megvetésünk következtében a mi és a többi keresztény fejedelem fenevadjának; bizony amennyire tőlem telik, igyekezem ezekre a fenevadakra bilincseket rakni, nehogy szabadon garázdálkodhassanak. Ha más uralkodók is ugyanígy igyekeznének kiállani ellenük, felhagyva nemtörődömségükkel és a belső egyenetlenségekkel, jó dolga lenne a keresztényeknek. Ezután a követet visszavezettette szólására: Menj — mondta —, szedd össze magad és térj magadhoz! Ez pedig hosszú idő elmultával végre is az udvarnokokat bőséges ajándékokkal igyekezett rávenni, hogy eszközöljék ki előhívását, de soha többé nem hívatott elő, hanem azt üzente neki a király, hogy térjen haza, s mondja meg urának, küldjön másvalakit, aki eleget tud tenni a követi megbízásnak. Ezután királyi méltóságának nemkevesbbé megfelelő bőkezű ajándékban részesítvén emberünket, szegyenével hazaküldte. Noha ez a dolog nem tartozik szorosan a tárgyhoz, mégsem akartam elhallgatni.

A függőkert belső, a hegy tövéen kissé magasabban fekvő részén, kecses kápolna áll, megrakva, mint többnyire a többi épület is, művészi alkotásokkal; benne értékes hangszer van, amelyet közönségesen orgonának neveznek, s ezt több ezüstsíp ékesíti. Továbbá az Úr testének szentélye és három oltár, aranyozott tiszta alabástromból készült falakkal és lapokkal. Innen keleti irányban kétfelé húzódnak a csodálatos művészettel készült, famennyezetükön aranyozott királyi paloták. Egy út a hosszú palotához vezet fel, amely magával a hegygel szomszédos, más út az alatt fekvő épületekhez vezet le. És itt kis térség közepén alabástromból készült csorgókút áll, amelyet márványoszlopokból tartott csarnok fog körül, nyáron jó védelmet nyújtva a nap tüze ellen. Maguk a házak északra futnak, végül nyugatra fordulnak, minden ablakuk a Duna széles medrének vizére néz. Különösen gyönyörű a kilátás a Duna tulsó oldalán elterülő Marosra, német telepések városára, amely fölött inkább hosszú, mint magas szőlőhegy emelkedik.

Ezt a királyi udvart fekvésének szépségén kívül pompás épületei annyira díszessé teszik, hogy minden vitán felül sok ország épületeit felülmúlja, és azokban az országokban, ahol eddig jártam, sehol sem láttam hasonló díszítésekkel ékes házakat, csak magában Páris városában, azon a helyen, amelyet közönségesen parlamentnek neveznek, amelyben törvényt hoznak és a király dolgaival foglalkoznak, láttam egyetlen termet, amely a visegrádi és a budai palotákhoz hasonlóan aranyozott gerendákból és falapokból készült.

A királyi udvar fölött, a hegy meredek csúcsán, amelyet mindenfelől erdők öveznek, erős fellegrvár tűnik elő, mint valami sasfészek. Erre ősi szokás szerint az ország két előkelő főura ügyel fel, akiket nemcsak a király bizalma, hanem az egész ország választ ki. Ebben őrzik a koronát, amelyet mi szentnek mondunk, valamint a királyság többi jelvényét. Mindezeket minden oldalról kőfal zárja körül. A két előkelő főúr szigorú esküvel fogadja meg, hogy a falat fel nem töri, a királyi koronát másképp el nem viszi a várból, csak ha erre az ország és a király egyképen felhatal-

mazza őket, ami nem szokott máskor előfordulni, mint király és királyné koronázásakor. Ez a két előkelő főúr két felügyelővel helyettesíti magát a várban, akik közül egyik féléven át lakik a várban a királyi koronát őrizve, az alatt az idő alatt élete kockáztatása nélkül ki nem meri tenni onnan a lábát, azután pedig társa váltja fel a helyén. A fellegrádtól a hegy oldalán kőfal húzódik le az alsó várhoz (bástyához), amely a Duna hullámaiba ér, s vízivárnak (vízbástyának) nevezik. Ez falaival a várossal köti össze és megerősíti a csodálatos szépségű királyi udvar oldalához csatlakozó kertet és magát a királyi udvart.

Igy végződik *Oláh Miklós* érsek eleven leírása a visegrádi királyi udvarról és híres függőkertjéről. Bizonyos, hogy Visegrád szépségének, gyönyörű fekvésének méltatásában semmiféle humanista túlzás sincsen. Korunk emberét épűgy magával ragadja Visegrád gyönyörű fekvése, mint első leíróját ragadta a XVI. század első felében. Igazi magyar középhegységi erdősége pompás keret a kőfallal övezett várhoz, a szép tölgyek és a Mátyás-forrást rejtő völgy szelídigesztenyése, amelynek most is zöldelnek maradékai, beárnyékolják az utakat, hajdan pedig vadászt csalogató vadakat rejtegettek. A fellegrádból páratlan a kilátás a Dunára, amelynek a szem elé táruló szakasza mint zárt tó tűnik fel a hegyek keretében.

A visegrádi vár királyi udvarának leghíresebb volt a függőkertje. Méltán keltett bámulatot a külföldiekben is. A kertművészet magyarországi történetében nagyon nevezetes jelenség. A függőkertek eredete visszanyúlik az ókorba. Az ókori nyugatázsiai függőkertek emléket *Szemirámisz* nevéhez fűzték, újabban azt tartják, hogy ezek őse a ciggurat, a régi szumir szent épület, amelynek tetején kert épült. Tetőkerteket természetesen Rómában is készítettek. A régi középkorban Bizánc is épített függőkerteket, leghíresebb volt *Theophilos* császár palotájában, a trikonchosban a szigma-alakú — ma úgy mondanák o-alakú — tornác, amelyről lépcsők vezettek le az udvarkertbe. A szigma volt a császár kedvenc tartózkodási helye, mint később a visegrádi függőkert *Mátyás*-é. Később Középeurópában is épültek függőkertek, így például *II. Frigyes* német-római császár Nürnbergben a vár fokain készíttetett kerteket. De *Mátyás* függőkertje minden előbbtől eltérő, különleges magyar alkotás. Egyik jellegzetessége a hatalmas lépcsőzet. A negyven passus magas és nyolc ulna széles lépcsőzet ismeretlen valami e kor kertjeiben. Az itálai kertészet híres hatalmas lépcsőzeteiről, de az elsőt csak *Bramante* kezdte építeni a vatikáni Belvedereben. Másik jellegzetessége, hogy a királyi pincék bejárójának tetőzetén épült. A lépcsőzetes, teraszos építkezés Dél-Európában is, Közép-Európában is szokásos volt már a középkorban a szőlőkben. E tekintetben tehát korszerű volt *Mátyás* függőkertje, de különleges egyéni alkotás, mert senki másnak nem jutott eszébe, hogy a borospincék bejárójának tetőzete pompás hely függőkertnek és királyi nyári tartózkodási helynek. Kitől ered ez a gondolat, nem tudjuk. *Mátyás* királytól, vagy talán a királyi udvar építőjétől? Az építő és a kertész ismeretlen. Egyetlen nyom *Vasari*, aki azt

írja, hogy *Cimicia Chimenti* palotákat, kerteket, kutakat, templomokat, erősségeket és más jelentékeny épületeket alkotott *Mátyás* udvarában. Az építtető személye azonban nem kétséges. A visegrádi kert tehát, mint eredeti elgondolás megérdemli, hogy benne az első pompás, sajátlagosan magyar díszkertet dicsérjük.

Nem ugyan közvetlenül *Oláh* humanista szellemében, aki Brüsszelben 1536-ban, tehát a mohácsi vész után írta *Hungariáját*, amelyben vajmi gyakran érezhető, hogy a szomorú jelenért a múlt fényében keres kárpótlást. Ez ütközik ki a visegrádi kert leírásának *Mátyás* királyában és török követében is. Ez abban a pompában is, amely a visegrádi királyi udvarban ragyogott a múlt ködén át. *Mátyás* már itt megkezdte a hősöknek azt az útját, amely haláluk után lesz osztályrészük, a megdicsőülést. Mi azonban nem a török vész szellemében sugallott visegrádi képet látjuk. Sőt még azt a két regényes, de fölöttébb korszerűtlen rekonstrukciót sem fogadjuk el, amelyek a Szépművészeti Múzeum metszetgyűjteményében láthatók a visegrádi királyi kertről. Egyikről sem tudjuk, ki rajzolta, csak annyit, hogy a múlt század romantikus alkotásai. Mi a visegrádi függőkertben a királyi díszkertté magasztosult mindennapi pincegádort látjuk, amelyben a magyar gazda szokott szőlőjében megpihenni és elmulatni. Ez a jelképes felfogásunk a valóságos helyzetnek mindenben megfelel. Visegrád királyi várának alján valamikor szőlő és gyümölcsös volt, a keleti oldalon még később is megmaradtak a szőlők és gyümölcsösök, amikor a nyugati részen már kiképezték a díszkertet, majd a függőkertet. Itt voltak a királyi pincék bejáratai, s ezekben a gádorokban bizony valamikor a magyar király is elmulatott. Így támadt az a gondolat, hogy függőkertet építsen a gádor tetőzetén *Mátyás* király, a magyarok királya. Így *Mátyás* és visegrádi kertje a jelképe a várépítő magyar királyoknak és a középkori magyar várkerteknek, akiben és amelyekben összesűrítve él három század minden dicső emléke.

III.

A VIRÁGTÁBLÁS KERT.

A török hatalom kiszorítása Európából tulajdonképen még korunkban sem fejeződött be, mert Bizánc még mindig török kézen van. De a magyarság felfogásában a mult században, amikor már nem mi, hanem az orosz és a balkáni népek vívták harcaikat a törökkel, nagy változás következett el, ekkor u. i. törökbarát közvélemény alakult Magyarországon, abban az országban, amelynek népe talán legtöbbet szenvedett a töröktől, s középkori nagyhatalmi ereje mindenesetre a török csapása alatt hanyatlott le. Noha a magyar történelem ezt a tényt sohasem feledheti, mikor a kertészet történetéről van szó, mégis elmondhatjuk, hogy valamit egész Európa kapott a töröktől, amiben Magyarországnak is lényeges szerepe volt, a késő renaissance és a korai barokk pompás kertészeti szépségeit.

A török nemcsak a Balkánon nyomult előre, hanem Nyugat-Ázsiában is, és ott hatalma alá hajtotta azokat a területeket is, amelyek a nyugatázsiai ősi elsődleges kultúrközpontokhoz tartoznak, ahonnan ősidők óta áramlanak a termesztett növények Európába. E területekről török közvetítéssel számtalan termesztett növény új fajtája jutott a Balkánra s onnan Európába. Új gyümölcsök egész serege jelenik meg, s olyan fellendülést okoz a gyümölcskertészetben, amelyet határozottan korszakosnak mondhatunk. Éppígy fellendül a virágkertészet is, mert számtalan új kerti virág indul a török kertekből európai hódító útra, s a gyönyörű virágújdonságok annyira lebilincselik az európaiakat, hogy a díszkertészetben ez a kor — a XVI. és XVII. század — minden másnál előbbre helyezi a virágos kertet. Török világ Magyarországon, — így jellemezték a török hatást nálunk, de ebben a két században, s kivált a XVII.-ben, bizonylyal török világról beszélhetünk egész Európában, olyan nagy volt a török kertészet hatása az európai kertészetre.

Magyarország elég tevékeny részt vett a török korban Európát meghódító kertészeti újdonságok elterjesztésében, noha korántsem volt az egyedüli, sőt még vezető szerepet sem játszott ezen a téren. Nagyon sok gyümölcsfajtát kapott a magyarság török közvetítéssel a balkáni ősi úton, s amit különleges magyar gyümölcsnek tartunk, többnyire ebben a korban jutott hozzánk Kis-Ázsián és a Balkánon át.

Néhányat ezek közül tovább juttattunk a Nyugatnak, s most közismert közép-európai gyümölcs. Ellenben a török kertek hódító szépségű virágaiból egyetlenegy sem vettünk át közvetlenül a töröktől, ezek mind Magyarország megkerülésével jutottak Itálián, Spanyolországon, Bécsen vagy tengeri úton át Közép-Európába, s onnan, főként Bécsből hozzánk.

Hogy a jellegzetesnek tartott régi magyar gyümölcsfajták török jövevények, elárulja többnek közhasználatú neve, valamint sok régi feljegyzés. Törökeredetű a neve pl. a már említett kármánkörtének is, amelyről elmondottuk, hogy bizonyára régi századokban jutott Pannóniába. Itt még a XV. században is a Szerémség lehetett termesztésének központja. Ezt *Galeotto*-val véljük bizonyíthatónak. Az olasz *Galeotto* abban a munkájában, amelyet *Mátyás* király mondásairól és viselt dolgairól írt 1485-ben, a király nagyságán kívül a magyar élet és a magyar föld különlegességeit is megörökítette. Írt a magyar énekmondásról, újévi ajándékozásról, a lakószobák fűtéséről, Buda és Pest fekvéséről, a hővizekről, a Tisza halbőségéről stb. Mikor *Vitéz János*-nak, a magyar humanizmus megalapítójának hasonló nevű unokaöccséről ír, aki akkor szerémi püspök volt, megragadja az alkalmat, hogy a Szerémség termékeit is magasztalja. Munkájának ezek a sorai így hangzanak: „Hogy a Szerémség boráról hallgassak, amely annyira kellemes, hogy az egész földkerekségen nehéz lenne párját vagy csak hasonlót találni, és hogy kobakkörtének nagyságáról és finomságáról se beszéljünk, amelyek olyan nagyok, hogy kézzel is alig lehet körülfogni, csak arról a hallhatatlan és csodálatos dologról számolok be, amelyet sehol a világon nem ismernek.” Ez a csodálatos dolog, az aranyat termő szőlő, azonban bennünket nem érdekel, figyelmünk a Szerémség nagy kobakkörtéje felé fordul.

Miféle körte volt ez a szerémségi kobakkörte? *Galeotto* magyar fordítói kármánkörtének tartották, s valószínű, hogy igazuk volt. A körte régen eljutott az országba, de későbbi közhasználatú neve csak a XVII. században bukkan elénk az írásokban. Pl. *Pázmány Péter* 1636-ban megjelent Vasárnapi és innepi prédikációk c. munkájában ezt a hasonlatot olvassuk: „A vad körtvélyből bergamotot vagy kármány-körtvélyt nem aszal.” E kor legjobb körtéjének tartották, s mint *Lippai János* írja, a Felvidéken császárkörte volt a neve. (Az újabb császárkörte, amely a vajkörtekhez tartozik, később jutott hozzánk bécsi közvetítéssel, s francia eredetű.) A mult század már elfeledte e körténk eredeti nevét, s *Kovács József* már Kálmán-körtének nevezi, ilyen alakban vette át a kitűnő alaktani érzékű, de a magyar kertészet történetében járatlan *Bereczki Máté* is, ennélfogva így, helytelenül, írják nevét korunk gyümölcsészei is. A körtének ugyanis egy török néptörzsről ered a neve, a kármánokról, *Molnár Albert* szótárában olvashatunk is róla. Kármánia, a kármánok, törökösen karamánok földje Kis-Ázsiában van, ma is olvasható a térképeken mint város neve, a mai Adana és Konia vidékén. A régi magyarok nemcsak kármánkörtét, hanem kármán gyölcsöt, kármán kengyelt, kármán kesztyűt, kármán subát és kármán zablát is ismertek. Tehát iparúzó nép volt,

ez juttatta el nevezetes körténket is a Balkánra, s onnan jutott hozzánk, ahol már nem volt ugyan újdonság, de e korban török nevet kapott. Karaman u. i. török szó, kara man: fekete ember.

Híres körtéje volt e kornak Magyarországon a makaria-körte. Az előbbi, mint nyári kármánkörte későbbi hivatalos neve jelzi, nyári körte volt, utóbbi téli körte. Már a XVI. század családi levelezéseiben gyakran szerepel a neve. *Líppai János* leírja, s két alakját ismerteti. Nevének kulcsát szintén *Molnár Albert* szótárában találjuk meg; Makaria u. i. Ciprus-sziget neve ebben a korban. Makaria-körte tehát ciprusi körte.

Almáink nevei közt ugyan nem ismerünk ilyen meggyőző példákat, de kétségtelen, hogy legjellegzetesebb almafajtáink hasonló eredetűek. A török kor legkiválóbb magyar almái voltak a pázmánalma és a pónyikalma. Mindkettő törökeredetű lehet. A pázmánalmát az erdélyiek törökmuskotály, a felvidéki szepesiek boszmán néven ismerték. *Leibizer János*, a magyar gyümölcsfajták első korszerű leírója a legjellegzetesebb magyar almának tartja: „Miként más országok — írja — első helyet biztosítanak valamely fajtának, így az angolok az aranyepinnek, a németek a borsdorfinak (nálunk masáncki), a franciák a fehér kálvilnak, a hollandok az ananász almának, azonképen Magyarországon a boszmán a legjobb asztali alma mindazok közt, melyeket az országban termesztene.” Ez a boszmán kétségtelenül törökeredetű. Annak tartom a boszmán alma erdélyi, marosvidéki kényes testvérfajtáját, a pónyikalmát is, amelynek nevét először *Csiki Mihály*, *Rákóczi György* és *Lorántffy Zsuzsanna* gazdatisztje jelentésében olvassuk. Bizonyára hasonló a batul-alma eredete is.

Törökeredetű kadarkaszőlőnk és neve is. Hogy szőlőfajtáink Kis-Ázsián és a Balkánon át vándoroltak az országba, s itt első állomásuk a Szerémség volt, már tudjuk. A középkori magyar szőlők fehér bort termettek, és még a török kor magyar borai is főként fehérek voltak. Nincs más ősi feketebogyójú szőlőfajtánk, mint a vadfekete, amelynek már a XVI. században így jegyezték fel a nevét. A török korban jutott a Balkánra, s a török idők végén, különösen pedig a XVIII. században terjedt el a kadarka, amely magas fokra emelte a magyar piros bor minőségét, s hírnevet szerzett neki itthon és a külföldön. A Balkánról a rácok hozták előbb a Szerémségbe, s onnan terjedt Villányon, Pécsen, Szekszárdon, Tétényen, Budán — ekkor kezdődik a hajdani híres sashegyi vörösbor korszaka —, Szentendrén, Gyöngyösön át Egerbe, ahol a bikavért szűrik róla, az Alföld másik oldalán pedig Ménesre. Nevében Skutarinak, Sztambul kisázsiai városrészének neve él, amely törökül Üszküdar, szerbül és horvátul Skadar, innen ezekben e törökországi szőlő skadarka neve, amely a magyar ajkon kadarkává alakult.

Török hatást mutat sok csemege-szőlőnk eredete is, természetesen a régebbieké, amelyek ma már háttérbeszorultak az újabb nyugati fajták megtelepítése következtében. Híres régi szőlőnk a góhér. Már a XVI. század óta ismeretes koránérő csemege-szőlőnk. *Matolai János* a XVIII. században azt írja róla, hogy az első helyet érdemli

csemegezőlőink közt. Még a múlt században is fontos szerepet játszott, s kivált mint cserepes szőlő hódított. *Entz Ferenc* feljegyezte, hogy Tolmácson már május elején megérett a cserépben. „Mikor még — írja — Tolmácson Nógrádban a Szent-Iványi-féle méltán híres fanövelde fennállott, évenként május első napjára érett őszibarackot és szőlőt küldtek fel Felséges Urunknak kedves és természetes hódolat s áldozat képében. A gyengéd és szerény tolmácsi hódolat a korai Chevreuse és a góhér volt, amint azt bizonyosan tudjuk.” A góhér dunántúli neve bajnár, bajnák és elrontva bajor szőlő, s a bajnár szó világosan a balkáni délszláv közvetítésre mutat, tehát török eredetre. A XVI. század kedvelt fekete csemegezőlője volt a romolya, amelynek nevét romonya alakban is használták. Különösen Erdélyben és Tokaj vidékén terjedt el, s úgylátszik a Balkánról Erdélyen át jutott hazánkba. Nevét Ruméliáról kapta, a Balkánon razaki a neve. Hasonló hosszúkás bogyójú, de fehér csemegezőlő volt a XVI. században a bolgárszőlő, hívták fehér rumonyának, bógárszőlőnek is. Újabb leszármazója a korunkban nagyon hírdetett Afuz Ali.

Cseresznyéink közt is sok a török korban a Balkánon át behozott fajta, noha eredetüket nem őrzi a magyar cseresznyefajták neve, mert nevet csak később, magyar vidékről kaptak ezek a fajták. Beszédes emléke azonban a magyar cseresznyék eredetének az a feljegyzés, amelyet egy XVII. századi német hadtörténeti munkában olvassunk. Ez a munka beszámolván Szigetvár visszafoglalásáról, bizonyos *Asszán* bej nevét említi, majd így folytatja: „Ez az *Asszán* bej azonban minden előtt nagyon dicsérte a barátságos vidéket köröskörül, ahol egy Szigettől két órányira fekvő kies dombon, amelynek Turbe Daghi a neve, az erdőt termékeny szőlők és másféle kertek veszik körül, amelyekben számtalan más gyümölcsön kívül igen nagy cseresznyék teremnek, amilyenek sem másutt Magyarországon, sem az egész török földön nem találhatók. A diónyi nagyságú cseresznyékből gyakran kapott, s megküldte a tartományban parancsnokló tiszteknek, sőt magának a budai basának is, különös tisztelete jeléül.” Ilyenféle adatokat másutt is olvashatunk, s ezek kétségtelenül igazolják, hogy a török időkben maradtak az országban gyümölcsfajták, amelyek később mint különleges magyar gyümölcsfajták kaptak nevet. A török kertek maradványának tekintette *Entz Ferenc* Budán a gellérthegyi fügecsérjéket, amelyek ma is zöldelnek, s hasonlókat látott Pécsen is. „Midőn az Orvosok és Természetvizsgálók gyűlésén — írja szokott közvetlenségével — Pécsen voltam, vadon termő figefát találtam a város környékén, maradványát hihetőleg az e tájon volt török uralomnak. A két testvérváros lakója vagy látogatója pedig, ki a Szent Gellért-hegyre felmegy, ... a hegynek déli lejtőjén részint még az avarban, részint már a virító szőlők mesgyéin találni fog mintegy 3—4 figebokortelep, mely egyenkint 1—1 négyzetölnyi területet foglal el. Ezen figefészkek tehát legalább is a törökök ideje óta tenyésznek itt.” Magyarországon ugyan már előbb is, azóta is ültettek füget, tehát származhatnak ezek a fügecsérjék más korból is, de lehet, hogy valóban a török idők maradványai.

Nemcsak a fajták nagyarányú bevándorlásában, hanem más téren is mutatkozik e korban a török kertészet hatása. Így pl. a kertészeti termékek feldolgozásában is. Különösen fontos az aszú gyümölcs feldolgozása. Az aszalás ugyan ősi hagyomány a kertészetben, de az aszú gyümölcs feldolgozása a borászatban és ipari értékesítése a török kor vívmánya keleti hatás alatt. S hogy ennek milyen nagy volt nálunk a jelentősége, először a tokaji borra kell hivatkoznunk. Tokaj szőlészete a középkorra visszaterjed, de a XVI. századig nem volt különösebb hírneve a tokaji bornak. Csak a XVI. század második felében merül fel az átlag homályából a világhírű borok közé. Ennek két oka van. Egyrészt a török elfoglalván Budát, a budai vásárcsúszpont megszűnt, s a borkereskedők vagy Pozsonyba utaznak magyar bort vásárolni, így főként a bécsiek és sziléziaiak, vagy pedig Kassára és Tokajba, mint különösen a lengyelek és oroszok. Másrészt azonban a magyar szőlősgazdák ebben az időben megtanulják, hogy kell a bort az aszú szőlő felhasználásával olyan mértékre javítani, mint a híres déli borok. Felfedezik, hogy Magyarországon több kitűnően aszúsodó szőlő is van, s ezek közt első a furmint, amint később ezt a szőlőt elnevezték. E kor egyik humanistája, *Bocaius János*, kassai főbíró, *Hungaridos c.* költeményében olvassuk először a tokaji bor dicséretét. A főbíró egyenesen a pápai asztalra helyezi a tokaji bort, ahol maga a pápa mond róla dicséretet. Trientben zsinatra ültek össze az egyházfejedelmek, s ott történt 1562-ben, hogy az egyik zsinati ebéden, amelyen a pápa is megjelent, a legkiválóbb olasz és francia borok után, a magyar kiküldött, *Draskovics György*, tállyai bort rakatott az asztalra. A pápa ezekre a szavakra ragadtatta magát tőle: ilyen bor illik a pápai asztalra. Az ügyes szójáték eredetiben így hangzik:

*Mox Pater admiscens cupidis nova pocula labris,
Laudat, et unde liquor sit bonus iste? — rogat.
Hungarus huic praesul, cui nota locique merique
Conditio: „Est matri Tállia nomen“ — ait.
„Gratulor ergo — mihi Papa dicit — t a l i a nobis
Vina, Patrem Sanctum T á l l i a vina decent.“*

A tokaji bor hírneve ma is tündöklöklik, a másik kiváló magyar aszútermék, a magyar szilva, ma már elvesztette azt a hírnevét, amelyet ebben a korban szerzett. A XVI. és a XVII. században ugyanis egész Közép-Európa ismerte a magyar szilvát, s a kor humanista szokásai szerint a legkiválóbb ókori szilvával azonosította, a damaszkuszival, amely mint aszúszilva, kissé cukrozva került a római inyencek asztalára. Már az ókor orvosai a legjobb bélszabályozónak tartották. A XVI. században Magyarországról kezdték szállítani az aszalt szilvát nyugatra, s eltűnt a kereskedelemből a damaszkuszi szilva neve, helyét a magyar szilva foglalta el. A német nyelv ma is őrzi a kor szilva-aszalványának emlékét a keményhúsú szilvák *Zwetsche* nevében, amely Damaszkuszt újgörög nevéből szláv ajkon formálódott a damaskin, dwaskin, zvaskin szóvá, majd

a németben Tweske, Zwetschke, Zwetschge és Zwetsche szóvá. A XVI. században *Valerius Cordus*, német orvos és botanikus munkájában ezt olvassuk: „A damaszkuszi szilvát a gyógyszertárak aszalva tartják. Ugyanígy a nagy magyar szilvát is, amelyet maguk a magyarok damaszkuszinak, a németek pedig grosse Zwetschen-nek és Ungarische Pflaumen-nek neveznek. Hozzánk az aszaltszilvát Magyarországból, Csehországból, Ausztriából, Erdélyből és Morvaországból hozzák, mindezeket közönségesen Zwetschen néven ismerik.“ A magyarok ezt a szilvát már a XVI. század első felében besztercei szilvának nevezték, s ezt a nevet azóta is megtartotta. Kétségtelen, hogy Kis-Ázsiából a balkáni úton jutott hozzánk, s a XVI. században még újdonság volt.

Ezt éppen a német szakirodalom adataival bizonyíthatjuk. Németországba már a XVI. században is nagy volt a gyümölcskivitelünk, s e kor lelkiismeretes és kiváló gyümölcsismerő szakírói pontosan feljegyezték, hol jelent meg a német piacon és a német kertekben a magyar gyümölcs. *Gesner Konrad*, akinek nevét más magyar vonatkozásokban is jól ismerjük, részletes beszámolót írt Németország XVI. századi kertjeiről, s ebben felsorolja, hol ültettek magyar gyümölcsfákat. Négy városból öt olyan kertet ismertet, amelyekben magyar eredetű gyümölcsfák állottak. Boroszlóban *Woyssel* polgár kertje nem kevesebb mint kilencféle magyar gyümölcsfával dicsekedett, egy cseresznyével, egy kajszibarackkal, három őszibarackkal, két szőlővel és két szilvával; Torgauban *Kreich Joachim* gyógyszerész kertjében magyar eredetű a sárga tojásszilva fája; Lindauban *Curtius Matthias* kereskedő kertjének magyar gyümölcsfái besztercei szilvák; Bázelen *Loss Johann Jakob* kertjében „a Citrus-nemzetségnek több fajtát láttam — írja *Gesner* —, így idős narancs- és citromfákat, továbbá magyar szilvafákat, valamint rozmaringfákat, amelyekből szép koszorúkat kötnek“, végül szintén Bázelen maga *Gesner* is tartott a kertjében besztercei szilvafákat. Ilyen becsülete volt akkor Németországban a magyar szilvának, a kényes olasz fák között tartották, s *Gesner* a leírásban a legkiválóbb, praestantissima jelzővel tünteti ki.

A töröktől hozzánk jutott, s tőlünk nyugatra került ősi gyümölcsfajták nem veszték ki, sőt nevüket is őrizte egyideig a német és a francia régi gyümölcészeti szakirodalom, még a mult század nagyobb középeurópai szakmunkáiban is olvashatók. Idővel azonban az európai kertek közkincsévé lettek, s elfelejtették magyar eredetüket, más nevet kaptak. A németek ma már nem tudják, hogy a német háziszilva a mi besztercei szilvánk, s hajdan a kényes olasz fák közt tartották a narancsházakban. Azt sem tudják, hogy a nálunk már *Zsigmond* korában, a keleti neve nyomán megnevezett kecskececsű szőlőt Németországban *Woyssel* Boroszlóban tartotta először, s *Gesner* a magyarból fordította Geissdutzen nevét, amelyet különben a franciák csak a mult században vettek át Pis de chèvre alakban.

Bizony a magyar gyümölcs már a XVI. században kezdte diadalútját járni Európában. A családi levelekből tudjuk, hogy korai gyümölcseinkkel, kivált korai cseresznyénkkel nemcsak egymást lepték meg a magyar főurak, hanem a bécsi udvart

is, *Nádasdy* leveleiben gyakran olvasunk ilyesmiről. *Bél Mátyás* azt írja, hogy a pozsonyiak hozták divatba korai cseresznyével megajándékozni a királyi udvart. A magyar gyümölcs hírneve valósággal lázba hozta *Ferdinánd* és *Miksa* idejében a bécsieket. Aki kertet telepített, gyümölcsfát ültetett, magyar fát, oltványt igyekezett szerezni. Maga *Miksa* császár és király is, mikor híres kastélyának, az Újépületnek kertjét gyümölcsössel gazdagította, magyar hívéhez, *Verancsics Antal* érsekhez fordul Pozsonyba. Az 1573 március 18-án Bécsben kelt királyi levél így hangzik: „Minthogy kertjeinket különböző kiváló gyümölcsfákkal ékesíteni és gazdagítani határoztuk, és az alkalmas idő, vagyis a tavasz most következik, megkeresünk téged, hogy szándékunkat sikerre segítsd, mint aki részben saját kertjeidből, részben máshonnan könnyen megteheted. Kegyesen felhívunk tehát, hogy szedess és gyorskocsin küldj Nekünk oltóágakat, nem azonban oltott fákat, a kétféle legkiválóbb cseresznyéből, amelyek közül az egyik piros, a másik fekete, közönségesen öregszemű fekete cseresznye, amelyről azt mondják, bőven van egyházad Ölyved nevű községében, amelyet fekete ölyvedi cseresznyének is neveznek. Ezenkívül küldj szilvákából is oltóágakat, de csak a legjobb fajtákból, név szerint a nagy duránciból, a zöld és hosszúkásból, amelyet katalánszilvának neveznek, valamint azokból a tyúktojásnagyságúakból, amelyek kétfélék, t. i. feketések és fehérszínűek és talán közönségesen lószemű szilvának nevezik; megküldheted az egyéb fajtákat is, amelyek kiválóak. Mindezeket az oltóágakat idején gyűjtesd meg, gondosan csomagoltasd, nehogy az úton elpusztuljanak, minden egyes ágra köttess névvel jegyzett cédulát, hogy egyiket a másiktól névleg is meg lehessen különböztetni.“ Hogy a magyar gyümölcsöt mennyire ismerték Bécsben, s a levélküldő *Miksa* mennyire becsülte a magyar gyümölcsfajtákat, elárulják a latinul írt szövegben a feltűnően magyarul írt fajtanevek.

A Magyarországból nyugatra jutott, s hozzánk a balkáni úton át behozott gyümölcsfajtákat ilyen módon gyakran a nyugati feljegyzésekben és a középeurópai országok szakirodalmában ismerjük meg. Ez a kor szakszerűleg is foglalkozott a gyümölcsfajtákkal, a gyümölcskertészeti munkák száma jelentékeny, a XVI. században *Valerius Cordus* és *Gesner* munkáiból ismerhetjük meg e kor gyümölcsfajtáit, s nevezetes szakmunkákat írtak olasz és francia szerzők is. Nálunk ugyan nem jelent meg e században méltó gyümölcészeti szakmunka, de azért nem kell nélkülözzük a hiteles korszerű adatokat, szójegyzégeink feljegyezték a gyümölcsfajták nevét, néhányat *Calepinus* magyar munkatársa, de különösen sokat *Szikszai Fabricius Balázs*, aki különösen a Sárospatakon, tehát Tokaj környékén használt magyar szőlőfajtanevekből feljegyzett tízet. Korunkban *Takáts Sándor* foglalkozott sokat e kor gyümölcskertészetével. Kereken százra tehetjük azoknak a gyümölcsfajtáknak a számát, amelyeket a XVI. század magyar kertjeiből ismerünk. *Takáts Sándor* ismerte fel, hogy ezek a fajták tőlünk jutottak nyugatra, de lelkesedésében néha túlzásokra is ragadtatta magát. Pl. csodálatosnak tartja, hogy némely korai cseresznyeküldemény már május

2-án útnak indulhatott Bécsbe. Olyasvalamit sejtett, mintha e kor háziasszonyai többet tudtak volna a mai kertészeknél. Pedig a csoda megoldása igen egyszerű, nem más, mint a naptár megújítása, a Gergely-féle naptár ugyanis a május 2-án kelt levelet majdnem két héttel tolja el május közepére, s minthogy Magyarország csak 1587-ben kezdte meg hivatalosan az érvényes naptárszámítást, a régebbi keltezéseket át kell számítanunk. Május közepén már kezdenek érni a legkorábbi cseresznyék, s nem értek korábban a XVI. században sem. A XVII. században *Lippai János* kertészeti munkája alapos ismertetője a török kor magyar kertészetének.

Gyümölcskertészetünk, mint a fentiekből látjuk, valósággal megújodott már a XVI. században a török hatás alatt, s ebből azt következtethetnők, hogy hasonlóan közvetlenül török kézből vettük át e kor pompás keleti virágait is, és éppúgy közvetítettük nyugatra, mint sok gyümölcsfajtát. Ennek azonban nyoma sincs sem a XVI. század magyar kertészetében, sem a szakirodalomban, holott tudjuk, hogy éppen a XVI. század botanikai irodalma rendkívül bő és nagyon lelkiismeretes. Miként általában az európai füveskönyvek még teljesen *Dioskurides* és *Plinius* nyomán járva igyekeznek ismertetni a közéurópai flórát, s a botanikus szakírók humanista nyomokon járva humanista eszményeket szolgálnak, azonképen nálunk is a magyar humanizmus hagyományai éltetik a növénytant e században. A különbség csak az, hogy a XV. században a humanizmus udvari levegőben élt, ekkor azonban már polgári körben. A humanista botanikát most már orvosok, gyógyszerészek, tanárok tolla tartja fenn. De az eszményei királyi udvarok hagyományai, s nyugati ismeretek az alapjai. Elterjedt gyógyszer volt már az ókor óta a tárnicsgyökér, amelynek felfedezése az ókor hagyományai szerint *Gentius* illir király érdeme. E kor magyar botanikus humanistái az *Anjouk* és *Zsigmond* Szent László-kultuszának hagyományaihoz kapcsolódva, elnevezik Szent László-fűnek, s rövidesen mondává bővítik a szép, magyaros nevet. Régi gyógynövény, és közkézen forgó német füveskönyvek szintén ismertetik, a pimpinella, földi tömjén, nosza egy humanista magyar orvos *Mátyás* korának *Attila*-kultuszát bővítve, elnevezi *Csaba*-írének. Csakhamar természetesen szintén akad valaki, aki mondai magyarázatot adja, miért *Csaba*-íre a fű magyar neve. A kis tárnicsgyökere, amely nyílászárú-alakú likacsossága alapján lett Szent László füve, ugyanezen jel — természetesen égi jel, hiszen az asztrológia korát éljük — következetesen a szerelemnek is boszorkányszere. A magyar humanista botanikus erre elnevezi Szent Ilona fűvének, ami korántsem ellenkezik a humanizmus szellemével, mert éppen ez a szellem kezdi átalakítani a középkor szentkultuszát a pogány ókori hatások alatt tündérekultusszá, Szent Ilona füve is tulajdonképpen már Tündér Ilona füve, csak még akkor nem alakították meg a magyar meséknek ezt a közkedvelt alakját, ehhez már a kései barokk irodalmának kellett kialakulnia. Némi helyi virágkultuszra enged következtetni e korban a kassai rózsa neve. Már egy kódexünkben felbukkan, majd *Molnár Albert* szótárában olvassuk. Ez is arra mutat, hogy a magyar virágkultusz

a XVI. században még középkori hagyományokon jár, ezt mutatja nemcsak a rózsaszó a névben, hanem maga a növény is, amely nem más, mint az ókor *lychnis*-e és a középkor Boldogasszony rózsája.

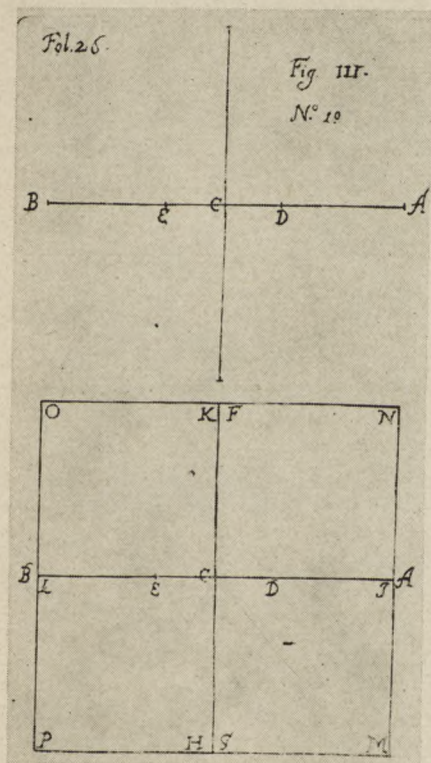
Ellenben tulipánnak, pézsmagyöngyikének, császárkoronának, perzsa liliomnak, perzsa irisznek, fekete liliomnak, turbánliliomnak, konstantinápolyi ciklámennek, keleti anemonénak, jerikói rózsának, orgonának stb. még hírért sem hallották a XVI. század magyar kertészei és botanikusai. A sok török virág csak lassacskán, egyenkint kezd megjelenni a középeurópai kertekben, előbb az itáliai kertészetben jut szerephez, majd Bécsben, ahol *Clusius* terjeszti és ismerteti a divatos virágokat szakmunkáiban, végül a század végén Hollandiában, ahol a következő XVII. században úgy meghódítja a kertészetet, mint sehol másutt, előbb a tulpománia szédelgéseit teszi lehetővé, később azonban a hagymás virágok kereskedelmi termesztésével nemzeti kincssé válik. Mikor nálunk a múlt század végén és századunk elején népművészeti elemmé lett a tulipán, s a politika is divatossá tette, minden áron ősi magyar virággá akarták minősíteni, pedig még a XVI. században sem tudjuk nálunk kimutatni. A XV. század magyar szárnyasoltárain a liliommal, vagy magában, gyakran megjelenik a gyöngyvirág, s még a XVI. században is az erdélyi végeken. De török virágnak semmi nyoma. Éppen a tulipán történetét nagyon alaposan ismerjük, s tudjuk, hogy először 1554-ben látta Drinápolyban *Busbecq*, aki *I. Ferdinánd* megbízásából járt követségben a portán, az első tulipán pedig Augsburgban *Herwart Heinrich* kertjében virágzott 1559-ben Közép-Európában. Hiába tudjuk, hogy a török irodalomban már valószínűleg a XIV. században szerepel a kerti tulipán, Magyarország a XVI. században még nem ismerte, s később is nyugatról kapta, valószínűleg Itálián át jutott Németországba, onnan Bécsbe, s onnan hozzánk. Fölöttébb érdekes, hogy a tulipánt és általában a török virágokat éppen a magyar főpapság karolta fel először az országban. Miként a humanizmus is a magyar főpapság körében vert először gyökeret, azonképen a török kertészeti újdonságok is. Aki járt az esztergomi primási kincstárban, megcsodálhatta *Pázmány Péter* miseruháját, amelyen a török kor egész virággyűjteménye látható hímezve. Az ellenreformáció fővezére ebben nem látott semmi lehetetlent. Ellenben ugyanakkor, tehát a XVII. század közepén, a törökkel harcoló *Zrinyi* az ellenség jelképének tartja a tulipánt, s 1651-ben *Fantasia poetica* c. költeményében ezt olvassuk:

*De mennire ismeg
Rosmarin az chalánt,
Mennire győzi meg
Viola tulipánt.
És menni különbség
Váltia eztet s haynalt,
Annira győzőm én az rut chipás ebet.*

Mindenesetre tény, hogy a nyugati országokban már a XVI. század folyamán egyre nagyobb számban jelentkeztek a török kerti virágok, amelyek sokkal díszesebbek, mint az európaiak, s lassankint annyira meghódították az újdonság iránt érdeklődő virágkedvelőket, hogy az ókor hagyatéka, a lovagkor szerény európai szerzeménye visszavonult s a keleti hagymás és gumós, nagyvirágú kerti díszek foglalták el helyüket. Bécsben és Magyarországon az új virágok kultuszát leghathatósabbban közvetlenül is *Clusius* terjesztette, aki kapcsolatban volt a magyar főurakkal és a virágok iránt érdeklődő magyar városi polgárokkal. Előbbiek sorából különösen sokat érintkezett személyesen és levélben gróf *Batthyány Boldizsár*-ral, utóbbiak közül *Bejthe István*-nal és Pozsonyban *Purkircher György*-gyel. *Batthyány Boldizsár*-nak szalonaki várába kerttervet is készített, németújvári várába pedig sok virágot küldött, köztük az első amerikai újdonságokat is. A mi szempontunkból legérdekesebb, hogy *Clusius* a felfedezője annak a virágnak, amely először indult hódító útra magyar hazájából, a sásliliomnak és az árvalányhajnak, amelyet nyugaton szintén a török virágok közé soroltak, s ebben a korban török len (kóc) néven ismertek. A sásliliom (*Hemerocallis flava*) felfedezésének és kerti megtelepítésének történetét így mondja el a kiváló növénykutató: „Az a narancsszín virágú liliasphodelus, amelyet *Dodonaeus* a régiek *hemerocallis*-ának vél, Ausztriának már minden és Németországnak legtöbb kertjében szépen díszlik, de sárga és illatos virágú fajtestvére, amelynek virága nem annyira hullatag, mint előbbié, Ausztriában ismeretlen volt az én eljövetelem előtt, én azonban végre az 1579 és 1580 évben nagy számban megtaláltam Németújvár városától és *Batthyány Boldizsár* nyugatra néző várától nem messze fekvő nyirkos réten, ahol önként nő, de a németújváriak nem ismerik. Itt május végén és június elején virágzó állapotban gyűjtöttem. *Batthyány* csodálkozott, hogy telkén ilyen előkelő és illatos virág nő, és megparancsolta, hogy ebből a növényből sokat ássanak gyökerestől és a kiásottakat kosarakban hordatta kertjébe.” Így jutott a magyarföldi sásliliom *Clusius* révén a kor divatvirágai közé, s így terjedt el idővel a divatos török virágokkal együtt a kertekben *Batthyány* németújvári kertjéből.

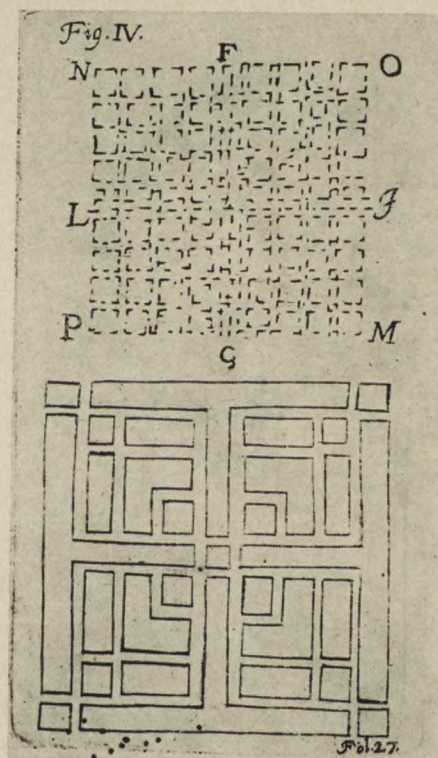
A török kor sok új és díszes virága lényegesen megváltoztatta a XVI. és XVII. század kertművészetét is. Minthogy a virág lett a fő kerti dísz, a virágos táblák különös értéket, jelentőséget kaptak a kertben, ezek kerültek csakhamar az épület elé a kert közepére, tengelyére. Megszületik a parter, a kert virágtáblás központi tere. Alapjai adva voltak már a kolostori kertben, láttuk, hogy az ősi kolostori tervrajzon a veteményes és a gyógyfüves kert kétsorosan húzódó növényágai a főút mellett párhuzamosan kétoldalt sorakoztak, s a főút a kertészlak vagy az orvoslak élet keresztelte. A várkertben a kerti rét zöld vagy virágosan díszített táblái hol a villa előtt, hol azonban másutt sorakoztak, s miként a kolostorkert nagy rendszerében nem esett a kerti főútvonal az egész kolostori rendszer főtengelyére, azonképen a várkertben is

külön egység volt a kerti rét, s fő tengelye külön vonal volt, nem függött a többi kerti résztől. Most mindez megváltozik. A virágos kert valósággal tartozéka lesz a villának, kastélynak, s főútja a villa kerti kapujában kezdődik, a kert többi része pedig a virágos kert körül, oldalt vagy mögött helyezkedik el. Az új kertrendszer, amely

16. VIRÁGTÁBLA KIMÉRÉSE.

(Lippai János munkájában.)

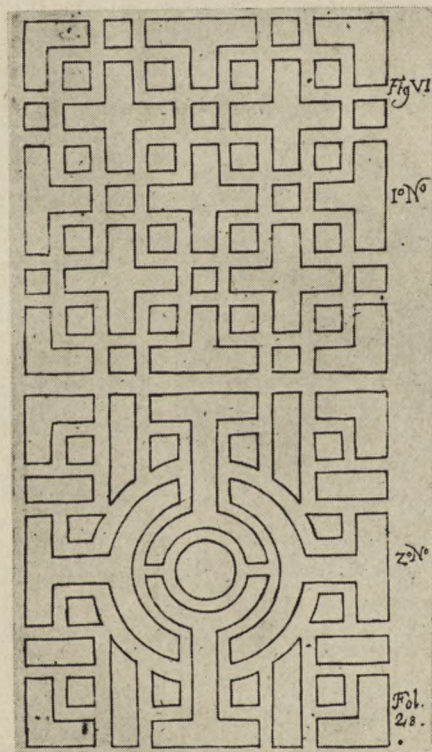
17. VIRÁGTÁBLA DÍSZÍTÉSÉNEK KIMÉRÉSE.

(Lippai János munkájában.)

ennyire pontos mértani szabályosságot mutat, fokozatosan alakult ki a XVI. század folyamán, de gyorsan elterjedt egész Európában, sőt megtaláljuk a Keleten is.

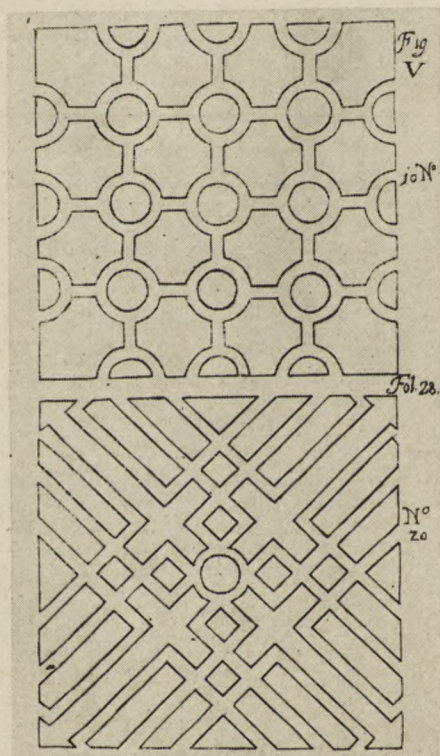
Valami különbség azonban mégis van a középkori veteményes, füves és réti kertek mértani rendszere és e kor virágos tábláinak rendszere, a parter közt. Sajátos módon a középkorban a hosszabb főút két oldalán rendszeren négynél több tábla sorakozik, ellenben a virágtáblás kert többnyire négyszögű s az alapja mindig négy tábla, amely akkor is megint úgy sokasodik, ha számát szaporítják, hogy az eredeti

nagy négyszögeket kisebb négyzetekre bontják, de újból négyes számban. *Lippai János* kertészeti kézikönyvében nagyon részletesen leírja, hogy kell a ma is használt egyszerű eszközökkel, zsinórral és cövekkel, kimérni a parter virágtábláit. (16. kép) Alapja az egésznek a jellegzetes egyenlőszárú kereszt, a négy főtáblát elválasztó két főút vonala, amelyek sarkaiban helyezkednek el a táblák, s azután a négy táblát cifra for-

18.

VIRÁGTÁBLA-MINTÁK

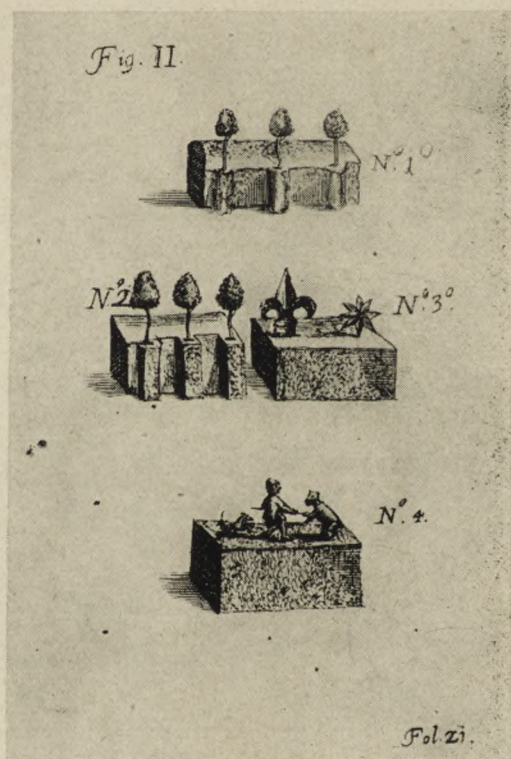
19.

(*Lippai János* munkájában.)

mákkal díszítjük, vagyis bennük a virágokat bizonyos mértani vonalak mentén ültetjük. (17., 18. és 19. kép). Miként a villa, ez a virágos kerti mértan is Itáliából származik, de ma használatos parter nevét csak Franciaországban kapta, ahol nagyon magas fokra fejlődött. Hozzánk minden bizonnyal Bécsből jutott, ahol legjellegzetesebben *Miksa* császár és király már említett kastélyának, az Újépületnek kertjében érvényesült. E kert helyén valamikor fácánkert volt, *Miksa* virágoskertet alakíttatott belőle, amelyet három oldalán hatalmas gyümölcsös kerített, a negyediken húzódott a virágos kert

előtt a kastély. Annyira szabályos, annyira központosított mértani alkotás volt e kert, hogy a bécsiek *Szolimán* szultán táborának vonalait keresték benne. Pedig minden bizonnyal itáliai mester tervezte, de már az északibb viszonyokat ismerő olasz.

S ha e kor magyar kertjeinek ránk maradt metszeteit nézegetjük, vagy a régi kertleírásokat olvasgatjuk a számadásokban, családi levelekben, szintén

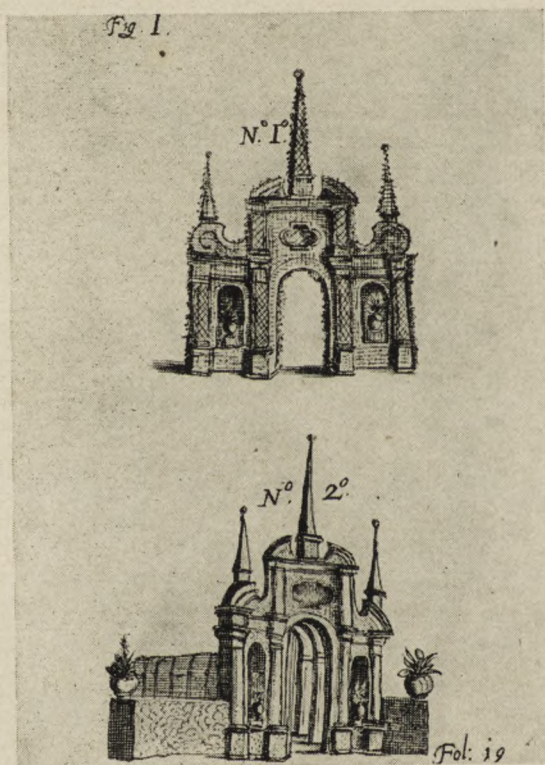

20. NYÍRT ÉLŐSÖVÉNY.

(Lippai János munkájában.)

ez a kertrendszer tűnik élénk, ahol a kert egyáltalában elérte a művészeti színvonalat. Nézzük át például az Esterházy-család sopron-megyei, XVII. századi kastélyainak metszeteit, nyomban felismerjük a központi, négyzetes virágtáblákból álló partert, amelyek földíszé mindig a virág, csak legfeljebb a középén ékesíti egy-egy szökőkút, szobor, vagy a sarkokon fa. A parter körül vagy oldalában több helyen kisebb vagy nagyobb gyümölcsöst látunk. És ha *Lippay* érsek korában nézzük meg a pozsonyi érsekkertet, amelyben e kor magyar kertészete legmagasabb

művészeti színvonalát éri el, ott is rögtön felismerjük a központi négyzetes virágos partert, amely körül a többi, alárendeltebb jelentőségű kerti részlet sorakozik. A Rákócziak kertjeiben is mindig kiemelkedő részlet a négy virágos tábla, tehát a parter, amely ekkor ebben a négyzetes rendszerben divatos volt, s épúgy látható Angliában, mint Perzsiában.

21. KERTI KAPUK.

(Lippai János munkájában.)

A kerti fák alakítása, nyesése mindenfelé elterjedt (20. kép), kerti lugasok fedik az utakat, vagy nyírott sövények szegélyezik. A lugas e kor kertjeinek legelterjedtebb díszje, szőlővel vagy más folyondárral borítják, gyakran fasorból készítik. Bejáróit díszes kerti kapu ékesíti, amelyet fülkékkel raknak meg s a fülkébe cserepes virágot helyeznek el. (21. kép.) Az egyszerűbb magyar kertekben természetesen megelégedtek a gyümölcsfasorból alakított lugasokkal is. A Rákóczi-család borsí uradalmának gyümölcsöskertjét a maga idejében *Lorántffy Zsuzsanna* gondozta. Mikor

1638-ban összeírták a családi földeket, a borsi gyümölcsösösketről ezt jegyezték fel: „Az kastélyból kijöven, az palánkban egy kis hídon általmenvén, jobb kézre vagyon egy lugaskert, mindenképen ép lugasfaival, mely kertben vagyon külömb-külobb féle gyümölcsfa: barack, meggy, cseresznye, mogyorófa, sóskafa...” Kemény János vásárosnaményi kertjét 1668-ban így ismerteti az összeírás: „Ezen szénáskert mellett napnyugatról vagyon egy virágos kert, sövénye romladozott. A virágos kert mellett tökök kert, sövénye meglehetősen mind körül. A tökök kert végiben a falu felől a Tisza felé megyen le egy káposztás kert, sövénye mind körül jó. Az kastélynak délről való oldalánál vagyon egy kis szőlős kert, gyümölcsös is benne. Vagyon egy külső kert is, veteménynek, hagymának, petrezselyemnek és egyébnek való; jó meggyfákkal lugasokra, táblákra nagyobb része beültetve. Sövénye sok helyen romladozott, semmirekelő. Építést kívánna némely helyen.” A meggyfát különösen szerették lugasnak fonni, Lippai János is ezt tanácsolja: „Az lugasok felyül vagy kinyitva lesznek, vagy arcusokra, azaz bolthajtásformára hajtva. Az első szőlőtövekkel kell kiültetni. Az másikat vagy szőlőtövekből, azaz venyikékből, vagy külömb-külobb-féle gyümölcsfákból, úgymint mogyorófából, birsalmából, meggy, hályag-meggy, spanyolmeggy, spanyolhályagmeggy, mindenféle szilva, cseresznye, som és több efféle fákból, kiknek gyenge ágai lévelnek és sűrű levelei. Hasonlóképen vadfákból, fagyalfából, bikfából, spanyolbodzából, mind kékből s mind fejből, és több efféle csemetékből, akik örömet hajolnak, és magosan felnőnek; kórókból is lehet, kik a fára folynak, úgymint jerichói rózsa, borostyán, télizöld stb.” Hogy korunk olvasója is tisztán megérthesse e sorokat, tudnunk kell, hogy az említett kék spanyórbodza az orgonacserje, a fejr spanyórbodza pedig a philadelphus.

Díszesebb kertekben a lugasokat rendkívül feldíszítették, ilyeneket látunk a pozsonyi kertekben, kivált az érsekkertben, faragott oszlopokkal, tögyfából faragott bolthajtásokkal, gombokkal, mázos gömbökkel. A későbbi színes üveggömbök előfutárai a pozsonyi érsekkertekben a habánok műhelyeiből kerültek ki. „Ha ki pedig jobban akarja, csináltasson a fazakasokkal, kiváltképen az újkeresztényekkel, külömb külömb-színű mázos gombokat, kikkel az karóknak hegyeit felékesítse, mint ezen Érsek urunk ő natsága posoni kertében vagyon.” Különös díszei voltak a lugasoknak a festmények, mint akkor nevezték prospektusok, amelyeket a lugasok végén helyeztek el. „Az lugasoknak végein a kőfalra vagy deszkából csinált táblákra szép prospektusokat és képeket írhatni, hogy hoszuaknak láttassanak. De ha a kőfalon írják őket, a képiró mindgyárt akkor írja, mikor vakolyák és még jó nedves a vakolás, mert ha megszárad, és azután írja, mind lemossa az eső a festéket.”

E kor emberei nagyon sokat tartózkodtak a kertben, ekkoriban még nem volt divatban a kirándulás a szabadba, a természetet mindenben a kert pótolta. A sok háborúskodás is elősegítette a kertek szeretetét, mert a tábori élet fáradalmi és keservei után kétszeresen élvezték a kerti pihenést. A kertben folyt a mulatozás is,

a sokféle szüret, kezdve a cseresznyeszüreten, folytatva nyáron a dinnyeszüreten, s ősszel a szőlő-, gyümölcszüret. Mindennek következtében nagyon elterjedt a kertekben a filegória vagy ahogy nálunk magyarosan nevezték, kerti ház. Építettek ilyesmit külön is, néha pedig a lugasokhoz csatolták, mint *Lippai* tanítja: „Az is ékesíti a lugasokat és a kertet, ha négy szegletin a lugasoknak rundelákat, azaz kerekded erkélyeket, és a közepin, ahol négy lugos össze megyen, csinálnak: kiknek feliben szép kerekded vagy másforma héjazatot építhetni, és azt vagy zsindegyel fedhetni, hogy az eső meg ne járja, vagy lécekkel lécezni, s úgy azon fáknak, szőlőknek lehajtott ágaival béborítani.” Emeletes lugasokat és filegóriákat is készítettek, sőt a fa koronájába is szívesen építettek nyári házat. A fa koronájába telepített nyári ház ősrégi hagyomány. A középeurópai kertekben, különösen a hársfa, régi kertjeinknek ez a legkedveltebb fája hordta a filegóriákat.

Hajdan a középkori királyi kertek márványcsarnokokkal büszkélkedtek, ilyenek díszítették *Mátyás* kertjeit. A filegóriák, nyári házak ebben a korban fából épültek. A legtöbb e korból ránkmaradt kerti leírásban találkozunk a filegóriával.

Fogarasz 1637. évi összeírásában olvassuk: „Veteményes lugaskert, melybe káposztát szoktak plántálni. Az veteményes kert köröskörül sasokban csinált deszkás, sindelyes héjazatú. Ajtaja vassarkos, pántos, parasztzárú. Balkéz felé térvén, vagyon boronákból sas közé rótt, sendelyes kertésznek való házacska . . . Szőlőlugas keresztformára plántált, kávéjával együtt. Vagyon egy szép új festékes ablakaival, kötéses deszkás folyosójával, deszkás pádimentumával, jó módjával kötésekre épített, sendelyes nyolcszegletű nyári ház, tetején szép pléhes vitorla, két contignatios. Az virágos kertben vagyon négy virágtábla és spikinártos, köröskörül szilvafákkal. Sok szép gyümölcsfa is van benne.”

Részletes leírás készült *Lorántffy Zsuzsanna* porumbáki birtokának kertjéről, mikor kezelését kivette *Torday Péter* udvarbíró kezéből, és *Ispán László*-ra bízta. Noha egyszerű összeírásban talált leírásról van szó, mégis olvasás közben költői hatást kelt. „Filegoriás és virágos kert. A megírt régi házak mellett vagyon egy filegoriás kert, az mely filegoria két részben áll, alsó és felsőben. Az alsó részen vagyon egy paraszt félszer-ajtó, vassarkos és pántos. Vagyon benne három padszék, egy kerek asztal, deszkával van padolva. Az könyöklője deszkával vagyon becsinálva. Az felső részire megyen fel egy garádics, két felől partosan csinált, kinek híja nincs, mely grádicsnak tizenhét lépcsője vagyon. Az felső résznek vagyon folyosója környöskörül. Az folyosója deszkás, partos környöskörül. Fenn az mennyezeti táblás s iratos. Az ajtaja virágos, reteszű s egy lakat rajta, benne két padszék, ablaka hét. Alatta az filegoriának vagyon egy halas tócska. Az virágos vagyon keresztül épített lugas és hosszában is aszerint. Az régi házak mellett vagyon egy kis virágos kertecske, kiben vagyon hat táblában virágok. Az ház ablakai alatt rózsafák. Az patak az nagy kertből szakad az kis kertcskébe, mely ugyanazon udvaron átfoly. Mellette vagyon

még egy tábla virágos. Az táblának kerítése deszka.“ A legelterjedtebb, legkedveltebb magyar virágos kertstílus bájos és jellemző leírását olvassuk ezekben a sorokban, amelyek valósággal megelevenítik e kor magyar kertjeit.

Hogy az ország nyugati felében sem voltak mások a virágos kertek, bizonyítja az a néhány sor, amely az Esterházyak sopronmegyei várkastélyainak kertjeiről olvas-

22. A KISMARTONI ESTERHÁZY-KASTÉLY KERTJE 1697-BEN.

(Egykorú rézmetszet.)

ható Esterházy Miklós leveleiben. Ekkor bizony még a későbbi főjedelmi Kismarton is megelégedett néhány virágos táblából álló parterrel és gyümölcsössel, mint a metszeten is látható (22. kép). Egy levélben 1624-ben ezt írja Kismartonból feleségének: „Én, édes hugomasszony, noha még akkor nem tudtam, kinek csinálom, de igen szép kertet készítettem, Isten úgy akarván kegyelmedért, kiben igen nyílnak a rózsák és egyéb virágok, melynek szedésére akarnám, hogy haza sietne kegyelmed.“ S később, mikor már várják az eljövendőt, Lakompakról írja: „Itt a szép kertet, hogy nem láthatod, bizony bánom. De ha Isten megtart bennünket, és békével adja hoznod a várandó vendéget, valami bizonyos idő után lakóul jöjjünk ide, mert fölötté szép

helynek látszik most ez énnekem.” A virágoknak és a kertnek ilyen szeretete sugárzik e kor minden magyarjának írásából, s ezekre az érzelmekre kell gondolnunk, mikor ennek a kornak kertjeiről maradt képeket nézegetjük, például az Esterházyak várkastélyairól készült metszeteket, Galánta (23. kép), Lakompak (24. kép), Kiserdő, Kisfalud, Kismarton, Keresztur (25. kép), Fehéregyház (26. kép) stb. képeit.

23. A GALÁNTAI ESTERHAZY-KASTÉLY VIRÁGTÁBLAS KERTJE A XVII. SZÁZADBAN.

(Egykorú rézmetszet.)

Kiegészíthetjük e képet azokkal a feljegyzésekkel, amelyek a filegóriás hársakról és a hozzájuk fűződő emlékekről szólnak. A Rákócziak sárosi kúriájában már 1619-ben állott a virágos kertben egy filegóriás hársfa, amelyre garádics vezetett. A makovicai kastély 1671. évi összeírásában olvassuk: „Hársfák három, melyek karfákra szépen ki vannak terjesztve. Az első körüldeszkázva, melynek ajtaja sarkas, hevederes. Az másik körül vesszővel font, id est az karfa közti, a harmadiknak az karfái vannak deszka nélkül. Az kastély ajtaja előtt való hársfát boldog emlékezetű első Rákóczi György kegyelmes fejedelem ültette.” Az Illésházyak nagyszarvai kertjében ma is áll

a filegóriás hársfa, de természetesen ma már filegória nélkül. Pozsonyban a Pálffy-kertben olyan hatalmas filegóriás hársfa volt, amely a város egyik XVII. századi képén valóságos toronynak látszik. A hársfák filegóriáiban víg élet folyt. Már kora tavasszal minden nap benépesedett a filegória, virágos szobájában, iratos tornácán mulattak az urak és nagyasszonyok, ifjak és hölgyek. Gyakran megszólalt a dal,

24. A LAKOMPAKI ESTERHÁZY-KASTÉLY VIRÁGTÁBLÁS KERTJE A XVII. SZÁZADBAN.

(Egykorú rézmetszet.)

gyakran szólt a lant és a hegedű. Áprilisban, mikor a hársfa rügyei dagadni kezdtek, s virágpompájukban ragyogtak a gyümölcsfák, esténként a legnagyobb gyönyörűség volt a fülemüle-várás. A fülemüle délvidéken tel, hozzánk áprilisban tér vissza, s amint visszatért, megkezdődik a csodálatos fülemüledal, amely mindaddig tart, amíg a fülemüle násza. Fülemülevárás és az énekében való gyönyörködés nélkül ez a kor szinte el sem képzelhető. Már a XVI. század dalban dicsőítette a fülemüle énekét:

*Mert az hajnalcsillag
Mikoron el-feljön,
Fülemüle akkor szól.*

*Az ő szép szavával
És szép énekével
Hasogatja ő szívét.*

Mikor pedig elmúlt a tavasz, s elhallgatott a fülemüle, megkezdődött a nyár, új gyönyörűség volt a hársfavirágzás, a hársfavirág illatát élvezték fiatalok és öregek. Tavaszi fülemüleéneknek, nyári hársfavirágzásnak mi más lehetett aztán a vége, mint az, hogy ifjú és leány megtalálta a párját.

E kor magyar kertjeinek különös büszkesége volt az olasz kert, amelyben narancs-, citrom- és gránátalma-fák, valamint más déli kényes cserjék, így a rozmaring

25. A KERESZTURI ESTERHÁZY-KASTÉLY VIRÁGTÁBLÁS KERTJE A XVII. SZÁZADBAN.

(Egykorú rézmetszet.)

stb. díszlettek vedrekben, cserepekben. Olasznak azonban nem azért nevezték ezt a kertet, mintha Itália lenne a narancs és a citrom hazája, mert mindkettő Indiában honos, onnan került Itáliába, hanem azért, mert Itáliában már régóta ültetik ezeket az indiai fákat, s gyümölcsét is megszedik. *Mátyás* király korában még csak a narancs- és a citromgyümölcs került az országba, ebben a korban — francia példa nyomán — maguk a fák is a narancsházakba, ahonnan nyáron a szabadba helyezték az olasz fákat a vedrekkel, cserepekkel. Volt szó róla, hogy a XVI. században még a kényesebb

magyar szilva fáját is az olasz fákkal nevelték. Az első narancsházat *VIII. Károly* francia király olasz kertésze, *Mercogliano Pasello*, készítette Amboiseban. Onnan terjedt az olasz fák divatja nyugatra, hozzánk, úgylátszik, csak a XVII. században ért el.

Pozsonyban pompás narancsháza volt a primási kertnek, valamint *Heindel Ferdinánd* ügyvéd kertjének. *Heindel* kertjének növényeiről, virágairól pontos név-

26. A FEHEREGYHÁZI ESTERHÁZY-KASTÉLY GYÜMÖLCSÖS ÉS VIRÁGTABLÁS KERTJE A XVII. SZÁZADBAN.

(Egykorú rézmetszet.)

jegyzék készült, ennek alapján jól ismerjük a hazai narancsházak olasz fáit. Volt bennük többféle narancs- és citromfa, babér, mirtusz, datolyapálma, gránátalma, rozmaring stb. *Lorántffy Zsuzsanna*-nak is büszkesége volt az olasz fa, noha *Rákóczi György* birtokainak összeírásában nem olvassuk sehol a narancsház nevét. De tudjuk, hogy külön kertészt keresett az olasz fáknak, s mikor *Rákóczi* Konstantinápolyba küldte *Maurer Mihály* követét, meghagyta neki, hogy tárgyaljon ott olasz fákhöz értő kertészekkel. Bár a követ e tekintetben eredménytelenül végezte útját, *Lorántffy*

Zsuzsanna sikerrel foglalkozott az olasz fákkal, sőt annyira vitte, hogy gránátalma-gyümölcsöt érlelt sárospataki kertjében. Maga dicsekszik 1636-ban egyik *Rákóczi*-hoz intézett levelében: „Kegyelmednek Patakon termett pomát küldtem; adja Isten édes uram, sok esztendeig ehessék kegyelmed ezután is benne.” A válaszból tudjuk, hogy a Patakon termett gránátalma megérkezett *Rákóczi*-hoz, s nagy feltűnést keltett.

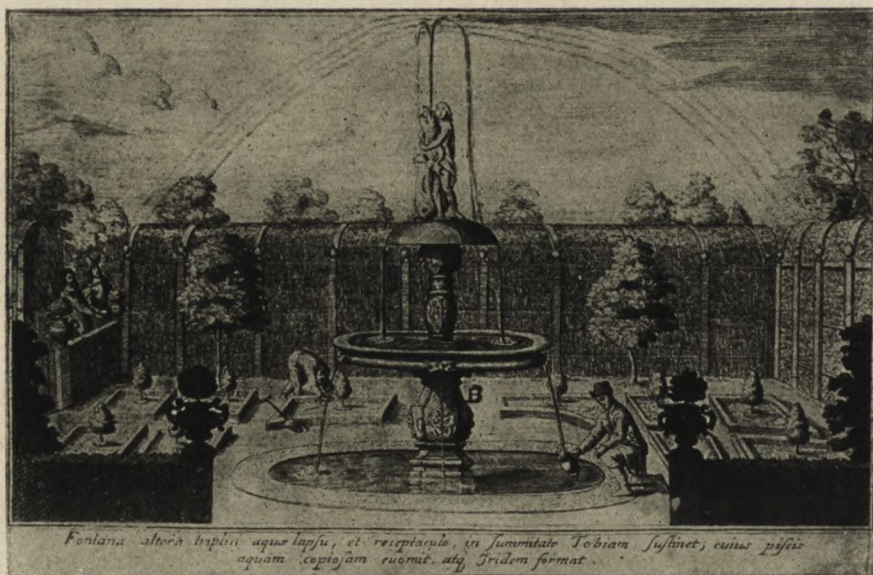
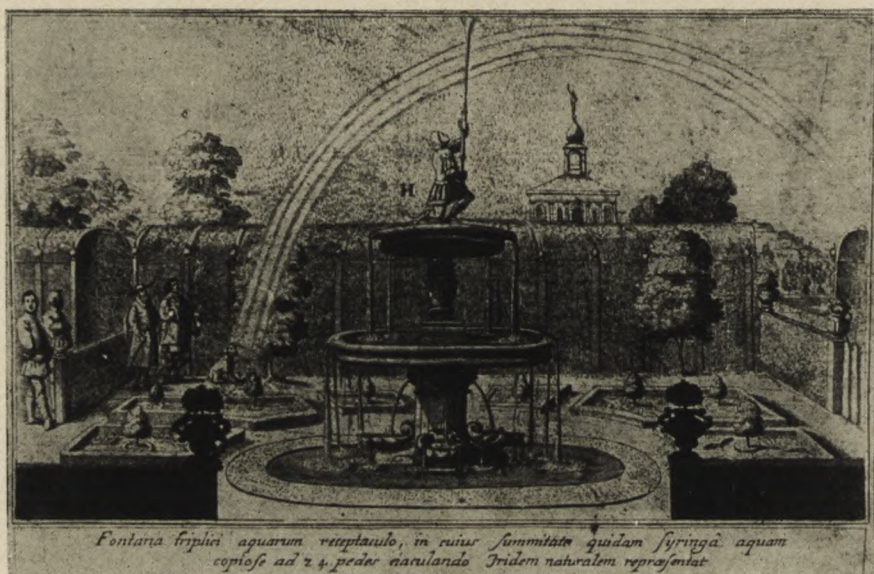
Lippai János kertészeti könyvében külön fejezetet szentelt az olasz fáknek: „Miképen kell télbe a virágokat és idegen fákat oltalmazni a hidegtől” címmel. Leírja, hogy egyeseket, mint a jázmint, fűgét, kint hagyják, de vesszeit összekötözik és lehajtják, majd letakarják trágyával, földdel. „Az melyeket edényben visznek a pincében vagy meleg boltban, azok alá gantár fákat rakjanak, a pince ne legyen nedves, hanem száraz. Délre ablakja legyen, akit néha megnyithassanak, és az Napnak sugárit bébocsáthassák... Az sem ártalmas, ha mikor igen megfagy, avagy igen hideg vagy, az ilyen házakban vagy pincében tüzet rakjanak jól megszáradott fából avagy eleven szénből. Mert az ilyen fa világosan és füst nélkül ég, jó meleget ad, aki sokáig tart. Nem is csinál oly nagy lángot és füstöt, aki az fákban és virágokban kárt tenne, kiváltképen pedig a citromfáknak kívántatik ilyen melegség. Mert azoknak inkább árt a hideg és dér.” Ezután foglalkozik az ideiglenesen épített teletetővel: „Némelyek, főképen a nagy urak, akiknek elegendő költségek vagy, az föld színén faházat csináltatnak faragott gerendákból, faoszlopok közzé. Avagy amint szokás egymás között rovátkolván, melyeket két élre összezsínálnak, s azok közeit és likait mohval jól bédugják. Azután temérdeken vagy mind mohval, aki jobb az lóganéjnal, vagy mind lóganéjjal megrakják oldalaslag. Némelyek az gerendák helyett rendes deszkákat raknak, a közeit mohval töltik meg, és ha kívántatik, kívül lóganéjt raknak melléjük. Hasonlóképen födelet is vagy deszkából vagy sindelből csinálnak neki, és azt is mohval bérakják. Kikeletkor, mikor immár a hidegtől és dértől nem félő, megént elszedik egymástul, és az gerendákat s fedelét megtarttyák máskorra. Az ilyen házak kiváltképen szolgálnak afféle fáknek és csemetéknek, akik mindenkorra a földben vannak. Azért afféle fákat jobb részére a fal mellé ültetik.”

Végül *Lippai* részletesen leírja a pozsonyi érsekkert narancsházát. „Esztergomi Érsek urunk önatsága sok módot próbálván, az ilyen idegen fáknek és csemetéknek télben való megtartásában, jobb módot nem talált: hanem önatsága nagy széles árkot ásott, közel két ölnyi mélységre. Hossza annak, aki mint akarja, két felől is hasonlóképen. Az mely árkot mindkét felől megbéleltetett, hátul magosabb fallal, elől egy kevésbé feljebb a föld színénél, a közepin annak az ároknak csináltatott délre egy néhány ölnyi házat. Két felől ajtókat, akin az edényeket bévihelessék, felyül pedig a föld színén három alacsony ablakot, az kik ugyanazon délre szolgáljanak, és mikoron az Nap sugára fényeskedik, megnyithassák. Felyül deszkával megpadlották, az mint szokás, és agyaggal megtöltötték. Azonkívül a padláson csináltak deszkából egy jó

arasznyi szélességre két vagy három helyen lélekző likakat, mintegy kéménykéket, a héjazat alá, akit bétéhetnek s kinyithatnak, mikor kíváncsiak. Azt a házát szokás szerint befédtek és sindelezték. Belől a házban két kályhás kemencét raktak, az kiket mikor felettébb való hidegek járnak, kívül befűthessenek, hogy lágy meleg legyen a ház, hogy a virágoknak és fáknak gyenge ágai az hidegtől meg ne vésessenek. Azért szoktak az kertészek az olyan házakban egy kis edénybe vizet tartani, és reá vigyázni, hogy, ha a víz meg akar fagyni, befűtsék a kemencéket. Ha nem, nem szükséges. Abban a házban a fal mellé állásokat csináltak, akikre egy néhány sorba az apró-edényeket és fazekakat rakják. Az öregeket a közepin gantárokra, úgymint narancsfákat, citromokat, lemoniát és többeket. Ide ki a fal mellé ültetik a fügefákat, laurusokat és többeket, az kiket összekötözték, meghajtanak, vagy deszkákat vagy sövént melléjük téve, azt elsőben lóganajjal, azután csak azon veremből ásván földet, jól befedik, hogy ne árthasson a hideg nekik. Alól egy kis likat hagynak néhol, akin az macska bebújhasson és egerészhessen, mert az egér, téiben igen megrágja a fügeének héját.“

Lippai leírása az érsekkert narancsházáról annál érdekesebb, mert ránk maradt e kert narancsházának, az első ismert magyar narancsháznak, képe is. A következő században még mindig hasonló egyszerű narancsházakat építettek, csak az arányok nőttek meg. Üvegházat, ahogy most nevezzük, csak a múlt században kezdtek építeni. Ellenben a kényesebb fák és cserjék megvédelme döntéssel és fedéssel ma is minden kertben látható, mert bizony a kényes kerti fák száma idővel mindinkább gyarapodott. A füge olyanféle téli védelmét, mint Lippai leírja, most is láthatjuk Diósdon, ahol a szabadon álló fügecserjéket télire ledöntik és befedik. Diósdon termelik a fővárosba szállított nyers füget.

A gazdagok és hatalmasok kertjeiben az elmondottakon kívül még sok más dísz és szórakozást találunk, műbarlangokat, vízijátékokat, tornapályákat, játéktérket, útvesztőket és remeteséget. A műbarlangot a hűtőzők folytatásának kell tekintenünk, s rendszeren kövekkel, kagylókkal, csigákkal rakták ki a belsejét. Ilyen műbarlang (grotta) készült a vöröskői virágoskertben, amelynek lugasa és útvesztője is volt. Pálffy Miklós 1657-ben Zrínyi Mikóshoz fordult a műbarlanghoz szükséges felszerelés ügyében, s szolgáját Batthyány Ádámmal küldte: „Ez levelem vivő jámbor szolgámat küldvén be Horvátországban lakó bán uramhoz ökegyelméhez néminemű grottához való tengeri eszközök és csigák végett.“ A vízijátékok közt első a szökőkút (27. és 28. kép), amely ekkor már sok magyar kertnek is fődísz volt, s nagyon sokakat gyönyörködtetett szétfeszülő vízsugarával, amely bármikor mesterséges szivárványt varázsolt a kert látogatója elé. Felhasználták azonban a vízsugarat a látogató megráfálására is. A gyanútlan vendég leült a padra, ekkor rejtett helyről vízsugár áztatta meg. Asztaltól, falból is előtört a tréfás vízsugár. Ne feledjük, hogy a mechanikai találmányok kora ez a két század. Tréfás vízijátékok voltak a pozsonyi érsekkert műbarlangjában, hűtőzőjében.

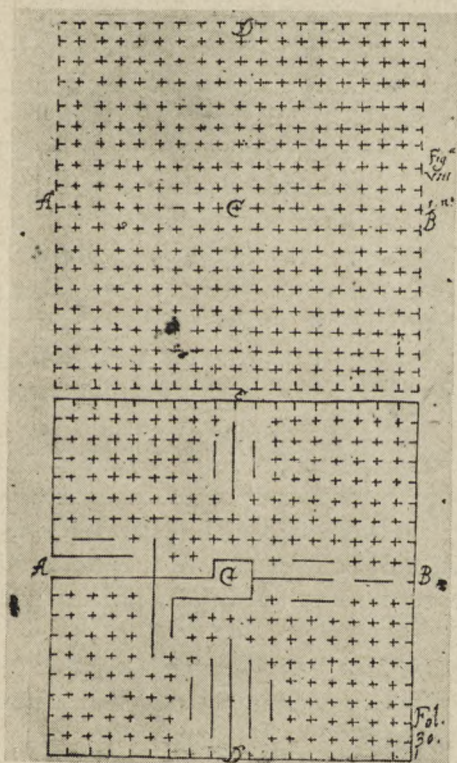

27., 28. A POZSONYI ÉRSEKKERT KÉT SZÖKŐKÜTJE.

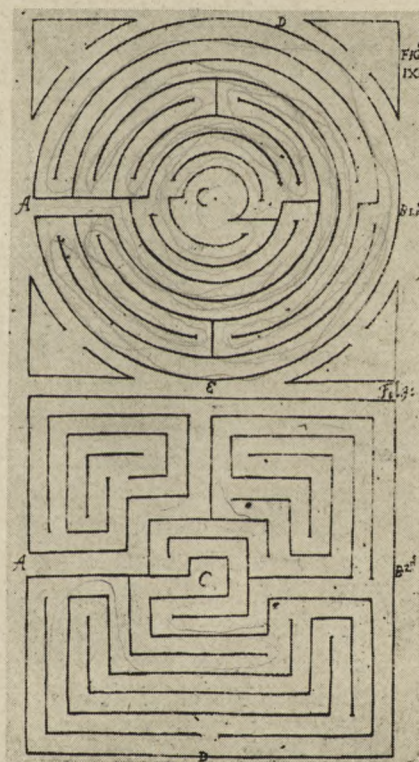
(Ifj. Lippai György metszetei.)

Az útvesztő még mindig divatos. A vöröskői kerten kívül a pozsonyi érsekkertben is kedvelt sétahely volt, *Lippai* részletesen le is írja, hogy kell készíteni, rajzot közöl, s ez magában is eléggé szemlélteti, miként készült és milyen volt e korban az útvesztő (29. és 30. kép).

Mátyás király budai várkertjét idézi emlékezetünkbe a pozsonyi nádorkert. *Wesselényi* és *Széchy Mária* kertje volt ez a pozsonyi vár aljában, a nádori palota mel-

29.

30.

KEREK ÉS NÉGYSZEGLETŰ ÚTVESZTŐ KIJELÖLÉSE.

(*Lippai János* munkájában)

lett. Gazdagságát elárulja, hogy a virágos táblákon kívül mesterséges kutakat, szivattyúkat, vízvezetéket, lovagló-, céllövő- és tekepályát említenek benne a leírások, s nagy gyümölcsöse is volt, lugasokkal és alakfákkal.

A vadaskertek sem hiányoztak e kor magyar kertjei közt. A XVI. században leghíresebbek voltak *Nádasdy Tamás* és *Batthyány Ferenc* vadkertjei. A sárvári vadas-

kertből jelentik 1552-ben *Nádasdynak*: „Megjártam az vadkertet, hogy szömömmel láthassam az gimot, az dām vadakba is láttam tizenegyig, de még egy sem borjúzott, az gimok közül is egy sem borjúzott meg. Mind az hat bial is jól vagyon.“ Az *Esterházyak* szintén már ekkor is tartottak vadkerteket. Az erdélyi fejedelmeknek is voltak vadaskertjei. Azonban ebben a korban a vadasok még éppúgy különálló kertek voltak, mint a középkorban, s mint volt *Mátyásé* Nyéken.

A pozsonyi érsekkertben látjuk a remetekertet is. Ez természetesen csak a katolikus főpapok és királyok kertjeiben találhatott helyet. Ügylátszik nyugatról Spanyolországból indult hódító útra, ott kezdték a remeteséget kőből építeni, s az élő remetét szoboralakkal helyettesíteni. Ott is nőtt nagygyá, Madridban a Buen Retiro alaprajzán láthatjuk, milyen nagy volt a kertben a Hermitage St Hironimo, nagy épületek, szobrok díszítették. Franciaországban Gaillon remetekertje szintén ránk maradt rajzban, *Du Cerceau* híres metszetei közt látható. Noha tulajdonképpen mulatóhely volt, egy lelkész is lakott benne. Ausztriában Salzburg környékének híres kertjei készültek ebben a korban, *Sittich Marcus* püspök alkotásai, Mirabell, Hellbrunn és Hohenem. Hohenemben a püspök a színházból a fehér szarvasokról híres vadkerten át vezette vendégeit a remeteségbe, ahol *V. Antoniusnak* nevezett, francia szerzetes lakott. A salzburgi kertek kétségtelenül hatással voltak a pozsonyi érsekkertre is. E kertek némely részlete most is megtartotta eredeti, a XVII. század második tizedében nyert kiképzését, s így nagyon tanulságos kertművészeti tekintetben.

Magyarországnak ebben a korban Pozsony volt a fővárosa. Bizonyos, hogy kertészeti központja is. A várkert azonban itt sohasem játszott olyan fontos szerepet, mint hajdan Budán, Visegrádon és Esztergomban. Mi volt akkor a sorsa, nem is tudjuk pontosabban. A virágtáblás kert korának híres pozsonyi kertjei más hatás alatt keletkeztek és fejlődtek. Részben orvosi gyógynövénykertek voltak, részben pedig gazdasági kertek, gyümölcsösök.

Az orvosi kertek közül nevezetes volt *Purkircher György* kertje. Olyanféle kert volt ez, mint a középkori kolostori gyógynövénykert. *Purkircher* 1556-ban Wittenbergben járt, majd Páduában és Párizsban, ahol megismerkedett *Clusius*-szal. Itáliában Páduából délre is leutazott, s Nápolyból új babot hozott magával, amelyet *Clusius* leírásából ismerünk. Pozsonyban egész botanikus kör alakult körülötte, amely az új babot nevééről nevezte el, s így jutott *Clusius* révén a világirodalomba is. Miként a Tisza vidékén *Melius*, Pozsonyban *Purkircher* is gyűjtögetett a környéken, de *Purkircher* az érdekesebb növényeket kertjében is megtelepítette. Ugyancsak *Clusius* őrizte meg *Heindel András* pozsonyi gyógyszerész nevét is, aki bizonyára szintén tartott gyógynövénykertet. E *Heindel* utóda lehettett a XVII. században *Heindel Ferdinánd* pozsonyi ügyvéd, aki az egyszerű gyógynövénykertből pompás, divatos virágos kertet alakított, növényeinek névjegyzékét is kinyomatta, s bár ma már csak *Bél* által készített kézirati kivonata ismeretes, ez is elég annak megállapításához, hogy

Heindel Ferdinánd kertje vetekedett a pozsonyi érsekkert virággazdagságával, s narancsháza is volt.

Mikor Pozsony koronázó székvárossá lett, a világi és egyházi főurak is éppúgy igyekeztek itt megtelepedni, mint hajdan *IV. Béla*, s még inkább *Zsigmond* korában Budán. A főurak házat vettek ott, s kertet szereztek. Az egyszerű házikertekből, külvárosi gazdaságokból, gyümölcsösökből idővel szintén éppúgy díszkertek lettek, mint Budán, csakhogy természetesen a kor új divatja szerint alakultak. A nádorkertet, mint említettük, a királyi kert folytatásának tekinthetjük, a virágos kertek fejlődésének menetét pedig figyelemmel kísérhetjük szinte minden mozzanatában az érsekkert történetében, amelyet elég jól ismerünk.

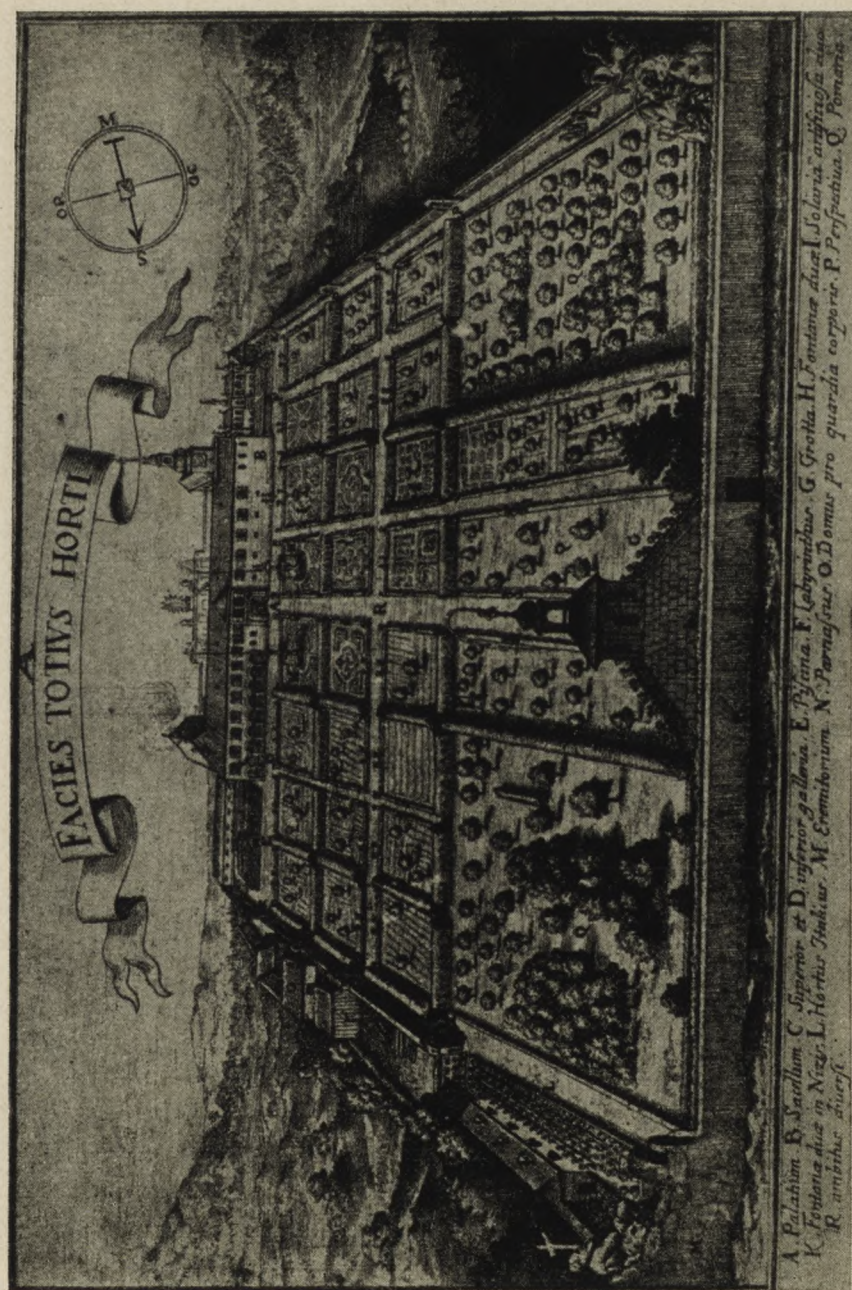
Ügylátszik, hogy a későbbi pozsonyi érsekkert telkét már *Oláh Miklós* megszerezte, s végrendeletében utódaira hagyta. Utódai közül kiváló kertgazda volt már *Verancsics* is, akitől, mint említettük, *Miksa* császár és király kért gyümölcsoltóágakat. De az ő idejükben, miként *Bél Mátyás* feljegyzéséből következtethetjük, a telek még bekerítetlen gazdaság volt. Az érsekkert igazi díszkerti megalapítója *Forgács Ferenc* bíboros, aki 1614–15-ben sokat költött a kertre, hogy felékesítse: kőfallal kerítettette, vízvezetékét készíttetett, amely a hegyről vizet hozott a kertbe, gyümölcsfákat ültetett, s szökőkutat állított. Bizonyos, hogy virágtáblákat is tartott kertjében, sőt talán éppen az ő idejében ültették az érsekkertben az első tulipánokat, amelyek egyáltalában az első tulipánok lehettek az országban. Széppé és díszessé akarta gazdagítani az érsekkertet, de tervének megvalósításában megakasztotta a halál. Utóda, *Pázmány Péter*, bár maga is szívesen kertészkedett, lényegesen nem fejlesztette az érsekkertet, maradt továbbra is díszes gyümölcsöskert. *Pázmány* kertészkedéséről *Vörösmarty Mihály* tanúskodik, aki a kertészkedő fejedelmek közt említi nevét: „Ezeknek a nagy embereknek, kik e világtól ennyiben is dícséretet érdemlettek, nagyságod is ebben közikbe illik, kinek magam is egynéhányszor néztem eféle dolgokban is maga gyakorlását, a gyümölcsfiataloknak jó renddel ültetésekben, a vad fáknak oltásokban, ezeknek összeforradásuk után a szép oltványoknak kezeivel irtogatásokban, egyengetésekben, nevelésükben foglalatosságát.” Gyümölcsös maradt a kert *Lósy Imre* érseksége idejében is, aki öreg korban került az érseki székbe, s így semmin sem változtatott.

Megváltozott azonban a helyzet, amint 1642. november 19-én *Lippay György* váltotta fel. A *Lippay*-család a XVII. század első felében tört fel, *Lippay János* personalis volt, s négy fia tovább emelte a család hírnevét. Az 1600-ban született *Lippay György* Bécsben, Grácban és — már mint egri kanonok — Rómában végezte iskoláit. *Lippay Gáspár* a m. kir. kamara elnöke volt. *Lippai János* és *Lippai Ferenc* a jézustársasági szerzetesrendbe lépett, s mindkettő hamarosan rektor lett. A két szerzetes i-vel írta a nevét, a két főurat y-nal tisztelték meg, s a zombori előnevet használták. Az érsek és a két szerzetes kiváló irodalmi munkásságáról is nevezetes. *Lippai*

Ferenc egyházi beszédeiből nyomtatott ki néhányat. Az érseknek egyházi és bölcsészeti munkáit ismerjük, s érdekes levelezését. Végül *Lippai János* első gazdasági írónk, tőle való egy gazdasági naptár, a később még bővebben tárgyalandó kertészeti kézikönyv, s jegyzeteiből készült a nagyszombati szakácskönyv.

Lippay György férfikora delén, 42 éves korában ült az érseki székbe, s élete végéig, 1666. január 30-ig dolgozott az érsekkerten, amelyet olyan széppé és díszessé tett, hogy nemcsak a hazai főurak jártak csodájára, hanem a külföld is elismerte kiválóságát. Először is pompás emeletes palotát emelt a kert út felé néző élén, díszes bejáróval és a kerti fronton oszlopos tornáccal. „A kert fekvése — írja *Bél Mátyás* — rendkívül vonzó és kedves; egyrészt a meredek szőlőhegyek lábáig terjed, másrészt kelet és dél felé teljesen szabad a kilátása. A főépületnek kétoldalt egy-egy hosszú oldal-szárnya van, a főhomlokzat a kertre néz, a két szárny elől egy udvart zár körül, mely a királyi útra nyílik. Két kapu vezet be, a külső a *Boldogságos Szűz* szobrával és a *Lippayak* nemesi címerével tűnik ki, a másik, a belső, a főépületbe nyílik, s azon át egyenesen a kert legszelesebb útjára visz.”

A kert legnagyobb részét parternek alakította át, csak a hátsó részét hagyta meg gyümölcsösnek (31. kép). A parter 24 virágos táblára oszlott, s itt évről-évre felragyogtak a szebbnél szebb török virágok, virágújdonságok. *Lippay György* virágkultusza szinte páratlan az egész magyar történelemben. Akkor is páratlan volt az országban, azóta sem ismerjük hasonló párját. Jelentékeny összegeket áldozott a virágokra, összeköttetésben állott kora legnagyobb külföldi virágkereskedőivel, s minden újdonságot megszerzett. Mikor *Lippai János* le akarja írni a pozsonyi érsekkert virágait, maga is zavarba jön, s alig tud nekifogni. „Esztergomi Érsek urunk ő natsága kertbéli virágoknak szépségeket, ékességeket, illattyokat, természeteket, neveket, számokat hogy magánosan leírhasam, csaknem lehetetlenségnek ítélem... elsőben is arrúl intem az kegyes olvasót, hogy meg ne ütközzék abban, ha sokaknak neveket igazán magyarul meg nem találom nevezni. Mert sokan is vannak olyan idegen virágok, kiket Érsek urunk ő natsága elsőben béhozott Magyarországból, az maga pozsonyi kertében; úgymint Indiából, Spanyolországból, Belgiumból, Olaszországból, Németországból, Törökországból stb., kiket mind ez ideig Magyarország a mi időnkbe nem esmért, s nem is látott.” Például *Lippay* érsek hozatta először magyar kertbe a külföldi anemonékat: „Sok számtalan kimondhatatlan drága szép színekkel ékesítettett anemonék virági nemesítik Érsek urunk ő natsága pozsonyi kertét, aki ennek a dícséretes virágnak Magyarországból első plántálója és idegen országból béhozója” — írja *Lippai János*. A külföld is tudomást szerzett a pozsonyi érsekkert virágairól, pl. *Laurenberg* rostocki orvos, korában a legolvasottabb német kertészeti kézikönyv írója, külön is megemlíti a kert bizonyos tulipánjait: „Tiszta szederjesek és tiszta zöldek találtotnak Érsek urunk ő natsága tulipái között, *Laurembergius* írja, hogy soha olyanokat nem látott.”

31. A POZSONYI ÉRSEKKERT LIPPAY GYÖRGY KORÁBAN.

(Hj. Lippay György metszete.)

Köröskörül a fal elé rakta a kert többi díszét, így a palota mellett kétoldalt volt a halastó és az útvesztő, majd az olasz kert, hátul az egyik sarokban a remeteség, a másikon a Parnasszus, középen a vízijátékos műbarlang.

Lippay György tudatában volt annak, hogy a magyar kertészet híres alkotásainak történeti fontosságát tartja fenn kertjével. Nem kutatta ugyan a régi királyi kertek történetét, tehát hibásan köti emléküket a helynevekhez, de ez lényegtelen, fontos az, hogy alkotását a régi híres magyar kertekkel méri össze. S éppen mert a régiek nyom nélkül eltűntek, gondoskodik alkotásai megörökítéséről. *Lippai János* munkájának előszavában olvassuk: „Viseltetem attul is, mivelhogy az mi kegyelmes Érsek urunknak ilyen nevezetes és gyönyörűséges kertje, mint a pozsonyi kert, az ki még más országokban is számot tenne, minden emlékezet nélkül örök feledékenységbe, az hamujában temettetnék el: mint az régi magyarországi királyoknak és királyné asszonyoknak, fejedelmeknek szép, vigasztaló kertei. Mert hol vagyon most az királyné asszonyoknak ékes paloták tetein építettett tatai szép ékes kerteknek emlékezete, avagy csak árnyéka is? Hol az visegrádi gyümölcsös kertnek leábrázoltatott képe?”

Az érsek, mikor betöltötte 60-ik évét, megbízta művészi tehetségű unokaöccsét, *Lippay Gáspár* fiát, *ifj. Lippay Györgyöt*, hogy rajzokat készítsen a kertről, ugyanakkor udvarába hívta *Lippai Jánost*, s vele megíratta a Posoni kert című munkát. Ennek a gondoskodásnak köszönhetjük, hogy a pozsonyi érsekkertet minden részletében jól ismerjük.

Ifj. Lippay György nagy szeretettel végezte el a rábízott feladatot, s pompás rajzokat készített a pozsonyi érsekkerttről, amelyek a szerző nem mindennapi rajz-tehetségéről tanuskodnak. A rajzokat rézbe metszette *Lang Mauritius*, s 1663-ban, mikor *Lippay György* érsekségének és kertészeti munkásságának két évtizedes fordulóját érte meg, füzet alakjában jelent meg a pozsonyi érsekkertnek ez a megörökítése. Az azóta eltelt több mint harmadfél század majdnem mind megemésztette a rézmetszetek lenyomatait, s korunkban már csak egyetlen, valószínűleg hiányos példánya ismeretes. A múlt században és még napjainkig is, csak *Bél Mátyás* feljegyzéseiből tudtuk, hogy ez a füzet megjelent, de senki sem látta. A világháború után egy német antikvárius — *Rosenthal* — ismeretlen forrásból a ma ismert egyetlen példányhoz jutott, s először a Nemzeti Múzeumnak ajánlotta fel. Sajnos, a Nemzeti Múzeum nem vette meg a munkát. Szerencsére azonban akadt egy magyar gróf, aki nem sajnálta érte a 18 márkát, s így a metszetek mégis az országba kerültek, *gróf Vigyázó Ferenchez*, aki a Magyar Tudományos Akadémiának hagyományozván vagyont, ezzel együtt a pozsonyi érsekkerttről készült metszetek levonatai is az Akadémia birtokába jutottak.

A kis füzet mindössze négy lap, s rajtuk az ajánlás és a kertről készült három kép látható. Nagyságuk 23 × 14 cm. A címlapon (32. kép) korai barokk stílusú keretben a szerző ajánló sorai olvashatók: „*Zombori Lippay György* úrnak, nagyságos és főtisztelendő hercegnek, esztergomi érseknek, legkegyelmesebb pártfogójának, húszéves

kerti munkáit rézbe metszve, illendő tisztelet jeléül, legalázatosabban ajánlja zombori Lippay György, legkészségesebb unokaöccse. 1663.“ Az ajánlás fölött a Lippay-címet s az érseki méltóság jelvényeit látjuk. A második lap a kert távlati rajza a kertrészek megjelölésével. A szemlélőben erős hatást kelt a 24 táblás, lugasokkal és nyírott sövényekkel megosztott parter a palota előtt, s három nagy gyümölcsös tábla. A harmadik és a negyedik lapon a parter egy-egy szökőkútja látható, mindkettő teljes műkö-

32. A POZSONYI ÉRSEKKERTRŐL KÉSZÜLT METSZETSOROZAT AJÁNLO LAPJA.

(Ifj. Lippay György metszete.)

désben, a szivárványt előidéző hatalmas vízsugárral. A kerti képeken állandóan ismétlődő alakokat látunk. Nem nehéz közöttük ráismerni az érsekre, akit egykorú metszetről ismerünk. A képeken érseki kalapja is jelzi, hogy az illető nem más mint Lippay György, a kert tulajdonosa és kialakítója. Méltóságát jelzi még a balján álló alak, a spanyolos viseletű testőrkapitány. Az érseki testőrség házat a kert távlati rajza is megjelöli. A harmadik alak egy fiatalember, a pásztorsípos alak szökőkútjának képén (27. kép) megkettőzve, egyszer felénk fordult arccal, mögötte pedig hátának mintegy tükörképével, Tóbiás szökőkútjának képén (28. kép) térdelő helyzetben s kezében virágos vázával, amelybe vizet fog. Ez minden bizonynyal a képek rajzolója, ifjú Lippay György. Végül Tóbiás kútjának képén a kertészt is látjuk, amint az egyik

virágtábla ágyán dolgozik. Nem látszik valószínűnek, hogy az érsek csak a kert távlati képét és a két szökőkút képét rajzoltatta meg. Bizonyára a kert többi részletéről is készült kép és metszet, fel kell tehát tételeznünk, hogy az előkerült négy lap csak része a teljes sorozatnak, s legalább ugyanennyi elveszett. De a négy lap így is pótolhatatlan értéke a magyar kertészeti szakirodalomnak, először ismerünk meg róluk egy híres és hatásaiban mindeniknél fontosabb magyar kertet maradéktalanul.

Ifj. Lippay György-ről nagyon keveset tudunk. A kerti képek bizonyítják, hogy tehetséges művész volt, aki olyan bravuros tréfától sem riadt vissza, mint saját alakjának megkettőzése a pásztorsípos alak kútjának képén. Más művészeti alkotását is ismerjük. Sokáig Bécsben voltak, most pedig a Nemzeti Múzeum őrzi viaszdomborműveit. A négy, üveglapra erősített $14,5 \times 12,7$ cm nagyságú, színes dombormű a négy évszakot jelképezi, s kétségtelenül hollandi metszetek nyomán készült. Akkor nyújtotta át 1659-ben Bécsben *Lipót Vilmos* főhercegnek, mikor testvéreivel együtt pártfogását kérte Selmecbánya ellen folytatott perükben. A tavaszt ábrázoló dombormű jelzése : Geor(gius) Lippay inv(enit) et fecit. Ezeken kívül is vannak azonban olyan művészeti alkotások, amelyeket *ifj. Lippay* munkájának kell tekintenünk. Ilyen például az a nyolc rézmetszetű tábla, amelyet *Lippai János* kertészeti kézikönyvében találunk. Minden bizonnyal ő rajzolta ezeket a virágtáblákat, útvesztőket és kerti kapukat, nyírott élősvényeket. Gondolhatunk még másra is. Tudjuk, hogy *Lippay* érsek alkémiai munkát írt *Mons Magnesia*e címmel, s díszesen festett címlapot készített hozzá és díszes kötésbe foglaltatta. E kéziratosa munka címlapján festmény ábrázolja a jelképes értelmű Magnéziahegyet. Ha e festményt összehasonlítjuk a kerti képek füzetének címlapjával, valószínűnek kell tartanunk, hogy az alkémiai munka címképét *ifj. Lippay György* festette. Más kérdés, vajon közreműködött-e a kerti díszek alkotásában. Itt arra kell figyelniünk, hogy a kerti képeken olyan fiatalembernek tünteti fel magát, aki legfeljebb 30 éves. Minthogy pedig a kert a XVII. század 40-es éveiben készült, a 60-as években legfeljebb 30 éves *ifj. Lippay György* akkor még nem vehetett részt a munkában. Felmerült az a gondolat, hogy esetleg *ifj. Lippay György* alkotása a pozsonyi érsekkert tavának Szent György szobra. Ezt a szobrot újabban megtalálni vélték Pozsonyban, a Dobrovics-utca Wahl-féle házának kertjében heverő Szent György-szoborban, amelynek képét is közölték a magyar művészeti irodalomban. Ezzel kapcsolatban az *ifj. Lippay György* koráról mondottakon kívül még azt is hangsúlyozni kell, hogy a metszeten látható Szent György-szobor képe nem hasonlít a Wahl-féle kertben heverő szoborhoz, utóbbi zárt tömeg, előbbi barokk mozgalmasságot mutat, mint a Parnasszus lova is. Ellenben valószínű, hogy a lugasos kerti utak végén lévő távlati képek, a perspektívák közt egyeseket a művész újítt meg, mikor a szabadban romlásnak indultak. Mindenesetre *ifj. Lippay György* munkásságával művészettörténetünknek ezek után foglalkoznia kell, mert a magyar korai barokk tehetséges iparművészeének látszik.

Ezután a kis kitérés után térjünk vissza a pozsonyi érsekkerthez, s igyekezzünk szavakkal is leírni szépségeit. Ma már abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egykorú látogató eleven leírását idézhetjük. Mint említettük, a pozsonyi érsekkert híre a külföldieket is elérte. Aki Bécsben járt, vagy kivált Magyarországon is utazgatott, nem mulasztotta el abban a kertért rajongó korban meglátogatni. Tudjuk például, hogy *Minsicht Christian* utazgatott nálunk, s Magyarország új és rövid leírása című munkájában beszámol a pozsonyi érsekkertről is. Leírása azonban nagyon rövid. Sokkal fontosabb *Müller* leírása. Mikor *I. Lipót*-ot 1658 augusztus elsején német-római császárrá választották, a német fejedelmek siettek tőle hűbérük megújítását kérni. Ilyen célból küldött Bécsbe háromtagú követséget a szász-weimari herceg is. A követség a várakozás ideje alatt ellátogatott Pozsonyba, és ott megtekintette az érsekkertet. A követség egyik tagja, *Müller*, naplót vezetett úti élményeiről, s ebben leírta a pozsonyi kirándulást is. Ebben olvashatjuk a kert egykorú és eleven, nagyon részletes leírását. A naplót írójának fia 1714-ben saját munkájában kiadta, s így megmentette az utókornak. Hogy a leírást könnyebben összevethessük a képpel, zárójelben a szövegbe iktattuk a rézmetszeten látható vonatkozó latin neveket.

„Bár az érseki palota — írja *Müller* — a városban van, a mostani érsek nem lakik ott. Az esztergomi érsek, aki mostanság *Lippay* úr, méltóságánál fogva pedig hercegi cím és rang illeti, a városon kívül szép nyári palotát építtetett, s hozzá nagy kiterjedésű kertet rendeztetett be. A palota (palatium) hosszú épület, mögötte nyílik a kert, ebben szép, nagy, szegélyezett sétautak (ambitus diversi) és szőlővel befuttatott, boltozott lugasok vezetnek. A bejárattól jobbra szépen szegélyezett, négyszegletes halastó (piscina) terül el, rajta különböző török récék és egy hatyú, melynek párja éppen nemrég pusztult el. Minthogy az érsek a *György* nevet viseli, a tó közepén a lándzsás *Szent György* lovagnak életnagyságú, kőből faragott szobra áll a sárkánnyal.

Innen a kertész ahhoz a táblához vezetett, hová az úgynevezett narancsházból rakják ki az olasz fákat, növényeket (hortus italicus). Volt ott mindenféle gyümölcsfa, gránátalma, citrom, narancs, babér stb., számszerint 167, többnyire vörösre festett és zöld vaspántokkal övezett vedrekben. E valóságos ligetben még 780 különféle kis és nagy, égetett agyagedény volt, márványozottan barnára, zöldre és tarkára festve. Az ilyeneket az anabaptisták égetik. Némelyiken aranyozott angyalfej van, bár ami e díszítést illeti, az újrakeresztelők nem szívesen készítik. A többi növény közt volt áloé is, hosszú, hegyes, a széleken tövises, húsos levelekkel, körülbelül másfél rőf magas, állítólag minden hetedik esztendőben hoz egyetlen virágot. Leveleit a török asszonyok vízbe teszik, elrothasztják, azután pedig a megmaradó vékony rostokból vásznat szőnek a török ruhához.*

* E növény az első Magyarországon említett ú. n. százéves áloé, vagyis amerikai agáve, amely azóta is elmaradhatatlan dísz kertjeinknek. Nem török, hanem indián asszonyok áztatnak belőle rostot.

A kertben összesen 24 nagyobb és 3 kisebb tábla van, valamennyi telve idegen növényekkel, virágokkal, herbákkal és más ritkaságokkal. Útvesztő (labyrinthus) is van itt. Néhány táblában (pomaria) hatalmas alma- és körtefák állnak, nagyon különböző és ritka fajták. Barna- és ezüstszerű muskatályalmák fái is. A szőlővel befuttatott lugasok egyik végétől a másikig tekintve, szép távlati festmények (perspectiva) láthatók. A táblákon és az útvesztőben különböző, magas és festett oszlopok állnak, melyeken sokféle színű égetett zománcos gömbök vannak, kisebb tökök nagyságában. A kertnek az érseki palotta melleti részében hasonlóképpen szép lugasokat s bennük terjedelmes festményeket láttam, úgymint Amphiont, Orpheust és néhány csatajelenetet magyarok és törökök közt.

A kert felső sarkában balra van a Parnasszus (Parnassus), a jobbra eső másik sarokban a remeteség, a kert közepén pedig műbarlang áll, benne művészi vízijátékkal. A Parnasszus tetején a Pegazus-ló szárnyal; alatta, körül a hegyen, múzsák és erdei istenek, sokféle hangszerrel, dobbal, harsonával, hegedűvel, dudával. Mindezeket művészi vízimű tartja mozgásban s olyan hangokat adnak, mintha az ember igazi zenészeket hallana. Annál inkább keltik ezt a hatást, mert az erdei istenek a zenéléshez használt valamennyi tagjukat mozgatják.

A remeteségben (eremitorium) *Szent Jeromos* óriási, kőből faragott szobra fekszik, egyik kezével a keresztet tartja maga előtt, mögötte az oroszlán, szintén kőből. Ugyanitt barlangok és sziklahasadékok vannak, grották módjára cseppkövekből alakítva, régi fűzfatorzsekkal és zöld mohával borított, korhatag fákkal. Az ajtócskák bőrből készültek. A mennyezet boltozatos és különféle kövek meredeznek róla, mintha menten alá akarnának zuhanni. De máskülönben is komor és félelmetes hely ez. A bejárat egyik oldalán áll *Pál* remete, aki 16. évtől 113 éves koráig barlangban élt, s egy kutacskából és egy pálmafáról szerezte italát, élelmét és ruházatát. Kőből faragott foliáns fekszik előtte, s abba ír. A másik oldalon látható *Albertus*, előtte szintén könyv. Hátrább balra egy magyar király, névszerint *Salamon*, akinek udvarában a híres udvari bolond, *Marcolphus*, élt, s akit háborúban elűztek, nyomorúságba kergettek, erre a pusztába vonult, s állítólag ott halt meg 1075-ben. Mellette egy koponyán aranyozott korona, s ugyanott kosárka függ, benne kenyérrel, mely napi eledele volt. Jobbra ült *Rosardus*, egyik kezét koponyán nyugtatva, fogadalmat tett, hogy nem fog aludni, ezért feje mellett köröskörül tojásnagyságú kövek meredeznek, mind megannyi hegyes szurony és tövis, hogyha elszunnyadna, s feje lehanyatlana, ezekben a kövekben megüsse magát, az ösztökék megsúráják és fölébresszék. Tovább balra egy sziklás kápolnácskában vagy barlangban látható *Szent Antal*, a tiszteletreméltó szentatya és remete, hófehér hajjal és szakállal, mellette koponya, körülötte az a sokféle ördög, amely egykor mind rárontott, ő azonban nem törődött velük, s remeteségben halt meg, állítólag 105 éves korában, 355-ben. Más barlang is van itt, ebben oltár, rajta márványból készült feszület, kétoldalt *Mária*-val és *János*-sal.

Leghátul elkülönített barlangban, ahová belépni nem lehet, s ahová egy, állítólag 50 dukátért vásárolt, vitrum concavum-on vagy microscopium-on át kell benézni, látható 13 öreg apát és 5 apátnő, köztük *Paphnutius*, *Onophrius*, *Mária Magdolna*, *Egyiptomi Mária*, *Klára*, szinte emberfölötti nagyságban, egyik a másik mellett. Csodálkozva néztük ezeket, mert a barlang félig akkorának látszott, mint a benne mutatott alakok. Ámbár nagy titokban szokták tartani, s nem könnyen mutatják meg, hogyan van ez ott bennt mind elrendezve, mégis megállapodva egy kilátásba helyezett recompensatióban, vezetőink kinyitották az ajtót, s ekkor kitűnt, hogy kis korongon állanak a valóságban alig arasznyi magas alakok.

A műbarlang (*Müller* kéjlaknak nevezi, *Lippay* képén grotta) két oldalán két drótból és kőből készített, festett férfialak áll, muskétával és kelevézzel; Passauban készültek 40 forintért. Bent körskörül hét fülke van, három nagyobb, négy kisebb. Minden ilyen barlangszerű fülkében egy-egy erdei isten szobra foglal helyet. Körben tükörök vannak elhelyezve, más-más formájúak s így mindegyik más képet mutat (ugyanarról a tárgyról), mint a többi. Az egyikben az ember fej nélkül látszik, a másokban hiányzanak a szemei, a harmadikban csak egy, a negyedikben négy vagy több szeme van, az ötödikben felfordítva tartja a fejét, a hatodikban csak fél feje van. De látunk ott még több furcsaságot is. Középen víz szökik a magasba, a műbarlang és a rajta álló ember magasságáig, 19 ölnyire, ölet 6 lábbal számítva. Lakosztályából az érsek a középső úton át egyenesen e művészi vízsugárra lát, valamint egy tükörre, amely a szobája ablakába állított gyertyatartót tizenhatszorosan mutatja.

A rezidencia mellett szép kápolna (sacellum) van; állítólag egész Magyarországon nincs párja.

Müller kitűnő leírása után már csak kevés pótlásra van szükségünk a kert teljes megismeréséhez, ez is könnyű feladat *ifj. Lippay György* távlati képe és *Bél Mátyás* leírásának segítségével, aki ugyan sokkal később látta a kertet, mikor már nagyon átalakították, de segítségére voltak a még teljes számban rendelkezésére álló met-szetek. *Ifj. Lippay György* távlati képén külön is megjelöli a palota földszinti, nyílt oszlopcsarnokos tornácát (inferior galleria) és emeleti, zárt folyosóját (superior galleria). Nyáron innen nyílt legszebb kilátás a kertre s a kert mögött húzódó szőlő-hegyre. Nem említi *Müller* a két szökőkutat, holott ezek kiváló díszei voltak a kertnek. A megkerült képek alapján most már ismerjük mindkettőt. *Bél* így írja le a két szökőkutat: „A palota (kerti) kapuja előtt két kútból vízsugarak szökelltek, s a látvány annál kellemesebb volt, mert napsütésben mindkettő szivárványszínt játszott. Mindegyiket három medencével szerelték fel. A legfelsőkben egy-egy vízöntő állott, egyikben a fiatal *Tóbiás*, a másokban más ifjú képében, ez a kívánt halat, az pedig a térdére eresztett pásztorsípot tartotta; mindkettőből 24 lábnyi magasba szökött fel a vízsugár.” Egy-egy napóra is díszítette a parter két tábláját (solaria artificiosa duo). A kert falába illeszkedő fülkében csorgókutak voltak (fontanae duae

in nisis). Egyszerűbb épület a falon kívül a testőrség kaszárnyája (domus pro guardia corporis).

A Müller leírásában szereplő kertrészek közül egyesekről Bél ismertetéséből értékes pótlásokat nyerünk. A műbarlang ismeretét a következőkkel egészíthetjük ki: „Az épület hatásos külseje — írja Bél, nyilván *ifj. Lippay György* metszete nyomán — vallásos tárgyú festményekkel ékeskedett; belsejében rejtett csövekből innen is, onnan is nagy hirtelenséggel vízsugarak törtek elő, melyek ugyancsak megréfták a mitsemsejtöket. A tornyos épület tetején Sámson alakja állt, jobbával a számár állkapocsát emelve, melyből 18 láb magasra szökött fel a vízsugár, sőt a földtől számítva ez a magasság ötven lábnyi volt. A felső emeletet Szt. Rozália szobrán kívül szatírok, más efajta festmények és a falba mesterileg illesztett óriási tükör díszítették.”

A Parnasszus-hegy leírását is kiegészíthetjük a következőkkel: „A Parnasszuson a Pegazus, ennek patáiból csalfa vízsugarak törtek elő, s ugyanott *Apollo* és a múzsák szobrai.”

Az útvesztőt így eleveneníti meg Bél: „A kőkorlással körülvett kerti útvesztő igen kellemes tartózkodási hely volt, mert tornyos és csinos tető védte a nap ellen. Három bejárója volt, nyírott élősövényekkel elválasztott zsákútja pedig csaknem számtalan. Így hát olyan utat tett meg benne az ember, amely éppen elegendő volt egy sétára.”

A Szt. György-szoborról azt tudja Bél, hogy háromfejű sárkánya kitátott szájaiból bőven ontotta a vizet. Ezt bizonyára szintén egy elkallódott Lippay-féle metszet alapján állította, s így már ezért sem valószínű, hogy az újabban talált kerti Szt. György-szobor azonos lenne a pozsonyi érsekkert egykori Szt. György-szobrával; a talált szobor ugyanis nem lehetett szökőkút.

Két olyan kerti díszről is tud Bél Mátyás, amelynek sem a képeken, sem Müller leírásában semmi nyoma. Egyik a szirének kútja, a másik ókori római romok. „A szirének kútjáról — olvassuk Bél munkájában — *Lippay* így ír. Az alsó tornácon, egy sziklás hegyen, hallható a szirének éneke; együtt játszik velük fúvószerén egy dudás, és locsolással tréfálja meg az ott állókat.” Ókori romokat utánozni a kertben nagyon divatos volt ezekben a századokban. Itáliában valódi romokat állítottak fel a kertekben, másutt utánzatokat is. Később sem hagyták abba ezeket a kerti díszeket, s még magyar kertekben is többször találkozunk majd velük. A pozsonyi érsekkert romjairól ezt tudjuk: „Azt sem lehet utoljára hagyni, hogy az alsó sétaút elhagyatottságot utánozó helyén romok voltak, melyeket avatott munkával római romok hasonlatosságára készítettek. Ezeken mindenféle madár ült, s különféle hangokon oly remek összhangban énekelt, hogy az élő madarakat is mind oda hívta.”

A pozsonyi érsekkertnek most már ismerjük egész rendszerét, beosztását. Téves lenne azonban, ha pusztán az elmondottak alapján alkotnánk meg róla ismereteinket, mert a föntiekben éppen azokról a kertrészletekről volt szó, amelyek,

bármennyire elmaradhatatlanok, mégis a kert kerítése mellé kerültek. *Lippay György* kertjének lényege nem ez a keret, hanem a központi rész, a virágos parter volt. Ez emelkedik ki *ifj. Lippay György* rajzán, s ezt emeli ki *Bél* is: „A vízművel felszerelt műbarlang és a palota közt a terület két félre oszlott, a nyugati rész volt a gyümölcsös, pompás és válogatott gyümölcsseivel, a keletre néző másik rész 24 egyenlő nagyságú táblára oszlott. Ezeket sétautak választották el, amelyek kölcsönösen keresztezték egymást, és részben lombbal fedettek, részben nyitottak voltak. Mikor tehát leginkább izzott a nap, itt volt a legalkalmasabb sétahely. A palotához közelebb eső táblákat virágokkal ültették tele, játszi tarkasággal, olasz módra festményekhez hasonlóan, különbözőképen vezetve a formákat.“

A kert virágos parterjének megörökítése *Lippai János* feladata volt. Benne méltó párja akadt az alkotó *Lippay György* érseknek és a kertet rajzban megörökítő *ifj. Lippay György*-nek. Nehéz lenne meghatározni, hármuk közül ki alkotott tökéletesebbet. Már túl volt élete delén, mikor az érsek udvarába hívta. Pozsonyban született 1606. november 1-én, az érseknél tehát hat évvel volt fiatalabb. Bécsi neveltetése alatt olyan tehetségesnek bizonyult, hogy 1624-ben belépve a jézus-társasági rendbe, előbb a gráci, később a bécsi egyetemen a keleti nyelvek tanításával bízták meg. Majd 1643-ban visszatért az országba és előbb a győri kollégiumot igazgatta, később Trencsénben volt a rendház kormányzója, ezután pedig Ungvárott előljáró. Innen szólította udvarába az érsek, s megbízta a pozsonyi érsekkert virágos parterjének megörökítésével. A munka bámulatos gyorsasággal elkészült, s „*Posoni Kert*“ címmel jelent meg három részben, amelyek közül az első kettő 1664-ben látott napvilágot, a harmadik csak 1667-ben az érsek és a szerző halála után. Az érseket ugyanis csakhamar követte a halálban *János* öccse, aki az érsek halála után a trencsényi rendházba vonult vissza, de félévet sem tölthetett ott, mert 1666. június 2-án elhunyt. A *Posoni Kert* befejezése már-már veszedelemben forgott, szerencsére azonban *ifj. Lippay György* kezébe vette a dolgát, s kihozta a nyomdából a harmadik részt is. Hogy mennyi részt vett a könyv elkészítésében, nem tudjuk, csak aláírástalan „E könyv befejezése“ címmel írt utószavából következtethetjük. „Édes Magyar Kertészem és gyümölcsfák körül serényül forgolódó Gazdám, inteni akartalak ez kis toldalékkal, s kérni azon, hogy ennek a könyvnek rövidségén és kicsinségén meg ne botránkozzál; ha főképen több írást vártál, és oktatást kertészségednek és gazdaságodnak előmeneteledre. Mert imé véletlenül az kegyetlen halál, mintegy megharagudván ez könyvnek authorára, hogy immár e sok gyümölcsfákkal talám valami paradicsomi életfát is hoz bé ez meg romlott hazánkban, melynek gyümölcse ételibül erejit és életit a magyar nemzet fulánkja ellen úgy megvastagíthassa, hogy vagy soha vagy igen későre haljon meg, és így prédául nem könnyen essék éhező torkának: Őtet magát, mint Téged igen szerető atyádot és hasznos írat foga elé az trencsényi hévízben, és Szent Iván havának második napján fojtá meg nagy fájdal-

makkal az Te keserűségedre. Kinek immár halála után hogy pártfogója legyek, mint szerelmes atyámfának és kedves bátyámnak, reánkényszerít az félben hagyott írása, mely ha éppen meg lehetett volna, az mint magában a jó Páter elintézte volt, talán néked is édes Kertészem nagyobb hasznodra és gyönyörűségedre lett volna.”

A Pozsonyi Kert szakszempontról is, irodalmilag is kiváló alkotás, olyan érdekes egyéni munka, amely később sem sok készült magyar nyelven. Kertészeti szaktekintetben természetesen az érsek tudása szólal meg benne, amint ez a könyv minden sorából kicsendül. Mint irodalmi mű azonban szerzője egyéniségét tükrözi. S bármi fegyelmezett és bármi alázatos volt a jezsuita *Lippai János*, bármi kicsiny még akkor a magyar kertészeti szaktudás a nyugathoz mérve, mégsem riadt vissza a bírálattól sem. E kor építészeti és kertészeti irodalmát az olasz *Alberti Leone Battista* nyitotta meg a XV. század közepén. Franciaországban *Mizault Antoine* a XVI. század közepén írt kertészeti kézikönyvet, amelyet *Nadányi János* 1669-ben, tehát már a Pozsonyi Kert megjelenése után, Erdélyben magyarra fordított Kerti dolgoknak leírása címmel. Németországban 1597-ben jelent meg *Peschel Johann* Gartenordnung című műve, majd 1632-ben a már említett *Laurenberg Peter* Horticultura című munkája. *Lippai* jól ismerte ezeket is, az olasz szakirodalmat is a pompás török virágokról, könyvéhez mintának *Laurenberg* munkáját választotta, amelynek szerzője akkor a legtekintélyesebb kertészeti szakíró volt, de minden szavát kellő kritikával vette át, túlzásait sokszor egyenesen fejcsóválva. Már abban az időben is foglalkoztak a szakemberek azzal a kérdéssel, milyen a hatása az alanynak az oltványra? *Laurenberg* is foglalkozik ezzel a kérdéssel, s azt tanítja: „minden oltott fa elegyes szagot, ízt, valóságot veszén magához az ágtul, akit beoltanak, és a fátul, akiben oltanak.” *Lippai János* így folytatja: „Így okoskodik *Laurenbergius*, ahol egy csudálatos oltást hoz elé, s azt mongya, hogy látott olyan káposztát, akiben almaágat oltottak, és mikor megnőtt volna a fa, s gyümölcsöt hozott volna, annak almája káposztaízű volt. Azért a németek káposztaalmának nevezték. De efféle ágat nem a káposzta torzsában kellene oltani, hanem alább és mingyárt a gyökéren felül, avagy szinte belé a földbe, és jól meg kell oltalmazni, hogy a hasítékba ne mennyen a föld. Én ez oltás mellett le nem teszem hitemet, de mivel azt mongya, hogy szemivel látta, hadgyuk reá.” Alapja mindig az, amit a pozsonyi érsekkertben látott és Magyarországon tapasztalt. Számtalan megjegyzést mond a magyarországi kertészeti szokásokról, s mikor a gyümölcsfajtákat sorolja fel, így vezeti be: „Én csak néhányat nevezek közülök, amint itt Pozsony és Csallóköz táján nevezik őket.” Ennek köszönjük, hogy ez a kertészeti kézikönyv két századon át kertészeti iskolája lett a magyarságnak, hogy a XVII. század hetvenes éveiben készült leltárak és összeírások szerint még olyan nemesek tulajdonában is szerepel, akiknek ezenkívül egyetlen könyvük sem volt, s hogy *Streibig Gergely János* győri könyvnyomtató 1753-ban betűről-betűre újra kiadta.

Bizonyos, hogy *Lippai* munkája kezdte meg Magyarországon a kertészeti ismeretekben az elmélet és a gyakorlat összeegyeztetését és ilyen irányú ismeretek széleskörű elterjesztését. A kertművészetet azonban ebben a korban is még a kerttulajdonos képviselte nálunk, bár már a XVI. században felbukkan az első írástudó magyar kertész. Tudjuk, hogy *Nádasdy Tamás* sárvári kertésze, *Kerty István* deák volt. A XVII. századból több magyar kertész neve maradt ránk, részben olyanoké, akik egyéb foglalkozásukon kívül felügyeltek a kertekre, részben kizárólag gyakorlati kertészeké. Ilyen volt például *Lónyay Anna* naményi kertésze, *Kertész János*, *Dobó Ferenc* lévai kertésze, *Székely György*, és *Széchy Mária* tasnádi kertésze, *Németh János*. *Lippai János*-t nem tarthatjuk gyakorlati kertésznek, könyvében a gyakorlati leírásokban maga is mindig egyenesen az érseket nevezi meg mint fő-kertészt, s nem kérdéses, hogy bátyjától tanulta mindazt, amit nem külföldi szakmunkákból merített. Különös érdeme, hogy *Lippay György* kertészeti ismereteinek és alkotásainak írásbeli megörökítésén kívül általában is érdeklődött a magyarországi kertészeti szokások iránt és a pozsonyi érsekkertben látottakat összehasonlítja a többi magyar kertészeti szokással, alkotással.

A Pozsonyi Kert című munka első része foglalkozik a virágos kerttel, azt mondhatnánk, *Lippay György* kertjének parterjével. Mert mindaz, amit ebben a részben olvasunk, a pozsonyi érsekkert virágos tábláit eleveníti meg, azokból sugárzik. Legnagyobb részét természetesen szóbelileg hallotta az érsektől. E részhez *íjf. Lippay György*, mint említettük, nyolc rajzot készített, rézmetszeteik levonata szép dísz a könyvnek. Az első táblán divatos kerti kapukat látunk, a másodikon nyírott, mint *Lippai* mondja, bojtos sövényeket, a következő négy megmagyarázza, hogy kell megrajzolni a virágtáblák akkor divatos mintáit, s ezek közül néhányat be is mutat, végül az utolsó kettőnek — amely tévesen viseli a VIII. és IX. számot, mert csak a hetedik és nyolcadik — az útvesztő szerkesztése és mintája a tárgya.

Az ismertetett virágoknak száma legalább 150. Köztük a vezető szerepet természetesen a divatos és büszke török virágok viszik. Hagymás és gumós 42, évelő 29, egyéves 41, hidegházi 20, virágos cserje 18 faj. Mindez nem egyszerre volt az érsekkert tábláin, hanem idők folyamán. De a virágtáblák gazdagságáról fogalmat alkothatunk, ha tudjuk, hogy a tulipánokat legalább 3, a nárciszokat 4, a gyöngyikéket 4, császárkoronákat 3, a sáfrányokat 2, a kikircseket 2, a nőszirmokat 5, a liliomokat 4, a ciklámeneket 2, a kankalinokat 3, az ibolyákat 3, a szegfűket 4, a rózsákat 8 faj képviseli a könyvben. A divatos virágok akkor a tulipánok voltak, ezek száma volt a legnagyobb a virágtáblákban is. Hollandia akkor már teljesen hatalmában tartotta a tulipán termesztését és a tulipánkereskedést. *Lippai* bizonyítja: „Legszebbek és nemesebbek az niederlandi tulipák, kiknek sok különböző színeknek leírásával nem akartam terhelni az kegyes olvasót. Éppen zöldek is, éppen meggy-színűek, és több leírhatatlan külömb-külömbféle színnel természetüül festett tulipák,

kik többen találatnak ezen dicséretes kertben kétszáz elegyes színűeknél.“ A virágos magyar kert első dicséretét *Taurinus* költeményében olvassuk, de itt mutatkozik be először teljes gazdagságában és szépségében, s innen terjed szét ismerete is, magja és hagymája is széles e hazában. *Lippay György* érsek, *Lippai János* szakíró és ifj. *Lippay György* művész azok közé a gazdag magyarok közé tartoznak, akiknek azóta minden kor minden magyarja örököse, aiktól mindnyájan kaptunk valamit.

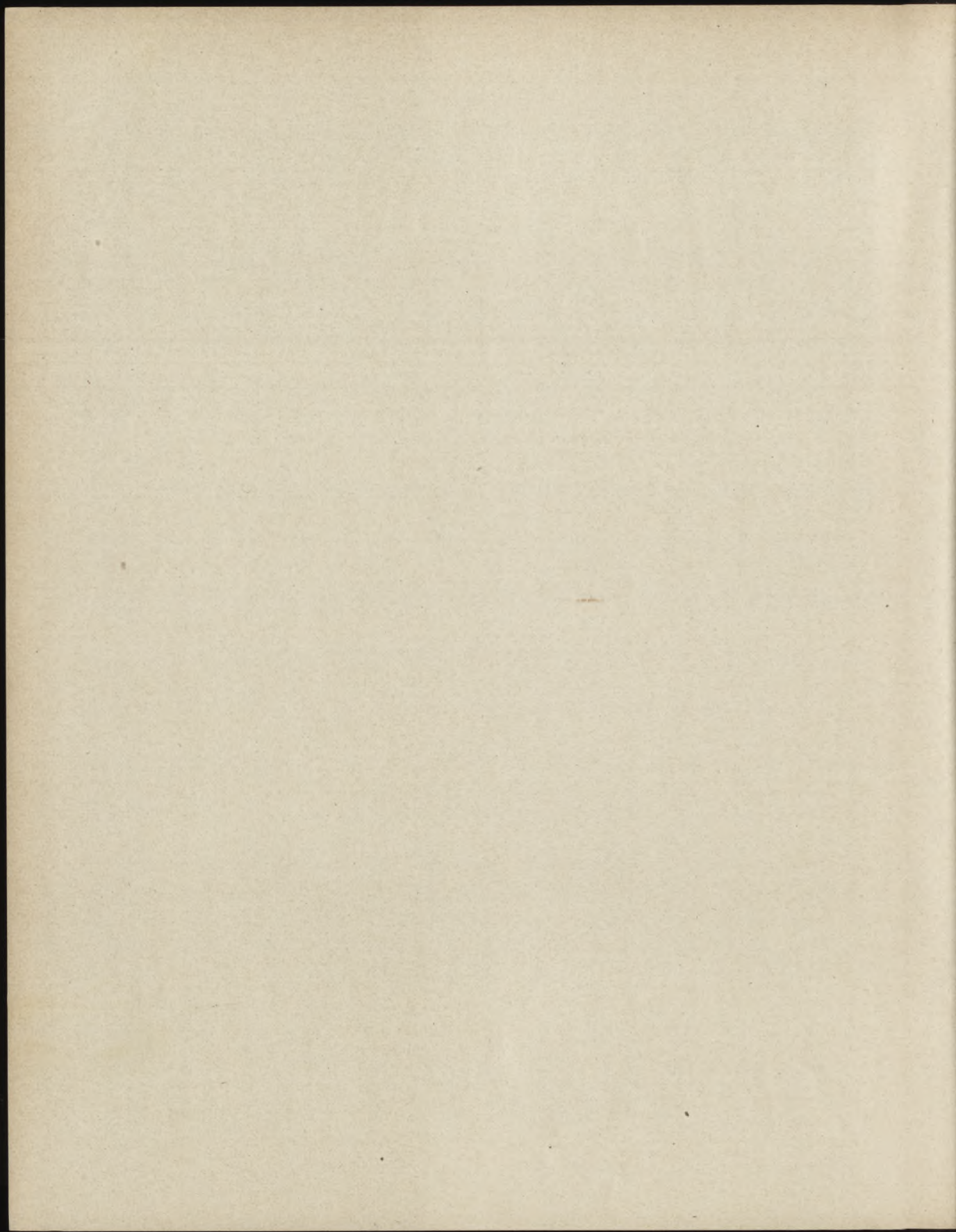
Lippay György jól sejtette a jövőt, amikor kertészeti alkotásai megörökítéséről gondoskodott, mert utódai annyira elhanyagolták a pozsonyi érsekkertet, hogy néhány évtized múlva alig maradt benne valami nyoma annak a sok dísznek, amellyel valamikor itthon és a külföldön hírnevét megszerezte. *Bél Mátyás*, aki már a XVIII. század elejének Pozsonyát örököltette meg, általában mint elmúlt dolgokról ír *Lippay* érsek alkotásairól, kivéve az épületeket és a Szent György-szobrot. De a szoborról is megállapítja, hogy a háromfejű sárkány már nem hánnya a vizet torkaiból, s a grottában sincsenek meg a vízijátékok, tetejéről is hiányzik Sámson szobra.

És most előzzük meg tárgyalásunk fonalát. A pozsonyi érsekkert sorsát figyelemmel kísérhetjük abban a korszakban is, amelyről a következő fejezet szól. *Bél Mátyás*, aki 1735-ben írta le a pozsonyi érsekkertet, szerencsére nemcsak a kert multját, hanem jelenét is megírta. Tőle tudjuk, hogy idővel megint új fénykor derült a kertre, mert *Keresztély Ágost*, a szászországi származású hercegprímás ismét szép kertet rendeztetett be falai közt. Közben azonban eljárt az idő, új kertstílus támadt, s *Keresztély Ágost* francia kertet telepített a későrenaissance virágos kert helyén. A gyümölcsfákat kidobatta, a partert divatos stílusban átalakíttatta, s kétoldalt egy-egy hársfasort ültetett. Munkáját utódai is folytatták, egyik szép szökőkutat állított a parter közepén, egy másik 1761–65-ben *Hillebrandt F. A.* építész terve alapján átalakíttatta és második emeletet húzatott a palotára. *Mária Terézia* korában tehát újból egyik szép kertje volt a pozsonyi érsekkert az országnak. Szerencsére e század 30-as éveiben *Werner F. B.* korszerű rajzát (34. kép) is elkészítette, amelyről Nürnbergben rézmetszet is készült, majd pedig egy pozsonyi érdeklődő, *Rotenstein Gottfried*, akinek nevével a következő fejezetben sokszor fogunk találkozni, a palota átalakítása után részletesen leírta, s így e második fénykorában is pontosan ismerjük a pozsonyi érsekkertet.

„A város körül is vannak szép paloták és kertek — írja *Rotenstein* —, köztük a hercegprímásé. Nagy előudvarát vasrács zárja el, és szobrok ékesítik. A palota 25 ablak széles és két emelet magas, elől nagy erkélye van, a kert felé pedig nagy és díszes lépcsőzete vaskorláttal, amelyen 14 gyermek áll aranyozott lámpásokkal és a lépcsőzetet nyolc óriás tartja. A boltozatos nagytermet olasz művész festette ki pompásan; egyes szobákat szalmatapéták ékesítenek, amelyek rendkívül kedves hatást keltenek, mert az egyiken kínai alakok láthatók, a másik mintha faberakással készült volna, a harmadik vörös damaszthoz hasonlít, de mindez festett szalma.

Ugyancsak érdemes megtekintésre a képtár és a szép kápolna. A kert is szép, közepén szökőkút áll és körülötte ívek, ahová padokat raktak, hogy kényelmesen lehessen hallgatni a víz kellemes permetezésének hangját. A nagy vázásparterben régimódi tiszafagúllák állanak, sok szobor is díszíti, de legszebbek az árkádszerű kettős fedett galeriák, amelyek a franciaországi Marly mintájára készültek és nagyon kedves látványt nyújtanak a nagy kerti lépcsőről. Van itt még két nyitott zöld kerti ház szilfából, két liget és két nagy vadgesztenye- és két nagy hársfasor, ahol vásár- és ünnepnapokon sok száz ember sétál. A hercegprímás ugyanis kegyesen megengedte, hogy a kertben hetenként kétszer rendezett hangversenyt minden tisztességes ember meghallgathassa. A narancsházban 400 fa van, ezenkívül sok ananász és más külföldi növény. Egy tó is van a kertben, ezen hattyúk úszkálnak.“

A hercegprímások ősi fészke, Esztergom, közben már megszabadult a töröktől, lassanként újra békés területté lesz. Feltámad az ősi Magyarország központja is, Buda s megindul a hivatalos magyar élet központjainak visszavándorlása az ország szívébe. Mikor végül a hercegprímások visszaköltöznek Esztergomba, elárvul a pozsonyi érsekkert, majd a kincstár birtokába jut, s katonai kórház lesz a nyári palotából.

IV.

A FRANCIA KERT.

A kései renaissance és a korai barokk kertjeinek stílusa, rendszere egész Európában sehol sem fejlődött olyan mértékben, mint Franciaországban. Olyan átalakuláson ment át a kertstílus Franciaországban a XVII. században, hogy végül minden előbbtől eltérő új kertstílus keletkezett, amelyet ma is francia kert vagy francia park néven különböztetünk meg. Annyira vezető szerepet játszott, annyira nevezetes volt ekkor a francia kertészet, hogy még az ókorból, középkorból és a renaissanceból maradt latinos kifejezéseket is a multba szorította vissza, s helyettük általánossá tette a francia kertészeti szakkifejezéseket, amilyen a parter, broderi, bordür, park stb.

Még a kései renaissance és a virágtáblás kert korába tartozik minden tekintetben *De Serres Olivier* munkássága, akivel a francia kertészeti írók sora megindul. A földmívelés színháza c. munkája először 1599-ben jelent meg, később több új kiadás követte az elsőt. Mint az itáliai *De Crescentiis*, majd a XVI. században a német *Gesner*, *De Serres* is veteményes-, gyógynövény-, gyümölcsös- és virágos-kertet különböztet meg, s a virágoskert — bouquetier — tábláit lavendulával, majoránnával, kakukfűvel, mentával szegélyezi, ibolyával, szekfűvel, árvácskával, violával, gyöngyvirággal díszíti, s szigorúan olyanféle mértani vonalakban ülteti a virágokat, mint az előbbi fejezetben *Lippai János* munkájában íjj. *Lippay György* rajzain megismertük. *De Serres* honosította meg a parter (parterre) nevet, amely a partiri-beosztani szó származéka, s a virágtáblákra vonatkozik. Miként ezzel eltűnt a szakirodalomból a pratum-rét kifejezés, azonképen a nemus-liget kifejezés is, amelyet most már a boszket (bosquette) vált fel.

Már *De Serres* idejében megkezdte kertészeti munkásságát *Du Pérac*, akinek nevéhez fűződik a parter barokk rendszerének megalkotása. *Du Pérac* 1582-ben lépett IV. Henrik francia király és Aumale herceg szolgálatába, s utóbbinak aneti kastélya számára tervezte az első barokk partert, amely már nem különálló, s egyszerű mértani rajzú virágtáblákból sorakozik, hanem egységes, hímzéses parter, comparti-

ments de broderie. A parter egységét azzal fejezi ki *Du Pérac*, hogy jobb- és baloldal, elő- és hátsórész ugyanannak a mintának tükörképe, a táblák rajza pedig mozgalmas arabeszkvonalak szerves rendszere. Ebben a korban terjedt el a virágmintás hímzett selyemruha, s a virágtáblák rajzai és a ruhák hímzései párhuzamosan fejlődtek. A hímzőipar olyan szoros kapcsolatba jutott a virágkertészettel, hogy néha egy kézben egyesült a hímzőműhely és a díszkert vezetése. *De Serres* munkáját *Mollet Claude* folytatta, s 1613-ban megírta A tervezés és a kertészet színpada c. munkáját, amely azonban csak 1652-ben látott napvilágot nyomtatásban. Mint már a munka címe elárulja, *Mollet* kiemelte a díszkertészetet a földművelés és a mezőgazdaság köréből, művészetnek tekintette. Nevéhez fűződik a puszpáng nagymértékű felhasználása és elterjesztése a díszkertészetben. Az angolok ugyanabban az időben, amikor a franciák a puszpángot kezdték felkarolni, tehát a XVI. században, a borókat honosították meg a kertben, a skótok pedig *I. Jakab* királyuk idején a tiszafát karolták fel.

A hímzéses parter legkiválóbb képviselője azonban *Boyceau* volt, aki egész sereg gyönyörű hímzéses partermintát rajzolt, amelyek ma is csodálatot keltenek. *Boyceau* munkája A kertészet címmel halála után 1638-ban jelent meg, s ebben a szerző mint az új kertstílus úttörője mutatkozik be. Már csak kétféle kertet különböztet meg, haszonkertet és díszkertet, s a díszkertnek három fő növényzeti elemét tárgyalja, a partert, ligetet és a fasort (allée), a kertrendszerben pedig szigorú arányosságot követel, középen a sík parter, mellette kétoldalt a térhatású részek, ligetek, teraszok, lugasok stb., szóval a corps de relief, de az arányosság, vagyis a tengelyrendszer, sohase legyen egyhangú, hanem mindig változatos.

A XVII. század második felében Franciaország lett Európa vezető állama. S mint vezető politikai hatalom csakhamar vezető lett az iparban, tudományban és művészetben, természetesen a kertművészetben is. Ezt a szerepét meg is érdemelte, mert e kor francia kertészeti alkotásai olyan magaslatra emelték az európai kertművészetet, amelynek emléke azóta sem mosódott el, noha idővel erős ellenhatás indult ellene, s politikai hatalmának összeomlásával megbukott a francia kertrendszer is. Ez azonban semmit sem változtathat azon a történeti tényen, hogy az európai kertművészeti fejlődés ekkor és a francia kert rendszerében érte el tetőpontját. Ha u. i. visszatekintünk az európai kertművészet történetére, lehetetlen mindjárt első tekintetre észre nem venni, hogy ennek folyama a kerti részletek, elemek eleinte laza egymásmelletiségével indul meg, amilyen a kolostorkertek és a középkori várkertek rendszere, de mindjárt kezdettől bizonyos szorosabb egységre, bizonyos tengelyrendszerre való törekvés mutatkozik benne, amely egyre erősebben bontakozik ki a renaissance és a korai barokk folyamán a francia kertművészetben, majd *Boyceau*-val eljut az elméleti, s végül *XIV. Lajos* korában *Le Nôtre*-ral a gyakorlati megvalósulásig. Előbb csak a parter kerül a kastély frontjának szigorúan szabályos folytatásába,

csakhamar azonban a kert térbeli elemei is, mindaz, amit *Boyceau corps de relief* néven foglalt össze.

Le Nôtre André kertészcsaládból származott, apja a Tuileriák kertjének volt intézője. Első munkája *Fouquet* pénzügyminiszter kastélyának kertészeti kiképzése volt Vaux-le-Vicomte-ban a XVII. század ötvenes éveiben. *Fouquet* kora legkiválóbb francia művészeit gyűjtötte össze, *Le Vau* építész, *Le Brun* festőt, majd *Le Brun* ajánlatára *Le Nôtre* kertészt, *Molière* színműírót stb. Kastélyában és kertjében gazdag multságokat rendezett, amelyek végül is felkeltették *XIV. Lajos* kíváncsiságát, majd tettvágát is, és egy szép napon *Fouquet* a börtönben találta magát, gazdagsága pedig mindenestől, a művészekkel együtt a király hatalmába került. Így jutott *Le Nôtre* is *XIV. Lajos* udvarába a XVII. század hatvanas éveinek elején, ahol azt a megbízást kapta, hogy Versaillesban olyan királyi kertet építsen, amilyen sohasem volt még Európában. S *Le Nôtre*, aki élete végéig a kertkedvelő király kedvence maradt, megfelelt a feladatnak, parterekből, boszketokból és allékból olyan hatalmas, egységes és mégis változatos kertet alkotott, amely méltó kifejezője volt a Franciaország nagyságát képviselő királyi hatalomnak, s elhomályosította minden régi híres kert emlékét. A versaillesi kertben másodrendű szerepre szorult vissza a XVI. és XVII. század legfőbb kertészeti eleme, a virágos parter, előtérbe léptek a ligetek, amelyek valóságos erdővé terjedtek, s így most már a kertet parknak kezdték nevezni.

Le Nôtre-t úgy elfoglalta a király, hogy sohasem írhatta meg kora kertészeti kézikönyvét, ezt a feladatot csak egyik tanítványa, *Le Blond* végezte el, kinek munkája „A kertészet elmélete és gyakorlata” címmel 1709-ben jelent meg. Az első kiadás névtelenül, csak a későbbi harmadik nevezi meg a szerzőt. E munkában minden érdeklődő kitűnő tájékoztatást kapott a francia kertstílusról, amely kisebb mértékben már *XIV. Lajos* életében, még inkább azonban a XVIII. század folyamán egész Európában elterjedt, sőt még más világrészekben is megmutatkozott hatása.

Ne higgyük azonban, hogy kertstílus, kertrendszer magában terjedhet, a francia kertstílus is csak egyik megnyilatkozása volt ama kor egész francia hatásának. S ha a francia kertstílus magyarországi megjelenését és szerepét meg akarjuk érteni, legalább a francia, s általában a nyugati gazdasági hatásra kell néhány szóval kitérnünk. Magyarország éppen a XVII. század végén és a XVIII. század első tizedében alapvető átalakuláson ment át. A török hatalom meggyengült, és nálunk is sikerült visszahúzódnia. Felszabadult Buda, felszabadultak óriási területek. A nagy török visszahúzódnak következtében egyre gyengül a keleti hatás, jelentőségét veszti a balkáni út. Egyelőre ugyan még a Balkánról a pusztai Alföldre húzódnak délszlávok hoznak magukkal új gazdasági elemeket, így a török eredetű kadarka és dinka szőlőt, s ezek hatása még fontos, mert pl. a kadarka nagy fejlődést tesz lehetővé vörösbortermelésünkben, amely a régi vadfekete szőlővel nem boldogulhatott; így az amerikai honosságú

paprikát és kukoricát, amelyeket ugyan nyugatról már a XVI. században megkaptunk, de csak néhány botanikuskeri példányban, most azonban a Szerémségből a nép körében mindenfelé elterjedtek. De, mint éppen a kukorica és a paprika példája mutatja, már a balkáni úton is nyugati elemek jutnak az országba, a nyugatázsiai kultúrközpont jelentősége egyre gyengül, majd egészen háttérbe szorul és megszűnik nyugattal szemben.

Nyugat éppen a francia hatás alatt megújítja egész mezőgazdasági rendszerét, az addig inkább patriarchális mezőgazdaságot is merkantil alapokra igyekszik át-helyezni. Hajdan csak a városok — az ipar és a kereskedelem — foglalkozott üzlettel, pénzgazdálkodással. Most a mezőgazdaság is mindenestől pénzgazdálkodásra rendezkedik be. A földesúr most már jövedelmet akar látni birtokából, s a néptelen magyar puszták urai éppen ezért rohamosan sietnek a munkáskezeket megszerezni. A nagy birtokszerző mágnások egyszersmind a jövedelmező gazdálkodás meg-honosítói. A század második felében már nemcsak a holdak száma, hanem az évi jövedelem szerint mérlegelik a földesurakat is. *Rotenstein Gottfried*, akinél jobban aligha ismerte akkor valaki az ország északi és nyugati részét, megállapítja, hogy *Esterházy* hercegen kívül két olyan magyar mágnás van, akinek évi jövedelme eléri a 300.000 forintot, négyé a 200.000-et, szintén négyé a 150.000-et, tízé az 50—60.000 forintot, a középnemességben pedig soknak 10, 20 vagy 30.000 forint az évi jövedelme a birtokából. Ez a jólét különösen akkor virult ki, mikor a szatmári békekötés után az uralkodóház és a nemzet kiegyezése, s a külső nyugalom, amely akkor még kevéssé sejtette az eljövendő keleti — most már nem török, hanem nemzetiségi — veszedelmet, *Mária Terézia* hosszú uralkodása idején valóságos aranykort biztosított az országban, amelynek emléke ma is él a híres magyar jelszóban: *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita!*

A merkantilizmus sarkalja a földbirtokost arra, hogy nyugati példákat kövessen, s a sok nyugati újdonságot sietve lemásolja. Nyugati állatfajtákat hoznak az országba, amelyek a régi keletieket visszaszorítják. A nagytermetű, de gyengén tejelő, fehér szarvasmarha jó volt rideg tartásban húsfőzetnek, most azonban nem felel meg, mert nyugati példára tejgazdaságra rendezkednek be a földesurak. *Esterházy Pál* herceg adja a példát, 1680-ban hozatja birtokára az első svájci teheneket és bikákat, amelyekkel megteremti az első magyar tejgazdaságot. A példát sokan követik, s mikor *Bél Mátyás* leírja a Pálffy-család királyfai kastélyát és kertjét, nem feledkezik meg a nagy gazdasági majorról sem, amelynek korszerű istállóiban rendkívül nemes svájci marhák telelnek, a tejből a bajor sajtokat felülmúló és a svájci sajtokkal vetekedő magyar sajtokat készítenek. Így kezd visszaszorulni a tarpántól származó, kis parlagi magyar ló, amely ugyan már a lovagkorban is nagytestű nyugati versenytársakat kapott nálunk is, most azonban egészen elveszti jelentőségét, s nyugati fajták népesítik a magyar méneseket.

Nyugatról eddig kevés gyümölcsfajtát kaptunk, most a francia gyümölcs-fajtákat honosítják meg a jövedelmezőségre törekvő földesurak. Előbb még patriarchalis módon küldözgették a királynak és a bécsieknek a korai cseresznyét, körtét, dinnyét, őszibarackot a magyar nagyok, most már azt olvassuk, hogy hajós számra viszik a Dunán Bécsbe a piacra a magyar gyümölcsöt. De ezt a gyümölcsöt többé nem olyan kertekben szedik, amelyeknek fáit a Balkánon át beáramló keleti fajtákból újítják meg, hanem nyugatról hozott fajtákkal, amelyek a nyugati tudomány diadalai. Nyugaton ekkor már nemcsak idegenben keresnek új, jobb, szebb fajtákat, hanem nemesítenek is ilyeneket, természettudományi ismeretek lehetővé teszik a fajták keresztezését és új fajták kitenyésztesét. Az újonnan Amerikából, Fokföldről és máshonnan behozott virágok sem hódíthatnak már egyszerű természetes szépségükben, hanem mint keresztezett és kitenyészített virágcsodák kezdik meg európai hódító útjukat. A gazdasági termékek feldolgozása is nyugati példák nyomán jár, borászatunk, malomipar, bőripar stb. megkezdte átalakulását. A régi gyümölcs- és szőlőfajták nevei is átalakulnak, s Tokaj híres borát termő, aszúsodó szőlője nyugati mintára a furmint nevet kapja.

Nyugati hatás alá kerülnek a magyar üvegházak is, amelyekben eddig csak olasz fákat tartottak. A nyugati országok gyarmatpolitikája lassanként az üvegházakat is merkantilizálta, s ahol hajdan csak díszfákat tartottak, most melegövi hasznos növényeket tanulmányoznak. Nálunk erre nem volt szükség, nekünk nem jutott gyarmat idegen világrészekben, de a gyarmati növényekből sokat eljuttattak hozzánk az üvegházak. E korban pl. a magyar üvegházak is tartottak kávéfákat. Az első valószínűleg *gróf Pálffy János*, a híres törökverő mágus, királyfai kertjének üvegházában virágoztak és termettek szép piros bogyókat. Már *Bél Mátyás* leírta ezeket 1736-ban: „A kert közepén ház áll — írja Királyfa ismertetésében — amely több szobára oszlik és több üvegház övezi. Ezekben különböző fajú és különböző gyümölcsű citrom- és narancsfákat, valamint exotikus cserjéket tartanak. Láttam a török babokat is, amelyeket közönségesen kávéfának neveznek, sok bogyó van rajtuk, külön helyükön jól tenyésznek és pompásan fejlődnek.” A királyfai kávéfák híre még sokáig élt, s látta e fákat *Reviczky Antal*, a nagyszombati egyetem tudós tanára is, említi még *Grossinger* is a század végén. *Rotenstein Gottlieb* őrizte meg a korompai kávéfák emlékét: „Alsókorompán van *gróf Brunswick* szép kastélya, ezt kedves kert fogja körül, ahol a narancsházban 30 kávéfa van, köztük nyolc fa négy sing magas és sok gyümölcsöt hord.” Még a múlt században is kedvelték a kávéfát üvegházainkban, pl. a nógrádmegyei Szécsényben, a gróf Forgách-család kertjének üvegházában olvassuk a sok felsorolt exotikus növény neve közt a kávéfa latin nevét.

Mint a nyugati gyümölcsfajták és üvegházi gyarmati növények, ugyanúgy szövődnék a gazdasághasznosítási törekvések közé az idegen erdei fák honosítására irányuló törekvések. Ezek is megjelennek a magyar kertekben. Eleinte inkább csak mint díszfák, később azonban más gazdasági jelentőségükben is. A régebbi kertekben

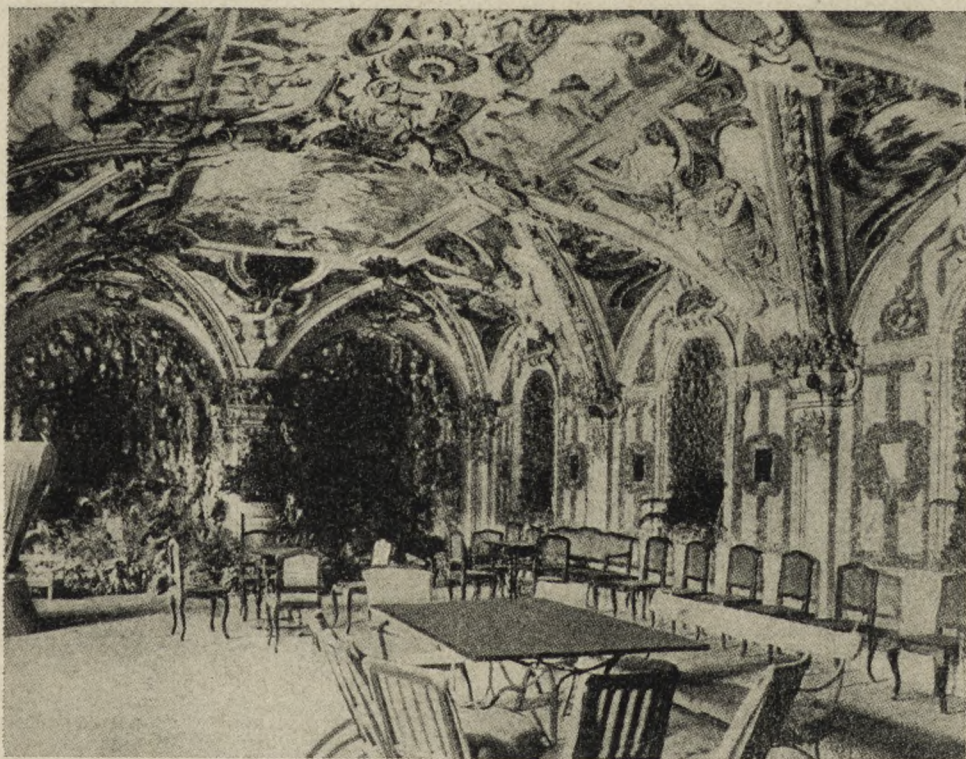
— mint láttuk — másutt is, nálunk is — a gyümölcsfákon kívül legjobban kedvelték a hársfát. Most is szívesen ültetik, de azonkívül, hogy a gyümölcsfák mint haszonfák kiszorulnak a díszkertből, amely élesen elkülönül a haszonkerttől, más fákkal kell megosztani szerepét. A XVIII. század olyan nagyra becsülte a fasorokat, mint talán egyetlen más század sem. Eleinte nálunk is legszívesebben a hársfát ültették a fasorokban. Láttuk, hogy már *Mátyás* királynak kedvenc fája volt. Tudjuk, hogy a XVII. században *I. Rákóczi György* mennyire kedvelte a hársfát. E század leghíresebb magyar fasora a zborói száz hárs, amelyek alatt a fejedelem éppen olyan szívesen üldögélt, mint a visegrádi hársak alatt *Mátyás* király, sőt néha leveleit is a hársak alatt keltezte: „Datum sub centum tiliis“, amelyek utódai ma is zöldelnek Zbórón. A XVIII. században sok szép hársfasort ültetnek a földesurak, de elhozzák a vadgesztenye divatját is, és ez a Balkánon honos szép fa, amely gyönyörű lombjával és pompás virágzatával nagyon feltűnő jelenség, épúgy versenyre kel a hárssal, mint nyugaton, ahonnan hozzánk került. A század közepén már vadgesztenyefasorok alatt sétálnak Pozsonyban az érsekkertben, majd Püspökiben, Majorházán, Kismartonban, Esterházán, Hotkócon stb. *Rotenstein* már amerikai-szivarfa (Catalpa) fasorokról is ír. Az amerikai fák divatja ekkor kezd elterjedni.

Még a messze kelet hatása is nyugaton át jutott hozzánk. Nemcsak Amerika ajándékai, hanem Kínáé is. Nemcsak a francia kertnek volt kiteljesítője *XIV. Lajos* udvara, hanem a kínai divatnak is megalapítója. Hittérítő jézustársasági szerzetesek küldték az első részletes tudósításokat Kínáról, s ezek hatása alatt épült Versaillesban 1670-ben az első, kínai teaház utánpótló kerti ház, a Trianon de Porcellaine. A XVIII. században egész Európán átlobogott a kínai divat láza, az előkelők mind építettek francia stílusú kertjeikben kínai teaházakat, s kínai, vagy legalább kínai utánzatú porcellán dísz tárgyakat tartottak palotáikban. Természetesen Magyarország sem maradt el a kínai divatban, e kor magyar kastélyaiban is nélkülözhetetlenek a kínai porcellánok, tapéták, s a kertekben nálunk is kínai teaházakat építenek. A pozsonyi királyi várkastély porcellánszobájában kínai és japán vázák, tálak, szobrocskák, pagodák vannak. Esterháza parkjában három kínai ház áll s a kerti mulatságokon Pozsonyban is, másutt is gyakran kínai ruhákban jelennek meg a mulatságokon, kínai módra díszítik a termeket, és a cukrász kínai pagodák alakjára készíti az édességeket. Erdélybe is eljutott a kínai divat, el a néphez is, így tűnik fel a kedői unitárius templom mennyezetének festményein, amelyek virágai közt megtaláljuk a krizantémumot.

Ezek a kertben a korszerű újdonságok. Azonban természetesen a régebbi századok hagyományai is tovább élnek a kertekben, a növényi anyagban és az építészetben. Ebben a korban is kedvelik a régi virágokat, alakítanak lugasokat és építenek romokat, hűtőzőket stb. A véletlen éppen ebből a korból hagyott ránk egy szép hűtőzőtermet a vöröskői várban (33. kép), amelynek boltozatát dom-

borművek és falfestmények díszítik, oldalfalait cseppkövekkel és tufával rakták ki, padozata kavicsból rakott színes mozaik s csorgó kútak, vizesések hűtik levegőjét.

Az ország fővárosa ebben a században még mindig Pozsony, s az első francia stílusú magyar kertek, amelyeket rajzban vagy leírásban ismerünk, pozsonyiak és pozsony-környékiek, mint az érsekkert (34. kép), amelyről már elmondottuk az előbbi fejezet-

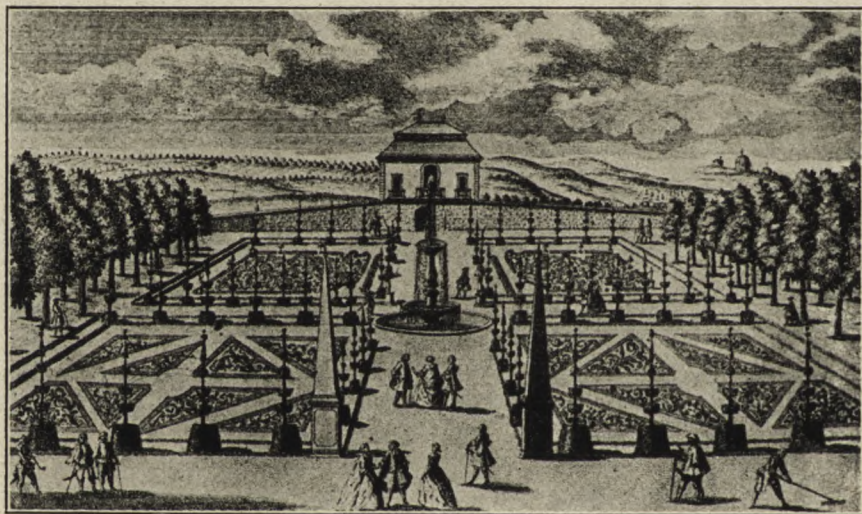
33. A VÖRÖSKŐI VÁR HŰTŐZŐ TERME.

(Pozsony megye.)

ben a tudnivalókat, s amelynek hatása alatt Pozsonyban csakhamar egész sor kert készült a szőlőhegyek alatt, ahogy *Mikoviny Sámuel* rajzán látjuk *Bél Mátyás* munkájában. (35. kép). Ez a rajz a XVIII. század 30-as éveinek elején mutatja Pozsonyt, a kertvárosban az előtérben még karózott szőlők szegélyezik a képet, azonban a kép közepén már egymás után következnek a kertek az érsekkerttől a város felé. Már csupa francia stílusú kert sorakozik itt egymás mellett, amelyek szépsége úgy elragadta *Bél Mátyást*, hogy felsorolásuk után felkiált: *Paradisum Hungariae qui Pisonium dixit, bene dixit!*

Bél az érsekkerten kívül említi az Illésházy-ak, Erdődy-ek kertjét, a Rayger-kertet, a Pálffy-kertet, Esterházy-ak kertjét.

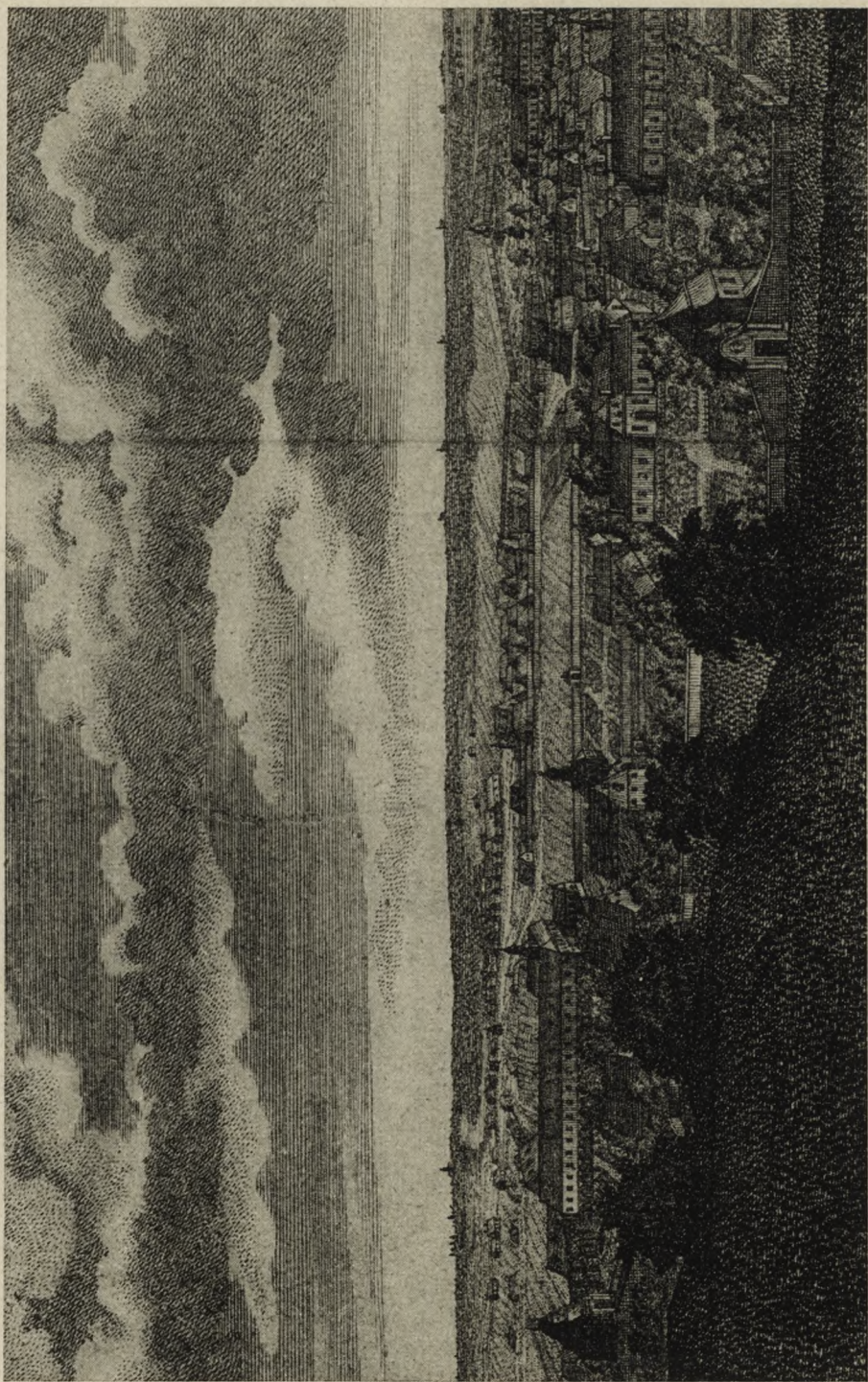
Ezek nagyobb részének története átnyúlik a század második felébe is, amikor már részletes leírás is készült róluk. Ezek *Rotenstein Gottfried*, pozsonyi nemes, munkái. A szerzőről, sajnos, csak keveset tudunk, mert emléke a francia stílusú magyar kertekével együtt nyomtalanul elenyészett a múlt században. Valamikor 1741-ben születhetett. Ezt abból következtethetjük, hogy magyarországi utazásait

34. A POZSONYI ÉRSEKKERT A XVIII. SZÁZAD 30-AS ÉVEIBEN.

(Werner F. B. metszete.)

saját feljegyzései szerint 1763-ban kezdte meg, s első útja, szintén saját feljegyzése szerint, 22 éves korában Nagyszombatba vezette. Szerette a természeti tárgyakat, az utazást, a kerteket s a könyveket. Maga is kertészkedett. Mikor csallóközi utazása után Bazinról ír, saját szőlőit is említi. „Itt nekem is van néhány szőlőm, ezeket a legjobb szőlőfajtákkal ültettem be. Sok fáradsággal és drága áron a Kanári-szigetektől, Ciprusról és a Fokföldről hozattam a vesszőket, s mindnyája jól tenyészik. Ezeken a szőlőtőkéken nem ritkán nyolc font súlyú fürtök is teremnek, s bogyóik közt akkorák is akadnak, mint a galambtojás.” Első nagyobb utazásán a Felvidék városait látogatta meg. Selmechányán látta a római király — vagyis a későbbi II. József — bevonulását 1763 júliusában. Itt természetesen nem mulasztotta el a bányák megtekintését, s leszállott a tárnákba, ahol ásványokat gyűjtött. Felvidéki útján Nagyszombatból Nyitrán, Selmechányán Érsekújváron, Jászón, Besztercebányán át Kassára jutott el,

35. POZSONY VILLAKERTJEI A XVIII. SZÁZADBAN, BALSZÉLEN AZ ÉRSEKKERT.

(Mikoviny Sámuel rajza.)

s onnan visszatérve egyebek közt Vácot, Visegrádot, Pestet, Budát, Győrt, Esterházát, Nagycenket, Darufalvát, Kismartont, Féltnort, Köpcényt látogatta meg, ahonnan hazatért Pozsonyba. Utazott külföldön is, Bécsben, Ausztriában, Szászországban, Cseh- és Morvaországban. Utazásait 1783-ban fejezte be, s ekkor utinaplóit *Bernoulli Johann* útleírásgyűjteményében 1783–84-ben tette közzé Berlinben. A kiadó és szerkesztő mintaszerűnek dícsérte ezeket a leírásokat, amelyek rendkívül részletesek, részletezők és minden tekintetben megbízhatók, s amelyek nélkül vajmi keveset tudnánk a magyarországi francia parkokról. A nyolc cikkben megjelent leírásokat eleinte csak nevének kezdőbetűjével — *E. v. R.* — jegyezte, csak az utolsónak címében közölte teljes nevét. Nagyon részletesek pozsonyi, pozsonymegyei, csallóközi és sopronmegyei leírásai. Leírásait itthon is, külföldön is, sokan felhasználták, de többnyire nevének említése nélkül. Nálunk például *Korabinsky* közismert lexikona szóról-szóra átvette ezeket a leírásokat, a szerző nevének említése nélkül. *Rotenstein* útleírásai pontosság és részletezés dolgában összevethetők *Kitaibel Pál* növénytani utinaplóival, amelyek szintén a részletező leírás mintaképei.

A máig rendelkezésünkre álló irodalom szerint a kertészetben Pozsony a XVIII. században is megtartotta a vezető szerepet, amelyet — mint az előbbi fejezetben láttuk — a viszonyok folytán már a XVI. század második felében megszerzett. Ezt nemcsak a kastélyok díszkertjeire kell vonatkoztatnunk, hanem a kereskedelmi kertészetre is. A pozsonyi kertészek ekkor már céhben tömörültek, s a bécsi kertészek részére *Lipót* császárkirály által kiadott céhlevél rendelkezéseihez alkalmazkodtak. Az 1674-ben kiadott céhlevél egykorú másolatát ma is őrzik Pozsonyban. A pesti kertészek a pozsonyi céhnek valósággal fiókját alkották, amíg a század második felében külön céhlevelet nem kaptak. Indokolt tehát, hogy e század magyar kertjeinek ismeretét Pozsony kertjeivel kezdjük, noha ezek városi villakertek lévén, természetesen csak kis méreteken tükrözik Versaillest, de hogy ekkor már minden pozsonyi villakert Versailles példájához igazodott, *Bél* sem mulasztotta el megjegyezni.

Az érsekkert után *Rotenstein* a gróf Erdődy-család kertjét írta le. „A gróf Erdődy-féle kert — írja — pompás, és berendezése a legújabb divatú. Először egy nagy vázáspartner táru elénk, amelyet 10 vasból készült, zöldre festett virágkosár díszít; ezeken kívül még 10 nagy váza áll itt, amelyeken *Nagy Sándor* tettei láthatók domborművekben, és hat kisebb, gyümölcsöt ábrázoló domborművekkel. Kétoldalt szép fasorok futnak, az egyik négyszegletű épülethez vezet, amelynek korlátján szobrok, vázák és virágédények állnak, az épület belseje pompás barlang, kirakva szép kagyló- és csigahéjakkal, piros korallokkal és ásványokkal romok módjára; hét tükör is van benne, amelyek keretét csupa kagyló- és csigahéjból rakták össze. Kagylóhéjtalapzatokon áll 24 nagy porcellán-csoport, mindegyiknek a közepén két-két gyertyatartó, és négy egyszerű porcellán-alak, 10 porcellán-karosgyertyatartó, három gipszből készült alak, 26 aranyozott bronz-gyertyatartó, négy gipszből készült gyermekalak

négy fülkében, négy szökővízsugárral és egy vízeséssel a középén. A padló helyét piros, fehér, kék és sárga kavicsokkal rakták ki virágos parter módjára; a mennyezetén sok kagylóhéjfüzér van, mikor a barlangot éjjel kivilágítják, úgy fénylik, hogy alig látni benne. A másik oldalon a fasor végén hasonló épület áll, amilyenben a fentebb leírt műbarlang van, hasonló korláttal. Ennek belsejét földszinti díszteremnek rendezték be, amelynek falát virágos rácsos kerti háznak festették ki. A kert a hegy oldalán van, ennél fogva elejétől végéig áttekinthető; nem messze a két fasortól mindkétoldalt nagyon hosszú, rácsos és szőlővel fedett lugasok futnak, a lugasok kezdetén és végén két-két rácsos, aranyozott vázakkal díszített kerti lak áll, és a kertben az utakat spanyol meggyfa sövények szegélyezik. Végül gyümölcsfasorokon át feljutunk a hegyre, amelyen kerek fedelű, pompás kerti lak áll, korlátját vázák díszítik. Az épületben van egy nagy terem, amelynek mennyezetét *Maulbertsch*, a híres bécsi festő, szép istenalakokkal festette ki, és két szoba ezüstpapírral tapétázva. Ez a kerti lak nagyon hasonlít a potsdami Sanssouci kerti lakához. Az épület mellett jobbra és balra zöld árka-dok vannak, s végükön rácsos kerti lakok aranyozott vázakkal. Az épületből gyönyörű kilátás nyílik a város nagy részére, a Dunára és szinte az egész környékre. Alább kis szőlőhegy van, amelynek szőlőjét a Fokföldről hozták; kis rózsasövény veszi körül, s a szőlőhegy körül még tíz nagy, rácsos lugas áll, amelyeket folyondárral futtattak be, öt jobbra, öt balra. Jobbra kedves völgy nyílik amerikai szivarfa (*Catalpa*) sorral, amelyek virága nagyon szép, levelei nagyon különösek. A völgyben a fasor végén kínai lak áll, rajta csengetyűk és sárkányok, belsejében a vászontapétát kínai tájak képével festették ki. Jó könyvvel a kezemben gyakran töltöttem itt kellemes órákat. A szivarfákon kívül is sok amerikai fát ültettek itt. A narancsház a kis virágoskertben van, és érdemes megtekinteni, külföldi növényei közt több banánt és datolyapalmát, egy sárkányfát és kínai rózsákat (*Hibiscus rosa sinensis*), többféle kaktuszt, gyümölcsöző szentjánoskenyér-fákat stb. láthatunk.“

E kert leírásában különös figyelmet érdemel a sok külföldi növény, az amerikai fák a völgyben és az üvegház növényei. A gróf Erdődy-családban később is öröklődött ez a vonzalom a kerthez és a külföldi fák honosításához. Így talán nem véletlen, hogy később a XIX. században a család egyik tagja alapítja Vépen az ország első külföldi fenyőcsoportokkal kiváló parkját, s gróf *Erdődy Hanna* Nagycenken ápolta ezt a hagyományt. Az is feltűnik a leírásban, hogy *Rotenstein* Sanssoucihoz hasonlítja a kert dombon álló épületét. Más hasonlóságot is találhatunk gróf Erdődyék pozsonyi kertje és Sanssouci közt, s nem lehetetlen, hogy e kert alakulására Sanssoucinak közvetlen hatása is volt. Ez esetben talán éppen a pozsonyi Erdődy-kert indított el egy olyan kapcsolatot a magyar kertészetben, amely később is termékenyítette. Tudjuk pl., hogy Sanssoucinak nevezte francia kertjét Íllésfalván a gróf Csáky-család. Kereskedelmi kertészeink abban az időben, mikor még kötelező volt a külföldi vándorlás, mint ma nevezzük, tanulmányút, Bécsen és Berlinen, s Potsdamban

Sanssoucin át vándoroltak Gentbe, mint ezt *Petz Ármín* emlékirataiból és külföldi vándorútjáról tudjuk, s Sanssouciban sokat tanultak.

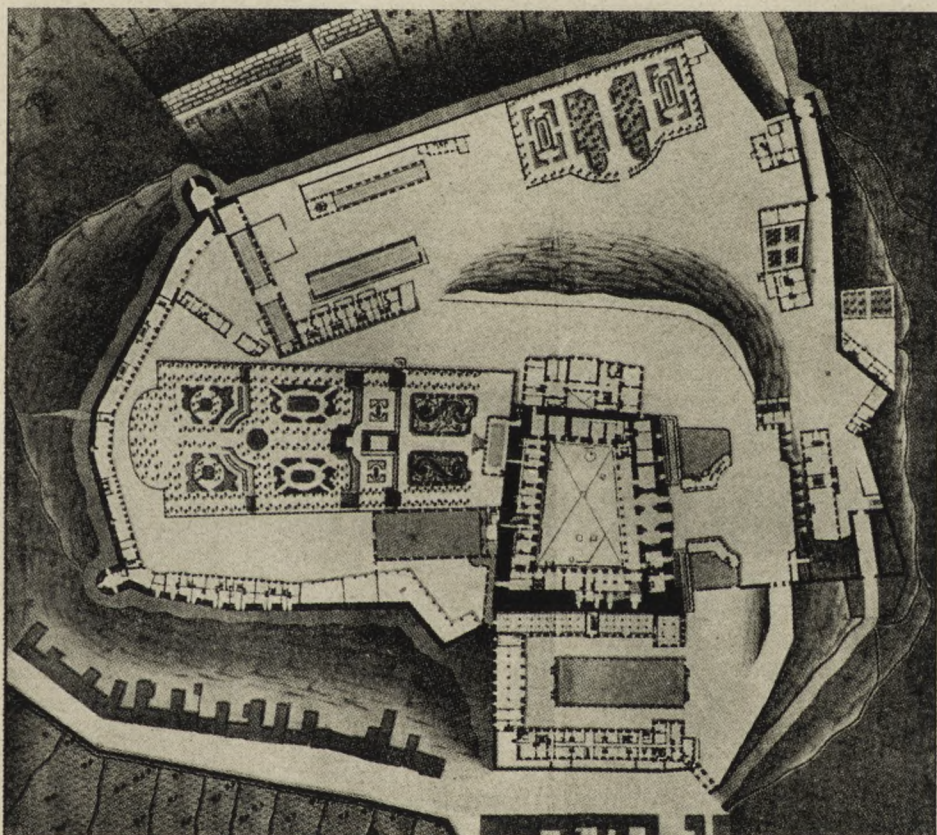
E korban természetesen a *gróf Pálffy-féle* kert is francia stílus szerint alakult át. Különösen élénken ír le *Rotenstein* egy kínai kerti ünnepélyt, ezért leírását szintén ide iktatjuk, noha magával a kerttel nem sokat foglalkozik. „A gróf Pálffy-kert külsőleg nem valami sokat sejtet, de a szobák szépek, különösen szép az indiai virágokkal és gyümölcsökkel pompásan kifestett terem. Ebben 1767-ben nagyszerű kínai mulatságot tartottak, amelyen *Mária Terézia, II. József, Krisztina* főhercegnő és *Albert*, szász-tescheni herceg is megjelent. Ötven lovag és hölgy öltözködött kínai módra sárga selyembe, amelyet kék sárkányok képei díszítettek. Köztük volt *Krisztina* főhercegnő is, aki gyönyörű kínai ékszersort hordott. Az egész kínai társaság bevonult a szobákból a terembe, és felvonult a két felség előtt. A zenészek is kínai öltözet volt. A kínai császárt, akinek mellére arany sárkányt hímeztek, hat kínai vitte egy baldahínos, sok sárkányképpel és csengettyűvel díszített trónon.

Ezután tánc következett, végül a vacsora, de ez egy másik és kínai módra gazdagon díszített teremben. A falakra kínai alakokat, fákat és gyümölcsöket festettek, és virágfüzéreket akasztottak. Az asztalon az édesség kínai tájat ábrázolt, falvakkal, kertekkel és palotákkal, csupa kókusz-, pálma- és banánfák közt, és mindez kivilágítva. Még a nankingi porcellántorony mása is látható volt. Micsoda gyönyörű látvány! Azt képzeltem, Kínában vagyok, olyan természetes volt mindez az utánzat.

A kastély kertjében három nagy terasz van gyertyánsövényekkel, továbbá sok fasor, egy liget, és két, magaslaton emelkedő, kerek, zöld kerti lak, amelyek belsejét indiai növények képeivel festették ki, két virágos parter, egy nagy kínai kerti lak és sok ritka gyümölcsfa.”

A pozsonyi kertek nagy fellendülése ebben a korban kétségtelenül azzal függ össze, hogy *Mária Terézia* 1751 és 1765 között nagy költséggel átalakíttatta a királyi várkastélyt, s 1766-tól 1780-ig abban lakott veje, *Albert* szász-tescheni herceg, magyarországi helytartója, akinek idejében francia kert díszítette a várkastély újonnan épített földszinti termének frontját is. E kert alaprajza (36. kép) ránk maradt, *Rotenstein* nem foglalkozik vele részletesebben. Pozsonynak ebben a korszakban alapított, tehát újabb francia kertjei közül *Rotenstein* röviden említi a *gróf Aspremont-palota* kertjét, amelyben sok szobor és a világ minden tájáról származó gyümölcsfák voltak. Részletesebben foglalkozik a *gróf Grassalkovich-féle* kerttel, amelynek palotáját ugyanaz a *Hillebrandt F. A.* fejezte be, aki a primási nyári palotát átalakította. „Az Erdődy-kerttől nem messze van — írja *Rotenstein* — a gróf Grassalkovich-féle kert és a szép palota, amely 25 ablak széles, közepén nagy bejárója van, s elöl nagy, aranyozott erkélye. Udvara nagy, és vasrács meg vázák kerítik, a lépcsőzet belül gyönyörű, négy fiülkében áll a négy évszak szobra. A kétemeletes nagyterem márványozott, s a mennyezet és a falak gazdagon aranyozottak; a két kályha szoborszerű,

a falakon, szemben az ablakkal, nagy tükrök vannak. A szobákat többnyire zöld selyemholmik s indiai és kínai tapéták díszítik; sok porcellán váza és aranyozott bronztárgy is látható bennük. A kertben nagy vázás parter van, virágkosarakkal, sok ciprusfával, oleanderfával és szoborral. A parter vége felé árkádok állanak,

36. A PÓZSONYI KIRÁLYI VÁRKASTÉLY ÉS VÁRKERT 1765-BEN.

(Rajz az Albertinában.)

mindegyik közt egy-egy szobor, amely már messziről szembeötlik. A kert másik részében sok vadgesztenye- és gyümölcsfasor van. Ebben a kertben 1775 augusztus 10-én nagyszerű mulatságon vettem részt; erre az alkalomra a kertet több mint 50.000 lámpával világították ki. Egy kivilágított diadalkapu fölött trombiták és dobok hangja hallatszott, a palota mellett török zene szólt, a palota egyik hosszú termében vásárt tartottak, kétoldalt 16 kis bódé állott, amelyeken virágfűzerek csüngtek,

a bódékban áruhás lovagok és hölgyek árultak, köztük volt virágárusnak öltözve *Krisztina* főhercegnő is, megjelent a mulatságon *Mária Terézia* őfelsége is. Ezután az aranyozott nagyteremben bál volt, s végül vacsora.”

A szatmári békekötés után Pozsony környéke megszabadult mindenféle háborús veszélytől, s így hamarosan kastélyokkal népesedett be, a kastélyok környékén pedig kertek díszlettek. E kastélykerteket három csoportban tekintjük át, előbb a felsőbb pozsonymegyeieket, azután a csallóközieket, végül a moson- és sopronmegyeieket.

A felső pozsonymegyeiek közül a legrégibb és a század első felében, *Bél Mátyás* korában, legnagyobb és legszebb volt a gróf *Pálffy-család* királyfai — más írásmód szerint királyfalvai — kertje, amelyet különben még *Rotenstein* is az ország legnagyobb és legszebb kertjének emleget. *Bél Mátyás* a pozsonyi érsekkerten kívül ezt írja le legrészletesebben. Királyfán már előbb is szép kastélya és kertje volt a családnak, ez azonban annyit szenvedett a XVIII. század első tizedében, hogy a szatmári békekötés után újra kellett kezdeni mindent. *Pálffy János* már 1712-ben megkezdte a kastély és a kert megújítását és kibővítését, majd testvérei folytatták a munkát, s végül a kastély frontja 150 lépés hosszú lett. A kert — *Bél* adata szerint — 3000 lépés területű, hátsó részét kőfal keríti, elől azonban vasrács, hogy a sétáló szabadon betekinthesse és gyönyörködhessen a kertben. A kert ama része mögött, amely a királyi útra néz, a folyó partján hatemeletes víztorony áll, amelyből földalatti csövek vezetik a kertbe a vizet. Ezután *Bél* leírja a narancsházat a narancs- és citromfákkal, kávéfákkal és más gyümölcsfákkal. Végül foglalkozik a kert keleti oldalához csatlakozó gazdasági udvarral, a svájci tehenészettel és a sajtkészítéssel. A királyfai kert *Brünnig* műkertésznek köszönheti francia stílusú díszeit, akit a *Pálffy-család* *Dillenburg*ból hívott meg. *Rotenstein* korában még mindig országos híré a királyfai kert. „Királyfán a gróf *Pálffy-féle* kastély és kert nagyon híres, az országban a legnagyobb és legszebb. A kastély igen nagy és szép a bútorzata. A kert narancsházában 600 nagy narancsfa, 100 három-négy sing magas ciprus, 100 nagy oleander, 48 mirtuszfa, 1000 ananász és sok más növény díszlik. A vázás partert virágok és szobrok ékesítik, van még a kertben nyolc szökőkút, egy virágos kert, amelyben kerek templomszerű kerti épület áll, egy igen nagy üvegház, amelyet vázák és szobrok díszítenek, nagy hajtatóház, sok kerti lak, egy nagy földszinti terem, amelyet indiai virágok képeivel festettek ki, benne négy tükör, mellette két szoba, tetején szobrok és vázák, továbbá nagy fasorok és magas sövények, egy nyílt kerti lak, szobrokkal díszítve. A kert mögött hatemeletes víztorony áll, amelybe szivattyú és a folyó vizétől hajtott kerék emeli a vizet. A kert közelében van a megtekintésre érdemes nagy svájci tehenészet, távolabb a fácános egy kerti lakkal.” A királyfai kertben természetesen éppúgy tartottak amerikai agávékat, mint már a XVII. században a pozsonyi érsekkertben, s mikor Királyfán virágzásnak indult egy-egy agáve, az egész környék odavándorolt megnézni.

Cseklész idővel méltó párja lett Királyfának. Gróf Esterházy József 1714-ben tette le alapkövét, Bél Mátyás szerint, de csak 1722-ben készült el kastélya s még később a kertje. A kertről Bél alig néhány sort ír, ellenben *Rotenstein* rendkívül részletesen ismerteti, úgylátszik, közben a század közepén sok mindennel bővült. „Cseklész gyönyörű szép kastélya magaslaton emelkedik, három tornyát aranyozott réztető fedi... A kert a legújabb stílusban készült. Először nagy és hosszú vázás parter tárul elénk, sok virággal és nyolc zöldre festett virágkosárral. A partert 12 igen szép, nagy váza díszíti. Ezután baloldalt igen hosszú, árnyékos sétány következik, amelynek 40 fája alatt padok kínálóznak a pihenésre, tovább sok fasor, egy kerek tér kettős fasorral árkádok módjára, mint Chantillyban, Franciaországban. A nagy és magas gyertyánsövényfalakat 19 váza díszíti, egyik mellett gróf Esterházy Miklós Pétervárott fémből öntött mellszobra áll, 4000 forintba került, és nagyon élethű. Távolabb a kertben szép, kerek itáliai épület áll, amelynek tetejét korlát és tíz gyermeksoport díszíti; az épület termében két nagy, bájosan zöldre festett csillár, egy nagy trumeaux, két híres ember nagy mellszobra, nyolc gyertyatartó és két márványsztal. Az épület előtt látható négy nagy váza, két szökőkút és egy szép hollandi szegfűtábla. Odébb még négy szökőkút áll. Szép gyümölcsös és veteményes kert is van itt. Kedves a kilátás a fasorkertre.

A másik oldalon van a park (díszerdő). Valóságos gyönyörűsége a szemnek a sok szép vágott fasor, a kínai lak, a műszikla, amelyről nyolc fason át nyílik kilátás. Cseklész körül minden utat fasorok szegnek. A fasorkert tele van vadakkal. Jó félórányira a fácánoshoz érkezünk, ott megtaláljuk mindazt, ami az embert gyönyörködteti. Először a vadászházhoz érünk; előtte a tisztáson egy galambházban angol, hollandi és indiai galambok láthatók. Onnan az út egy körülkerített kis cserjéshez vezet, ezt fent hálóval vonták be, sok hazai, kínai és indiai arany- és ezüsfácán van benne. Ezután a kilátódomb következik, odébb egy nagy liget hosszú fasorokkal szegélyezett, fent fedett utakkal. Ebben a ligetben is sok a látnivaló, ilyen például a nyúldomb, amely tele van moszkvai állatokkal. Onnan a teknőstóhoz jutunk, majd egy madárházhoz, amelyben fehér kakaduk vannak, azután a dámszarvasok kerítéséhez és egy négyszarvú tripoliszi antilop ketrecéhez érünk. Végül egy bekerített hely következik, ebben Indiából hozott angol szarvasok vannak, s bár nem nagyok, fehér foltjaikkal nagyon szép látványt nyújtanak.

Odébb kedves kerti lakhoz ér az ember, amelyben hat földszinti szoba van. Az egyiknek a berendezése nagyon ízléses. Tapétája sárgára festett vászon, amelyen zöld csíkok futnak; a tapétákat igen finoman faragott és zöldre festett keretek szegélyezik. A falakon 16 olajfestmény függ, szép nőkről készültek, gróf Rotary-tól valók Pétervárról és darabonként 50 aranyba kerültek. E képek rendkívül szépen faragott keretei fehérén fényezettek és zöldre festett növényi dísszel kerítették. A négy ajtó fölött egy-egy antik szoborfej, amelyet faragott és zöldre festett virágfüzerek vesznek

körül, azután két-két gyermeket ábrázoló dombormű. Egy fülkében selyemdiván, felette aranyozott óra, a diván előtt asztalka indiai fából aranyozott bronzba foglalva, rajta aranyozott bronz írókészlet. Középen nagyon szép angol lámpa függ virágfűzérrel és aranyozott bronzsal díszítve. A padló diófából készült. Két asztal hamuszürke, fehércsíkos márványból, rajta porcellánedények. E szoba mellett kisebb szoba van, amelynek tapétája fehér selyemtászlás kék csíkozással. A szobában nagyon szép a fehér karrarai márvány-kandalló virágfűzér-domborművel. Mellette egy nagy trumeaux 900 forint értékű üveggel, amelynek fehérre és világoskékre festett, faragványos a kerete. A kandallón két sötétkék porcellán. Vázák aranyozott bronzba foglalva, egy váza fehér alabástrom talpazaton, meztelen istennő hajlik a vázához, mellette egy gyermek, a talpazaton kidomborodó arany betűkkel: In me labor et voluptas. Továbbá két virágtartó üvegből, aranyozott bronzba foglalva. Egy vörös indiai fából készült szekrényen újdivatú aranyozott óra és két aranyozott bronzból készült angol gyertyatartó. A diván és a székek bevonata kéken csíkolts fehér atlasz. A többi szoba is szép.

A kerti lakból visszatérve a kertbe, más fedett fasoron át kis botanikus kertbe érünk, majd egy méhes házhoz, amelynek sárgára festett kaptárai sakktáblát utánoznak. Odébb balra szőlőshegy emelkedik gyümölcsfákkal. Végül az úton túl lugasonkon át az erdő más részében eljutunk a remeteséghez, amely olyan, mint valami szikla nádfedéllel és tört ablakokkal. Ajtaját fakéreg borítja, az ajtóra akasztott kis táblán a következő szavak: Fata volentem ducunt, nitentem trahunt. Belül négy-szögletű olajképet látunk, amelynek tárgya rózsaszín márványból készült koporsó, rajta ül *Saturnus* a sarlóval és lába mellett két gráciával, oldalán épületrom vázával, alatta egy talpazaton két piros bársonyvánkos, az egyiken a Szent István-rend, a másikon az aranygyapjas-rend, a talpazaton pedig a következő felírás: Omnes eodem cogimur, omnium versatur Urna; ferius ocyus fors exitura, et nos in aeternum exilium impositura Cymbae. Anno 1773 fact. Ezenkívül még egy festmény, amely gróf *Esterházy*-t könyvtárszobájában ábrázolja nyolc egyén társaságában.

Innen fedett fasorokon át jutunk az állatkerthez; ez tojásdad alakú hely, s egy kis ház zöldre és pirosra festett tornya a keringő galambok tanyája. Ezen a helyen még négy más kis ház is áll. A négy ház között mind a két oldalon öt, összesen tehát tíz szökőkút van; vizüket az erdőben lévő toronyból kapják, egy ember fél nap alatt szivattyúzza tele vízzel a torony hatvanvedres tartályát, s ez a vízmennyiség hat óra hosszat táplálja a szökőkutakat. Ezeken kívül még öt ketrec van ott, elől ráccsal, az elsőben indiai darvak, a másodikban fehér pávák, a harmadikban gyöngytyúkok, a negyedikben és ötödikben pedig másféle tyúkok vannak. Az említett négy házban szintén különböző szépszínű külföldi tyúkok láthatók. Odább a kacsatóhoz érkezünk. Szép hídon megyünk a tó közepén kiemelkedő tojásdad alakú helyre, amely fölé nagy napernyő borul, s ennek árnyékában ülőhelyek kínálóznak. A vízben

PLAN GENERAL
Du Château et du Jardin de Eissenstatt
comme il doit être, si le Polager sera transmis
dans un autre endroit.

Vue des Appartements Verts garni des
Portiques L. E.

Renvoy

Pour la Partie du Jardin qui est encore à faire.

1. Le Bosquet avec 3 Cabinets de Treillage, la moitié en est fait.
2. Grande Bosquet avec différents Vues de verdure.
3. Portiques de verdure autour d'une Bassin en creux.
4. Bosquet naturel à l'entour des trois Pièces de gazon en forme de Boulingrins.
5. Tapis vert planté des arbres fruitiers.
6. Petite bosquet de arbres fruitiers avec un cabinet.
7. Bosquet de la même espèce avec une autre partie enclavée la même.
8. Bosquet dans le même goût.
9. Bosquet de différents fruitiers plantés sur un tapis vert avec un bassin au milieu.
10. Petit Amphithéâtre avec un Cabinet garni des arbres autour d'un bassin végétal.
11. Grande Bosquet avec une bassin baslong d'arrondi garni d'arbres.
12. 13. 14. et 15. Sont quatre différentes Bosquets.
16. La Grotte.
17. L'Hang à Fruit.
18. L'Hang à Carpes.
19. L'Hang à Tortues.
20. La Machine hydraulique qui fera monter les eaux dans le réservoir.
21. Les Arcades de l'aqueduc sur lequel on conduira l'eau pour mettre la machine en action.

Renvoy

Pour la Partie du Jardin qui est faite.

- A. Le Château avec le Canal et le pont.
- B. Le Bassin en figure circulaire au milieu de 4 Portiques.
- C. La Bosquets de Charmille garni des Boulingrins et des Cabinets de Treillage.
- D. La Cascade qui se doit faire au milieu du Terrapin.
- E. Les deux appartements Verts garni des Portiques de verdure qui sont à faire.
- F. Deux Petits Bosquets de Charmille.
- G. La Serre pour l'Orangerie qui est à faire.
- H. Le Quinconce qui est à faire.
- I. Le Petit Jardin fleuriste.

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 Toises

köröskörül az úszó szárnyasok számára hét zöld madárház épült; ezekben afrikai ludak, récék, hattyúk és más madarak élnek. Visszatérve tágas helyre jutunk, amely tele van szarvassal és őzzel. Majd egy kerek kerti lakhoz érünk, ennek belsejét egyiptomi és római tájakkal és romokkal festették ki. A házból négy nagyon magas fasoron át gyönyörű a kilátás, különösen a magaslaton álló szép cseklészi kastélyra. Ettől nem messze, az erdőben körhinták, hinták, tekepályák és más efféle szórakoztató dolgok vannak. Végül ebben a részben van még a fehér angorakecskék ólja, s ettől nem messze nagyon kövér indiai fekete disznók láthatók. Ezek közelében egy ketrecben egy nyest él, ezt csupán tojással etetik. Végül egy másik helyen nagyon szép svájci és más külföldi tehenek legelnek.

Cseklész a szórakozás igazi tanyája, s mert ott sok a változatosság, sohasem unja meg az ember a vidéki levegőt. *Krisztina* főhercegnő, jelenleg Németalföld kormányzója, évenként töltött itt néhány hónapot férjével együtt. Sőt 1766-ban itt volt az egész udvar, s erre az alkalomra piros kínai házat építettek a régi fácánosban, ahonnan az udvar minden látványban gyönyörködhetett. Volt halászat a Dunán, kínai lóverseny, famászás hollandi módra, vásár mindenféle nemzet viseletébe öltözött kereskedőkkel s virágfüzérekkel, fenyőágakkal és ezüstözött holmival díszített árubódékkal. Láthatók voltak ott perzsák, törökök, szerecsenek, hinduk, örmények, hollandok, angolok, olaszok stb. Sokezer ember gyűlt itt össze a környékről. Mikor mindennek vége volt, az udvar elhagyta a fácánost és a kastélyba vonult...

Más nagy ünnepély volt itt 1775 augusztus 10-én, amikor *Ferdinánd* főherceg és felesége, *Beatrix*, több királyi fenség, *Mária Anna*, *Mária Erzsébet*, *Mária Krisztina* és férje, *Albert* szász-tescheni herceg kíséretében meglátogatta gróf *Esterházy*-t. Ez az ünnepély a földesúr kitűnő jellemét mutatja alattvalói iránt. A földesúr jóvoltából 12 parasztpár kötött ezen a napon házasságot, és már korán reggel megeskették őket a kápolnában. A nászünnepélyt a fácánosban tartották. A házaspárok itt külön-külön asztaloknál ültek, s mindegyik mellett háromoldalú gúla állt, amelyeken látható volt egy parasztháztartás minden darabja: eke teljes felszereléssel, kaszák, sarlók, ásók és konyhaszerek. Minthogy az új párok közt egy asztalos és cipész is volt, ezek gúláján ipari szerszámok voltak. A gróf ezenkívül 9—9 új ruhát, egy-egy tehenet, egy-egy selyemerszényben pénzt, továbbá ágyneműt, asztalneműt stb. ajándékozott az újházasoknak.

Királyfa és Cseklész mellett minden tekintetben eltörpül Ivánka, amely azonkívül még későbbi is, gróf *Grassalkovich* alapítása. Kertje azonban a maga idejében szép lehetett. „Kastélya — írja *Rotenstein* — 15 ablak széles és kétemeletes... A kastély kertjének sok a szépsége. Először is van a kastély mellett egy nagy vázás parter, virágokkal és 94 narancsfával díszítve, utóbbiak közt 24 válogatott szépségű nagy példány. A narancsfák között sok hazai és amerikai növény foglal helyet. Van azután két nyílt kerti ház, sok vadgesztenye-fasor és szobor, a kert közepén keresztül-

folyik a Duna egy kis ága, amelyen szép híd vezet át, itt egy fasor következik, amely kupolával fedett kerek kerti lak előtt végződik, majd a hollandi házhoz érünk, ennek kis szobáit csupa hajózási jelenettel festették ki, a vízen pedig mindenféle csónak és hajó látható, így például török, angol, velencei gondolák stb., hogy bennük az ember kedvére csónakázhasson. Nem messze innen van a játszótér körhintával, madárlövészettel, hintával és más mulattató dolgokkal. Elöl a kastélyt szép sodronyrácskerítés veszi körül. Innen háromszoros fasor vezet az állatkertbe, amelyben szinte hemzseg a sok állat. Itt előbb egy nágy kerti lakhoz ér az ember, amelyben egy szép kínai módra festett terem és több kedves szoba van, azután a remetelakhoz, amelyben a grófnő remeteképe látható. A kertben 1774-ben *Krisztina* főhercegnő tiszteletére pompás hajóünnepséget rendeztek.

A Csallóköz termékenységénél fogva már Pozsony felvirágzásának első évtizedeiben megrakodott kertekkel. Ezért nevezték el kései aranytollú humanista íróink Aranykertnek. *Rotenstein* 1783-ban utazott végig a szigeten, amelynek leírja erdeit tölgyeikkel, kőriseikkel és szilfáikkal, s feljegyzí a valósággal erdőszerű somorjai somligról, milyen szép, mikor piros gyümölcse érik. Útjának fontosabb állomásai a következő helységek voltak: Püspöki, Eberhard, Majorház, Csütörtök, Somorja, Béke, Királyfia, Szent Antal, Szerdahely, Süly, Bős, ahol „már a puszták kezdődnek, s Komáromig tartanak, a pusztákat részben legelőknak, részben kaszálóknak használják“. Komáromból azután Pozsonyba tért vissza. Csallóközi útjának leírásában két helység kertjeivel foglalkozik részletesen, Püspöki három kertjével és Majorház kertjével, a többit csak röviden érinti.

„Pozsonytól — írja szokásos részletező módszerével — ötnegyedórányi út után egy hidon át érjük el a szigetet. Utamon először Püspökit tekintettem meg, a falut és az uradalmat, amely most *herceg Batthyány* primás és bíbornoké. Az épület egyemeletes, szép szobái vidékiesen vannak berendezve, díszkertjében vadgesztenyefasorok és szobrok vannak.

A hercegi lakóháztól a kert mögött órányi hosszú fasor vezet egy kedves parkba, amelynek közepén pirosra festett tetejű, kétemeletes kastély áll, benne a nagyterem kétemelet magas, a 18 szoba azonban mind földszinti. A terem nagyon szépen festették ki indiai fákkal és madarakkal. Az egyik szobában négy nagy tükör van és 183 indiai és hazai kitömött madár, amelyek talapzatai a falakhoz vannak erősítve. A herceg hálószobáját 13, kínai tájat ábrázoló, lepke- és szép bogárszárnyakból összerakott kép díszíti. A parkot különféle fasorok szelik keresztül, végén pedig egy gloriét emelkedik, amelyről kedves kilátás nyílik a Dunára és Pozsony felé több szigetre. Két évvel ezelőtt szép hajóünnepélyt tartottak itt a Dunán hat kisebb és egy nagyobb, szépen berendezett hajóval.

Ebben a faluban van még az *Ormósdí-féle* kastély, szobái ugyan mind földszintiek, de bútorzatuk nagyon szép. A kertben a legjobb és legszebb őszibarack-

fajták sok spalirja látható, továbbá egy hosszú lugas válogatott szőlőkből, egy kerek szökőkút, egy szép műbarlang, kirakva kagylóhéjakkal, kristályokkal és ásványokkal, benne három állatalak, amelyekből a víz rózsaszínű márványmedencékbe szökik, s esés közben kellemes hangot kelt."

Sokkal nagyobb arányú a majorházi kastélykert, amely a báró Jeszenák család tulajdona volt. E család a szintén csallóközi Királyfiáról ered, ott is volt birtoka, s onnan kapta nemesi előnevét. Békén is volt birtoka a családnak, házzal és kerttel. A ház kapuján kék márványba vésvé a következő felirat volt olvasható: *Has aedes virtuti ac industriae domicilio perpetuo, mentibus bonis delectamento honesto et sibi suisque quieti temporariae, A. R. S. MDCCXLVI Paulus Jeszenák Perpetuus in Majorház et Királyfia.* Úgy látszik, a Jeszenák-család tagjai nagyon szerették a feliratokat, majorházi kertjükben is többet irattak ki, amelyekről *Rotenstein* természetesen pontosan beszámol.

„Majorházán van a báró Jeszenák-féle kastély, egyemeletes épület, erkélye van, és 17 ablak széles. A kastélyból 10 helysége nyílik szép kilátás mezők, szántóföldek és ligetek felett. A kastély egy erdő (park) mellett áll, amelyet, mint a kertet is, száraz árok vesz körül. Az épületnek nagy festett terme van és két hosszú szárnya, amelynek szobáit izlésesen bútorozták. Különösen tetszett az a szoba, amelynek falain 30 kis vidám hollandi kép függ, s amelyben szép csillár lóg, zöldre és kékre festett kristályokkal; a divánokat és székeket zöld atlasz vonja be, amelyet színes selyemből hímzett kínai alakok és virágok tarkítanak. A kastélyt az árok fölött híd köti össze a tulsó parttal, a hídfőt pedig őrház díszíti, amelyen vázák vannak. A sánc korlátján tíz zenészt ábrázoló szobor van, a két sarkon egy-egy bástya kínai módra festett földszinti helyiségekkel; az egész egy félkört alkot, amelyet vázakkal díszített szobrok vesznek körül. A félkör közepéből fasor vezet az országútig. A hátulsó oldalon az udvart mellékszárnyak és kisebb lakóépületek szegélyezik, amelyeket korlátok és vázák díszítenek. Az udvarba a kastélyból szép kapu nyílik, amely antik stílusban készült. Ettől jobbra gótikus, tornyos épületre nyílik kilátás, amely kellemes ellentéte a korszerű épületnek.

A parkban nyugatra egy fasor nyílik, kilátással a pozsonyi várkastélyra, keletre egy másik fasor, amelynek végén régi emlékkő látható. A két fasor közt a kastély közepétől nagyon hosszú fasor vezet Somorja felé, a távolból nagyon szép látvány Somorja a pálosok kolostorával és Szent Erzsébet falu a templomával. A kastély nyugati oldalán van a díszkert és a nagy üvegház, amelyben több mint 70 narancsfa és sok más fa díszlik. Sehol másutt nem láttam olyan nagy indiai fügefákat (*Opuntia*), mint itt, szépek az ananászok is, de különösen érdekes a harmincféle tök, amely mind szép színű és sokféle alakú. A kertben baloldalt kis kávéház áll, amelyben többféle játék és nagyon szép porcellán látható. Mellette kis kerti ház hollandi stílusú kis virágkerttel. Magában a kertben gyümölcsfasorok vannak, továbbá egy terasz és egy nagy szőlőlugas.

A díszkert mellett elterülő parkban sok fasor és angol módra kanyargó utak vannak. Az egyik fasor végén obeliszk áll, rajta a következő felirat:

*Beatus ille, qui procul negotiis,
Ut prisca gens mortalium,
Paterna rura bobus exercet suis,
Solutus omni fenore.*

*Hoc erat in votis, modus agri non ita magnus,
Hortus uti et recto vicinus jugus aquae fons,
Et paullum sylvae super his foret: auctius atque
Di melius fecere, bene est, nihil amplius oro.*

Horatius.

Kiváló a parkban a remeteség is, amelyben remete ül, amint éppen egy ifjút oktat. Olyan természetes az egész, hogy belépve az ember élő alakokat vél látni maga előtt. A remeteségben a következő két felirat olvasható:

*Ma solitude à tout moment abonde
En plaisirs innocens que n'offre point le monde.
Dans un repos parfait exempt des passions
Ici tout est matiere à mes reflexions.
De ce vaste univers j'observe la structure;
Dans ses jeux infinis j'admire la nature.
Un jouet, une fleur m'occupent tout un jour
Plus agréablement que ne ferait la Cour.
En suite quand je veux m'étudier moi-même,
Je sens que je suis né pour un bonheur suprême.
Que le coeur par les sens ne goûte aucuns plaisirs
Qui puissent pleinement contenter ses désirs:
Qu'au contraire jamais mon ame n'est heureuse,
Que lorsque de mes sens elle est victorieuse;
Et qu'elle monte enfin dans sa rapide course
Jusqu'à la verité qu'elle puise à sa source.*

*Destouches**

* Ártatlan örömeikben gazdag magányom minden pillanata, amelyeket a világ nem ad meg. A szenvedélyektől mentes tökéletes nyugalomban itt szemlélődéseimhez minden anyagot nyújt. A terjedelmes mindenségnek megfigyelem szerkezetét; végtelen játékaiban csodálom a természetet. Egy játékszer, egy virág egész nap sokkal kellemesebben elfoglal, semmint az Udvar. Ha azután

*Unter diesem Dache von Moos wohnt die Freyheit, die Wahrheit,
die Zufriedenheit und die Tugend. Saget an, die ihr diese
geringe Wohnung zu verschmähen waget, welcher Pallast
kann ein so glänzendes Gefolge darbieten?****

Nem messze a remeteségtől van a hinta és egy tekejáték zsinóron függő golyóval. A kerthez csatlakozik a gazdasági udvar, amelyben sok a svájci marha és a szárnyas; egy kis épületben billiárd van. Az épület keleti oldalán egy földszinti teremből, amelyet a legújabb divat szerint, barlangszerűen festettek ki nagyon kedvesen, és benne két szökővízes medence van, a parkba és az angol kertbe jutunk, amelyben egy kerek szökőkút körül padok sorakoznak, és ettől nem messze egy szikla áll, amelyen vízesésekben hull alá a víz. Végül vadul kanyargó utakon egy gloriethoz érünk, majd *Kara Musztafa* nagyvezér síremlékéhez, aki Bécs legutóbbi ostrománál esett el. A síremléken a következő sorok olvashatók:

*Siste viator! Nam hoc monumento conspicis inamen tumulum
memoriae Karae Mustaphae, praetoris ottomani, Vienna
turpiter fugati, erectum, qui, si centum adhuc annorum
superasset, jacturam plurium provinciarum attigisset.*

Egy fasoron át az útvesztőhöz jutunk, amely gyümölcsfa-spalirokból készült s benne két kerti lak látható. A park másik oldalán van a vadas, amelyben dámszarvasok vannak. Ezzel szemben egy sziklán kis remeteség látható, közelében pedig körhinta és madárjáték, valamint egy színház, amelynek tetején nagy terasz terül el. Innen körülbelül 300 lépés hosszú fasor vezet a fácánoshoz, amelynek közepén nyolcszegletű kerti lak áll. A kerti lakból csillag módra nyolc fasor indul köröskörül, mindegyiken át egy-egy környékbeli helysége nyílik kilátás. A lak felső részében a terem falát virágokkal átfont rácszat képével festették ki, az alsó részt kagylóhéjakkal, lépcsőkkel, hegyi kristályokkal és tükörrel díszített barlanggá képezték ki, benne két vizet szöktető medencével, amelyeket oldalt levő szivattyú tart működésben.

Báró Jeszenák nagyon udvarias és vendégszerető úr, akinek örömet okoz, ha idegenek meglátogatják. Magamnak is feleségem társaságában — fejezi be a leírást

magamat vizsgálom, érzem, hogy magasabb boldogságra születtem. A szív az érzékeken keresztül semmi olyan örömet sem érez, amely vágyait teljesen kielégitené: sőt ellenkezőleg, lelkem csak akkor boldog, ha érzékeim fölött győzedelmeskedik; és csak akkor, ha gyors szárnyalásában fölemelkedik az igazságig, amelyből forrásánál merít.

** Ez alatt a mohatető alatt lakik a szabadság, az igazság, a megelégedettség és az erény. Mondjátok, akik ezt a jelentéktelen lakást megvetni merészlitek, melyik palotának van ilyen fényes személyzete?

Rotenstein — nagyon gyakran volt alkalmam nyaranta ott üdülni. Felesége is, aki szászországi előkelő nemesi családból származik, nagyon szellemes és bájos nő.”

A Jeszenák-család majorházi birtoka 1736-ban kezdett kiépülni, de kastélyát és kertjét a század 70-es éveiben újra csinosították. Ez a magyarázata, hogy már *Rotenstein* leírásában sok olyan kerti részlettel találkozunk, amelyek világosan mutatják egy új kertstílus hatását, ilyen a parkban „angol módra kanyargó” sok út, a *Kara Musztafa* síremlékéhez vezető „vadul kanyargó” utak, az „angol kert”, a sok hangulatébresztő kertrészlet az érzelmes feliratokkal. Mindez már a következő fejezetben tárgyalandó szentimentális kertstílus előfutára a maga egészében még francia stílusú majorházi kertben.

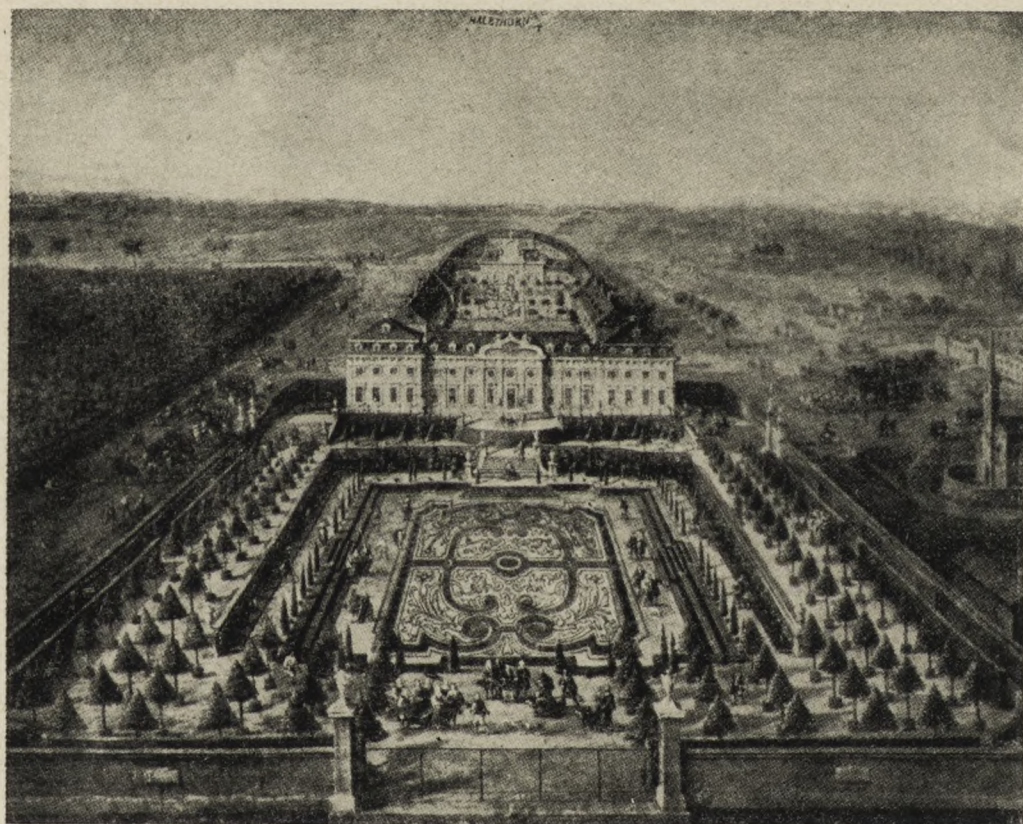
Dunántúl, amelyet még ma is a nagybirtok hazájának mondanak, szintén az a vidék nevezetes francia kertjeiről, amely Pozsony vonzási körében volt, tehát főként Moson és Sopron megye, kisebb mértékben Vas megye. A francia kertstílus Magyarországon itt termeli a legszebb alkotásokat, a kismartoni és az esterházi kertet, amelyek a maguk idejében nemcsak a Pálffyak királyfai és az Esterházyak cseklészi kertjét multák felül, hanem versenyeztek Európa legszebb francia stílusú kertjeivel.

A mosonmegyei Féltorony kastélyát a *Harrach-család* építette 1711-ben ugyanazzal a *Hildebrand Lukas*-szal, aki a ráckevei kastélyt tervezte egy évtizeddel előbb. A féltoronyi kastély a következő évtized elején *III. Károly* király feleségének tulajdona lett. Ekkor — és pedig 1724—27 közt — készült gyönyörű 160 holdas kertje, amelyet eredeti francia stílusú kiképzésében olajfestményen örökítettek meg (37. kép), a kép ma is látható az eckartsau kastélyban. A hatalmas hímzéses partert négyszögben veszik körül nyírott sövények és fasorok. A század második felében a főntebb sokszor szereplő *Mária Krisztina* főhercegnő és férje, *Albert* szász-tescheni herceg birtoka. *Rotenstein* járt itt ezekben az időkben, de csak röviden említi.

Amíg Magyarországhoz tartozott, szintén mosonmegyei község volt Köpcsény is, ahol az Esterházy-kastély vonzotta a látogatókat. *Rotenstein* itt fejezte be első nagyobb utazását, amelynek során a Felvidék városait látogatta meg, s innen tért vissza Pozsonyba. „A kastélyból, amely nagy síkságon emelkedik, gyönyörű a kilátás a hosszú, négyszeres hársfasoron át, amely ötnegyedóra hosszúságban majdnem a Dunáig ki van kövezve, a pozsonyi várkastélyra. Mikor 1770 július 25-én itt jártam, a hg *Esterházy Miklós*-t meglátogató két felséget, *Mária Terézia*-t és *II. József*-et, valamint a velük jött *Ferdinánd* főherceget, *Miksa* szász-tescheni herceget, *Lotharingiai Károly* herceget és *Sarolta* hercegnőt ünnepelték. A nagy kapun túl az egész udvar tele volt indiai növényekkel és agávékkel, és az egész magas sáncot 300 narancsfa díszítette.”

A köpcsényi hársfasorral vetekedett már ezekben az időkben a nagycenki (38. kép) is, amelynek azonban eredetét is ismerjük, s ma is egyike a legnagyobb és legszebb hársfasoroknak. Nagycenken gróf *Széchenyi Antal*, a legnagyobbnak nevezett magyar,

István, nagyapja, s *Ferenc*-nek, a Nemzeti Múzeum alapítójának apja, 1754-ben építtetett kastélyt szép kerttel és hatalmas hársfasorral. „A szép kastély és a kert a narancsházzal — írja *Rotenstein* — gróf *Széchenyi* tulajdona. A kertből egy majdnem ötnegyedórányi hosszú és 600 hárs alkotta fasor vezet egy magaslaton fekvő kis ligetig.

37. A FÉLTORONYI KASTÉLY FRANCIA KERTJE A XVIII. SZÁZADBAN.

(Egykorú festmény.)

A liget közepén kis remeteség van, ajtaja fölött a következő felirat : Ich will sie führen in die Einöde, oder in die Einsamkeit des Gemüths und Herzens. Jerem. 12. Az épület másik oldalán ezeket a szavakat olvashatjuk : Allhier hab ich meine Ruhe. A ligetben kőpadok vannak, ezeken az ember pihenhet, valóban kedves hely elmélkedésre.“ A nagycenki hársfasornak az utódok is gondját viselték, s a huszonhárom méter széles út hét méterenként ültetett öreg hársfaival — ezek száma most pontosan

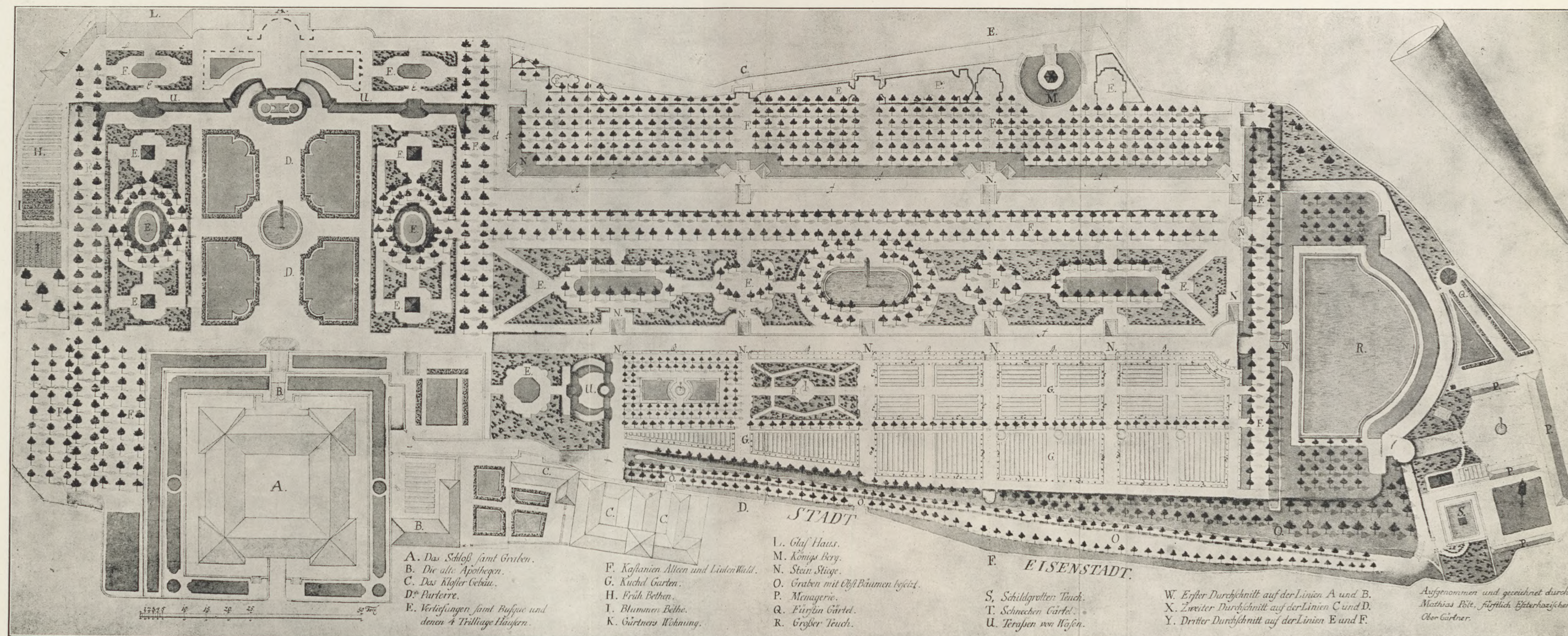
567 — gyönyörű látvány. A fák törzsének kerülete 3—4 méter. A régi remetelak azonban eltűnt, s helyet adott gróf Széchenyi István fia, gróf Széchenyi Béla és neje, gróf Erdődy Hanna síremlékének, amely a grófnő 1872-ben bekövetkezett halála után készült. A síremléket korának divatja szerint már fenyőkkel (*Thuja*, *Abies Nordmanniana*, *Picea excelsa*) ültették körül.

38. A NAGYCENKI HÁRSFASOR.

(Schneider Camillo felvétele.)

E fasorokon kívül híresek voltak a XVIII. században a sopronmegyei darufalvi narancsfák. Darufalva sem kerülte el *Rotenstein* figyelmét. „Soprontól nem messze fekszik Darufalva — írja —, a báró Meskó-család birtoka. Szép kertjét művészi szobrok, vázák, ligetek, egy műbarlang, két szökő víz sugárral, madárházak, két víz-esés és két szökőkút teszi érdekessé a megtekintésre, valamint a kedves hársfaterem egy magaslaton nyolc szoborral, nem kevésbé a narancsház, amelyben egész Magyarországon a legvastagabb és legnagyobb narancsfákat láttam.” A darufalvi narancs-

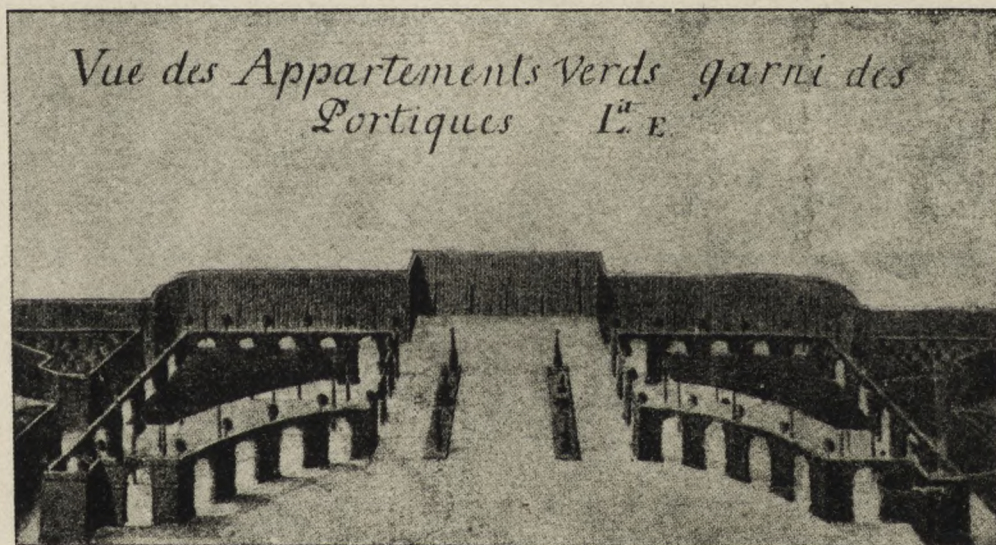
A KISMARTONI HERCEGI KASTÉLY FRANCIA STÍLUSÚ PARKJA.

(Pöle Máttyás rajza.)

fákról megemlékezik fűveskönyvében *Veszelszki Antal* is, aki körülbelül ugyanazon időben látta a fákat, mint *Rotenstein*. Azt írja róluk 1798-ban : „Sopron és Német-újhely között, Drausburkon, a gróf *Herbeville* kertjében igen szépeket láttam ennek előtte 32 esztendőkkkel.”

Ezeknél a sopronmegyei kerteknél sokkal nagyobb arányú volt a kismartoni és a süttöri Esterházy-kastély kertje. Kismarton névével már az előbbi fejezetben is találkoztunk, s említettük ebben a fejezetben is. Régi várát 1622-ben kapta az Esterházy-család, s még 1663-ban megnagyobbította és korszerűvé tette *Esterházy*

39. KILÁTÁST LEZÁRÓ SÖVÉNYFALAZAT A KISMARTONI FRANCIA PARK TERVRAJZÁN.

Pál megbízásából *Carlone Carlo Martino*. Ugyanezekben az időkben — 1641-ben — Kismarton királyi szabadvárossá lett. Bár *Carlone* már barokk elemeket vegyített a kastély építészetébe, a kastélykert parterje még egyszerű virágos táblák sora, és balra gyümölcsöskert, jobbra gazdasági kert csatlakozott hozzá. Így látjuk az 1697-ben készült metszeten. Volt azonban ezekben az időkben a kastély jobboldalán még két kert. Az egyik a kastélyhoz itt közvetlenül csatlakozó s csak a múlt század elején lebontott gyógyszerár kis gyógynövénykertje, amely a középkori kolostorok gyógynövénykertjét és a későbbi városi gyógyszerészek és orvosok gyógynövénykertjeit idézi emlékezetünkbe. A másik a gyógyszerterttől jobbra az 1776-ban leégett apáca-kolostor épületétől választotta el a kastélyt.

A XVIII. század közepén azonban a virágtáblás kert már nem felelt meg a kor ízlésének, s gyönyörű terv készült megnagyobbítására és korszerű átalakítására. Ez a terv, amely 1754-ben került kivitelre, szépségével és nagyszerűségével ma is megragadja a szemlélőt (III. tábla). Ha összevetjük a már említett metszettel, kiderül, hogy a gyümölcsös változatlanul megmaradt gyümölcsösnek, a díszkert azonban kiterjedt a régi gazdasági kert területére is, csak jobboldali legszélső része tartott meg valamit a gazdasági kert jellegéből, de így is beleilleszkedett a díszkertbe. A kastélyból lépcsőzet vezet a négytáblás, gyönyörű arabeszkekkel díszített parterre, amelynek közepén vízmedence van szökővízzel, a kastély frontjával szemben pedig vízesés és a kilátást lezáró pompás sövényfalazat (39. kép). A partert kétoldalt egy-egy, sövényfalakkal körülzárt és két-két rácsos kerti házat rejtő liget zárja le. A kert nagy jobboldali szárnyát fasor választja el a parter jobboldali ligetétől. A jobboldali szárny két részre oszlik, a terjedelmes középrész a parter és kétoldali ligetében szereplő kertészeti elemek új, három hosszanti tengely mentén sorakozó rendszere. Mint valami hatalmas zeneműben, úgy bontakoznak itt ki új és új változatokban a kastély frontja előtt szereplő alapotívumok. Ezt a középső, hosszan elnyúló kertrészt ismét fasor választja el a szélső jobboldali szárnytól, amelyben sövényfalas ligetektől jobbra terülnek el a halastavak és a teknőstó. Ki készítette ezt a pompás tervezetet, nem tudjuk.

Őriz azonban a családi levéltár egy másik, vonalaiban nagyon hasonló kerti alaprajzot is, amelyen azt olvassuk, felvette és rajzolta *Pölt Mátyás*, a herceg Esterházy-család főkertésze (IV. tábla). Kétségtelen, hogy ezen a rajzon azt látjuk, ami a gyönyörű tervezetből megvalósult. Az eltérés nem lényeges. A díszkert hármas tagolása ezen a képen is nyomban szembe ötlük, a három kertrészt, a partert, a középső szárnyat és a szélső jobboldali szárnyat vadgesztenye-fasorok választják el. A parter tábláiról hiányzik ugyan az arabeszkdísz, de ez természetesen csak a rajzoló kényelmének rovására írandó. A vízesés helyének és a kilátást lezáró sövényfalas ligetnek kiképzése egyszerűbb, de — mint *Rotenstein* leírásából látni fogjuk — még mindig díszes. A parter sövényfalas keretéhez baloldalt a kertész lakása csatlakozik az üveg-házzal, melegágyakkal, virágoskerttel, s a kastély baloldalán hársfaliget négyzete. A jobboldali középső szárny hármas tengelyrendszere annyiban egyszerűsödött, hogy a felső hossz tengely mentén hársfaliget fái sorakoznak, s itt foglal helyet a Királyhegy nevű kilátó, az alsó hossz tengely jobboldali része pedig veteményes kert tábláinak sorozata. A jobbszélső szárnyban csak egy nagy halastó van, de itt találjuk még a teknőstavat, csigakertet, a hercegné kertjét és az állatkertet.

Ha ezeket a kertképeket megelevenítjük *Rotenstein* leírásával, teljes pompájában kibontakozik előttünk a kismartoni Esterházy-kastély kertje a francia stílus korában. „A földszinti nagyteremből — írja — hídon át jutunk a kertbe, amely nagyon gyönyörű. Nagy parterjének táblái virágosak és a közepén szökőkút van, a parteren túl a kilátást gyertyánkapuk és rácsozatok zárják le. Itt sok narancsfa áll. A partertől jobbra

és balra sok gyertyánsövény áll, s a nyírt sövények közt rácsos kerti lakok vannak, ezeken túl pedig vadgesztenye-fasorok. A kertben még sok más fasor is van. A kert végén egy nagy tó terül el, amelyet szobrok díszítenek. A tavon túl van a hercegné állatkertje, szép földszinti épület díszes szobákkal, itt a legszebb tyúkok láthatók, amelyek különböző országokból származnak. Az állatkert mellett szép virágos kertecske díszlik, oldalán rácsos kerti lak.”

40. KISMARTONI KERT A HERCEGI KASTÉLY ÉS AZ APÁCAZÁRDA KÖZÖTT A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉN.

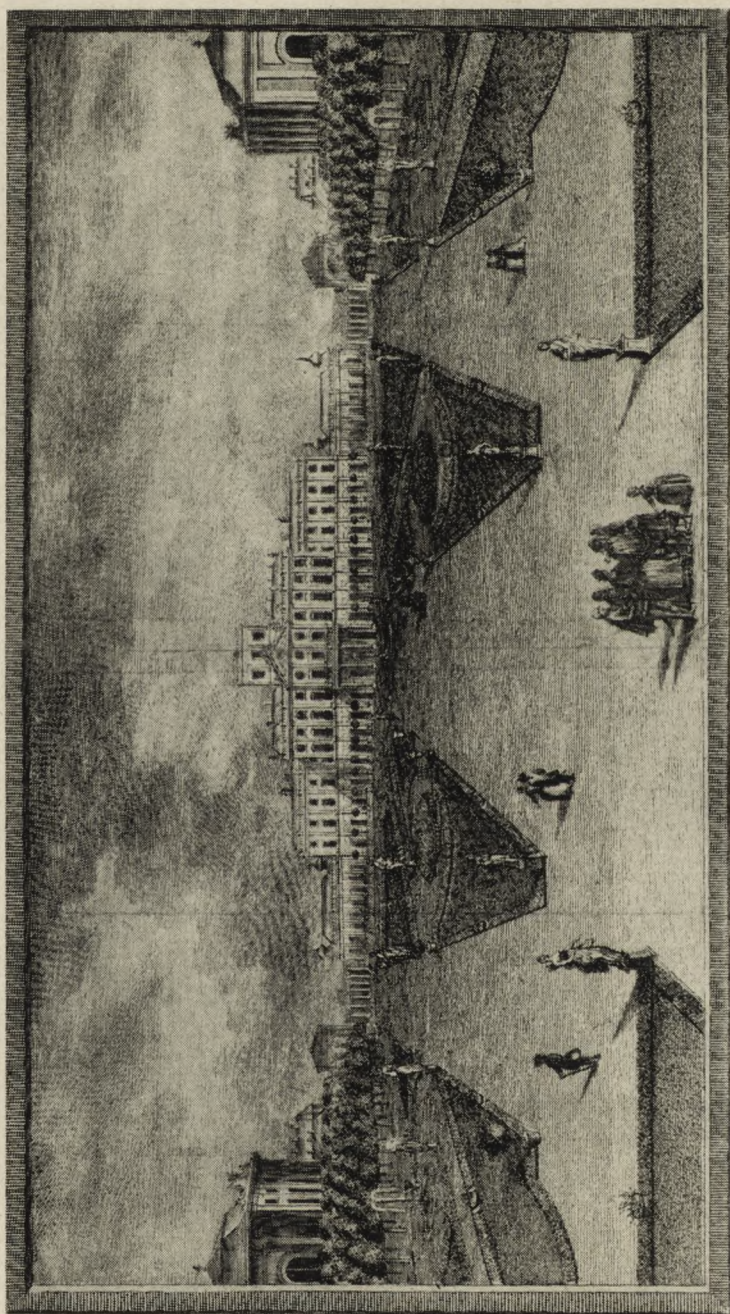
(Jovanovic Viktor munkájában.)

Végül, ha a kismartoni hercegi kastély kertjének ezt a korát még szemléletesebbé akarjuk tenni, vessünk egy pillantást arra a képre, amely az 1776-ban leégett apácakolostort ábrázolja, amely a leégés után az Esterházy-család jószágkormányzói hivatala lett, s amely mellett a képen még látható, milyen volt a kolostortól a kastélyt elválasztó kisebb kert. Szép virágtáblák sorakoznak itt két sorban, köztük pedig egy kút. A virágtáblák közepén és a kolostor fala mellett fák állnak (40. kép).

Még hatalmasabb és pompásabb volt az Esterházy-család kertje Süttör mellett, a későbbi Esterházán, amely a családról kapta nevét. Régi századokban a Fertő-tó vize sokkal nagyobb területet borított, s főként vadászok látogatták szárnyasban bővelkedő nádasait. A már említett Féltorony kastélya is tulajdonképpen vadász-kastély volt, amelytől a Fertő vize csak negyedórányi távolságra kezdődött. Esterháza eredete is hasonló. A későbbi díszes kastély helyén gróf Esterházy József Antal építtetett egyszerű vadászlakot. S ha a párhuzamot keressük Esterháza és Versailles közt, már ebben megkezdhetjük, mert Versailles története is egyszerű vadász-kastéllyal indult el. Akkor még sokkal közelebb terjedt a kastélyhoz a Fertő vize, s a kastély körül három falu feküdt, keletre Süttör, nyugatra pedig Széplak, a harmadik északra a tó felé. A vadászlakot süttöri laknak nevezték. A környék ekkor még barátságtalan és szinte lakhatatlan volt, csupa káka és nádas, rét és cserjés liget, a talaj tőzeg és ingóláp, a Hanság beláthatatlan birodalma. A falvakban is pákászok és halászok laktak. A gróf gyakran tartózkodott itt, mert szenvedélyes vadász volt, és Süttör ontotta a vadászszákmányt. A vadászlak építtetője 1721 március 24-én átvette a hercegséget, de csak 10 hétig élvezhette, mert már június 7-én meghalt. Ekkor fia, és a hercegségben utóda, Esterházy Pál Antal kapta a süttöri vadászlakot is, aki szintén nagyon gyakran látogatta, de, bár hosszú ideig volt birtokában — 1762. március 18-án halt meg — nem változtatott rajta semmit sem. Tőle öccse, Esterházy Miklós herceg örökölte a vadászlakot, amelynek története most eddig nem sejtett fejezethez ért.

Herceg Esterházy Miklós u. i. 1764-ben mint követ részt vett Frankfurtban a későbbi II. József, ekkor még főherceg, római királlyá koronázásán, s Frankfurtból ellátogatva Párizsba, megismerte Versailles, amely mindent felülmúló vágyat keltett benne, hogy hasonló szépségű székhelyet teremtsen magának. S talán éppen Versailles szerény kezdete juttatta arra az elhatározásra, hogy hazatérve a süttöri vadászlakot választotta ki erre a célra. Az új kastély felépítésével már 1766-ban annyira haladt, hogy ide költözött Kismartonból, és a helyet ettől kezdve elnevezte Esterházának. A pompás kastéllyal azonban korántsem végződött be a munka. Ugyanakkor megindult a kert telepítése is, valamint a Hanság lecsapolása, hogy új élet indulhasson a termékeny tette földeken. A 16 négyzetmérföldnyi láp megakadályozta a közlekedést, lehetetlenné tette a rendszeres mezőgazdálkodást. A herceg mérnökével, Traut Antal-lal Esterházától Pomogyig Pozsony irányában 8000 méter hosszú gátat emeltetett, s a víz elvezetésére három csatornát ásatott. Így lett Esterháza a herceg életében fényes központtá, ahol olyan ünnepeket rendeztek, amelyek minden előbbi kastélykerti mulatságot felülmultak.

Hogy a hatalmas kertet ki tervezte, nem tudjuk. 1784-ben Pozsonyban névtelenül részletes leírás jelent meg az esterházi kastélyról és kertről nyolc képpel, amelyeket a jelzések szerint Jakoby rajzolt. A második metszeten, amely a kastély

41. AZ ESTERHÁZI FRANCIA STÍLUSÚ KASTÉLYKERT NAGY PARTERJE.

(Jacoby rajza.)

és a parter alaprajzát tünteti fel, ez olvasható: Jacoby del. et aedif., vagyis magyarul: *Jakoby* rajzolta és építette (V. tábla). Nincs az egész országban még egy kastély, amelynek olyan szorosan összefüggne, összeilleszkedne az építészeti és kertészeti része, mint éppen az esterházi. Itt a kert valóban a lakás folytatása, mint ez a francia kertstílusnak szintén egyik fontos elve. És nincs az országban még egy olyan francia kert sem, amely annyira építészeti jellegű lenne, mint az esterházi.

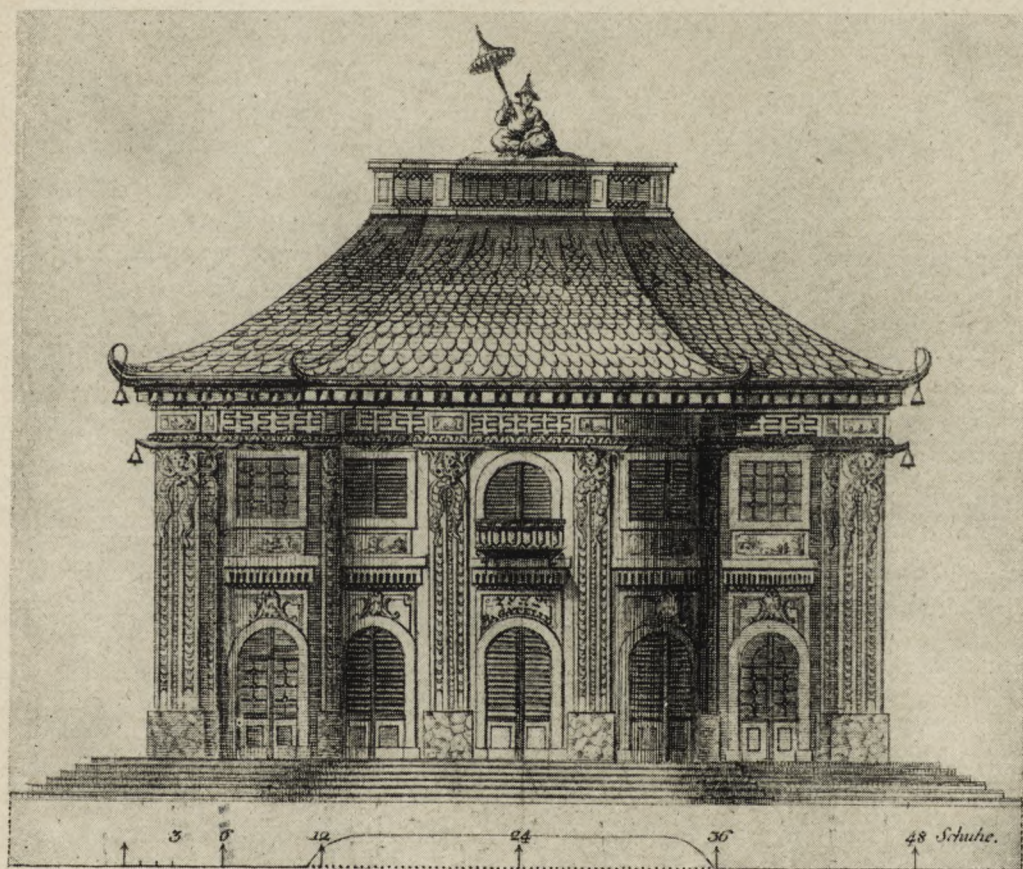
A kert erős építészeti jellegét egész rendszere elárulja. Csak egyetlen pillantást kell vetnünk az alaprajzra, nyomban feltűnik az az öt fővonal — az öt fő fasor — amelyek közül a középső a kastély tengelyének egyenes folytatása, kettő a parterből indulva hegyes szögben fut szét, más kettő pedig a középső főtengellyel párhuzamosan fut kétoldalt, s elválasztja a hosszúkás téglalakú, félkörben végződő belső kertet a vadaskertnek használt külső kerttől. A kastély balszárnyának kiugrása a téli kert, vele szemben a jobb szárny kiugrása a képtár, mindkettő előtt a kastély két oldalán állanak nyáron a narancsfák (VI. tábla). A belső kert öt részre oszlik, az első a parter (41. kép) jobboldalt az operaházzal, baloldalt a marionett-színházzal és a narancsházzal, a másodikban van a vízesés, a naptemplom és a Diana-templom, a harmadikban a kínai ház (42. kép) és a remeteség, a negyedikben a játszóterek, végül az ötödikben, a félkörös részben a Fortuna- és a Vénusz-templom. Elképzelni sem lehet kellemesebb látványt, mintha az ember megérkezve a soproni országúton a déli kapuhoz, amely a külső kertbe a fő fasor végén nyílt, a fasoron át egyenes irányban közeledett a kastélyhoz, és sorra nyíltak meg előtte a kert egyes részeinek szépségei. Viszont valóban fejedelmi látvány volt, amint az ember a parterről a három, hegyes szögben szétfutó fasoron át végigtekintett a kerten.

De most már szólaljon meg a kortárs, és mondja el, mennyi mindenféle szépséget látott a pompás kertben. „A kastély két oldalán — írja *Rotenstein* — egy-egy kis kert van virágos táblákkal, mindkettőt kőkorlátok veszik körül, amelyeken 6—6 kis gyermekcsoport áll lámpákkal és 8—8 váza; mindkét kis parterben 8—8 zöldre festett virágkosár és 48—48 szép narancsfa, a kastély körül is áll 68 narancsfa, összesen tehát 164 csupa válogatott szépségű narancsfa.

A nagy parter (amelyet főntebb a belső kert első részének neveztünk) 20 vázája homokkőből készült, de márványszerűleg fehérre van festve, ezeken kívül még 32 szobor, 5 szökőkút, 4 nagy és 72 kisebb virágkosár díszíti. A nagy partert a legszebb virágokkal rakják ki, minden hónapban másokkal. A nagy vázás parter végén félköralakú térség nyílik, amelyen 34 kerekre nyírt hársfa áll, és 6 nagy szobor, ezek talapzata szikladarab és sövényfal előtt állanak.

A parkot három igen hosszú fasor szeli végig, amelyeket körülbelül 60 szobor díszít. A nagy középső fasornak bal- és jobboldalt 12 rácsos kapuja van, mindegyik igen hosszú, angol módra kanyargó fasorba vezet. A parkban a szökőkutakat tápláló nagy víztorony is van.

Ha a nagy parterből a jobbra nyíló fasoron elindulunk, először egy szabad térre jutunk, amelyből nyolc faszor fut szét, ezt a teret nyolc törpeszobor díszíti, közepén pedig a naptemplom áll. Négy lépcsőn lépünk be. Belseje táblásan van burkolva és teljesen aranyozott. Az öt táblán természetesen festett virágfüzérek

42. A KÍNAI HÁZ AZ ESTERHÁZI KASTÉLYKERTBEN.

(Jacoby rajza.)

képei láthatók aranyozott alapon. Öt trumeaux is van itt, mindegyik alatt egy-egy asztalka áll fehér karrarai márványból, gazdagon aranyozva. Az első asztalon két japán porcellánalak, két porcellán madár, egy nagy japán pagoda; a másodikon négy majom és egy madár; a harmadikon két barna porcellánpalack, világos kék virágokkal és egy mókus; a negyediken kínai alakok; az ötödiken egy porcellán hajó. A kandalló

barna márványból készült, rajta gazdagon aranyozott és a napot ábrázoló bronzóra, az óra mellett két nagy kínai porcellánalak. A mennyezet fehér, rajta a Nap aranyozott képe; a padló diófával van kirakva. A templom közepén nagy achátból és csiszolt lávából készült asztal áll, amelynek lapját mózesi módra rakták ki, s körülötte nyolc karosszék aranyozva és zöld atlasszal bevonva, meg egy díván.

Innen egy fason át a Márkus-térre jutunk, ahol multságok alkalmával a tűzijátékokat sütik el.

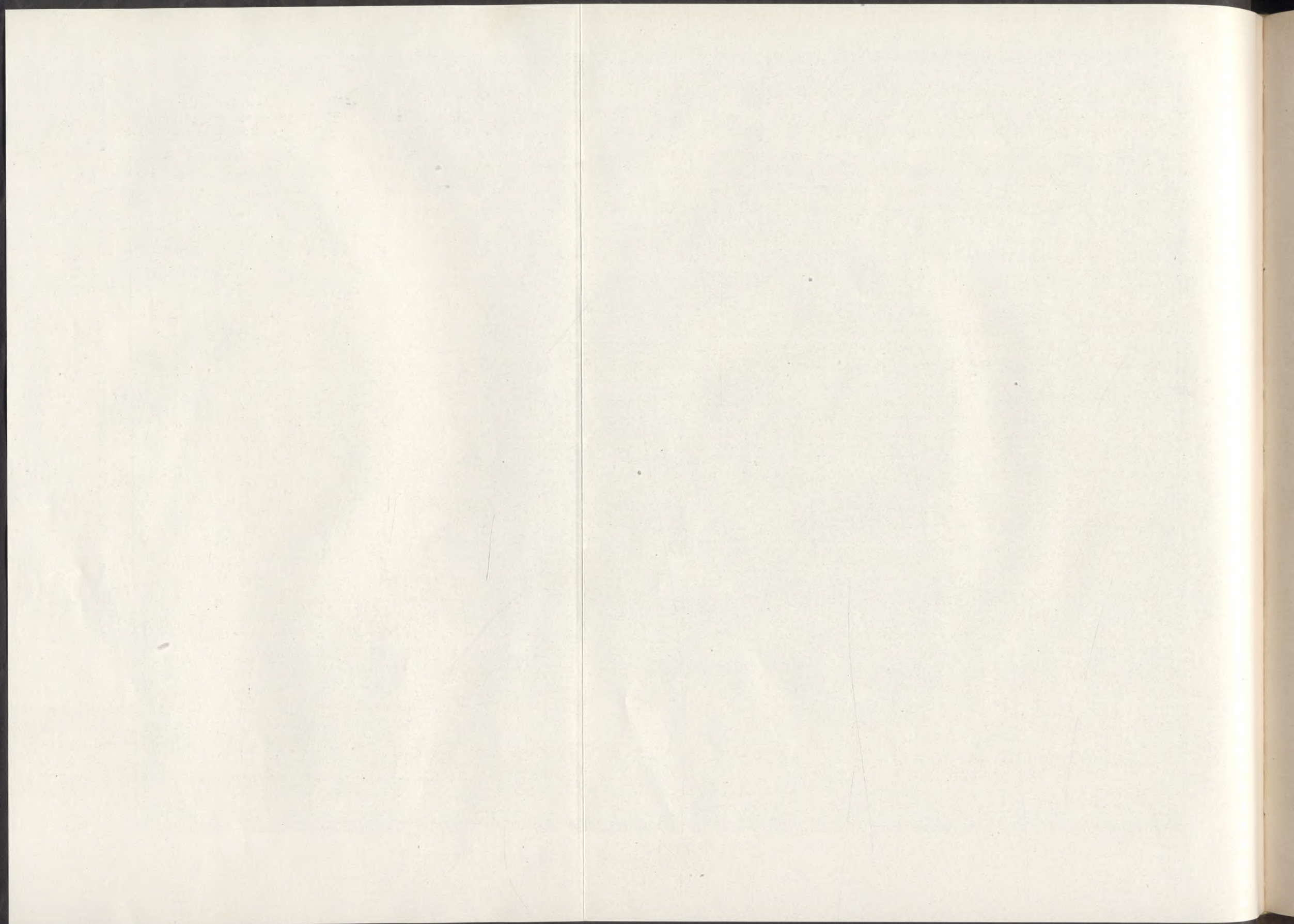
Ettől a tértől jobbra van a remeteség. Ez egy liget, tövisekből mesterségesen készült sövénnyel körítve. Kívülről látható *Krisztus* a kereszten, egyik oldalán *Mária*, a másikon *János* evangelista. Az ajtajában egy koldus áll teljes életnagyságban, s annyira élethű, hogy a látogató élő embert vél látni maga előtt. A szobor kalapot tart a belépő elé, mintha alamizsnát várna. A remeteség épülete körül festett, életnagyságú faszobor-alakok állanak: egy remete imádkozik egy könyvből, egy asszony ül és olvas egy könyvben. Az épületben egy kis oltáron fehér porcellánfeszület áll, mellette két gyertyatartó petrifikált fából. Az épület mellett kis kert van. Ettől húsz lépésre szalmával fedett faépülethez érünk, amelynek kis tornyában egy harangocska lóg. Az épület belseje barlangszerűleg van kifestve és egy zenélő óra van benne, körülötte pedig kis virágos kert terül el. A remeteségből egy angol módra kanyargó faszor vezet vissza a naptemplomhoz. Ezen a környéken a ligetben elszórva körülbelül 10 természetesen festett faszobor áll, köztük az egyik a herceget ábrázolja angol ruhában és lovaglópálcával, mások embereit, tisztjeit és iparosokat is, egyesek esznek, mások isznak különféle helyzetben, ami a magányos helyen multságos látvány.

Innen hosszú úton nagy kerek térre jutunk, amelynek közepén szökőkút áll és csupa rácskerítés fogja körül, amelyen természetes színben festett virágképekkel díszített vázák vannak. Multságokon ezt a teret 20.000 lámpával világítják ki. Odébb egy körhintához érünk, majd két hintához.

A nagy parterből balra nyíló fason elindulva a Diána-templomhoz jutunk. Ez nagy térségen áll, amelyből nyolc faszor fut szét, s épüget nyolc törpeszobor van a szélén, mint a naptemplom terén, amellyel pontosan szemben van. A templom belsejét zöldre fényezték és gazdagon aranyozták, szintén öt trumeaux van benne, a mennyezetet *Diána* istennő történetének képével festették ki, a kandalló bőrszínű fehér foltokkal, rajta három porcellán állatalak és egy óra. A templomban három fehér kararai márványból készült asztal van, az egyikén két ökör áll, az ökrökön kínaiak ülnek, a másikon két hatyú, a harmadikon indiai madarak, mindezek természetesen porcellán-alakok. A díván és a székek aranyozottak, bevonatuk zöld.

Innen nagy térségre jutunk, amelyen szökőkút áll, vize virágbokrétaból szökik fel.

A középső nagy fason át a park (v. i. a belső kert) végén két épülethez jutunk, a Fortuna-templomhoz és a Vénusz-templomhoz, az egyik jobbra a másik balra van az úttól. Mindkettő hosszúkás négyszegletű térségen áll, amelyet 38 zöld rácsos

kapu vesz körül, rajtuk festett virágokkal díszített vázák. E kapuk között két rácsos fülke van, bennük padok a pihenésre. A tér csak egy nagy zöld rácsos kapun át érhető el, amelyen szintén virágos vázák állanak, jobbra és balra pedig rácsos fülkékben két nagy szobor. A térséget parternek képezték ki, virágok díszítik sárgára festett kosarakban, s a táblákat különböző színű homokkal hintették ki. A Fortuna-templomnak négy ablaka és egy ajtaja van, az épület korlátján Fortuna istenasszony szobra áll és hat váza. Belsejét kínai módra festették ki falusi jelenetekkel. Egy pompás óra is van benne. Az épület mögött drótrácsból készült madárház áll. A Vénusz-templom korlátján Vénusz istennő áll és hat váza, belsejében a falat istenjelenetekkel festették ki, kívül nagy rácsos kapuja van, két szoborral.

A kert többi részén fasorok és gyümölcsfák vannak; a fasorokat angol módra zöld vázák díszítik, és csak oldalt vannak homokkal hintve. A sövényfalak hat öl magasak, valóban pompás látványt nyújtanak.

A park (v. i. a belső kert) végén túl van az állatkert, amelynek egyik része tele van szarvasokkal és őzekkel, a másik vaddisznókkal, itt egy négykerekű kocsi áll, rajta egy szobával és fülkével, amelyen az egész állatkertben körül lehet kocsizni.

Esterházán öt mulatságon vettem részt. Három különösen gyönyörű volt, az egyiket a francia követ, *Rohan-Guémené* herceg, a másikat *Mária Terézia*, *Miksa* főherceg, *Mária* és *Erzsébet* főhercegnő, a harmadikat *Ferdinánd* főherceg és felesége tiszteletére rendezték.

Rotenstein ezután részletesebben leírja azt a mulatságot, amelyet *Rohan* herceg tiszteletére rendeztek Esterházán, amikor 1772-ben oda ellátogatott és ott volt Szent Jakab havának 12-től 16-ig. Mi azonban itt nem követjük tovább alapos szerzőnket, hanem a magyar szépirodalom felé fordulunk. Ezen a mulatságon jelen volt u. i. *Besenyi György* gárdahadnagy is, és amit látott, annyira elbűvölte, hogy versben énekelte meg s költeményét még azon évben kinyomatta „Az esterházi vigasságok” címmel. Mindjárt az első napon este tűzijátékkal gyönyörködtették a vendégeket. A vacsora után:

*Kijőnek rakással egy nagy folyósóra :
Szép kert mosolyodik a kinyílt ajtóra.
Egy kis lapáj térség feküdt a szem előtt,
Mely salétromtűzzel mesterségesen tölt.
Egy ágyú bődül el, melynek lármájára
Villámlás szökdös fel a kert lapájjára.
Égő szárnyak mentek a nagy fellegekre,
Bámulással néztek a tüzes egekre.
Egyik tűz másikat szaladásba marta,
Sok futó láng egymást ölelésre várta.*

*Ezerszer kezdődött a csattogó zúgás,
Villámlások között lett minden változás,
Tapsolás, kiáltás űzte a lángokat,
Ölelték, rángatták sok nézők magokat.*

Másnap és 16-án reggel vadászattal szórakozott a vendégsereg. Ez a kerti vadászat hasonlatos volt a napjainkban is divatos hajtóvadászathoz, ahol seregestől lövik a vadakat. Mikor 13-án felkeltek:

*Vadászatra indul az egész társaság,
Különös örömet formált e mulatság.
Az erdők közt levő csendes árnyékokba
Jártak a dām vadak legelve magokba.
Rájok tört Diána pusztító serege,
Megzendült az erdő, füstölt Fébus ege,
Kacagás, kiáltás szaladt sok fák között,
Kiki amint tetszett, aként lövöldözött.
A futó vadacskák vérekbe hullottak,
Hol felfelé szöktek, hol hasra lapultak,
Lárma, nyargalódzás, puskázás hallatott,
Aki itt lehetett, kedvvel mulathatott.*

Az esterházi vigasságok utolsó napján, 16-án ismét reggeli vadászattal mulatott Rohan herceg és kísérete.

*A mulató sereg reggel vadászatot
Kezdett el, hol sok szép vadakat hullatott.
Tüzelt acél, kova, a puskák ropogtak,
Ólombogaraik itt ott széllyel dongtak.
Élőfákat szöktek által a szarvasok,
Ugy tűntek, hátakra hajigálván szarvok,
Sok felugrásában lövetik keresztül,
S a fáknak tövére zuhanással ledül.
A reggel eképen múlik vérengözve,
Délre kiki haza fordul nevetkezve.
Asztalhoz ülnek le, beszélnek dolgokat,
Dicsérik, gyalázzák tett puskázásokat.
Étel után mindjárt muzsika hallatik,
Mellyel a szív felkel s szárnyon ragadtatik.*

*Ennek vége lévén, egy szép tóhoz mennek,
 Hol récét s ludakat ezerekként lelnek.
 A puskaropogás ezekre megszólal,
 Srétzápora széllyel a víznek színén fal.
 Betöltött minden részt a szörnyű gágogás,
 Zúgatta az erdőt sok lármás hápogás.
 A madarak széllyel egymásra hullottak,
 Szárnyokat tördelvén, gyalog úgy maradtak.
 A víz feje színe vérrel keveredett,
 Hová sok lúd s réce halva telepedett.*

Természetesen szelídebb fejezetei is voltak az esterházi vigasságoknak, „tragédiát” néztek meg a „játékpiacon”, v. i. a színházban, zenét hallgattak, a nagy mester, *Haydn Josef* szerzette és vezette mindezt. Sőt 14-én:

*délelőtt csak sétálást tettek,
 Hogy magok szellőzzék, a kertbe kimentek.
 Mesterség alkotta egybe itt a fákat,
 Melyek rendre szépen ölelték magokat,
 Sűrű gallyaik közt hosszi utak nyúltak,
 Hol a csendességek lappangva bujkáltak.*

Nagy szerepet játszik Esterháza még e század 80-as és 90-es éveinek helyrajzi leírásaiban is, így *Korabinsky* és *Vályi* földrajzi lexikonában. *Korabinsky* leírásában értékesek a méretek, *Vályi* *Korabinsky*-t követi. Egész Esterházának kerülete 6000 és néhány száz ölnyi, a három széttartó nagy fasor egyenkint 1000 és néhány száz ölnyi. A nagy parter hossza 200 öl. A naptemplom és Diána-temploma 250 ölnyire van a kastélytól, Fortuna és Vénusz temploma pedig 800 ölnyire. A következő században már csak mint emlék él a hajdan nagyszerű kert, s az egész mult századon át elhanyagoltan tengődik.

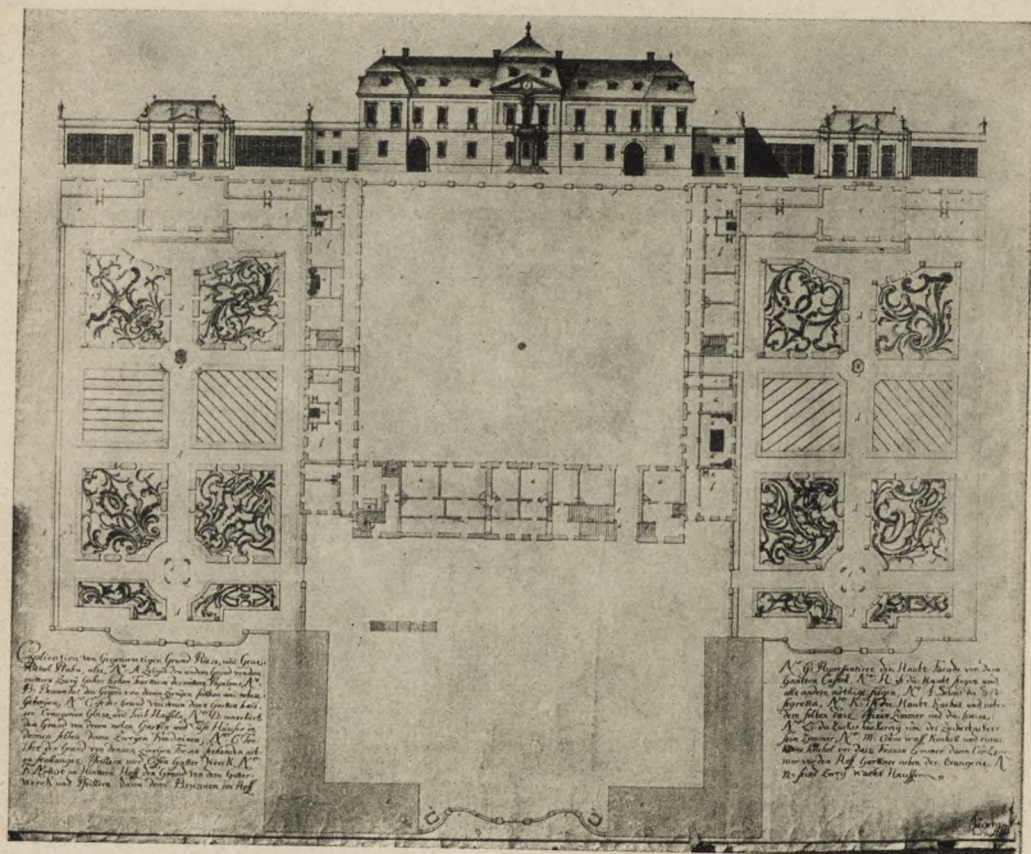
Esterháza a magyarországi kertművészet egyik legkiválóbb alkotása, amely épúgy kimagaslik korának magyar kertjei közül, mint a várkertek közt a visegrádi királyi, a virágtáblás kertek közt a pozsonyi érsekkert. S miként azok sem egyszerű másolatai valamely külföldi kertnek, hanem csak a korszerű stílus magyarországi megnyilatkozásai, azonképen az esterházi kastély kertje sem. Magyar Versaillesnak nevezték, s erre, mint elmondottuk, már keletkezése megadta az alapot. De csak annyiban jogos ez a név, amennyiben minden nagyobb francia stílusú kertet a versaillesi kerthez lehet hasonlítani. Egyébként azonban különleges, egyéni alkotás amely a stílus kötelező szabványain belül eredetinek mondható. Versaillesnak és

általában a franciaországi kerteknek jellemző eleme a csatornaszerűleg kiképzett tó, lehetőleg a parter területén vagy legalább mögötte. A versaillesi csatornató kifejezetten keresztalakú, hosszanti része pontosan a kastély és a parter főtengelyének folytatása. A magyarországi francia stílusú kertekben ezeket a csatornatavakat hiába keressük. A bécsi francia stílusú kertekben is hiányzanak, s e hiányt a kertművészet története azzal indokolja, hogy Ausztriában még a XVIII. században is lényeges volt az olasz hatás a művészet minden ágában. Olasz hatás nyilvánul meg abban is, hogy a csatornató helyén többnyire vízesést találunk, ha nem is olyan nagyarányúakat, mint Itáliában. Érdekes az eszterházi kert öt nagy fasorának különleges rendszere is. Három fasor hegyes szögben fut szét a nagy parterből, kettő azonban, mint láttuk, párhuzamosan halad a főfasorral, s a belső kertet határolja. Nagyon fontos, hogy Versailles évről-évre fejlődött, alakult, s XIV. Lajos fiatalságát, férfikorát és öregségét új és új részletekkel örökítette meg. Ezzel szemben Esterháza egységes tervezet, amely, amint megvalósult, nyomban változhatatlanná lett. S végül ne felejtjük, hogy Esterházát majdnem egy század választja el Versaillestól, ez magyarázza, hogy — miként Majorházán — a kisebb utak „angol módra” kanyarognak, s egy faszobor a herceget angol ruhában ábrázolja. Versaillesben lehetetlen lett volna valamit angol módra alkotni.

S most nézzünk szét az ország középső részében épült kastélyok kertjei közt. Sajnos, nagyon keveset ismerünk. *Savoyai Jenő* ráckevei kastélyának kertjéről semmit sem tudunk, egyesek, mint a budai Zichy-kastély kertje, a sziráki Róth-család kertje, csak alaprajzban maradtak ránk, másokról, mint pl. a gödöllői Grassalkovich-kastély — később királyi kastély — kertjéről, a budai Niczky-kertről csak rövid leírás maradt, a gödöllőről a már sokszor idézett *Rotenstein* első útinaplójában.

Buda a visszafoglalás után már a XVIII. század első tizedeiben elindult az újjáépítés útján, de csak a század közepén kezdett erősödni ez a mozgalom. A század első felében megindult ugyan a királyi vár új felépítése, de III. Károly korának palotája befejezetlenül maradt, s nyomtalanul eltűnt a gr. Grassalkovich Antal által 1748-ban kezdeményezett, Mária Terézia-kori palota épülettömbjében, amelynek munkáit 1749 május 13-án, a királynő születésnapján, kezdték meg. A királyi kastély munkái azonban sokáig elhúzódtak, s kerti tervekről semmit sem hallunk, a régi királyi várkertnek emléke nem hatott serkentőleg. A nagyúri kastélyok építkezésének megindultával azonban nem maradhatott el a kertművészet kibontakozása sem. Gr. Zichy Miklós 1746—57-ben építtette dunaparti kastélyát Óbudán, s a tervező Jäger J. H. gyönyörű hímzéses partert rajzolt a ránk maradt tervezetbe (43. kép), amelyet a maga idejében bizonyára meg is valósítottak. Ezen és a narancsházon kívül a kis területen nagyobb parkról természetesen szó sem lehetett. Nagyobb arányú volt a Niczky-, most Horváth-kert. Eredetét nem ismerjük, de valószínű, hogy a régi budai képeken szereplő, s már említett domonkosrendi kert helyén települt. A XVIII.

század második felében valamelyik gróf Niczky — talán éppen gróf Niczky Károly országbíró — építtette, akitől a Horváth-család birtokába jutott. Már Vályi András említi a XVIII. század végén, de leírása csak 1822-ből maradt ránk, amikor már angol kert is volt benne. „A Krisztina-város legszebb dísz — olvassuk Schams

43. GR. ZICHY MIKLÓS ÓBUDAI KASTÉLYA ÉS FRANCIA STILUSÚ KERTJE.

(Jäger I. H. tervrajza.)

Ferenc Budáról írt munkájában — a Horváth-, valamikor Niczky-kert. A felső végén álló épület nem nagy és nem fényes, de bájos és vonzó. Kőlépcsőkön leszállva, narancs- és citromfák közt barátságos virágtáblák mellett sétál az ember az árnyékos fasorokhoz, amelyek a francia stílusú kert két oldalán húzódnak és a telek nagy részét keresztülszelik. Szelíd, kedves változatosságban sorakozik egyik kertrész a másik után, egyik bájosabb és meglepőbb, mint a másik. A kertet két oldalán kifalazott

csatorna osztja két részre, amely csordogáló, másutt azonban rohanó vizével kitűnően illik környezetéhez. Hosszú ösvény vezet a kert végén az angol részhez.” A Niczky-Horváth-kertből semmi sem maradt. *Horváth Zsigmond* udvari tanácsos örökösei 1859-ben az egészet eladták Buda városának, amely csakhamar u. n. angol kertté alakíttatta át az egészet.

44. SÖVÉNYFALAZAT A JÁSZÓI KOLOSTOR FRANCIA STÍLUSÚ KERTJÉBEN.

(A Műgyetem tervezési tanszékének fényképgyűjteményében.)

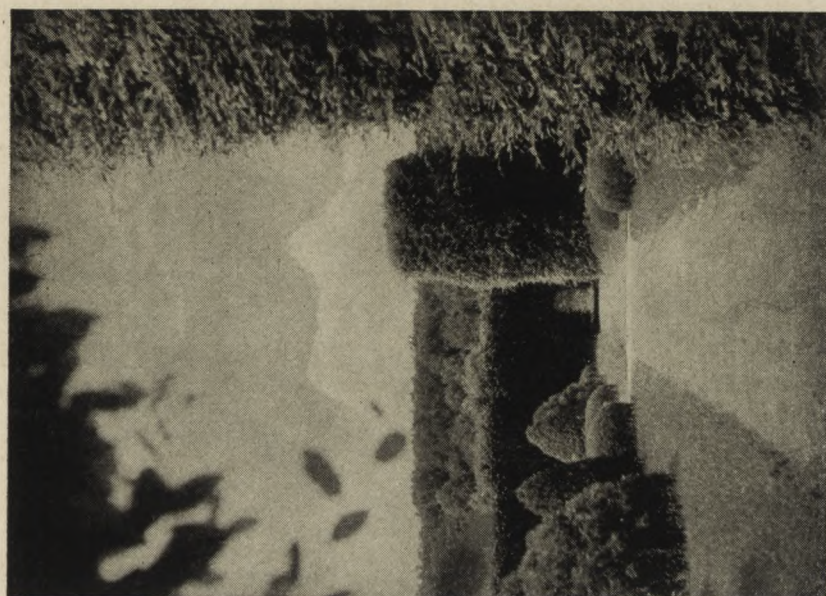
Nagyon nevezetes a magyar kertművészet története tekintetében a Felvidék három kertje, a jászói premontrei rendház, az illésfalvi és hotkóci kert. A jászói premontrei rendház kertjének eredetéről semmit sem tudunk, de kétségtelen, hogy századok folyamán követte a kertstílus változásait, míg végül a XVIII. században francia stílusú kertté képezték ki. Így látta felvidéki útján *Rotenstein*, aki röviden ismerteti. „A rendfőnök nyári termében a két márványkandalló fölött látjuk *II. Béla*

45.

RÉSZLETEK A JÁSZÓI KOLOSTOR FRANCIA STÍLUSÚ KERTJÉBŐL.

(A Műegyetem tervezési tanszékének fényképgyűjteményében).

46.

RÉSZLETEK A JÁSZÓI KOLOSTOR FRANCIA STÍLUSÚ KERTJÉBŐL.

(A Műegyetem tervezési tanszékének fényképgyűjteményében).

és *Kálmán* király, a kolostor két alapítójának életnagyságú képét, mindkettőt magyar viseletben. A teremből gyönyörű kilátás nyílik a vadaskertre, amely hegyoldalon fekszik és tele van vadakkal és kerti lakokkal. A másik oldalon van a pompás virágos kert, amelyben sok narancsfa látható. Két napig időztem itt és felejthetetlen ellátásban volt részem.“ A jászói rendház francia kertje — csodálatos módon — elkerülte az angol parkstílus korának hatásait, napjainkban is él ott a magyar franciastílusú kertművészet korának szelleme. Hatalmas sövényfalak, szépen nyírt cserjék mutatják

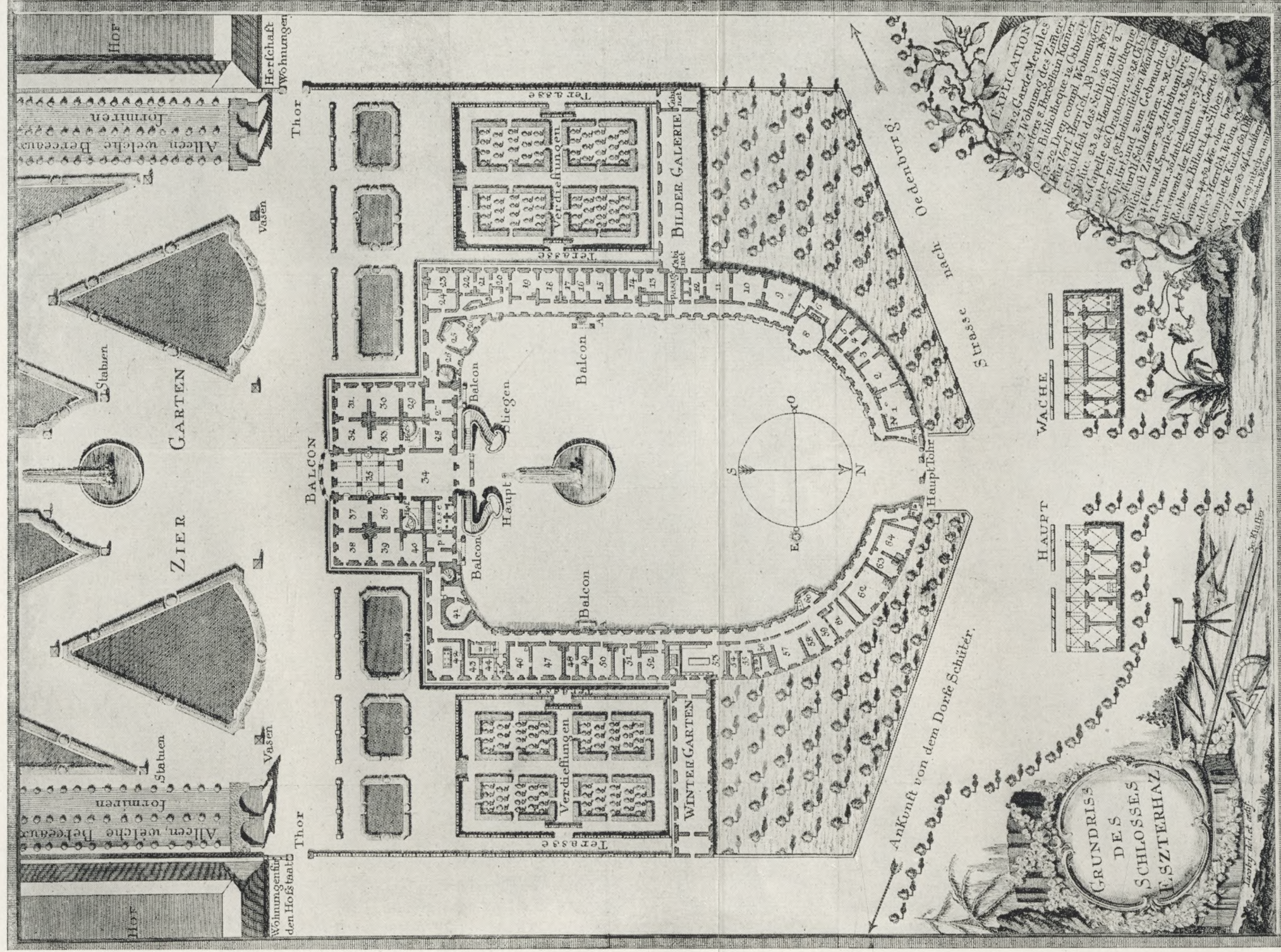

47. NYÍRT FÁK A JÁSZÓI KOLOSTOR FRANCIA STÍLUSÚ KERTJÉBEN.

(A Műegyetem tervezési tanszékének fényképgyűjteményében.)

milyen volt a magyar kertek világa a XVIII. században (44., 45., 46. és 47. kép). Sajnos, *Rotenstein* leírása olyan rövid, hogy nem állapítható meg, vajjon milyen mértékű a ragaszkodás a régi francia stílusú kertalkotásokhoz, de így is megbecsülhetetlen a jászói kert értéke, mert az egyetlen, amely ránk maradt a magyarországi francia kertek közül. Megérdemelné, hogy a Műemlékek Országos Bizottsága anyagilag támogassa a rendet a kert fenntartásában.

A felvidéki kertek közül ebben a korban kétségtelenül az illésfalvai Sanssouci és Hotkóc (Szepesújvár) kertje a legnevezetesebb. Mindkettő az ősi Csáky-családé. *Gr. Csáky István* (1603—1662) szerezte meg 1636-ban Szepesvárárt és 123 helységet, köztük Illésfalvát és Hotkócot. Hotkócon maga a gróf építkezett, Illésfalván pedig

AZ ESTERHÁZI-KASTÉLY NAGY ÉS KIS PARTERJE ÉS TÉLIKERTJE 1784-BEN.

(*Jacoby rajza.*)

harmadik felesége, *Mindszenti Krisztina*, aki *Fekete Lőrinc*től vette át a birtokot. A főispánságot és a birtokokat a második fiú, *gróf Csáky István* (1635—1699) örökölte, akinek sok gyermeke született, közülük *gróf Csáky Tamás*nak jutott *Illésfalva*, s ettől kezdve *Illésfalva* és *Hotkóc* sorsa elvált egymástól.

Gróf Csáky Tamás fia, *gróf Csáky István* (1741—1810) *gróf Erdődy Juliá*-t vette feleségül s bécsi évei után visszavonulva *Illésfalvára*, ott a kastély mellett a fenyvesben pompás kertet építtetett, amelyben különösen felesége tartózkodott nagy örömmel. A kertet *Sanssoucinak* nevezték. Eleinte valóban gond nélkül élt itt a grófi pár, nagy

48. SANS-SOUCI, GR. CSÁKY ISTVÁN ILLÉSFALVI KERTJE.

A fenyves, B kastély, C vendéglakások, D kápolna, E alkalmazottak lakásai, F hollandi ház, G lovarda, H vendéglő, I zegzúgos út a játéktérhez, K körhinta, L versenyjáték, M céldobó, N szerencsejáték, O galambjáték, P nézőtér, Q remeteség, R *Daphne*-völgy, S fürdő, T madárház, M *Parnasszus*, V labdajáték.

(Pajdussák munkájában.)

ünnepségeket, multságokat rendezve, amelyek országszerte híressé tették *Sanssoucit*. Később azonban megrendült a gróf anyagi helyzete, végül a házaspár is elhidegült egymástól, a gróf 1803-ban tartásdíjat adott feleségének, s hogy a pazarlásnak véget vessen, *Sanssoucit* leromboltatta.

A regényes romokon kívül a szép kert emlékét verses leírás és egy alaprajz (48. kép) őrzi, történetét pedig *Pajdussák Mátyás* írta meg. A verses leírás a család ismerősenek, *gróf Sztáray Mihálynak* alkotása francia nyelven, magyarra *gróf Csáky István* fordította, s 1776-ban *Új Sans-Soucinak*, avagy gond nélkül való helynek rövid leírása címmel adta ki nyomtatásban. Sajnos, a 14 számozatlan lapból álló füzet ma már egyetlen példányban sem ismeretes. Csakhamar lefordította azonban latinra, és pedig szín-

tén versekben, *Demkó János* szepesi püspökmegyei növendékpap, ez a fordítás 1777-ben Lőcsén jelent meg, s ebből és a *Pajdussák* által közölt alaprajzból jól ismerjük a kertet.

A belső kertet övező fenyőparkot szép egyenes fasorok szelték át, ezek vezettek a kerti kastélyhoz, amelyet hosszúkás négyszögben szintén fasorok fogtak körül. A kerti kastélyon kívül még több épület is volt a kertben, a hollandi ház, a vendégház, a vendéglő, a kápolna (49. kép) s az alkalmazottak lakóépületei. A kastélytól kanyargó utak vezettek a játéktérre, ahol körhinta, hinta, galamblovászet és más hasonló játék szórakoztatta a kert tulajdonosát és látogatóit. A verses leírás részletesen ismerteti a játszóteret, s ebből látjuk, hogy a francia kertek játszóterei egyrészt utódai voltak a várkertek pályáinak, másrészt elődei a következő századok vurstlijainak. Érdekes, hogyan küzd meg a latin fordító a körhinta leírásában a nyelvi nehézségekkel. Nem hiszem, hogy ilyesminek lenne párja nálunk az irodalomban, ide iktatom tehát e néhány latin sort, amely azt is bizonyítja, hogy Sanssouci leírása milyen eleven.

Nunc equitare placet. Vicina stat ardua moles,
In medio rota, ubi gemini visuntur olores,
Sonipedesque duo. Vir equo audax, faemina cygno
insidet. Ergo agitant illos, versantque per orbem.

Hogy valóban így volt-e mindez, hogy valóban a paripára ült a „merész férfi“ és a hattyúra a „nő“, s úgy keringtek a körhintán, más kérdés. Bizonyára már akkor is sokszor változott a helyzet.

A kert szélén volt a remeteség, a Daphne-völgy, a fürdő és a Parnasszus, mindannyi különleges, a helyi viszonyokhoz illő kerti részlet. A remeteségben vendégeknyv volt, amelybe a látogatónak írnia kellett valamit a magányról. A Daphne-völgy tulajdonképpen hűtőzővé alakított völgy volt, amely a nevét az árnyat adó lombok közt rejtőző Daphne-szoborról kapta. A völgy vizében pisztrángok úszkáltak. A Parnasszus a vurtslik hullámvasutának volt előfutára, kocsija a magasból a mélybe futott, a leírás ezt „olimpiai játéknak“ (ludus olympicus) nevezi. *Apollo* szentélyében állott a Pegazus szobra és más szobrok.

Illésfalva a mult század második felében élte fénykorát, Hotkóc valamivel később, *Kazinczy* idejében. A kastély francia stílusú kertjéről csak annyi maradt ránk, amennyit *Kazinczy* leírásában olvashatunk, „a régi, teraszokra rakott kert, a maga eleven falaival s nyirbált lógesztenyéivel nagy részben még most is megvagyon.“

Később a francia stílusú kertet átalakították, s a mult század elején már új állapotában látogatta meg *Kazinczy Ferenc*, aki a hotkóci kert leírása kapcsán fejtette ki elveit az angol kertstílusról. Leírásával és fejtegetéseivel annak helyén foglalkozunk a következő fejezetekben, itt csak Hotkóc helyzetének jellemzését idézzük. *Kazinczy*

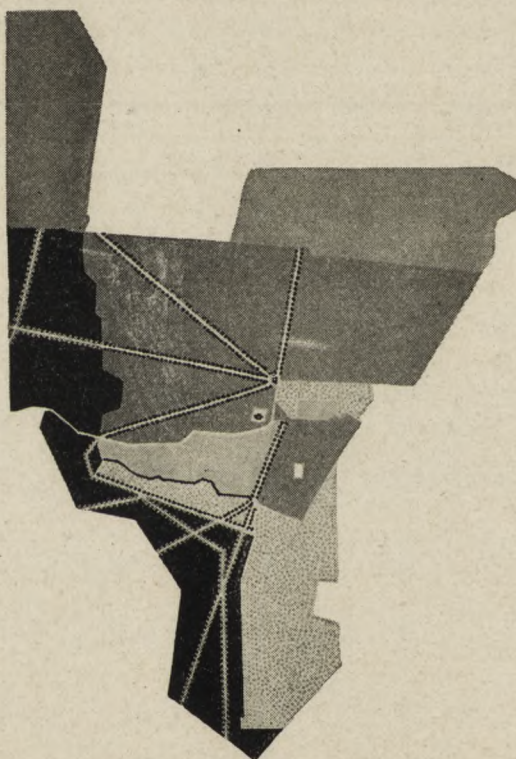

49. SANS-SOUCI KÁPOLNÁJA.

(Kőszegi Elemér felvétele.)

Lőcséről látogatott el Hotkócra. Váraljától „jobbra egy rövid órányira a várhoz, egy szép ízléssel épült villa (mezei palota) — írja *Kazinczy* — vonja magára a szemet, balfelől pedig egy gazdaságbéli épületekkel elhintett hely, melyek miatt az urasági lakó a nagy útra ki nem tetszik. Amaz Mindszent, gróf *Csáky János* országbírája özvegyének birtoka, emez az a szép hely, melyet festeni készülök.

Hotkóc az igen meredek dombnak kellő közepében fekszik kelet felé. A főépület egy hosszas négyszeg, haszontalan cifrázatok nélkül, a legszebb, mezei lakáshoz illő egyszerűségben. Balja mellett az említett gazdaságbéli nagy és sok épületek állanak hosszúkas sorban. Mellette balra Mindszent, jobbra egy völgyben Olaszi, szembe pedig jó messzire egy magas téren, vad fenyőhegyek alatt, Dubrava áll, Hotkóc

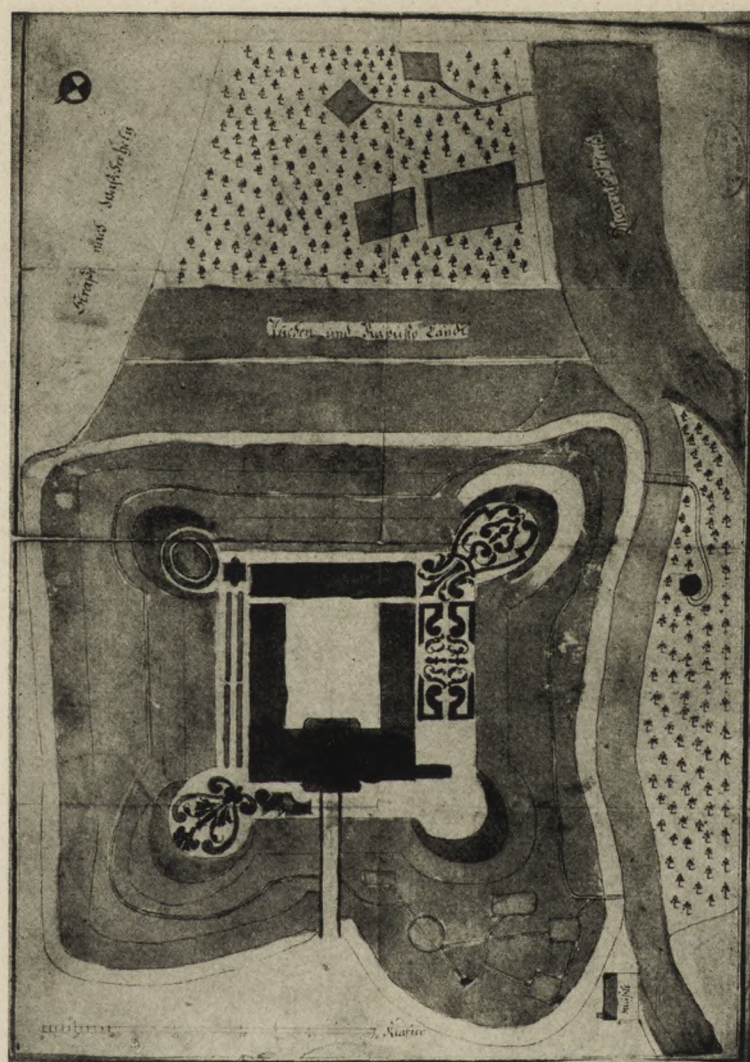

50. A BONCHIDAI FRANCIA STÍLUSÚ PARK.

(Erras Johan Christian terve, Biró József munkájában.)

urának faluja. A ház megett a kert emelkedik fel a bérc felé, s ez a bérc a szepesi várnál kezdődve közel Olasziig végig van hintve magas rakás márványtáblákkal, s nem könnyen képzelhető dísz ad az egész tájnak."

Az ismertetett felvidéki parkok a magyarországi francia stílusú parkok legészakibb, az erdélyiek a legkeletibb előörsei. Erdély francia stílusú parkjai közül kettőt ismerünk alaposabban, a bonchidait és a gernyeszigit. Bonchida a Bánffy-család régi

51. A GERNYESZEGI FRANCIA STÍLUSÚ PARK TERVRAJZA.

(Bíró József munkájában.)

fészke. Vára, majd kastélya a Szamos egy zugában épült Kolozs megye határán, Kolozsvártól északra. A barokk kastélyt gróf Bánffy Dénes építtette, s a bonchidai barokk kastély és park teljes pompájában készen volt a XVIII. század 50-es éveinek végén. Mint Bíró József kimutatta, a francia stílusú parkot Erras Johann Christian,

marcheggi kertész tervezte néhány évvel 1750 után. *Erras* tervrajza (50. kép) a kastély nyugati oldalán egy hídból, mint középpontból kiinduló három nagy, majdnem ezer méter hosszú hársfasort tüntet fel. Ebben nem láthatjuk Esterháza hatását, mert Esterháza csak a 60-as években készült, tehát Bonchida megelőzte. A hídtól különben Bonchidán egy negyedik hársfasor is indult északra. A kert parkjának külső része itt is vadas volt, vadászlakok és műbarlangok díszítették.

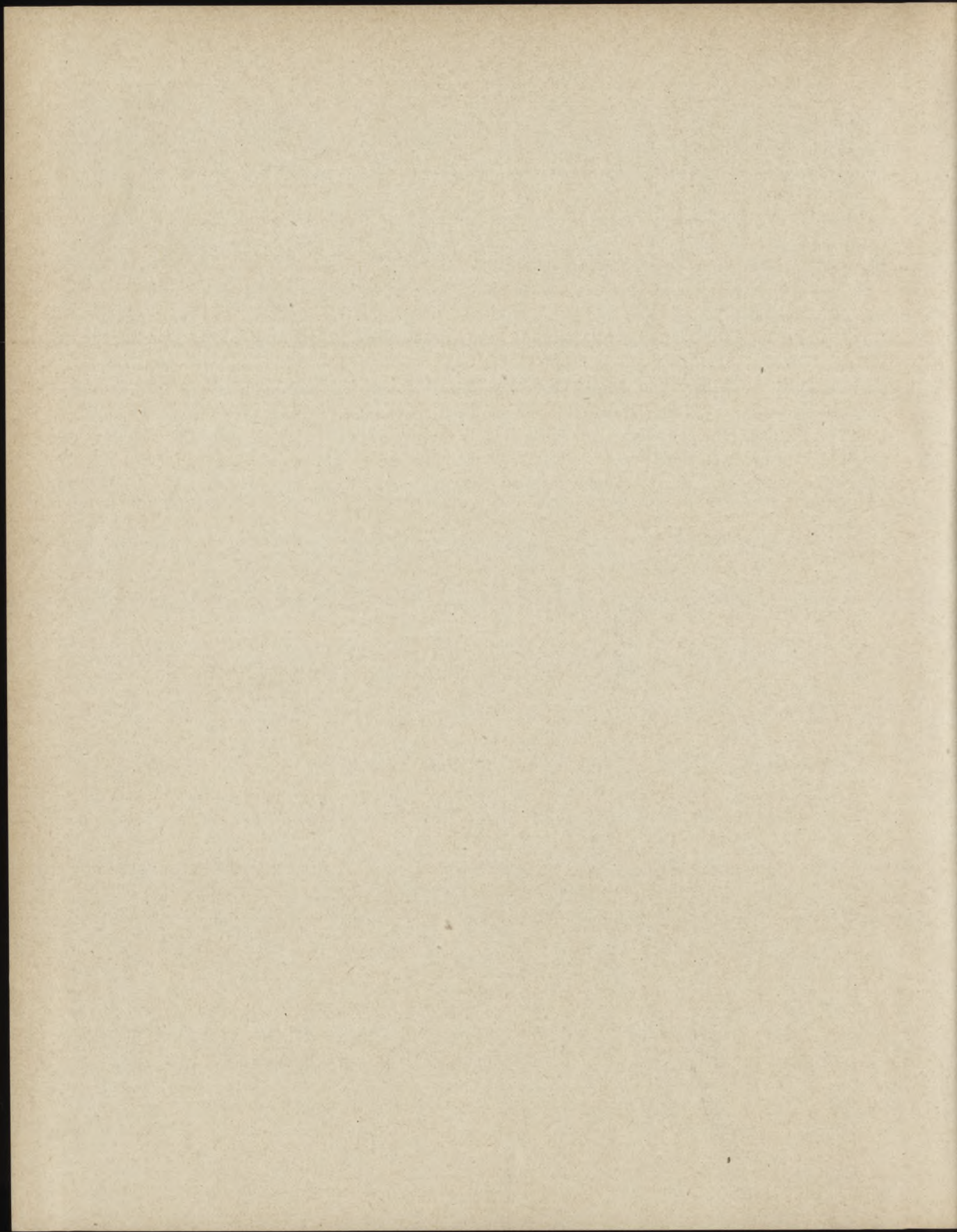
A gernyeszegi kastély a Teleki-családé. A vár helyén épülő kastély tervét, mint szintén *Bíró József* mutatta ki, *Mayerhoffer András* készítette. A kert függetlenül készült a kastélytól, a Teleki-család abafai német kertésze tervezte 1792-ben (51. kép). *Gróf Teleki József* 1789-ben jutott annyira az építkezéssel, hogy a kertre is gondolhatott, s *László* fiának ír, hogy kertészt szerződtessen. 1790-ben építik a „nagy virágházat“, majd a terv alapján a kert telepítésére kerül a sor. A gernyeszegi kastély francia stílusú kertje nagyon eltér a nyugatmagyarországi kertektől. A ránk maradt tervrajzból arra lehet következtetni, hogy a hímzéses parter a négyszögű kastély három oldalát szegélyezte. Hogy a tervezet miként valósult meg, nem tudjuk. A sáncban halastó volt, erről későbbi leírás emlékezik meg.

A francia kertstílus korába nyúlik vissza városi kertjeink története is. A kezdet Pesten ekkor még igen szerény, mindössze egy fasor a Dunaparton. Ahol a Vigadó előtt a Hangli-kioszk áll, azon a dunaparti részen nyílt hajdan a hajóhíd. Pest város tanácsa itt kezdte meg 1789-ben a Dunaparton fasorok ültetését, s ez volt az első pesti sétány. Padok voltak a sétányon és egy kis bódé, amelyben üdítő italokat szolgáltak ki. Ezt a dunaparti sétányt először 1796-ban adta bérbe a városi tanács 115 forint évi bérért. Az első pesti sétány fasoraiban hársak és akácok állottak. Előbbiek a régi századok hagyományait képviselték, az utóbbiak új jövevények, amelyek akkor kezdtek meghonosodni a magyar ég alatt, mint a következő fejezetben látni fogjuk.

S ha most visszatekintünk a magyarországi francia stílusú kastélykertek itt ismertetett hosszú sorára, lehetetlen észre nem venni, miként különült el Magyarországon vidékenként hosszú útján a francia kertstílus, amint Pozsonyból és a nyugati határszélről eljutott a Kárpátok fenyveseibe és Erdélybe a Székelyföldre. Amott nyugaton még ekkor is a Duna a magyar kertészet tengelye. A csatornató itt elmaradhat a legnagyobb kastélykertekből is, mégis megtarthatják a hajómulatságokat Királyfán, Cseklészen, Püspökiben, Majorházán, mert a folyó minden csatornatónál pompásabb színtér ilyesmihez. Budán és Pesten szintén a Duna a kertészet tengelye, mint az óbudai Zichy-kastély és a pesti dunaparti első sétány példája mutatja. A szőlőhegyek alján települt régi várkertek megújulásai a sopronmegyei kertek. Esterházán elszakad e két hagyományától a magyar kert, s új fejezetet kezd a lecsapolás és erdősítés példájával, amely messze a jövőbe világít előre. Jászó, Illésfalva és Hotkóc a Felvidék fenyvesei közé, Bonchida Erdélybe, Gernyeszeg a székelyek közé vetíti a francia kastélykert stílusának szépségeit. Csak az Alföld maradt ki még mindig ebből a kertészeti föld-

rajzból. De a szélén már jelentkeznek az első előörsök. A kastélyok már állanak a pest-környéki halmokon, ha kertjeik még nem is érik el azt a színvonalat, amelyet az ország nyugati részének és a Felvidéknek francia stílusú kertjei képviselnek. Az Alföld még a küzdelem földje a kertészet számára, még futóhomok és mocsár, pusztaság és szikes, amelyen az első rögöket kell törni. Ide valóban nem törhetett előre még a török visszavonulása után sem könnyen a kastélyok kertje és élete. Ezt a területet meg kellett hódítani, és földjét elő kellett készíteni.

De a jövő már e tekintetben is ott szunnyadt a XVIII. század francia stílusú magyar kastélykertjeiben. A Hanság nagyarányú lecsapolása az eszterházi kastély kertjének érdekében, az évszázaddal korábbi tatai példával együtt, tanulság a Tisza szabályozásához. Az idegen díszfák megtelepítése és honosítása, azok a kis facsoportok, amelyek amerikai fákból egyes kastélykertekben találhatók, mint pl. a gróf Erdődy-család pozsonyi kertjében, előhírnökei az Alföldet meghódító akácoknak és más amerikai fáknak, amelyek nélkül ma már el sem tudjuk képzelni az Alföldet, de amelyek mind már ekkor kezdenek figyelmet kelteni, érdeklődést ébresztetni a kastélykertekben, ahonnan a következő korszakban hamarosan kirajzanak az Alföldre, a pusztákra.

V.

A SZENTIMENTÁLIS KERT.

Középeurópában és nálunk még mindig a francia építészeti kertstílus terjeszkedett, amikor Angliában már régen megindult a mozgalom általában az építészeti kertstílus ellen és egy új, természetes kertstílus érdekében. Az új irány idővel győzelmet aratott, s a XVIII. század második felében Európában is megkezdte diadalútját. E században, mint tudjuk, új eszmény tűnt fel Európa egén, a természet. A középkorban az égi lélek mindennek mértéke, majd a renaissanceban ezt az eszményt felváltotta az ember, s a humanizmus az embert állította a világ központjába, az embert jelölte meg minden dolgok mértékének. A XVIII. század realizmusa, amely különösen az angol bölcsészetben érte el csúcspontját, a renaissance és a barokk eszményt is lerombolta, s a természetet tette helyébe.

Az angol lélekben nagyon mélyen gyökerezik a természetrajongás és a természet-tudomány, s *Milton* általános angol gondolatot szólaltatott meg, mikor az elveszett paradicsomot siratta. Így értjük meg, hogy *Bacon Francis* már a virágtáblás kert korában gyerekesnek minősíti a kertről írt értekezésében az élősvényből nyírt figurákat, ellenben kedvence a boróka és a zöld pázsit. A parkkert korában is állandó Angliában az ellenszenv a francia kert iránt, és szembeállítás a természettel. Az angol vagy természetes parkstílus eredetét közvetlenül *Shaftesbury* természetrajongására vezethetjük vissza, s a természetesség jelszavával az ő nyomán angol bölcselők, költők és esztéták alapították meg az új parkstílus elméletét.

Addison már erőteljesen kezdte hirdetni, hogy a nyírott fa természetellenes, csak a szabadon fejlődő fa szép. *Pope* a természetes ellentéteket kívánta élvezni a parkban, vagyis a természetes táj fény- és árnyhatásait. *Hogarth* a kanyargó, hullámzó kígyóvonallal fejezte ki a szépség legfőbb megnyilatkozását. Mindez azonban még csak elmélet, amely a kertészetben úttörőkre várt. Csakhamar ezek is megjelentek a színtéren. *Bridgeman* kertész eltüntette a határt a szabad természet és a kert között, hadat üzenve a kőfalnak, amely az építészeti kertstílus századaiban mereven elválasztotta a természetet és a kertet. A parkot mély árokkal vagy mélyedésben elrejtett élősvény-

nyel határolta, amelyet a maga idejében a-há néven ismertek, mert a meglepett szemlélőből ezt a felkiáltást váltotta ki. *Burke* a kertészetre is kiterjesztette *Hogarth* vonalelméletét, s ezzel a francia kertstílus légpompásabb szépségei fölött mondta ki az ítéletet, a kertészetben pedig megindult a kanyargó utak beszívargása, amellyel a magyar építészeti kertekben is találkoztunk a XVIII. század 70-es éveiben, mint az angol kertstílus előhírnökeivel. Ilyen előkészületek után készítette el *Kent William* az első művészetileg érettnek mondható természetes vagy tájkerteteket, s *Brown Lancelot* már a XVIII. század közepén sorra alakította át Angliában a francia stílusú kerteket tájparkokká. E század 60-as éveiben már hírmondó is alig maradt Angliában a régi architektonikus kertekből.

Ez az angol kertstílus első fejezete. Természetes kert ekkor még csak Angliában díszlik, a kontinensen ragaszkodnak a francia kertstílushoz, csak annyiban engednek az új iránynak, hogy egy-egy kanyargó fasort rejtenek el a parkban. Az angol kertstílus történetének második fejezete a szentimentális kertstílus kialakulása és elterjedése a kontinensen is. Elméletben az angol kertstílus annyira ragaszkodott a szabad természet utánzásához, hogy a rétszerű zöld pázsiton, ligetszerű facsoportokon, a kanyargó partú tavon és a kanyargó utakon kívül minden mást el akart tüntetni a kertből, főként mindazt, ami az emberre emlékezteti, ezért még az épületet is kiemelte központi helyzetéből és száműzte valahová a park zugába. Megfordul a viszony a kastély és a kert közt, a francia parkban a kert a központi kastély folytatása, kisugárzása, most az angol kertben a park uralkodik s az ember hajléka kénytelen szerényen, eldugva meghúzódni a fák árnyékában.

Az új kertben az ember többé nem honosíthatott meg semmit a renaissance humanizmusából és a barokk hősi nagyszerűségéből, kicsinek, elhagyatottnak érezte magát, s a kanyargó utakon kereshette az elveszett paradicsomot. Nem kárpótolhatta itt magát mással, mint hangulattal, szentimentalizmussal. A kert most már mindenestől remeteséggé lett, a magány otthonává. De az átalakulás nem ment olyan gyorsan, mint az angol kertstílus elméleti harcosai képzelték. Az angol kertben már uralkodott ugyan a természet, de az ember még megkísérelte, hogy elrejtse a természet alá a régi hagyományokat, a régi kertészeti díszeket. Így született meg a szentimentális kertstílus, eszménye a természet utánzása, tartalma a hangulat, amely az eldugott építészeti kerti díszek közt bujdosol.

Tudjuk, hogy a barokk hősies nagyszerűségétől már a Napkirály utóda elpártolt. XV. *Lajos* udvara már meghódolt a mesterkélt természet jelszavának, s kertészetileg ezt úgy fejezte ki, hogy Trianonban malmot, tejcsarnokot és juhistaállót állított a parkba. XIV. *Lajos* díszes felvonulásait, ünnepségeit elfeledték, helyükbe a század második felében *Mária Antónia* játéka léptek, a fogócska és a szembekötödsi. Ebben az udvari légkörben mi más léphetett a barokk nagyszerűség helyébe, mint a hangulat, a szentimentalizmus.

A XVIII. század második felében már nemcsak Angliában igyekeztek szabadulni a barokk hősi lendületétől, s nemcsak ott utánozták a gótikát és az exotikus építészeti stílusokat, a kínait, törököt, egyiptomit, kivált mikor a kínai kerti házat már XIV. Lajos meghonosította a kertben, s a kínai kert sohasem volt építészeti jellegű, hanem mindig tájkert, ennél fogva most szinte mintaképül szolgált. A Kew-gardenben ma is láthatók e kor exotikus építészeti utánzásának maradványai, a pagoda, a mosé, a rom, mind *Chambers* alkotása, aki ifjú korában Kínában járt, s később munkát írt a keleti műkertészetről. De a látványosság céljára készült kerti építmények, várak, romok stb. a hangulatkereső korban valósággal építészeti álarcokká lettek, mert belsejüket lakásnak képezték ki, külsejüket pedig igyekeztek minél regényesebbé tenni, pl. remetelak belsejét konyhává és étteremmé rendezték be. Mindezt jogossá tette a kor jelszava, amely hangulatot követelt a szabad természetnek alárendelve. Akkor mindebben senki sem látott összeférhetetlenséget, esztétikai hibát.

Az elveszett paradicsom uralkodó hangulata irányította a kertben a természet utánzását is, főként a facsoportok kiképzését. Régebbi századok inkább csak a virág-szimbolikát ismerték, ez a kor megteremtette a dendrologiai szimbolikát, amely a fa ismerettan népszerű, költői és festői megnyilatkozásává lett. A facsoportokat hangulat-keltő hatásuk szerint alakították ki, a világos lombúak és mozgékony levelűek képviselték a derűt, a sötétlombúak és lehajló gallyúak a bánatot és bensőséget. A parkokban ugyan még főként európai fákat ültetnek, de az a verseny, amely már előbb megkezdődött a kertben a külföldi fák érdekében a hazai fákkal, egyre erősödik, s egyre nő a parkokban az idegen fák száma. A dendrologiai szimbolika érdekében megindul a különleges termetű fák keresése és megtelepítése, s nagy érték lesz a jegenye és a szomorú termet. A növénytani és a kertészeti szakirodalomban megjelennek az első dendrológiai munkák és a szakfolyóiratokban a faismerettani és fahonosítási értekezések.

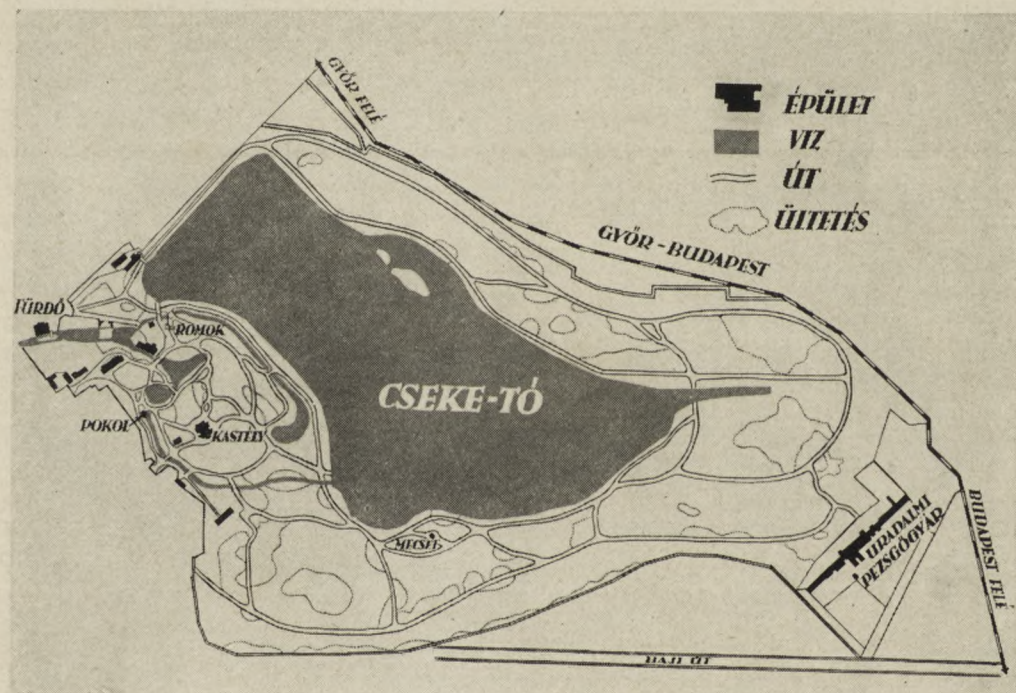
A kontinensen is mindenütt a természetrajongás készítette elő a hangulatot az angol kerthez, így Franciaországban főként *Rousseau*, aki az egyszerű természeti állapotot dicsőítette, s híres képzeletbeli kertje, amelyben *Héloise* fogadja *Saint-Preux-t*, pompás vadon, Németországban pedig szentimentális költők, *Kleist*, a Magyarországon is sokat olvasott *Gessner* és *Gleim*. Németországba a XVIII. század 70-es éveiben vonult be az angol kertstílus, az első németországi angol-parkot Dessau hercege készítette Wörlitz mellett 1769—73-ban. A 70-es években írta *Hirschfeld Christian* kertstílus-történeti tanulmányait az angol-park érdekében, majd 1779-ben a kertművészetről és történetéről nálunk is gyakran forgatott, ötkötetes nagy munkát tett közzé. Ezek hatása alatt ebben az időben *Goethe* is az új kertstílusért lelkesedett, sőt a weimari park természetes stílusának kialakításában közvetlenül is részt vett. Wörlitznek különben bizonyos kapcsolata is volt a magyarországi angol kertekkel, amennyiben a gr. Harrach-család a Lajta-menti Bruckban lévő birtokán angol kertet

telepített, s ezzel a feladattal a Dessauban tanult *Lübeck* kertészt bízta meg. A maga idejében a brucki angol kertet az osztrák-magyar birodalom legszebb kertjének tartották, nálunk is jól ismerték, sőt pl. gr. *Dessewffy József* azt állította, hogy minden hazai angol kertünk a bruckit másolta, amiben kétségtelenül tévedett.

Magyarországon a már említett kanyargó fasorokon és a francia parkban elrejtett kis angol részleteken kívül, amilyen Majorházán is volt, az első angol kertet a XVIII. század 80-as éveiben kezdték telepíteni Tóvároson. E század 70-es éveiben nálunk is megkezdődik a szabad természet eszményítése; részben németből fordított, részben eredeti munkák terjesztették. *Sartori Bernát* 1772-ben Egerben megjelent Magyar nyelven filozofia című munkája átmeneti kapocsnak tekinthető a régebbi barokk és az újabb felvilágosodási irodalom közt. Módszere még skolasztikus, de az a kör, amelyből bölcsészete tárgyát veszi, már erősen mutatja a természettudományok hatását. Az egyszerű ferences szerzetes már nem a csodákra hivatkozik, hanem a természet törvényeire. Még élesebben szembeötlik ez a törekvés *Horváth György* protestáns lelkész könyvecskéjében, amely 1775-ben jelent meg Természetnek és kegyelemnek oskolája címmel. A szinte imakönyvszerű munkában összhanggá olvad a természetrajzi leírás és a vallásos elmélkedés, és természettudományi képek világítják meg az előadottakat. A berlini „mathesist tanító professor“, *Sulzer Johann Georg* ilyen irányú munkáját A természet szépségéről való beszélgetések címmel fordította magyarra *Sófalvi József*. Kolozsvárott jelent meg 1778-ban. A népiesség jegyében készült *Jeney György* 1791-ben megjelent munkája, mely a Természet-könyve címen kívül a jellemző A hortobágyi pásztor és a természet vizsgáló alcímet viseli. A nagyszombati egyetemen is *Piller Mátyás* 1774-ben kezdi meg a természetrajz tanítását. E példák világosan mutatják, hogy a természetes kertstílus számára ezekben az évtizedekben már megérett a magyar lélek is.

Tóváros ikervárosa Tatának, s nevét a szép, érdekes tóvidékről kapta, amely forrásokban nálunk szokatlanul gazdag. Már a történelemelőtti ember megtelepedett itt, s a rómaiak és a középkor telepeiről számtalan köemlék tesz bizonyosságot. Hogy már *Mátyás* király korában halastónak használták a vár alatt lévő Nagytavat, említettük a várkertről szóló fejezetben. A török idők után a br. Krapff-család birtokába került a tatai és tóvárosi uradalom, majd 1727-ben ugyanaz a gr. *Esterházy József* vette meg, aki Cseklészt is birtokának mondhatta. A hosszú életű (1682—1748) birtokos apja gr. *Esterházy Ferenc* volt, s az Esterházy-család tatai ágában később is a József és a Ferenc név ismétlődött a nemzedékek folyamán. A birtokszerző idejében Tóváros környéke még mocsárvilág volt, s gr. *Esterházy József Mikoviny* mérnököt bízta meg a lecsapolás és a tórendezés tervének elkészítésével, majd később e tervek alapján meg is kezdte a munkálatokat. Ekkor kapta a Nagytó töltés által mai alakját, s ekkor szabályozták a Csekető és a hőforrás környékét is, ahol később az angol kertet telepítették.

Még XVIII. századi adatok szerint a tóvárosi angol kert (52. kép) alapítási éve 1783. Ekkor készült el terve, s ekkor kezdték meg az első ültetvények telepítését. Természetes alapja a hőforrás, amely régebbi kifejezések szerint emberderéknyi vastagságban löveli fel vizét, és a 33 kat. hold terjedelmű Cseketó. A park és a Nagytó vagy Öregtó — utóbbi 430 kat. holdnyi — között a terület ma már teljesen beépült. A kertésítéshez itt a természetes kertstílus korában nem kellett egyéb, mint pázsit és

52. A TÓVÁROSI ANGOL KERT.

hangulatkeltő facsoportok, valamint néhány szentimentális építészeti alkotás. Ezek is elkészültek a kor divatja szerint. Három ilyen építészeti alkotás szépíti a kertet, a rom (53. kép), a török fürdőház, amelynek tetején félhold hirdeti török mivoltát (54. kép) és a pokolnak nevezett műbarlang (55. kép), amelybe lépcsőkön kell leereszkedni, mellette pedig mesterséges sziklákon zuhog alá a közeli forrás vize. A várrom mesterséges kerti dísz, de annyiban mégis régi idők emlékeit őrzi, hogy római és középkori épületek kőmaradványait építették falaiba.

A Cseketó körül széles szegély módjára elterülő park fái ma már természetesen nagyjából újabb ültetések. De a régiek közül is áll még sok fa. Ilyen pl. a kertnek

a városhoz legközelebb nyúló részében és folytatásában az utcán át a városba húzódó jegenyenyárfasor, vagy legalább ennek hatalmas legöregebb példányai. A jegenyenyár az Európában is honos fekete nyár ciprustermetű, sudártörzsű alakja. Úgy látszik, valahol délkeleten kezdték használni a kertészek, s a Balkánon és Itálián át jutott Közép-Európába, ezért nevezik olasz nyárfának. Azt tartják, hogy főként *Napoleon*

53. MÚROM A TÓVÁROSI ANGOLKERTBEN.

(Dorner Béla felvétele.)

korában terjedt el, aki olaszországi hadjáratán ismerte meg ezt a szép fát, s annyira megkedvelte, hogy amikor utakat készíttetett, jegenyenyárral szegélyeztette. Nálunk azonban kétségtelenül a Balkán felől honosodott meg. Faismerettanunk megalapítója és egyetlen, kerti tekintetben is tájékoztató dendrológiai kézikönyvünk szerzője, *Grossinger*, vízi nyárfa néven ismertette s feljegyezte róla, hogy nálunk az ő idejében török pálmának nevezték, mert a törökök ezt ültették magyarországi és balkáni temetőikben, ahol a ciprus nem díszlik a szabadban. „Ilyen fák — írja tovább — nagy

számmal sorakoznak és szép fasort (sétányt) képeznek a tatai kertben a tó felé, amely az Esterházy-féle díszkert, mint itt közönségesen nevezik, angol kert ékessége. Komárom megyében és másutt is több is látható, egyesek akkorák, mint valami cédrus vagy jegenyefenyő." A szép, sudár termetű jegenyenyárt ez a kor tehát Magyarországon hamarosan értékesítette a kertészetben.

54. TÖRÖK MECSET (FÜRDŐHÁZ) A TÓVÁROSI ANGOLKERTBEN.

(Dorner Béla felvétele.)

Tóvároson ültették nálunk az első szomorú füzeket is (56. kép). Ennek a kornak a szomorú fűz a legjellegzetesebb kerti dísz, valósággal jelképe. Van-e ennél hangulat-keltőbb, szentimentálisabb hatású fa? S bár Európában ezt a regényes szépségű fát csak alig valamivel régebben, mint két százada ismerik, mégis a XVIII. század utolsó évtizedeiben mindenfelé elterjedt, a következő század első tizedeiben pedig valósággal népies fává is lett. *Tournefort*, a növénynemzetségek megalapítója, 1700—1702-ben tanulmányúton járt Kis-Ázsiában és Mezopotámiában, s ott gyűjtött növényeiről 1703-

ban megjelent Corollarium című beszámolójában keleti fűz néven ismertette meg először Európában a szomorú füzet, amelynek „vesszői szépen lefelé csüngnek”. Angliában, ahol éppen ekkoriban kezdődött a természetrajongás a kertészetben, nagy szeretettel fogadták az új fát, amelynek hazája Kína, ahonnan már régen eljutott Perzsia északi és Turkesztán déli részébe, sőt lehet, hogy már eredetileg is idáig

55. A POKOL (MÚBARLANG) A TÓVÁROSI ANGOLKERTBEN.

(Dorner Béla felvétele.)

terjedt a hazája. Babilonban azonban nem honos, *Linné* tévesen nevezte el babiloni fűznek. A zsoltárok könyvében, a 137. zsoltár 2. tételében szereplő fa, amelyre a Babilonban síró zsidók lantjaikat akasztották, nem fűz, hanem sivatagi nyárfa. Mikor *Pope Alexander* Homeros fordításáért kapott tiszteletdíjából 1719-ben Twickenhamben a Temse mellett nyaralót vásárolt és természetrajongó ízlésével igyekezett kialakítani kertjét, első dolga volt két szomorú füzet beszerezni és a ház két oldalán elültetni. Később szívesen dicsekedett ezekkel a fákkal és büszkén hirdette, hogy az angol királyság

56. SZOMORÚ FŰZ A TÓVÁROSI ANGOLKERTBEN.

(Dorner Béla felvétele.)

legszebb szomorú füzei. Németországban a Werther, nálunk a Fanni hagyományai hangulatába kell magunkat visszaképzelnünk, s akkor nyomban megértjük, hogy abban az időben egyetlen divatos kertben sem hiányozhatott ez a pompás fa. Természetesen Magyarországra is a szentimentális kert divatjával jutott el az első szomorú fűz, s Grossinger már 1797-ben szép példányokról számol be. „Megnézni való az a fűz — írja —, amelyet Linné babiloninak nevez; levelei kopaszok, színük fűzöld, keskenylándzsásak, ágai, vagyis vesszői a földig lelógók, magát a törzset is eltakarják; több hatalmas

nagyságú példánya van a tatái kertben, amelyet *gr. Esterházy József*, a kiváló főúr és az irodalom pártfogója, nemzetségének méltó sarja, korunkban minden dísszel felszerelt. "A tatái angol kertben ma is szépen szomorkodnak e szomorú fűzek utódai, nagyon hatásosan a tóba ívelő fokokon, honnan a vízbe csüngenek lehajló vesszőik.

Parkban tavat korunkban sem tudunk elképzelni szomorú fűzek nélkül, s a mélabúinak legművészebb jelképe ez a szép fa. A régi időkben a szomorúan szóló furulya jávorfából készült, jávorfurulya hirdette a mesékben is a kis királylány panaszát. De már *Petőfi*, aki az érzelmes kor divatjának hatását sok költeményében tükrözi, a szomorú fűzből készült furulyát énekelte meg :

*Kis furulyám szomorúfűz ága,
Temetőben szomorkodik fája,
Ott metszettem azt egy sírhalomról,
Nem csoda, hogy oly siralmasan szól.*

Azokban az időkben még ingadozott nálunk is a szomorúfűz neve, hol babiloni fűznek nevezték hivatalos latin neve nyomán, hol meg, mint *Diószegei és Fazekas*, bánatos fűznek. Gyakori a szomorúfűz képe a temetőkben fejfákon, korunkban pedig a fővárosban, az Erzsébet-tér kertjében szobor örökíti meg *Petőfi* halhatatlan érzelmes verssorait.

A tóvárosi angol kert idővel szélesebb körökben is feltűnést keltett az egész országban, s megindítója lett némi kertészeti elmélkedésnek a magyar irodalomban. E kor minden iránt érdeklődő írója, *Kazinczy Ferenc*, kétszer is megnézte, s mindkétszer kifejezést adott annak a hatásnak, amelyet a kert benne keltett. *Kazinczy* általában nagyon érdeklődött a kertek iránt, ismeretes, milyen figyelemmel kísérte a debreceni fűvészkert tervét, folyóiratában, az *Orfeuszban* már az első kötetben, 1790-ben közölte *Fejér György* A kert című versét, utazásain el nem mulasztja a kertek megtekintését, leveleiben is sokszor kitér a kertre, sőt mikor 1795-ben Ausztriába viszik, akkor is engedélyt kér, hogy útközben Ács, Oroszvár és Pozsony kertjeit megtekinthesse. Erdélyi útján 1816-ban megnézte *Cserey Farkas* krasznai, Bethlenék galdtői kertjét, s a marosnémeti, dédácsi és zsibói kertet. Ismerte és foglalkozott a pannonthalmi, tatái, körmendi és nagykürtösi kerttel. Kora hangulatának ad kifejezést, mikor a gödöllői francia parkot azért ítéli el, mert cifra, a körmendi park felé pedig azért fordul érdeklődéssel, mert benne emléket emeltek *Gessner*-nek.

A tóvárosi angol kertet először 1803. május 25-én látta, s benyomásairól így számol be *Kozma Gergely*-hez írt levelében. „Egy meggyőzőhetlen passzióm — az anglus kertek látása — bécsi utamból ide vont és azt az örömet, amellyel itt reményem felett éltem, vélem igen drágán megfizettette. A postalovak még a városban elragadtak, és kiérvén a mezőre, kiterítettek. Szerencsémre a helynek mind jó felcsere, mind jó patikája, mind jó fogadója van, s képem és balkarom rettenetesen meg van

ugyan rontva, de sem nem tört, sem ki nem ficamodott. Azonban ez az irtóztató kép és a comb-vastagságra dagadott, feketévé vált kar azzal rettegtenek, hogy itt még sokáig meg kell ülnöm a contumatiát, mely mindenkor alkalmatlan volna ugyan, most pedig, midőn lopott időmet inkább Bécsben s Füreden tölteném, igen kínos.

Ezt a helyet *gróf Esterházy Ferenc*, a szisztovói és nápolyi követ, s Szent István-rend nagykeresztese bírja, s magából Tatából 150 ezret von esztendőnként. Gyönyörű hely! — és az Urat obtestálom a Gráciák istenségére, hogy hazafiai, kik Bécs felé mennek, rá kényszerítse, hogy Komáromból vagy Neszmélyből ide kitérjenek, és Magyarországnak egy igen szép helyét meglátni el ne mulasszák. Ha a kert nagyobb volna, vagy inkább a kertnek ültetett partiáji (részletei) oly nagy stílusban volnának, mint a vízi partiáji, és ha ezt a kertet, úgy mint van, felkaphatnám s *gróf Lodroni*-nak Salzburg mellett levő kerte helyébe tehetném — melyet három oldalról romántisch kösziklás tirolisi formájú hegyek vesznek körül, egy oldalról a bavariai szép sík nyílik meg előtte, honnan az aranyszín égen lemenő nap elenyészését lehet látni —, azt mondhatnám, hogy ez a legszebb anglus kert, amelyet valaha láttam. De a tatái kert feld-partieje csak dulces latebrae — *Horatius* — és az a nápolyi követnek igen kicsiny, a wasserpartie a nápolyi királynak sem kicsiny. Ezen készületlen jegyzéseimet azok számára írtam ide, akiket az Úr ide utasítani fog.”

Majdnem három évtized telt el, mikor *Kazinczy* újra látta a tóvárosi angol kertet. „Tatára térénk ki utunkból — írja 1831. április 13-án —, hogy ismét láthassam a *gróf Esterházy* kertjét, mely felől tudtam, hogy 1803 óta, midőn először valék itt, nevezetes változtatásokat kapott. Akkor nehezteléssel láttam, hogy a rajzoló annyira elborította fákkal és csalitokkal, hogy a szem alig találta helyt megnyughatni. Most panasznak nincs helye. Gyönyörű paradicsom minden tekintetben, s szép kinézései vannak a Vérteshegy s a pinceházak felé, melyek sűrűn egymás mellett kis gazdag falut képzeltenek. S szebb vegetációt nem gondolhatni. Egy olasz nyárfa derekát kétszeri ölelésem által nem foghattam körül. De ékességét kivált gazdag vízi partiai adják. Széles és hosszan elnyúlt taván százanként úszkálnak a hattyúk.” Kétségtelen, hogy *Kazinczy* utóbbi sorai felelnek meg az igazságnak, ekkorra már a külföldért rajongó, nyugatos ifjú meghiggadt, s így méltóképen élvezhette és ítéelhette meg a tóvárosi gyönyörű parkot, amelynek igazi baja csak a — milliárd és milliárd szűnyog. Korunkban gyönyörű szabadtéri színelőadásokat tartottak a kis, palatinus stílusban épült kastély előtt elterülő pázsiton.

Főntebb említettük *Fejér György* költeményét a kertről. Hasonlítsuk össze ezt *Bessenyei*-nek az esterházi kertről szóló soraival. Nem egészen két évtized választja el egymástól a két költeményt, s mégis egy egész világ. A kert című költeményben már nincs szó fényes mulatságokról, ragyogó társaságról, vadászatról, hanem „csendességről”, „ártatlan gyönyörűségről”, s a költő miben gyönyörködhetne másban, mint a kanyargó utakban és a zöld pázsitban.

*Az út tömlős csavargása
E helyeken be mi szép!
A zöld pázsit virítása
Szemeinknek kedves kép.*

Mire való lenne másra ez a kert, mint a szelíd lelkek pihenő helyének, ezért a költő így szólaltatja meg:

*Ti érzékeny szelíd lelkek
Kebelembe szökjetek,
Itt újulást s kedvet leltek,
Itt lesz nyugvó helyetek.*

A korszerű hangulat és szentimentalizmus csendül ki a költemény leghatásosabb soraiból:

*Nem fáj itten a fájdalom,
Édes a keserűség,
Nem unalmas az unalom,
Szelid az együgyűség.*

*A szomorúk bús nyögése
S szívkeserve itt elvész,
Virításom enyelté
Fájdalmokon erőt vész.*

*Gyászos lelkek, fájdalomok
— Jertek ide — lágyítom,
Árnyékimban mulassatok,
Könnyetek elszáritom.*

E hangulatoknak és a szentimentális kertnek legkiválóbb mestere volt nálunk *Petri Bernhard*, akinek kertészeti alkotásait páratlanul álló leírásaiban is élvezhetjük. A XVIII. század 90-es éveinek közepén járt Magyarországon, s bizonyos, hogy az általa tervezett és telepített parkok jelentik nálunk az angol parkstílus végleges győzelmét. Talán közvetve még azokban a kertekben is, amelyek már előtte a 80-as években meghonosították az angol parkstílus sok elemét, mint a tóvárosi, mert ezek is fejlődtek a későbbi évtizedekben. *Petri* 1767-ben született a pfalzi Zweibrückenben, s már korán a hercegi uradalmak vezetőjének szemelték ki. Tanulmányútra küldték

e kor vezető országába, Angliába, s ott a hercegi ajánlólevelek a legmagasabb körökhöz megnyitották útját. Nagy érdeklődést mutatott a növénytan iránt, *Banks* expedíciójához akart csatlakozni. Ennek megakadályozása céljából 1787-ben visszahívták. Útközben további tanulmányokat folytatott Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és Németországban. Visszatérve, vezetőszerepet juttattak számára az uradalom kezelésében. *Petri* egyebek közt az új parkstílussal is megismerkedett Angliában és tanulmányútjának más országaiban, s otthon egyik első dolga volt a hercegi kert átalakítása a divatos angol, helyesebben szentimentális stílusban. A Karlsbergen levő hercegi botanikai kert fás növényeinek számát 700-ra gyarapította, s pontos feljegyzéseket készített, melyik milyen hideget visel el. E feljegyzéseit 1797-ben tette közzé.

A francia forradalom előzte Zweibrückenből a herceget is, *Petri*-t is. Előbb Ausztriában húzódott meg, s ott tartózkodott 1793-ig, amikor *Sándor* főherceg Magyarországra hívta. Noha eddig semmi írásbeli nyomát nem találtam, azt kell feltennünk, hogy *Sándor* főherceg a királyi várkastély kertjének munkálataiban vette igénybe *Petri* munkásságát. Magyarországon ezenkívül is fontos kertészeti munkát végzett, saját írásaiból tudjuk, hogy 1794-ben elkészítette gróf *Zichy Ferenc* vedrődi, br. *Orczy László* pesti, gróf *Viczay Mihály* hédervári és gróf *Sándor* rárói kertjének tervét, s a tervek megvalósítása is az ő felügyelete alatt indult meg. Vedrődön, Hédervárott és Rárón csak hónapokig tartott a munkája, mert csak régi kertet kellett átalakítani, ellenben az *Orczy*-kert telepítése több évet vett igénybe. Magyarországon dendrológiai tanulmányokkal foglalkozott, s tőle ered a magyarországi fafajok első Linné-féle nevekké készült névsora, amely 1797-ben ugyanott látott napvilágot, ahol magyarországi kertleírásait is közölte, a lipcsei *Taschenbuch für Gartenfreunde* 1797. és 1798. évi kötetében. Magyarország fafajainak felsorolását tartalmazó cikke ugyanazon évben jelent meg, amikor *Grossinger János* tudós dendrológiája, s bár *Petri* cikke rövid névsor, *Grossinger* munkája pedig egész kötet, mégis jogos a kettőt annyiban szembeállítani, hogy *Petri* Linné-féle neveket használ, *Grossinger* pedig elavult humanista szerzők nevezését követi.

Petri Magyarországból Lichtensteinbe ment, ahol a hercegi uradalmak kormányzója lett. Ettől kezdve gazdasági tevékenységet fejtett ki. Főként a merinó juh tenyésztése foglalkoztatta. Spanyolországból 1803-ban tilalom ellenére két merinó-nyáját hozott magával, egyet a hercegnek, a másikat magának. Hercegi szolgálatából 1808-ban vált meg, s már előbb vásárolt teresienfeldi birtokára vonult vissza, ahol a merinó tenyésztéséből élt, s magas kitüntetésekben részesült. Élénk részt vett Teresienfeld közigazgatási mozgalmában, s hosszú élet után 1853-ban halt meg. Cikkei közül egyeseket a pesti *Patriotisches Wochenblatt für Ungern* is átvett.

Tudjuk, hogy Ausztria egyik fő menedéke volt a francia forradalom menekültjeinek, s csak természetes, hogy az osztrák arisztokrácia a menekültek közül többeket

továbbított a magyar arisztokráciához. A magyarországi kertészetben szerepet játszott *Petri*-n kívül egy másik francia menekült is, *Colin József*, aki az elszászi Monsweiler plébánosa volt, s Kismartonban *Esterházy Miklós* hercegnél kapott menedéket, ott értékes könyvet írt a francia gyümölcs termesztéséről, s munkáját a herceg Kismartonban 1802-ben adta ki. *Petri* életében a kerttervezés csak ideiglenes tevékenység volt, mégis stílustörténeti tekintetben — különösen nálunk — jelentékenynek kell mondanunk kertészeti munkásságát. A szentimentális parkstílusnak nem volt megalapítója, de kétségtelenül egyik legkiválóbb mestere. Valósággal egyéniségévé lett ez a kertstílus azokban az ifjú éveiben, amikor még kertművészettel foglalkozott, miként ez éppen a magyar mágnásoknak készített parkterveiből, s hangulatos és jellegzetes leírásukból látszik. Kertleírásai mindenféle tervrajznál és festménynél beszédebbek. Különösen ki kell emelnünk, hogy minden esetben rendkívül gyorsan megtudta találni a kert és a hely természeti kapcsolatát, s ezzel mindenütt bizonyos magyaros vonásokat vegyített a kertstílus elemei közé. Különösen érdekes e tekintetben, hogy *Petri* fedezte fel a magyar marha szépségét, amint ezt a hédervári kastély parkjának leírásában olvassuk.

Noha életrajzi adatai szerint először és főként *Sándor* főherceggel jutott nálunk kapcsolatba, mégis jobbnak látszik, ha előbb megismerkedünk kertleírásaival, s csak azután kezdjük vizsgálni, milyen munkára vehette igénybe tevékenységét a főherceg.

Vedrődön még a XVIII. század közepén építtetett magának kastélyt a gróf Zichy-család. E kastély többféle átalakításon esett keresztül. A kert is. Előbb francia stílusú kert volt a kastély díszé, s *Petri*-nek éppen az a feladat jutott, hogy ezt a kertet, amelynek stílusát ekkor már elavultnak tartották, átalakítsa a kor divatja szerint. *Petri* meg is oldotta a feladatot, s 150 holdas szentimentális parkot tervezett és készített a vedrődi kastélyhoz, amelyet a tulajdonosok később is fenntartottak, s *Petri* vedrődi kertészeti alkotása így napjainkban is hirdeti mestere művészetét és a kor hatását.

„Vedrőd, gróf Zichy Ferenc őkegyelmessége nyári tartózkodási helye — írja *Petri* —, Pozsony megyében, Nagyszombattól nem messze, szelíd és bájos vidéken fekszik. A kastély jóízlésű építészeti stílusban épült, amely már szokása Őkegyelmességének, és a szobák is éppoly finom, mint helyénvaló, minden szemlélőt csodálatba ejtő ízléssel tűnnek ki. Figyelemmel telve lépünk egyikből a másikba és gyönyörködve időzünk a tulajdonos bájos és korszerű berendezése előtt, amely itt valóban ritka jelenség.

A kastély ablakai a nyugati enyhe fényben nyílnak a kertre és a rózsaszínű tündöklésben elragadó kilátásokat tárnak elénk. Amint a kastélyból ebbe a művészet által teremtettermészetes tájba lépünk, nyomban kellemes meglepetésben részesülünk. Jobboldalt rendkívül bájos szabad tájat pillantunk meg, ahol bel- és külföldi fák festői csoportjai és tömegei láthatók természetes ízlésben, a korszerű elrendezés

szabályai szerint csoportosítva. A figyelő szemnek a nagy megfontolással elhelyezett csoportok közt nagyon érdekes kilátások és tájak nyílnak. Egyes nyiladékokon át uradalmi marhacsordák láthatók, amelyek állandóan a kert körül legelnek; másokon át termékeny és kedves vidéken kecses helységek. E jelenetek háttere a Kárpátok hegysége.

A kastély baloldalán úgy áll egy nagy facsoport, mintha természetes erdő lenne, amely természetes összetételével és lombjának tarka színezetével gyönyörködteti a szemet és nagy mértékben hozzájárul az élénk és vidám jellegnek emeléséhez. Ez erdő egyik nyiladéka előtt szelíd halmot pillantunk meg, körülvéve virágzó fáktól és cserjéktől, amelyet *Ámor* szobra fog díszíteni, hogy a kastélynak ezt a tájkát még jellegzetesebbé tegye és megszépítse.

Közvetlenül lábaink előtt a kertet övező természettel összekapcsolt nagy és kiterjedt pázsitszőnyeget látunk, amelyen szinte mindazok a fák megtalálhatók, amelyek a magyar ég alatt szabadban tehetnek, természetesen, de célszerűen elrendezve. Néhány száz lépés távolságban szelíd, mesterségesen emelt hegy tűnik elő egy völgyből, amelynek nemes és merész vonalait pompás obeliszk koronázza, amely azt az egész tájat jelentékenyvé teszi. Ennek a nagy és érdekes, mesterségesen készített tájnak háttere egy szép fácánoserdő, amely közvetlenül határos a kerttel és a minden leírást felülmúló Kárpátok hegysége.

Ha erről a pontról elindulva követjük az utat, amely természetes és fesztelen kanyarulatokban vezet jobbra a ligetek közt, a nyiladékokon át mindenütt bájos tájakat látunk, mert a kertnek ebben a körzetében a művészet minden eszköze annak szolgálatában áll, hogy a kertet szerencsés módon összekapcsolja a környező vidékkel, tehát ennek megfelelő érdeklődést keltsen. Így hát a terjedelmes ültetvények nyiladékain át, ahol néhány évvel ezelőtt még egyetlen fa sem állott, sok érdekes táj látható egyrészt Vöröskő és a Kárpátok felé, másrészt Nagyszombat, Galgóc és a nyitrai hegység felé. Külön bájjal gyarapítja a kilátást az uradalmi marhák látványa, amelyek a szép évszakokban állandóan itt legelnek és megélénkítik a tájat, kivált mert közelségük azt a látszatot kelti, mintha a kertben legelnének, de a legelőt elrejtett, kifalazott árok választja el.

Ilyen kilátások és sok olyan szép külföldi fa látványában gyönyörködve, amelyek, mint említettük, kitelelnek a magyar ég alatt és lombjuk illatával és színezetével a szaglóérzék és a szemet gyönyörködtetik, vándorol a természetbarát egy beültetett szelíd magaslathoz, ahol az út kettéoszlik. A középsőt követve, azon a helyen, ahol az ültetvényben nyiladék fogad, s ahol szép pad hív pihenésre és gyönyörködésre, élénk, csodálatot keltő táj lep meg. Ugyanis nagy, mesterségesen készített völgy nyílik meg előttünk és az első, ami a szemet lebilincseli és jó ideig magára vonja, nagy, rendkívül szép tó, amely nagyszerű ültetvényeivel, a benne rejtőző festői szigettel és sok szárnyas lakójával rendkívül szép és érdekes látvány.

Jobboldalán büszkén emelkedik a már említett nagy domb, amelyet az obeliszk koronáz és itt hasonlíthatatlan hatást kelt. Tizenöt láb magasságban vízesés hull alá a domboldalból e festői cserjés fölött, amelynek zúgása kellemes hanggal tölti be az egész völgyet és a benne lévő halmokat, s szélcsendben néhány száz lépésnyire elhallatszik. A tó részben innen kapja vizét. Túlsó partján néhány szintén mesterségesen emelt domb van, amelyek közt völgyek húzódnak meg. Ezeken és a nagy belátással telepített ültetvények nyiladékain át, amelyeket csak hosszú tanulmányok árán lehetett ellesni a természettől, a kutató tekintet számtalan marhát vesz észre, amelyek a kert mellett legelnek és kellemessé és vidékiessé teszik a kilátást. E nagy táj háttérében látszik a gyönyörű kárpáti hegység és az előtte, Pozsony felé húzódó sok kecses kastély és helység.

Ha itt követjük az utat a szép tó partja felé, a szelíd halmon lefelé, a tó közelében vad és szelíd szárnyasok nagy tömege üdvözöl és kísér, amelyek itt társasan békében élnek. Ez a hely alkalmat nyújt, hogy kedvünkre horgászhatunk, vagy csónakázhatunk. Ha azonban a szárazon folytatjuk utunkat, a vízesés kellemes zúgásától kísérve, amelynek eredetéhez egyre jobban közeledünk, végül elérjük az említett dombot, amelyen az obeliszk áll. A domb tövében két útra bukkanunk, egyik jobbra vezet föl az obeliszkhez, a másik egy ligetbe. Utóbbit választva, egyszerre csak kellemesen lep meg a dombban nyíló barlang látványa. Mindenki elcsodálkozik, mikor ebben a nyári forróság idején oly kellemes menedékben, amely tikkasztó napokon étkezőhelyül is szolgál, egy sziklanyíláson át a feje fölött látja a domboldalból előtörő vizet tajtékozva és tombolva a tóba zuhanni anélkül, hogy legkevésbé is aggódnia kellene és kíváncsian kutatja, vajjon honnan táplálkozik ez a rendkívül bőséges vízáradat.

Innen ismét kis ligetbe érünk, és ha szélén visszafordítjuk tekintetünket, a tó a leghatásosabb látványt kelti festői szépségű szigetével, csónakjaival és sok szárnyasával. Pompás jelenség innen a kastély is, amely magaslaton látszik emelkedni. Újból egy ligetbe jutunk s ennek végén hidat pillantunk meg, amely patak fölött vezet, amely itt ömlik a tóba és a fácánoserdő felé egy szabad, szép külföldi fákkal festőien tarkított kertrészletet. Végül a hídhoz érkezünk, ahol utunk másik úttal olvad össze, amely az obeliszktől a hegyen vezet lefelé.

Fölkapaszkodva ezen az úton, hogy közelről megszemléljük az obeliszket, nagyon érdekes kilátás tárul elénk. Egyszerre látjuk a gyönyörű tavat minden különleges szépségével, a kastélyt, a szép nagy pázsitteret és a különféle ültetvények kecses tájképeit. A kert baloldalán a marhacsordák elevenítik meg a szomszédos vidéket és Nagyszombaton, a királyi szabad városon kívül még több helység is látható. Mindennek a nyitrai hegyek a háttére. A kert jobboldalán pedig a kedves rétek zöldelnek, amelyeken szénakaszálás után marhacsordák legelnek. Mögöttük több, Pozsony felé fekvő helységre esik a tekintet és a képet a Kárpátok hegysége zárja le.

A harminchat láb magas obeliszken az uradalom nemesen gondolkozó tulajdonosa következő felirattal örökítette meg a kert tervét készítő és azt kivitelező művész, a zweibrückeni *Petri Bernhard* munkásságának emlékét:

*Naturam pinxisse parum est, nisi picta
venuste rideat, et laetos ostendat
splendida vultus.*

Közvetlenül ez alatt látható:

*Vetustas avorum sedes suo restituit
nitori 1794. C. F. Z.*

Ha innen visszatérünk az előbb említett hídhoz, baloldalt — közben akár a horoggal is szórakozva — két domb között mélyedő völgyön át, a marhacsordákkal szinte elborított réteken túl, mindaz áttekinthető, ami a Pozsonyba vezető út mellett van.

A híd másik felén három út nyílik előttünk, amelyek a kert három különböző részletéhez vezetnek. Ha azt választjuk, amely jobbra, a patak szép partjára kanyarodik, szabad és szép fákkal és virágos cserjékkel díszített kertrészleten sétálunk át, amelynek kedvességét emeli a patak szelíd mormolása. Végül ismét bájos ligethez érkezünk, ez olyan fákból és cserjékből áll, amelyek főként virágaik szépségével és leveleik színkeverékével gyönyörködtetnek. Itt olyan hídra bukkanunk, amelynek az a különlegessége, hogy háromfelé ágazik, s mind a három más és más kertrészlethez vezet. A baloldalt követve, nagyon árnyas, némileg komor jellegű útra jutunk, amelyen a képzeletet a fák között időről-időre felbukkanó malom tompa zúgása foglalkoztatja és szórakoztatja.

Innen út vezet a fácánoserdőbe, másik út pedig balra fordul a magastörzsű fák közé és ötven lépés távolságban szabad téren nyílik, ahol templomot fognak állítani. Ez a hely nagyon nyugodt és gyönyörű festői kilátás ura. Facsoportok közt egyenesen előttünk tűnik szembe az a hegy, amelyen az obeliszek pompáznak, amely sehonnan sem olyan festői, mint innen. Jobbra és balra ízléses ültetvények foglalkoztatják a szemet, amelyeknek itt nagyon kedvező a hatása és bájt, kedvességet árasztanak az egész környékre. Szinte teljesen különálló, a többitől elhatárolt tájkép ez a kertben.

Ha ezt a pontot elhagyva a jobboldali utat választjuk, újra kellemes árnyas ligetbe jutunk és ha most a balra kanyarodó utat választjuk, azon a helyen, ahol az ültetvény véget ér, ismét szabad, vidám és élénk táj lep meg. A kertnek abban a részében vagyunk, ahonnan a Pozsony felé fekvő helységekre nyíló kedves kilátást élvezhetjük. Ezt a kilátást rendkívül érdekessé teszi a Pozsonyba vezető úton uralkodó élénkség, a sok ló, ökör, tehén és birka, amely itt a kert mellett a közelben legel, az

ültetvények rendkívül változatossága és a felszín hullámossága, amelyben a dombot mindig völgy váltja fel. Így sétálunk tova, állandóan a jobboldali úton, a kert körzetén kívül és belül eső szép tájjelenetek szemlélése közben, mikor végre völgyhöz érünk, amely két domb között nyílik, s ahol váratlanul és hirtelen szemünkbe ötlük a tó, a vízesés és a tó túlsó partjának ízléses ültetvényei.

Elhagyva ezt a részt, újból szelíd halomra érünk, amely azonban a tó felé gyorsan eltűnik. Végül az út lassanként a tó felé kanyarodik, s ha most visszatekintünk, a kert egyik legérdekesebb kilátása tárul elénk. A fölöttébb nagy víztükr, amelyet a művészet úgy alakított, hogy sehonnan sem tekinthető át teljességében, a vízesés, a nagy és büszke hegy, amelyből kiömlik, a pompás obeliszk, a kedves sziget sok szárnyásával, az ízlésesen csoportosított fák és cserjék a tó jobboldalán, balra a szeliden kiterjedő nagy domb, amely a tóig elér, emellett a különféle állatcsoportok és végül az érdekes kilátások a fenséges hegységre, a kilátást emelő s erre a célra választékosan ültetett fa- és cserjecsoportok közt, — mindez olyan valami, amit csak élvezni lehet, leírni nem.

Ettől a bájos részlettől az út árnyékos ligetbe vezet, amelynek fái nagyon sötétlombúak és észrevétlenül lep meg egy látszatra ódon, gótikus vár látványa, amely azonban valójában nem más, mint a kertész lakása. Az épület húsz és néhány öl hosszú és két magas tornya van, amelyekre fákat sikerült ültetni. Az egyik torony még sértetlen, a másik azonban azt a látszatot kelti, mintha a régiség következtében omladozóban lenne. A törmelék közt növvő sok cserje és borostyán, más folyondárokkal együtt, amelyek rákúsztak, még tökéletesebbé teszi a látszatot. Ősrégi kapu, amelynek tetején nagy kőlapon többszázéves felirat olvasható; az egyik torony vaskos melléképülete, amely régi földalatti börtön benyomását ébreszti, ódon ajtajával, amely fölött régi hősi szobor áll; régi kőhíd, amelyet hajdanában emeltek az itt folyó patak vize fölé; a magas, százéves hársak, amelyek az épületet beárnyékolják és az erdei magány, — mindez rendkívül egységes hatásban olvad össze és senki sem gondolná, hogy itt kertészlak áll, amelynek néhány éve még nyoma sem volt.

Elbúcsúzva végül a vártól, s azt az utat követve, amely a szeliden kanyargó patak mellett kígyózik tova, magányos és enyhén mélabús helyre érünk. Lépésről-lépésre sötét- és komorzöld színezetű fák csoportjai és tömegei tűnnek fel, ezekbe ízlésesen elhelyezett szomorúfüzek vegyülnek, amelyek még fokozzák a facsoportok komorságát. Egyszerű hídhoz érkezünk, amely feketére van festve, s azután ismét sötétlombú fák közé. Itt semmi sem zavarja a hely ünnepélyes csendjét, a magány hangulatát és a vándor komoly elmélyedését. Ezt a facsoportot újra szabad tér váltja fel, ahol a csendes víz a szomorúfüzek mélyen beléje lógó ágai alatt nesztelenül síklik tova. Végül másik, feketére festett hídhoz érünk s utunkat ezen át folytatjuk.

Ezután újból sötét fák közé jutunk, és kis idő múlva sötét, magányos zugban két fölöttébb nyomorúságos épületet pillantunk meg. Az épületek körül heverő

keresztek és egyik épület omladozó tornya, amelyben még látható a harang is, nyomban kétségtelenné látszanak tenni, hogy ez a hely valamely szentnek lehetett a menedéke, aki a világ zajából ebbe a magányba húzódott vissza. A kápolna bejárata fölött olvasható felirat:

*A képmutatás sohasem merészkedik az enyészet mezejére,
és a hazugság visszaretten attól a tróntól, amelyen az igazság
tart itéletet.*

még inkább megerősíti ezt a látszatot. A magányos épület ajtaja mellett Szent András szobra látható egy fülkében.

A régi rossz ajtón át kicsiny és sötét konyhába lépünk, amely nyomorúságos ablakon át szegényes fényt kap. Másik, az előbbinél láthatólag nem sokkal jobb ajtó vezet a lakásba, és mikor kinyitjuk, váratlan és kellemes meglepetés ér, mert a helyiség berendezése ízléses, bútorzata meglehetősen értékes. A tágas szobát gyönyörű kínai porcellánok díszítik, éspedig olyan művészettel, amely a tulajdonos találmány szellemére és ízlésére vall. Asztal, székek, divány, csillár stb. összhangzóan egészíti ki a benyomást, és mindez együtt a maga nemében nagyon eredeti, és ilyen meglepetésre nem is találhatták volna ki szerencséjében.

E szép helyiség mellett bájos szobácska van, amely nem kevésbé kellemes, pompás és ízléses, mint az előbbi. A finom bútorokon kívül mozaikképek és *Rubens* képeivel díszített kőedények láthatók benne, amelyek művészi keretbe vannak foglalva, és a szoba világossárga padlóján valóban kitűnő hatást ébresztenek. Mindkét szoba ablakai hátul a már leírt pozsonyi tájra nyílnak, és közvetlenül alattuk folyik el a patak, amely a horgászat örömeivel bízta.

Elhagyva ezt a kellemes és nyugodt helyet, amely a forró nyári napokban is hűvös, és útunkat folytatva a sötét ligeten át, csakhamar elérjük azt a pontot, ahol másik út torkollik ebbe. Ha ezt a balra forduló utat követjük, tekintetünk balra egy nyiladékon át festői képben látja a hidat és a vizet, amelyen át a remetelakhoz jutotunk. Ez az út még körülbelül száz lépésnyire megtartja komor jellegét, majd egy hídhöz érkezünk, ahol három más út fut össze ezzel. Azon indulva el, amely jobbra fordul, egyszerre bájos és élénk kertészlethez érkezünk. Jobboldalt kedves pázsitszőnyeg terül el, ezt liget fogja körül, amelyet alak és színvegyítés tekintetében eszményien szépnek mondhatunk; balra pedig a liget egyik nyiladékán át nagy és szabad mezőre nyílik kilátás, amelyen a kerten túl az állatok legelnek, és ezek mögött kedves szőlőhegy látható. Innen néhány sűrűség és nyiladék mellett, amelyek minden időben szép kilátások gyönyöreivel kecsegtetnek, a már említett halomhoz jutunk, amelyet Ámor szobra fog ékesíteni, és végül, miután újból kellemes árnyas ligeten haladtunk át, ismét a kastély környékén találjuk magunkat.“

Petri kertészeti alkotásainak más színtere, Hédervár, nagy multra tekint vissza. A Hédervár-család egyike a legrégibb magyar családoknak, amely a *II. Géza* alatt bevándorolt *Héder* comestól származik, aki a győrmegyei Hédervárat építtette. A mult században a történelmi romantika *Garay János* költeménye nyomán az egész országban népszerűvé tette *Hédervári Kont István* nevét. Ekkor azonban már csak nőágon élt a Hédervár-család, mert a XVII. században *Hédervár István*-nak egyetlen lánya maradt, *Katalin*, akit *Viczay János* vett feleségül, s *Katalin* halála után Hédervár a Viczay-családra szállott. A Viczay-család egyik tagja alakíttatta át a kertet *Petri*-vel. Idővel azonban a Viczay-család is kihalt. Utolsó férfitagja volt *viczai és hédervári gróf Viczay Héder*, akitől a Hédervár-család ősi birtokát *gróf Khuen Károly* örökölte, aki az örökhagyó végrendelete értelmében királyi engedéllyel a *Khuen-Hédervár* nevet vette fel, s fontos szerepet játszott a magyar politikai életben. A várkastély parkját még *Khuen-Hédervár Károly* is nagyon szerette, aminek érdekes jelét is adta.

Petri Hédervár régies kertjéből is szép szentimentális parkot alakított. Kiváló természetérzékekével rendkívül ügyesen olvasztotta bele a kertet a tájba. Minden tárgyat felhasználta a kertművészet érdekében, pl. azt a régi templomot is, amelyet a Viczay-család temetkezési helyének használt (57. kép). E kápolna és mellette az öreg tölgy, amelyet *Petri*, aki kerti leírásait nem minden tekintetben a helyszínen készítette, s így emlékezete kis részletekben tévedett, öreg hársaknak említ a leírásban, ma is áll, s bár korunkban nem kívánunk a kertben ilyenféle szentimentális elemeket, nagyon hatásos, mert az öreg tölgyfa egyike a legpompásabb tölgyepidányoknak, a kápolna pedig egyszerűségével tűnik ki. E fa különben azt bizonyítja, hogy Hédervárott nem volt nehéz munkája *Petri*-nek, mert már talált olyan fákat, amelyek szervesen beilleszkedtek a parkba az átalakítás után is.

„Hédervár nagyon kiterjedt és jövedelmező uradalom, *Viczay* gróf úré és a királyságnak egyik legtermékenyebb és legegészségesebb vidékén fekszik, — írja *Petri* a park színhelyéről.

Maga a természet alkotta egységes egésznek ezt a telepet, amely megérdemli, hogy a természet minden igaz barátja megtekintse. Mindenütt a legszerencsésebb változatosságokat mutatja, amelyek egész vidékre magukban is rendkívül sok bájút árasztanak és további megszépítését annál inkább megkönnyítik. Közelben is, távolban is szép erdők vannak, és köztük mezőföldek különféle zöld színben tündökölnék. Az élénk táruló gyönyörű réteken mindenféle fajtájú magyar marhák csordái nagy számban legelnek ; és mindezek a tájrészleteken a fenséges Duna kígyózik át több ágával és festői kanyarulatokban, amely a kiterjedt hajózás, halászat, aranymosás és más dolgok révén megsokszorozza e vidék értékét.

A hédervári kastély régi, terjedelmes épület, amelyet jelenlegi tulajdonosa kényelmesen berendezett és meg is szépített. A Pozsonyból Pestre vezető főútról

57. KÁPOLNA ÉS ÖREG TÖLGY A HÉDERVÁRI KASTÉLY KERTJÉBEN

Moson tájékán pillantjuk meg a távolban, a Duna tulsó oldalán terjedelmes parkban nagy, festői erdők, mezők és legelők közt. Ez a bájos fekvés olyan csábító, hogy tulajdonosának emberszerető és vendéglátó jellemét messzire hirdeti.

Elhagyva a főutat, körülhajózva Magyarakimlét egy Duna-ágon, csakhamar a hédervári uradalomba érünk, s nyomban a bejáraton át természetalkotta parkba lépünk, amelyet nem is képzelhetnénk el kecsesebbnek és természetes részletekben változatosabbnak. Mindjárt itt az elején újonnan berendezett nagy tehenészet és juhászat van, amelyben a heretermesztés segítségével eredményesen űzik az istállóban a takarmányozást. Erre maga *Viczay* grófné ügyel fel, és ismert körültekintő módján ésszel és állhatatossággal győzte le azokat a nehézségeket, amelyekkel ilyenmű újítások alkalmával rendszeren meg kell küzdeni, így fáradozásait szerencsés eredmény koronázta.

Az út egyfelől a tehenész és juhász lakásai és istállók közt, másfelől a marhaállások, méhkaptárak és más gazdasági tárgyak közt, valamint bájos, a hozzáértő kezet eláruló, és természetes ízlés szerint telepített gyümölcsösön át, amelyből a gazdasági épületekre és a mellette folyó Dunára festői kilátás nyílik, sötét és árnyas erdőbe vezet, amelynek belseje nyáron egészen el van zárva a napsugaraktól. Ezzel határos egy sok hold terjedelmű akácerdő, amely a szemnek annyira jóleső, finom és élénk zöldjével itt nagyon kellemes meglepetést okoz. Ezt említve, meg kell jegyeznünk, hogy *gr. Viczay*-t különleges dicsőség illeti a fahonosításban, mert ő volt az első, aki hazájában ezt a rendkívül hasznos fát nagyban, erdőszerűleg telepítette. Mennyi kopár és fában szegény vidék van a királyságban, és pedig sok város szomszédságában is, ahol ez a maga nemében páratlan fa buján nőne, és sok vidéken, az évi átlag alapján becsülve, nagyobb nyereséget hajtana, mint hasonló nagyságú búzatábla. Hogy ez a kiváló fa sehol sem tenyészik jobban, mint az áldott Magyarországon, több kísérlet cáfolhatatlanul bizonyítja. Ezt már a községek utcáin álló akácok buja növényén észrevesszük. Minden talajban jól fejlődik, eltekintve az élettelen futóhomoktól, mocsártól, vagy azoktól a helyektől, ahol a víz, kivált télen, összegyűl, vagy pedig azoktól, ahol kavics vagy szikla akadályozza, hogy a gyökerek a földbe hatolhassanak.

Az akácerdőből ligetek, gabonatóblák, hereföldek, rétek és marhalegelők kellemes váltakozása közt, amely utóbbiakat valósággal elborítják a szép magyar marhák, mikor jóllakva delelésre rendszeren a legszebb és legfejlettebb gyümölcsfák alá telepednek, végül a hédervári kastélyhoz érkezünk.

A kerti oldalon a kastély enyhe magaslatú szép réten áll, és kiterjedt, csendes és bájos, életörömet hirdető táj fölött uralkodik. A kastély környékét a körülötte fekvő tájjal összekapcsoló, hasznos hererétnek, amely nagyon jövedelmező tartozéka a tehenészetnek, festői facsoportok báján kívül, amelyek a táj részleteit távlatban mutatják, egyetlen művészi dísz a kentaurok küzdelmét ábrázoló kőcsoport, amelyen a győztes a szoborral határos ligetbe igyekszik női zsákmányával. A szép művészi

alkotás kétszáz lépés távolságban szelíden emelkedő dombon van, és kecses nyárfás alkotja a hátteret.

A tágas előtér, amely minden részlettel összeköttetésben van és jellege ugyanolyan, mint a kastélyé, természetes kanyarodásokkal vezet át szabad mezőkön és facsoportokon az épület körül, s arra való, hogy étkezés után, vagy amikor nincs kedvünk nagyobb gyaloglásra, kényelmesen és kellemesen sétálgathassunk.

Ha jobbra fordulunk, néhány lépés után kellemes ligetbe érünk, amelynek eleje akácfákból van, további részében azonban ezt a fát magas és terebélyes növésű fanemek váltják fel. Az akácokat csak három éve ültették, akkor két láb magasak és körülbelül hüvelyknyi vastagok voltak. Jelenleg körülbelül harminc láb magasak és megfelelő vastagságúak; de olyan sűrűn állanak egymás mellett, hogy nem hajthatnak oldalágakat, hanem minden erejüket törzsük fejlesztésére kell fordítaniuk.

Baloldalt a liget több nyiladéka kilátást enged a kerttel határos és azzal összehangzatosan összekapcsolt vidékre, aki erre az élvezetre vágyik, gyönyörködve időzhet mindenikben, hogy a szép természet bájos hatásainak engedje át magát. Miután ilyképen hol szép facsoportok nyiladékai közt, hol zárt ligetben szabadon lógó faágak alatt, amelyek közt át lehet látni, kigyönyörködtük magunkat több tájrészletben, egy térre érünk, ahol az út kettéválik.

Ha azt választjuk, amely jobbra fordul, némileg szabad rétre jutunk, amelyet azonban természetes módon fognak körül erős és sötét színezetű fák. Mentől tovább követjük az utat, annál sötétebb a fák és cserjék lombjának színárnyalata. Végül egyszerű hídra bukkanunk, amely csendes és nyugodt víz fölött vezet.

E hely jellege, a csendes víz, amely mellett szomorúfüzek állnak nagy számban, a lombozat sötétszínű árnyalata, a vízparton kígyózó keskeny ösvény, — mindez abban olvad össze, hogy a benyomásokra vágyót komoly érzelmekre hangolja, tehát valóságban is előidézzé a célbavett hatást.

A sötét színezet előidézésére választott és erre a célra ügyesen csoportosított fák a következők: vadgesztenye, fekete amerikai kőris, ecetfa, nyugati ostorfa, szomorú fűz, ebfa, éger, balzsamos nyárfa, luc, jegenyefenyő, virzsíniai boróka.

Mindez mintegy előkészíti az embert valamely komoly tárgyra, és a környéken semmi sem zavarja vagy gyengíti ezt a hangulatot. Teljesen elmélyedünk gondolatainkban és érzelmeinkben. Körülbelül száz lépésnyi távolságban, a tó jobb partján szomorú füzek csoportjai közt nyiladék hívja magára figyelmünket, ahol a tulajdonos a közeljövőben nemes gondolkodásának megfelelő, fontos gyászemléket szándékozik állítani.

Innen az út a csendes víz kedves partján szomorú füzek és hozzáillő egyéb fák ligetébe vezet, s még tovább egyszerű hídon egy tó nyulványa fölött.

Ha azonban az említett két út közül azt választjuk, amely balra fordul, szabad réten a kentaurok dombjához érünk, és csak most vesszük észre, hogy ez a bájos

halom tulajdonképpen sziget, amelyet széles, a Dunából földalatti csatornán táplált víz fog körül, amely természetes kanyarulatokban az egész kerten végigfolyik.

Itt érdekes kilátások nyílnak, egyrészt a kert különféle tájaira, másrészt vele összekapcsolt, határos vidék részleteire.

Most kedves ligetbe érünk, amely annál komolyabb árnyalatot ölt, mentől mélyebbre hatolunk benne. Végül ahhoz a hídhoz érünk, amely az említett vízen vezet át. Ennek az a különlegessége, hogy három ága van, s mind a három más és más kertrészlethez vezet.

Ha a híd jobb ágát követjük, árnyas, üde útra lépünk, amelyből balra nyílik egy másik s felkígyózik egy hegyre, amely tekintélyes magas és tetején teljesen szabad, s amelyről balra tó tűnik elénk, amely e hegy és egy tekintélyes halom közt fekszik, amely a víz másik partján emelkedik. Mentől magasabbra kapaszkodunk a hegyen, annál vonzóbbak lesznek a kilátások, amelyek az említett magaslat fölött nyílnak.

Az út lassan vezet lefelé egy sötét ligeten át, s végül elérjük azt az egyszerű hidat, ahol előbb megállottunk. Itt a kert több részletéhez vezető út egyesül. Ha a jobboldalra fordulunk, a baloldali liget után szabad és bájos táj lep meg. Előttünk nagy rét terül el, amely tetemes hozammal járul a tehenészethez, és amelynek báját különböző színű és alakú fák nagy mértékben emelik. Pozsony felé beláthatatlan síkság tűnik elénk, amely azonban éppen nem fárasztó látvány, mert erdők, gabonátáblák, helységek, legelők és utak tarka keveréke teszi változatossá. A természetbarát gyönyörűséggel sétál ezen a barátságos tájon, ahol az út az uradalom gabonátábláihoz vezet, amelyek közvetlenül csatlakoznak a kerti réthez.

Ennek a vidéki tájnak kedves és hasznos díszai a legkiválóbb alma-, körte-, őszibarack-, mandula-, kajszi- és cseresznyefák válogatottan elhelyezett csoportjai, amelyek virágzáskor is, később is, mikor megrakodnak gyümölcsökkel, gyönyörűséges bált kölcsönöznek a tájnak.

Miután néhány száz lépést mentünk ezen a réten, és elhagytuk a baloldalt fekvő utat, amely szép magas ligeten át más részletekhez vezet, égererdőhöz érkezünk. Az égeres sűrűje, lombjának és törzsének sötét színe, a csend és a magány, amely ezen a helyen uralkodik, mind arra szolgál, hogy az előbbi vidám és hasznos táj ellentétét idézze elő.

Kis idő múlva egy padra bukkanunk, amely az út mellett sötét és árnyékos mélyedésben pihenésre hív, és alkalmat nyújt, hogy csendes gondolatokba merüljünk. A hozzávaló tárgy nincs messze, ha tekintetünket visszafordítjuk arra az útra, amelyen sétáltunk. Az égererdő egyik nyiladékan át, négyszáz lépés távolságban, tisztos öreg hársak közt magas, festői, ősi torony tűnik elénk, amely omladozóban van. E kápolna rejti a gróf Viczay-család kriptáját.

Az a gyönyörködő érzés, amely a vándort e kertrészleteken át kíséri, és állandóan ez érzés felkeltőjére emlékezteti, természetes módon hangolódik át abba a szomorú

gondolatba, hogy a derék gróf is, akinek Hédervár minden díszét és még sok mást is köszönhet, egykor ugyanott fogja megtalálni végső nyugvóhelyét.

Elhagyjuk a padot, s a napsugaraknak áthatolhatatlan égeresben elmerülve, körülbelül száz lépés után az erdő szélén nyílt, szabad és vidám táj fogad. Jobboldalt termékeny földek hizelegnek a szemnek, amelyeken természetes ízlésben csoportosított gyümölcsfák állanak, és a facsoportok közt kedves kilátások nyílnak a parkra. Közvetlenül előttünk szép, szemet üdítő rét terül el, amelyen a háttérben, néhány száz lépésnyi távolságban, ügyesen elrendezett sűrű facsoportok közt, a víz túlsó partján feltűnik a kastély a maga szelíd magaslatán, és balra észrevesszük a kert nagyszerű és változatos részleteit, amelyeket mind le sem írhatunk.

Ezen a réten több út a kert különböző részleteihez vezet, választhatunk, vagy átmegyünk egy kis hídon, amely kanyarodó víz fölött vezet, amely itt körülbelül csak tizenöt láb széles, és a víz balpartján virágzó fák és cserjék csoportjai közt sétálunk a kastélyig, vagy pedig mind balra a kert nagy és szabad részleteire, mind jobbra a földekre és a gyönyörű, minden leírást felülmúló természetes parkra nyíló kellemes kilátások közt tovább folytatjuk utunkat a víz jobb oldalán.

Ha ezt az utat választjuk, csakhamar kedves nyárfához érünk, amely magasságával tűnik ki. Az út néhány fesztelen kanyarodón vezet tova, és végül egy híd segítségével víz fölé jutunk, amely szép nagy tükröt alkot.

Itt ismét több út egyesül. Egyik balra, a víz kellemes partján körülvéset a kertben a legérdekesebb részleteket érintve, a jobboldali magányos, sötét és üdítő árnyas utakon vezet tova, a középső pedig a kastélyhoz.

Mielőtt azonban ezt elérnénk, szép, egyszerű, zárt templom tűnik elénk, amely nagyon jó ízlésben épült, de, sajnos, nem jó helyen áll, mert közvetlenül a kastélyhoz csatlakozik. Ámde sokkal régebbi, mint amikor a kert készült. Alakja megnyult négyszög, és két oldalán magas nyárfák állanak. Mindez együtt, eltekintve a kastély közelségétől, nagyon jó benyomást kelt. A kastély belső berendezése rendkívül szép. Egy nagy helyiségben olasz, kivált nápolyi és szicíliai tájakról készült kitűnő és híres rézkarcok válogatott gyűjteménye látható. Bútorai is nagyon ízlésesek.

E templomból a kastély előterére jutunk, ahol sétánkat megkezdtük. Tekintettel mindezekre a kerti részletekre, meg kell jegyezzük, hogy e kert, amely különböző régi kerti stílusok valóságos keveréke volt, amelyben több százezer fát ültettünk, s különleges földmunkákat kellett elvégezni, hogy felszínének visszaadhassuk azt az alakját, amilyen az első kerti telepítések előtt valószínűleg volt, tíz hét alatt elkészült. Természetesen mindazokat a régi kerti fákat, amelyeket felhasználhattunk, helyén hagytuk s ezek nagy mértékben hozzájárultak a gyors eredményhez.

A kastélynak azt a részét, amelyben a gróf lakik, a szó szoros értelmében múzeumnak mondhatjuk. A lakószoba több helyiség közt van, amelyeket értékes ritkaságok töltenek meg. Látható itt :

1. gazdag gyűjteménye drága és ritka rézkarcoknak, amelyben minden kor legjobb mesterei képviselve vannak, s amelyről szakértők csak dícsérettel beszélnek;

2. éremgyűjtemény, amilyen kevés magánember birtokában van, s amelyre már a tulajdonos atyja is sokat, jelenlegi tulajdonosa azonban még sokkal többet áldozott; minthogy a numizmatika a kedvenc foglalkozása, egész gyűjteményeket vásárolt régi pénzekből és tudós szakértőjét Európa nagy részébe tanulmányútra küldte;

3. régi és korszerű gyűrűk gazdag gyűjteménye, amely talán egyedüli a maga nemében;

4. gazdag és válogatott könyvtár;

5. és végül több nemzet mindenféle elgondolható régi és korszerű fegyvereinek válogatott gyűjteménye, amelyeket sok szakértelemmel és ízléssel rendeztek.

Mindezek a tárgyak ízléses és célszerű szekrényekben foglalnak helyet, amelyeken valódi régi, görög és római bölcsek mellszobrai láthatók.

Hédervár tiszteletreméltó tulajdonosa, aki különben föltöbb boldog házasságnak és szeretetreméltó családnak örvendhet, ezekkel az érdekes és szórakoztató tárgyakkal foglalkozva és a szép természetet s annak örömeit élvezve, hasznosan és gyönyörűséggel tölti idejét a vidéken."

A hédervári park leírásában a már megismert kerti fákon kívül különösen az akác és a nyár kelt figyelmet. Mindkettő különleges magyar elem, noha az akác Amerikából származik. A kert nyárfái közül a *Petri* kora óta eltelt másfél század alatt egyesek megöregedtek, mások el is pusztultak. Az öreg, pusztulóban levő nyárfák közt az egyiknek érdekes sorsa lett, s ma is Hédervár- vagy Kont-fának (58. kép) nevezik. A Hédervár-család kései utódai közt akadtak ugyanis regényes hajlamúak is, akik a múlt század nagy fakultusát összekapcsolták a családi ősök kultuszával. Ez a romantika különös figyelemmel fordult egy öreg nyárfa felé, amelynek csak csonkult törzse és kettős oldalága maradt. A különös fa elragadta a képzeletet, s a Hédervár-majd a Viczay-család kihalásával kapcsolta össze. Gróf Khuen-Hédervár Károly 1911-ben miniszterelnöksége idején, emléktáblával jelölte meg a nevezetes öreg nyárfát, amelyen elmondja, hogy milyen szerepet játszott ez a fa a Hédervár-család történetében. Az emléktábla szövege a következő:

Status et Ordines Comitatus Mosoniensis tempore vastationis Tartarorum anno MCCXLI sub umbra huius Populi Tremulae ad congregationem confluxisse, hicque tunc Sacerdotes in aspectu barbarorum panes in lapides mutare.

Anno autem MCCCLXXXVIII eodem loci Stephanum Kont de Hedrechvara cum sociis contra regem Sigismundum coniurasse fama nuntiat vulgaris.

Semine masculino familiae Hedervarianae de genere Heder extincto, cum haereditatem eius per ultimam subolem Catharinam familia Viczayana consecuta est, haec arbor ducentos ultiores floruit annos.

58. A KONT-FA A HÉDERVÁRI KASTÉLY KERTJÉBEN.

Saeculo autem undevicesimo quotiescunque membrum quidam familiae huius de genere Osl defecit, tote unum suis e ramis vetustate deiecit Populus.

Anno MCMIII tandem cum ultima Viczayana desiit vivere una eademque nocte simul et ultimus arboris cecidit ramus.

Hoc monumentum exegit nepos Viczayanus pronepos item Hedervaryorum, Carolus Comes Khuen-Héderváry anno Domini MCMXI.

Az emléktábla fölöttébb túlozza a nyárfa korát, mert azzal kezdi, hogy a Hédervár-nyárfa már a tatárjáráskor állott, s Moson megye rendei alatta gyülekeztek 1241-ben, amikor a papok a tatárok láttára a kenyeret kővé változtatták. A kővé vált kenyér, pénz mondája ősrégi. Ugyanezen fa alatt esküdtek össze a felirat szerint *Kont* és társai *Zsigmond* ellen. Az így családi totemmé avatott fa együtt pusztult a Hédervár-családdal, valahányszor az utódok közül egy családtag meghalt, mindannyiszor egy-egy ágát vetette le, mikor pedig az utolsó *Viczay* is meghalt, utolsó ágát dobta le magáról. Természettudományi tekintetben először azt kell megjegyeznünk, hogy a Hédervár-fa fehér nyárfa (*Populus alba*), másodsor, hogy vannak olyan fák, amelyek egész ágakat is levetnek magukról, pl. jegyenyárfák alatt ősszel méteres ágakat is láthatunk. Az ilyen fa épp olyan választó réteggel készíti elő az ágak leválását, mint az őszi levélhullást. Kisebb mértékben a többi nyárfán is mutatkozik ez a jelenség. Nyilvánvaló, hogy a család tagjai ennek alapján alkották meg a Hédervár-fa mondáját, s mivel a Hédervár-család hírnevét *Hédervár Kelemen* alapította meg, aki vitézül harcolt a tatárok ellen, a feliratnak a tatárjárással kellett kezdődnie.

A hédervári kert leírása abban a tekintetben is értékes, hogy felsorolja azokat az amerikai fákat, amelyeket ebben a korban már nálunk is ültetni szoktak a kertekben, s amelyekre először *Rotenstein* utal a pozsonyi Erdődy-kert leírásában. *Rotenstein* azonban csak a szivarfát nevezi meg. *Petri* a fekete amerikai kőrist, ecétfát, nyugati ostorfát, balzsamos nyárfát, virzsini borókát és az akácot említi. Ezek azóta mindennütt elterjedtek a magyar parkokban, a nyugati ostorfát pedig különösen a fővárosban ültetik utcai fasorokban. Legnagyobb azonban a jelentősége az akácnak, amely Észak-Amerika keleti felében honos, főképen Virginiában és Carolinában. Az európaiak valamikor a XVII. század legelején ismerték meg, s ekkor hozták az első példányokat Európába. Ezekben az időkben még amerikai akác volt a neve, különböztetésül az afrikai acaciáktól. *Linné* azonban külön nemzetséggé avatta s így új névre lévén szűke, *Robin Jean*, párizsi udvari főkertész tiszteletére a Robinia nevet adta neki, s hogy a valódi acaciáktól is elkülönítse, Robinia pseudoacacia néven örökítette meg. Ez adta az alapot később ahhoz a mondához, hogy az akácot *Robin* hozta Európába. Az amerikai akác hasznát Európában is hamar felismerték, Németországban *Nagy Frigyes* támogatta elterjesztését, sőt a XVIII. század végén a németek még folyóiratot is adtak ki az akác terjesztésének érdekében. Magyarországon is a XVIII. században kezd terjedni az akác, a fásításra ajánlott fák neve közt először 1739-ben *Krámer János György*, tábori orvos munkájában olvassuk. *Petri* jegyezte fel, hogy gróf *Viczay* telepítette először erdőszerűleg. A mult században annyira elterjedt az országban, kivált az Alföldön, hogy valósággal magyar fának tekintik, s *Ady Endre* élete kiteljesedésének költői képét az akácról veszi: „Magyar akác érett táskája vagyok...”

A rárói kertről csak csonka képet ad *Petri* leírása. Ez a birtok a gróf Sándor-családé volt, és közvetlenül határos a hédervári uradalommal, amelyhez eredetileg

tartozott. A gróf Sándor-család birtokába házasság révén került. A rárói kert leírásában a kerti cserjék felsorolása érdemel figyelmet, amelyek közül *Petri* külön megnevezi a következőket: madárcseresznye (*Prunus padus*), orvosi berkenye, házi berkenye, ribiszke, egres, som, birs és rózsák.

Nagyon érdekes és fontos a pesti Orczy-kert leírása. Az Orczy-kert alapítója báró Orczy László, báró Orczy Lőrinc-nek, a költőnek fia, aki 1784-ben követte apját az abaújházi főispáni székben, majd titkos tanácsossá nevezték ki. Apjáról számon tartja az irodalomtörténet, hogy A bugaci csárda c. költeményével a szentimentális költészet korában az alföldi tárgyak felfedezője. Fia még fontosabb úttörő munkát végzett az Orczy-park alapításával, amelynek merészségét csak akkor méltányolhatjuk, ha tudjuk, hogy az Orczy-kert helyét előzőleg nem fásították, mint pl. a Városligetet, hanem a parkot egyenesen a homokpusztába telepítették, amely itt még a XVIII. század végén is szürkéllett, s ahol fűvészek keresték az érdekes és jellegzetes homokpusztai növényeket. Ezzel ez a kertészeti vállalkozás különös jelentőségre emelkedik, s első példája az Alföld kertészeti meghódításának.

„Ennek a minden tekintetben nevezetes, olyan vidéken fekvő kertnek — írja *Petri* —, amelyet a természet, úgylátszik nagyon szerencsés kedvében alkotott, két külön bejárata van. Minthogy mindkettő más és más részletekhez vezet, a kert leírását ezek szerint akarom beosztani, és először azokat a részleteket rajzolni, amelyekhez az egyikén át jutunk, majd végül azokat, amelyeket a másikon át közelíthetünk meg.

1. Miután nagyon egyszerű hídon át, amely csendes víz fölött vezet, a kert területén bájos ligetbe léptünk, a balkéz felé nyíló úton indulunk el, amely természetes ízlésben telepített ültetvény kedves nyiladékhöz vezet. A természet barátját itt szemlélődésre és vizsgálódásra hívja meg terjedelmes pázsítszőnyeg fölött álló fák és cserjék kellemes színvegyüléke, szelid és enyhén emelkedő domb látványa, mögötte másik, magasabb domb, amelyen ízléses templom áll, a baloldalt előnyösen mutakozó szőlőhegy és a korszerű lakóépület festői fekvése.

Kis, árnyas liget arra indít, hogy léptünket feléje irányítsuk, a fák és cserjék festői csoportja közt csakhamar tágas kilátás nyílik az említett könnyedén domborodó halom felé, amely erről a helyről nézve, a másik, nagyobbhoz viszonyítva, amelyen a templom emelkedik, olyan helyzetbe kerül, hogy azt a látszatot kelti, mintha a kettő együtt csak egy domb lenne: csalódás, amelynek nem előnytelen a hatása.

Egy liget, amelynek elrendezése és változatos színezete a természet és ízlés szabályai szerint készült, s ennél fogva éppúgy gyönyörködteti a szemet, mint virágainak illatával felüdíti a szaglóérzéket, arra csábítja a sétálót, hogy ezt az utat tovább kövesse. Kis idő múlva szép hídhöz érünk, amely széles, kristálytisza forrás fölött vezet. Ezen a helyen több út egyesül, amelyek a kert különféle részleteiből futnak össze, és mindenik bizonyos kiválasztott ponthoz vezet, hogy minden kertrészletet a maga jellegzetes alakzatában szemlélhessünk.

A hídon túl a jobbkéz felé eső úton haladunk, amely átvezet a szőlőhegyen és néhány kanyarodás után állandó kilátással részben a szőlőre, részben bájos facsoportok közt, az említett lakóépülethez ér, amely enyhe magaslaton fekszik és tetszetős látványt nyújt.

A pompás kilátások előnyeinek kívül, amelyeket ez az épület természetes helyzeténél fogva élvez, a mostani kertrészletek által is rendkívül sokat nyert; mert így olyan kellemességekhez és bájakhoz jutott, amelyben előbb nem részesült és e nemből nem is részesülhetett. Amint az ember kilép belőle, nyomban átadhatja magát kedélye hangulatának, akár hogy mosolygó és vidám tájakon foglakoztassa szelleme élénkségét, akár hogy magányos, sötét részletekben gondolataiba és érzelmeibe merülhessen, vagy hogy, miután ezek irányítására bízta magát, újból azokon a derűseken szórakozhasson. Ezen kívül egyszersmind a napszakok kívánalmái is kielégítésre találtak. A reggeli és esti órákban gyönyörködtető és szabad részletek hívják az embert, és a tikkasztó déli órákban a fák boltozatának árnyékában találja meg az óhajtott védelmet a forróság ellen. És mindezeket az előnyöket s kellemeket akár úgy is élvezhetjük, hogy meg se tekintsük őket.

A kertet már telepítéskor úgy rendezték el, hogy innen különböző utakon kétszer is átsétálhatunk ugyanazon részleten, anélkül, hogy észrevennők, hogy a kertnek ezen vagy azon a részletén már egyszer átsétáltunk; és így természetesen a kert mind változatosság és meglepetések, mind pedig látszólagos kiterjedés tekintetében nagyon sokat nyert.

Ha a kastély elülső oldalán egyenesen magunk elé tekintünk, szabad és derűs, de egyszersmind nagy és magányos táj tűnik szemünk elé, amely csodálatra ragad. A ház két oldalán kellemes tartózkodást hirdetnek a fák és cserjék választékosan és ízlésesen elrendezett tömegei és csoportjai. A magaslat, amelyen az épület nyugszik, lassan festői fekvésű nagy tó felé lejt, amely szelid völgyben nagyon természetesen simul a már említett magasabb és alacsonyabb domb közé. Ez az utóbbi szép ligetből emelkedik ki, és a távolabbi másiktól, amely a díszes templomot hordja, a víz választja el. Innen mindkettő rendkívül előnyös látványt nyújt, kapcsolatban a többi részlettel.

E mögött a bájos kép mögött a völgy szép facsoportokkal beültetett terjedelmes rétté tágul. A rét kifalazott árok közvetítésével kapcsolódik a határos vidékhez, így ez a kert látszólagos tulajdonává lett. És a kert bizonyosan nem keveset nyert ez által, mert a táj háttérben látható a fenséges budai vár és tovább balra a budai hegykoszorú.

Ha elhagyjuk ezt a pontot és a balra nyíló utat követjük, árnyas ligetbe érünk, amely annál sötétebb és magányosabb lesz, minél tovább jutunk benne előre. Végül csendes és nyugodt vízre bukkanunk, amelynek partján szomorú füzek sűrű csoportja áll. Itt egy szigeten látható az az emlékkő, amelyet *Orczy báró* őkegyelmessége elhunyt

atyjának szentelt, s amelynek rendeltetését kevésszavú, egyszerű felirat jelzi. Szemben, de még a kert innenső oldalán, egy pad csendes elmélkedésre hívja meg az érzelmes szemlélőt. Ha el akarjuk olvasni az emlékkövön a feliratot, s e célból feléje közeledünk, keskeny és egyszerű hídon haladunk át. Az emlékkőtől a keskeny és sötét út szomorú fűzek és más fák közt vezet tovább, amelyek sötét árnyalatú zöldje teljesen e kert-részlet főtárgyához illik. Nemsokára azonban az ültetvény ismét vidám és élénk lesz azoktól a különféle fáktól és cserjéktől, amelyek változatos lombja és virágja hízeleg a szemnek, és csakhamar a szép tó partjához érkezünk és áttekintjük az egész pompás tájat, amelyet már a kastély mellső oldaláról megsejleltünk.

Mikor e bájos látványban kigyönyörködtük magunkat, egyszerű hídon át tovább megyünk egy ligetbe, majd másik, nagyobb és szebb hídon át eljutunk arra a dombra, amelyen a templom áll. Megmászva ezt a tekintélyes magaslatot, megpillantjuk az alakra és stílusra nézve ókori ízlésben épült templomot, amely egyesíti magában a szabadságot, könnyedséget és kellemet a méltósággal. A templom annál nagyobb élvezetet nyújt, mert olyan helyen épült, amelyet mintha maga a természet is arra szemelt volna ki, hogy szépségét szemlélhessük és megcsodálhassuk. Innen végre felfedezzük, hogy a már több helyről előnyösen mutatkozó domb tulajdonképpen sziget. Visszatekintve a kastélyra, bájos és festői szépségben tűnik elénk azon a magaslaton, amelyen emelkedik.

Ha azonban tekintetünket a tó fölött a kert nagy, szabad térségére fordítjuk, amely itt a művészet révén a nagyszerű tájjal valóságosan egybeolvad, a meglepő látvány csodálatra ragad, mert jobbra megjelenik előttünk Pest és Buda városa a fenséges, mindenféle leírást felülmúló budai várral, és tovább balra a szomszédos nagy, meredek és kiterjedt hegytömeg, amelyben a csúcsig nyúló szőlők és gyümölcsösök közt, amelyeket a szem nagyon jól felismer, annál feltűnőbbben rajzolódnak ki nyers vadságukban az erős, szabálytalan sziklatömegek, főként a Gellérthegy. E magas hegység lába előtt méltóságosan hömpölyög a fejedelmi Duna a török vidékek államai felé, és ezüst fényével segíti magasztosabbá tenni ezt a gyönyörű tájképet.

Nem szívesen hagyjuk el ezt a kedves helyet, és csak lassacskán ereszkedünk alá a dombon, amelynek lábához érve, ízléses híd vezet tovább a kristálytisza víz fölött kellemes, árnyas ligetbe, amely körülbelül 50 lépés után egy pad elé torkollik. Itt ismét olyan kilátás ragad el, amely egyike a kertben a legszebbeknek. Magunk előtt látjuk a már többször említett nagy tavat, amely itt a nagyobb és kisebb domb közt a völgyben egész terjedelmében mutatkozik, és felette szelid magaslaton a kastélyt a legszebb oldaláról, e mögött pedig ízléses ültetvényt, amely mint háttér zárja le a kilátást.

Ebben az árnyas ligetben sétálunk tovább és végül ismét nyílt helyre érkezünk, ahonnan egyik oldalon Buda és Pest már leírt gyönyörű tájképét látjuk. Innen az út ahhoz a bájos csalithoz és hídhoz vezet, amelyen át a kertbe léptünk.

2. Ugyanezen kert leírása, ha a kastély hátsó része előtt nyíló kapun lépünk be.

Ha azonban azt a kerti bejáratot választjuk, amely az épület hátsó oldala előtt nyílik, nyomban szelid, kedves és vidám táj fogad. Balra hátul kilátás nyílik az ezzel a kertrészlettel egybefűződő szőlőre és egy szintén ezzel a részlettel kapcsolatos ültetvényre, amely természetességével gyönyörködteti a szemet. Előfelé szép fákat és cserjéket pillantunk meg, amelyek színük hasonlóságával vagy eltéréseivel, valamint az összeolvadással és keveredéssel, árnyékkal és fénnel, különösen a virágzás idején, bájos képet alkotnak. Jobbra kellemesen, szabadon egy domb emelkedik ki a fák közül, a dombon erdőszerű kemény háttér előtt egyszerű obeliszk áll, amely ennek a természetes kertnek alapítási idejét rövid feliratban beszéli el. Az obeliszk nagyon előnyösen tűnik fel ezen a helyen, és a kastélynak ezen az oldalán nyíló előtérnek egyetlen díszé.

A sétalót egy kellemes út egyre mélyebben csalogatja egy magányos, árnyas, erős és sötét színű ligetbe. Lassanként ugyan ismét valamennyire szabad térre ér az ember, de azért ez a tér mégis minden oldalról zárt. Néhány facsoport, amelyek fáit egyenesen arra a célra válogatták ki, hogy a csoportnak a merengés és mélabú árnyalatát adják, teljesen betölti rendeltetését. Ha valaki el akar merülni magányában, azt az utat kell követnie, amely sötét ligetben vész el, ahol pad hívja pihenni és a magányt élvezni. Itt az ember magára van hagyatva s elmerülhet gondolataiba. Végül düledező kunyhóhoz érünk, amely kihalt család hajdani lakásának látszik, a kunyhót temető veszi körül sírokkal. Ez a kietlen hely, amelyet komor és sötét fák fognak körül, az egész tájat mélabúsra festi.

Utunk most vagy jobbra fordul és sötét fák alatt halad előre, vagy balra nem kevésbé komor ösvényen vezet a temető mellett egy szegényes és nyomoruságos épülethez. Minél közelebb jutunk ehhez, annál erősebben színezik a fák sötét lombjukkal a kertrészlet mélabús jellegét, már amennyire a művészet eszközei engedik. Amint azonban a magánosságnak ezt a honát elértük s ajtaját kinyitjuk, meglepetve látjuk meg az ízléses berendezést, és ezt megtekintve, a kis kunyhó hátsó ajtaja bájos virágdísszel lep meg, amelyet maga a fenkölt lelkű tulajdonosnő gondoz.

Mindaz, ami az épületen kívül van és azt környezi, mélabús és ünnepélyes csend jeleit hordja. Folytatva ezt a sötét utat, amelyen semmiféle tárgy nem zavarja a kertrészlet komor jellegét, végül körülbelül száz lépés után végére jutunk, és olyan tájat pillantunk meg, amely ellentéte az előbbinek. Ennek tárgya a nagyobb és kisebb domb, a szép templom az előbbin, és a kettő közt a forrás tiszta vizétől táplált tó, szárnyas lakóival.

Ha utunkat tovább folytatjuk a hídon át a vízparton arra a magaslatra, amelyen a templom áll, elérjük az érdekes kilátást Budára és Pestre. Ha pedig tekintetünket, amely sohasem fárad el ebben a látványban, elfordítjuk, s a hídon át balra követjük

utunkat, amely a sötét ligetben kígyózik, észrevétlenül egy tágas, természetet utánzó barlanghoz érünk. Előbb szűkebb alagútba lépünk, később azonban tágas barlangba. Ha innen visszatekintünk, természetes nyíláson át vízesést pillantunk meg, amelyet a nagy tó lefolyása alkot. Ennek a kis képnek, amely sokat nyer a barlang tompított fényében, háttérül szolgál a szép, festői liget és az ívelő híd, amelyen át a barlanghoz jutottunk. Itt ismét visszanézve, más látvány tárul elénk, amely bizony semmiben sem marad az előbbi mögött. A barlangon átfolyó víz, amely a vízeséstől jön, ennek másik oldalán széles patakká dagad, amely magas fák közt kedves kanyarodásokkal kígyózik nagy távolságba, és végül eltűnik tekintetünk elől a fák közt. Mindez nagyon természetes hatást kelt. Hasonlíthatatlanul hat itt egy keskeny, négy öl hosszú palló, silány karfával; más sétaútra vezet és hatvan lépés távolságban nyúlik el a víz fölött. A barlang előtt, fák közé rejtve, nagy kútház áll, amelyet össze fognak kapcsolni a barlanggal és fürdőházzá rendezik be.

Innen az út több kellemes kanyarodó után a szőlőn át a présházhoz vezet, amely egyszerű módon épült s néhány takaros szobája van. Ha tovább megyünk balra, utunk átvezet bel- és külföldi növények több érdekes ültetvényén, gyümölcsfacsoportokon és szőlőtővek közt, amelyek ágai itt-ott húségesen ölelnek körül egyes fákat és természetes füzéreket alkotnak. Végül visszajutunk a központi kastélyhoz, amelytől elindultunk.

Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek a kertrészletek még nem mind készültek el. Hogy a különféle részletek hatását szemléltetően és teljesen megrajzolhassam, a leírást úgy készítettem el, mintha a kert már készen lenne. De a barlang csak a jövő év tavaszán készül el. A kastély, a templom, az obeliszk és az emlékkő még nem áll, de a rajzok és vázlatok már befejeződtek, s két év alatt minden elkészül.

Bárá Orczy ökegyelmessége ezzel a kerttel nem kis hálára kötelezte Pest és Buda lakóit, mert eddig nem volt kellemes sétahelyük. A tiszteletreméltó, dícséretemre nem szoruló tulajdonos dicsőségére el kell mondanom, hogy ez az egész vállalkozás nagyrészt abból a hazafias célból ered, hogy ezen a hiányon segítsen. Ezt tanúsítja ökegyelmességének az a bámulatraméltó kitartása is, amellyel a mutatkozó nehézségeket legyőzi. Az 1794-iki száraz nyáron a homokföldbe ültetett 300.000 fa elpusztult, s bár minden oldalról az ellenkezőjét tanácsolták, újakkal pótolta, és az ültetvények jelenleg (tehát 1797-ben) a kívánt állapotban vannak. Ilyen módon támadt a homok-sivatagból, ahol azelőtt a legkisebb szél nagy homokfelhőket kavart fel, három év alatt olyan kert, amelynek mégis sok szépsége van, és mindez túlzás nélkül ígéretnek tekinthető, hogy, amit fentebb leírtunk, megvalósul.

Petri Bernhard leírása nem nyújtja teljes képét az *Orczy*-kertnek, csak a parkra vonatkozik, amely kezdettől azt a területet foglalta el, ahol most a *Ludovika Akadémia* és előparkja van. A kastély a *Ludovika* helyén állt. A kert azonban északkeleti oldalán nagyobb volt. Hozzá tartozott a mai *Ludoviceum*- és *Dugonics*-utca, sőt a *Kálvária*-

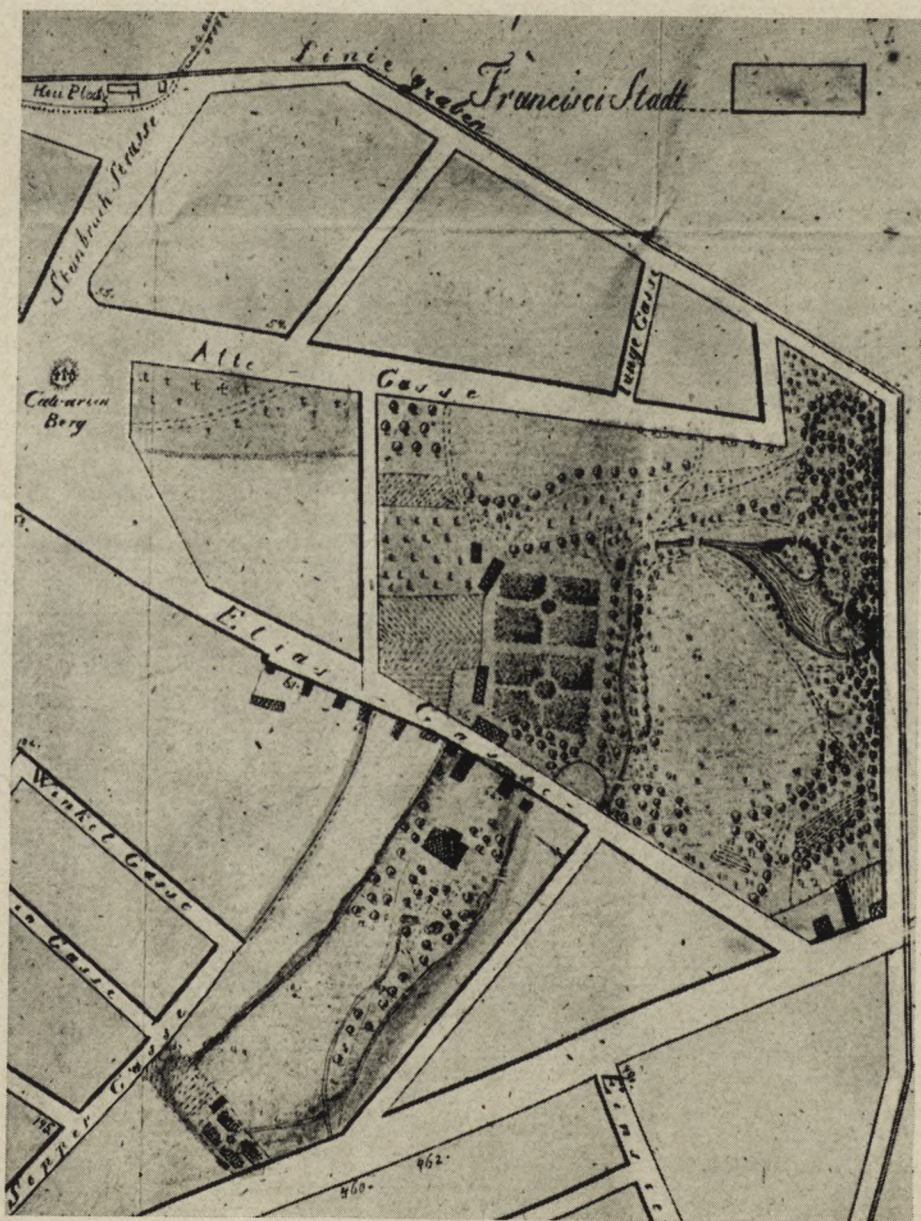
és Örömvölgy-utca szomszédos része is, a megfelelő háztömbök helyével. Itt volt hajdan az Orczy-kert gyümölcsöse, szőlője, konyhakertje és gazdasági udvara.

Báró Orczy László halála után a kertet bátyjának utódai örökölték, s a mult század első három évtizedében volt az Orczy-kert fénykora. Az ültetvények megnöttek, amit *Petri* csak képzeletével láthatott, valósággá lett, amelyben Pest közönsége testi szemeivel gyönyörködött. Fénykorát éppen akkor élte, amikor *Schams* leírása Pest városáról 1821-ben megjelent. *Schams* térképet is csatolt munkájához, ezen látható az Orczy-kert alaprajza (59. kép) is, amelyen könnyű felismerni a Petri-féle leírás minden részletét. Az Orczy-kerttel szemben, az Illés-utca másik oldalán látjuk a Festetich-kertet, amelyből a század második felében az egyetemi fűvészkert lett.

Az Orczy-kastély kerti frontja előtt, mint *Schams* leírásából kitűnik és a térképen is látható, virágos parter volt, ettől jobbra, az Üllői-út felé terült el az angol-kert a tóval és a dombbal, balra pedig a szőlőültetvények. A parter és a szőlő közt üvegházat emeltek. „A kert fő látványossága — írja *Schams* — a most épült 36 öl hosszú üvegház, amely alig szembeötlő magaslaton méltóságosan emelkedik ki a háta mögött lévő szőlők közül, s magas üvegfalán ezerféleképpen tükröződnek a virágos parter színei. Két, az üvegházzal közlekedő, de annál magasabb szárnya olyan csodaszéppé teszi az egészet, hogy nem tudjuk, vajjon a tulajdonos pompás eszméjét, avagy az építész sikerült munkáját dicsérjük. Ez a látvány a látogatót már kívülről bámulatba ejti, amint azonban belép, ez az érzése majdnem kéjes kábulattá változik a számtalan belföldi és külföldi növénylakó kedves illatától és kápráztató színpompájától. Már az első lépésre feltűnik egy dombos, virágos hegy, közepében szabad csigalépcső vezet fel az emeletre, amelyben félkörű ablakok belvederét alkotnak, ahonnan nemcsak a parkra, hanem az egész környékre gyönyörű a kilátás.

Azt tartják, hogy ez az épület a legnagyobb és legszebb üvegház az országban, s 30.000 forintba került. A kert fenntartása évente 10.000 forintot igényel.”

A mult század harmincas éveivel új korszak kezdődik az Orczy-kert történetében. Mikor a magyar tisztképzőintézet alapítására irányuló törekvések a megvalósítás felé azzal a lépéssel közeledtek, hogy Pesten helyet jelöljenek ki az intézet számára, a választás az Orczy-kertre esett, amelyet az Orczy-család 1829-ben el is adott erre a célra 60.000 forintért. Ettől kezdve a kert *József* nádor felügyelete alá került, aki a maga kertészére, *Kaschek*-re bízta. *József* nádor korában örököltette meg az Orczy-kertet, már mint Ludovika-kertet *Alt Rudolf*, bécsi festő (60. kép). A kert gazdasági részeit részben utcaterületeknek foglalták le, részben parcellázták s eladták, így szűkült az Orczy-kert mai parkterületére. A Ludovika Akadémia céljaira kijelölt részt, amely körülbelül 65 hold, még a harmincas években magas kőfallal vették körül. Ez már magában is elég lett volna ahhoz, hogy megsemmisítse az Orczy-kert eredeti stílusát. Mint *Pecz Ármin*, a kert későbbi főkertésze írja emlékirataiban, a kertet eredetileg az angol kertnek megfelelő árok és liciumsövénny körítette.

59. AZ ORCZY-KERT ÉS A FESTETICH-KERT 1821-BEN.

(Schams Ferenc munkájában.)

Petri ugyan nem említi külön egyik leírásában sem a lícium nevét, de kétségtelen, hogy e korban és az angol kertet körítő árok kitöltésére használt sövényekkel terjedt el az országban. E célra nálunk a gypű-líciumot (*Lycium halimifolium*) használják. Hazája a Földközi-tenger melléke. Rokona a tövises lícium (*Lycium*

60. A LUDOVICEUM PESTEN 1845-BEN.

„E' kép kerti oldalát mutatja ezen épületnek, mely 1808-iki országgyűlési végzés következtében katonai akadémiának határozottatott. Az építés 1830-ban kezdetett meg. Az alapkövet fonséges nádor Ő cs. kir. főherczegsége 1834-ben tette le, 's 1838-ban, a' nagy árvíz alkalmával, midőn száz meg száz szerencsétlenül lettek benne biztos menedéket, első használatra szolgált ez épület. Egyébiránt 2265 négyszög ölnyi hosszúság négyszögletet képez, és 124 szobát, 37 termet, 17 konyhát, 62 kamrát 's a' főkapu ellenében igen csinos kápolnát foglal magában. Az épülettől jobbra az intézet lovardája látható, mely azzal földött folyosó által kapcsolatban áll. A' kert igen kellemes fekvésű, 's díszben tartására nagy gond fordittatik.”

(Alt Rudolf munkájában.)

europaeum), amelynek tövises ágát régi időkben kínzószerszámba tették, főként a töviskoszorúba. A Rómában és Turinban őrzött Krisztus-tövis relikviák a tövises lícium tövisei. A gypű-lícium nagyon bevált nálunk, jól fejlődik; s könnyen el is vadul. Különösen jól bevált az Alföldön. Debrecenben a Nagytemplom mellett

van egy öreg líciumfa, tövéből két, törzsszerű hatalmas ág emelkedik a magasba, s tetején mindkettő szép koronát hord. A debreceni ember csudának nézi, s természetfeletti magyarázatát költötte. A debreceni Ferenczy-családban kikerekedett monda így szól. Abban az időben, amikor a reformáció a Tisza vidékére is eljutott, a debreceni prior, *Bálint* pap, áttért az új hitre. A váradi püspök visszatéríteni óhajtván debreceni híveit, a Rómát járt *Ambróziusz* kanonokot küldte Debrecenbe. A debreceni gyülekezet *Ambróziusz* pártjára állt a nyilvános vita végén, de *Bálint* pap hajthatatlan maradt. A két pap együtt távozott a vitáról s még útközben is folytatta a megkezdett vitát. Azon a helyen, ahol a Paptava terült el, a kanonok letörte egy útszéli lícium ágát, s a földbe szúrta, mondván, hogy akkor lesz valami az új hitből, mikor a leszúrt vessző fává nő. Akkor fa lesz belőle, mondta *Bálint* pap. Az a telek, ahol most a líciumfa áll, hajdan *Szilágyi Sámuel* püspöké volt, aki ott 1767-ben építtetett házat, valószínű, hogy kezdetben ez előtt volt élősvény az út mellett a líciumfa, ma is őrzi a ház vasrostélyát, amely Alsómecenzéfről származik *Ludwig Jakab* műhelyéből. A debreceni líciumfa tehát lehet másfélszázados.

Térjünk azonban vissza az Orczy-kerthez ! Az eladás után a család magával vitte Újszászra az üvegház növényanyagát, a narancsfákat és a többi üvegházi díszfát, s elköltözése után egyébként sem állt rendelkezésre kellő összeg. Ennek az lett a következménye, hogy a kert évről-évre szegényedett. *Fényes Elek* már a kert elhagyatottságáról ír. Az Orczy-kert látogatóinak száma napról-napra fogy, az elmaradókat a Városliget vonja magához, amely ekkor kezd divatossá lenni. *Kaschek* meghalt, utóda egyszerű konyhakertész lett, majd ez is meghalt, s 1847-ben elköltözött az élők közül *József* nádor is, aki ekkor már egyedül ismerte az Orczy-kert multját. A legnehezebb időkben *Pecz Ármin* lett a kert főkertésze, s 19 éven át viselte gondját. *Pecz* 1848 szeptemberében leltárilag vette át az Orczy-kertet s leírása is, amelyet a kertről emlékirataiban ránk hagyott, leltárszerű. A parkban ekkor már sok volt az öreg fa, nyárfák és szilek fasorai szelték keresztül, ligetében még ott rejtőzött a műbarlang, vizes árok, amelyen híd vezetett át, volt fácánosa, lóval hajtott vízemelő gépe, szökőkútja, voltak kerek és négyszögletű virágtáblái, volt sok virága és sok rózsája, a nagy üvegházban narancsfái és újhollandi növényei, állott még a két emlékkő, a bővizű tó fölös vizét csatorna vezette le az Üllői-út árkába, végül a kert elkülönített sarkában ananászház, gyümölcshajtató, szaporítóház, spárga- és trégyaágy. A Petri-féle szentimentális kertnek vége, *Pecz* találóan megállapítja, hogy a kert stílusa többé sem nem angol, sem nem francia.

Majdnem két évtizedes főkertészi működése alatt *Pecz* is a park további romlását volt kénytelen túrni. A szabadságharc idején a beszállásolt csapatoktól szenvedtek az ültetvények. Olyan hetek is virradtak a kertre, amikor szabad zsákmánya lett a csőcselék garázdálkodásának, mert hiányzott a közbiztonság. Egy időben kórháznak használták a kastélyt és sétahelynek a kertet. Az 50-es években *Albrecht* főherceg Pest

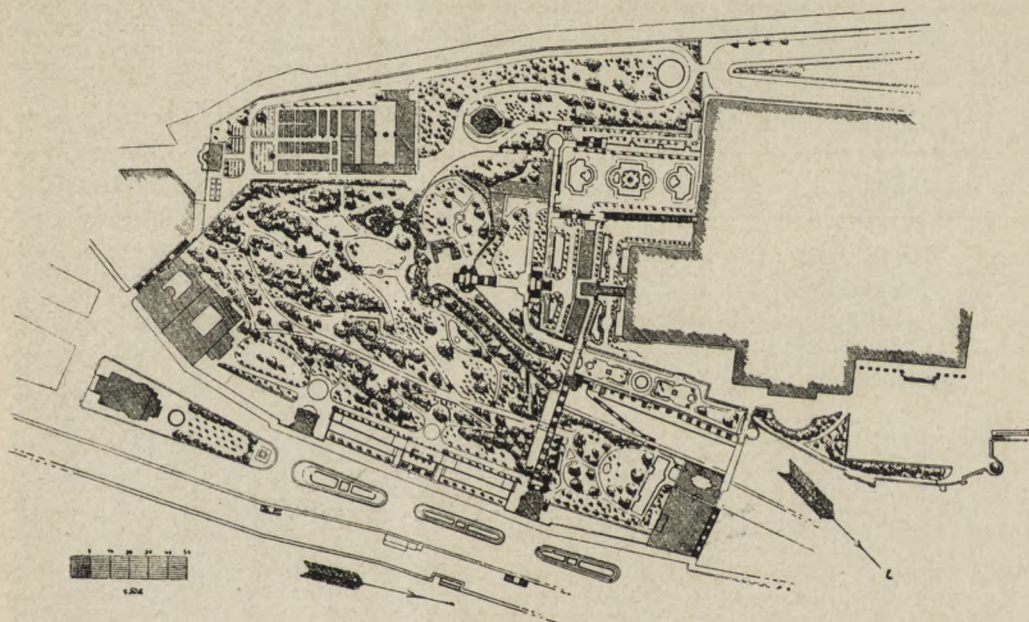
környékén tartotta hadgyakorlatát, s főhadiszállásul az Orczy-parkot választotta, a fal egy részét lebonttatta, a parkban pedig 13 nagy sátrat állíttatott. Nem javultak a viszonyok, mikor 1862-ben a helytartótanács vette át a legfőbb irányítást, mert ez népkert céljaira vette igénybe a parkot, s nagy területeket adott bérbe, sőt itt telepedett le a Sur-cirkusz is, és a külvárosi közönség itt élvezte mutatványait. Ekkor lett az Orczy-kert a Népliget előfutára. Az osztrák-porosz háború évében, 1866-ban, kórházi célra foglalták le a kertet, s 60 barakot emeltek benne. *Pecz* távozása után, 1867-ben, új főkertész vette át a kertet, ekkor pusztult el a nagy üvegház ; pirotechnikus végzett benne kísérleteket, egy robbanás következtében tűz ütött ki benne, s mindenestől a lángok martaléka lett. Végre 1872-ben sikerült megszervezni s megnyitni a Ludovika Akadémiát, azóta ennek igazgatósága kezeli. A régi parkból ma már csak a tó körüli déli rész emlékeztet *Petri* alkotásaira, e rész halmairól, mint a budapesti kalaúzkönyvekben olvassuk, még ma is tág kilátás nyílik a budai hegyekre.

Az elmondottakban módunk volt *Petri Bernhard* kertművészeti stílusát részletesen megismerni. Ha legfontosabb kertészeti alkotásait, a vedrődi, hédervári és Orczy-kertet most összehasonlítjuk a királyi várkert alább következő leírásával, s *Petri* életrajzából tudjuk, hogy ugyanaz a *Sándor* főherceg hívatta Magyarországra, aki a budai várkertet is alapította, lehetetlen kitérni az elől a feltevés elől, hogy a királyi várkert úgynevezett alsó kertjét, az angolstílusú parkot, *Petri* tervezte, vagy legalább részt vett tervezésében.

A középkorban, mint tudjuk, a budai királyi vár kertje a várhegy nyugati oldalán a tabáni völgyben volt. A déli oldalon a körbástya védte a vár déli kapuját, a keleti, vagyis a Dunára néző meredek oldalon pedig bástyafalak húzódtak. A visszafoglalás után megváltozott a helyzet, Pest fejlődése következtében fontosabb lett a vár keleti frontja. Elmondottuk, hogy a francia kertstílus korában olyan lanyhán indult meg a várkastély megújítása, hogy királyi várkert alakítására eleinte nem is kellett gondolni. Mikor már állott a *Mária Terézia* korában végre felépített várkastély, egy időre megszakította a fejlődést az a körülmény, hogy Nagyszombatról ide költöztették az egyetemet. Mikor azután végül az egyetem átköltözött Pestre, megindulhatott a királyi várkert kiképzése is (61. kép). A helyi viszonyok, a meredek déli hegyoldal, nagyon megnehezítették a feladat bármilyen megoldását. *Sándor* főherceg úgy oldotta meg a kérdést, hogy a várkastély közvetlen környékén elterülő fennsíkot parterré alakíttatta, a régi bástyafalakat most már díszítő falakká képezte ki (62. kép), az alsó kertet angol stílusban telepítette, s a bástyákhoz és bástyafalakhoz illeszkedve alakította. Bevonta az alsó kertbe a királyi vízemelőtelepet, régi nevén öntőházat is, amelyet még gr. *Grassalkovich* építtetett, s ez lett az alsó kert északi széle.

A XVIII. század 90-es éveiben megkezdett kerti munkálatok eredményéről az első tudósítást *Vályi András* magyar földrajzi lexikonában 1796-ban olvassuk. „A királyi várnak környéke — írja *Vályi* — egészen más színbe öltöztettetett néhai

királyi főherceg *Sándor Leopold* által; mert a hegy oldalán lévő térség és annak egész melléke Pest felé faragott drága képezetekkel, Angliából hozott ritka facsemetékkal, a kert részeinek mesterséges felosztása és a Várba felvezető gyalogút mellett kőfallal lett békerítettése, s a szép remeteháznak ide lett építtetése által egészen új életet s elevenséget véve magára a királyi kastélynak melléke, sőt egy új s rézzel fedett épülettel is felékesíttetett. Mely mindenkor nevedő szépíttetését e Vár vidékének

61. A BUDAI KIRÁLYI VÁRKERT.

(Schilberszky munkájában.)

József nádor is folytattat, és legközelebb egy új, alkalmas gyalog, Duna vízéhez való lejöhetőnek útja és épületecskéje is készült el a partnak alján, melyből az ország-újtára vagyon a kilátás.“

Ez a rövid, de a stílust máris jellemző leírás alakítása közben mutatja be a királyi várkertet. Három évtized mulva, 1822-ben *Schams Ferenc* Budáról írt munkájában a kész eredmény (VII. tábla) tárul elénk majdnem ugyanazzal a közvetlenséggel és hangulattal, amely *Petri* leírásait is jellemzi. „A királyi kastélyt három oldalról veszi körül az úgynevezett várkert a maga pompás részleteivel. A művészet itt a természet által elhanyagolt helyet választott ki, hogy szemléltesse győzedelmes hatalmát egyesítve a fennköltlelkű alkotó művészi érzékével. Megmutatta, hogy a hely nehézségeivel küzdve is a legjobban és legszebben alkothat, mert meg kell gondoljuk,

mit jelent egy hegyoldal csaknem csupasz sziklatalajára bájos angol kertet varázsolni, amelyben oly sok változatosság lepi meg az embert. A kert természetes fekvése szerint négyrésztre oszlik, a felső vagy kastélykertre, a középső kertre, a rondellára (kerek kertre) és az angol parkra. A kastély déli oldalán a nyári ebédlőteremből lépünk a víz-

62. RÉSZLET A BUDAI KIRÁLYI VÁRKERTBŐL.

(Schilberszky munkájában.)

szintesen elterülő tulajdonképeni kastélykertbe, amelyet vaskorlát vesz körül. Feszes francia stílusban készült, közepén szökőkút emelkedik a magasba és május elején, amikor megtekintettem, pompás tulipántáblákkal bájolta el a szemet. A baloldalon a kastély kiugrása által elválasztott hely négy, nyírott sövénnel kerített táblára oszlik, az egyiket a legszebb és legritkább színű aurikulák díszítik, amelyekre büszke lehet *Tost*, a derék udvari kertész. Ezt a ketrészt az északi és a nyugati oldalon egy-egy vadgesztenyefasor határolja.

Rózsadombok és magasra befuttatott falak közt vezetnek le kőlépcsők és kanyargó utak a középkerthbe, amely kifalazott teraszokon át vezet le a hídfő körül elterülő városrészhez, és északi végén az udvari kertész lakásának és az öntőháznak ad helyet. Valósággal elbűvöli az embert a talajban és faállványokon elhelyezett virágok fűszeres illata, a sok virágzó és illatozó cserje és folyondár, s a többoldalú rácsokon aranyló számos gyümölcs. A helyi viszonyokat olyan megfelelően használták ki, és egyáltalában olyan sok látnivaló tárgyat helyeztek el, hogy, amint az egyik kertrészletet elhagyjuk, tekintetünk máris érdekesebbet élvezhet.

Így vezet végül az út a vízvezeték egy íve alatt a kert legnagyobb és legbájosabb részéhez, az angol parkhoz. Virágzó és lombos sövények mellett, kisebb és nagyobb dombok közt kanyarognak az utak, és minden lépés után újabb meglepetést tárnak a sétáló elé. A növényvilág buja sűrűségétől elfáradt szem csakhamar a művészet válogatott alkotásaira bukkan, itt valamely régiség hívja ki csodálatunkat, ott kerek vagy tojásdad táblákban elhelyezett pompás tavaszi virágok tarka gyűjteménye köti le figyelmünket. Alig szakadtunk el ezektől a szépségektől, máris egy vadgesztenyefasorban sétálunk, vagy a sziklafalon lefelé egy vízmedencébe csörgedező vízben gyönyörködünk. A változatos látványosságok közt úgy járjuk meg a hegy magasságait és mélységeit, hogy észre sem vesszük az emelkedők által okozott fáradságot, közben pedig több kimagasló helyet találunk, amelyekről tág kilátás nyílik a virágzó síkságra, amelyet távol a messzeségben részben hegység, részben a kék éter határol. Ha a szem ettől a keletre kiterjedő végtelen síkságtól elfáradva üdülést keres, azokon a kedves, zöld szőlőkön pihenni ki magát, amelyek a közeli budai hegyeket borítják. Lábaik alatt végignézhetünk minden épületet, és fejedelmivé teszi a kilátást az alatt hömpölygő hatalmas Duna, amely sötét hullámaival mozgó választék Magyarország két fővárosa közt és a képet elragadó módon árnyékolja kanyargó folyamával, ameddig tekintetünk követheti. Így olvadnak lassanként elragadó egységgé a tavasz és a nyár külön-külön mutatkozó enyhe szépségei. Minden évszaknak vonzó itt a bája, sőt éppen akkor, amikor már mindent elfogyasztott a nyár heve, és az ős elküldte ködös éjtszakáit, kezdődnek Bacchus ünnepségei a Várhegy déli lejtőin. A kert különös értékei az exotikus fák, amelyek a kanyargó utak mellett láthatók, s amelyek közt szép példányokban van képviselve a *Celtis australis*, *Sophora japonica*, *Ginkgo biloba*, *Gymnocladus canadensis*, *Fagus purpurea* stb.

Egy kedvesen bútorozott parasztházon át a régi kerek bástyára telepített bájos kis kerthez jutunk, amelyben sokféle virág illatozik, és gyümölcsfákkal megrakott rácsok osztják részekre. A rondellához, valamivel magasabb fekvésben, két növényház csatlakozik, egy meleg- és egy hidegház.

A kert legeredetibb ékessége az a minden kertrészben elosztott háromszázféle rózsza, amelyeket a főherceg-nádor különleges érdeklődéssel gyűjtetett össze az országból és a külföldről. Költséges gépezet emeli a vizet a Dunából a vízvezetékbe s annak

kis csövein a kastélyba, ahol eloszlik az udvari istállókban és a kertben, amelyben ezt a nélkülözhetetlen növényi elemet minden irányban szétvezetik a csatornák."

A királyi várkert természetesen a múlt században és századunk elmúlt évtizedeiben is változott, azonban kertművészeti tekintetben most is ugyanaz a kertrendszer, mint amilyenben *Sándor* főherceg megtervezte, s angol részében *Petrivel* telepítette. Azóta ugyan a várkastély a maga egészében átépült, ennek következtében a felső kert, vagyis a Várhegy fennsíkján levő parter is kibővült a gyümölcsös rovasára, az üvegházak száma is 30-ra növekedett, a palatínus híres rózsái is eltűntek, de az alsó kert változatlanul hirdeti, hogy a királyi várkert az angol kertstílus szentimentális korszakában létesült. Még az első leírásban szereplő fából épült parasztház is áll benne, s bár tiroli vagy bajor faháznak inkább lehetne nevezni, *Ferenc József* király korában *Erzsébet* királyné magyar házának nevezték.

A szentimentális korszak angol stílusú magyar kertjei közt nevezetes még a hotkóci, amellyel mint francia stílusú kerttel már megismertedtünk, de amelyet, mint annyi más francia stílusú kertet, szerte a kontinensen, e korszakban az új divat szerint siettek átalakítani. Ezt a kertet érdekessé teszi, hogy a magyar irodalom egyik kiválósága, *Kazinczy Ferenc*, nemcsak meglátogatta, mint már előbb említettük, hanem leírását arra is felhasználta, hogy kifejtse nézeteit az angol kertstílusról. *Kazinczy* korában a kert gr. *Csáky Emánuel*-é volt. Regényes fekvését már leírtuk *Kazinczy* szavaival. Most következhet a korszerűen átalakított kert leírása, amint *Kazinczy* 1806-ban megörököltette.

„Hotkóc ura — írja *Kazinczy* — még gyermek volt, midőn érzette, hogy a kastélyból a kert felső kerítésében álló templomhoz feljárni igen alkalmatlan a nyár hevében, s kérte atyját, hogy a feljáró vitessék árnyék alá. Ez vala kezdete annak, amit most anglus kertnek hívnak, mert a régi, teraszokra rakott kert, a maga eleven falaival s nyírbált lógesztenyéivel nagy részben még most is megvagyon.

A közel száz ölnyi hosszúságú corps de logis előtt egy igen ékes terasz áll, s túl a szép ízlésű kerítésen egy majorságbeli épület, melynek homlokát a gróf gothus cifrázatokkal ékesítette fel.

A fronton előtt egy igen elmés találmányú ülő vonja magára a szemet. Két ágas egy nagy vászonárnyéklót tart hárándékos arányzatban a zsindelyzet alól. Alatta egy egész számos társaság is megfér. Innen grádicsokon lehet a grottba (műbarlangba) lépni, s a szűkvízű bassin itt szökteti fel vizét.

Az épület négyszegének közepette egy magas obeliszk áll, rustica rendben, s elrejti az alatta levő kutat. Gyönyörködve pillantottam reá, s megemlékeztem mind a szépkútira (schönbrunnira) Bécs mellett, mind a zsidóira, s köszöntem neki, hogy a zsidóira emlékeztetett.

Körülölelve virágokkal, igen közel az épület déli végéhez, egy kis épületecske áll, mely nem ígér kívülről semmit, de annál többet belülről. *Rinaldót* ily szobákban

illetett fogadni tündérének. Ez a méltán elhíresedett Joujou. Ő királyi magassága a Palatinus (1806 augusztus 18-án) ide volt beszállítva (beszállásolva). Belépven ide a vacsora és tánc után, s mindgyárt az első szobában egy vetett ágy tűnéen a szemébe, vetközni készülő mozdulatot téve s ezt kiáltotta fel: Ah, hiszen ez itt igen rendes! Vezetője ezt felelte: Valóban, ez itt igen nem rendes! — s beljebb vezette egy alkóvhöz, mely méltó volt volna, hogy *Vénusz*-t fogadja kebelébe. Az a külső ágy a cselédnek volt készítve.

A Joujoutól fel a kert kerítéséig görbe utakra szabdalt sűrűség vezeti a nézellőt a templomhoz. El lehet képzelni, hogy az a sűrűség rakva van ülőkkel, kávézó ernyőkkel, hintálókka, gyűrűlőkökkal, kalitkatornyokkal s más találmányaival a hivalkodásnak, melyek sok vendégű kertben megkívántatnak. Az én szememet mindezekről egy kis gömbölyű oltár vonta magára, melyen az ismeretes, madarának örülő, gipsz gyermek állott. Ez a kellemes figura mindamellott, hogy egy bizonyos része, melyet a görögök mind isteneik, mind heroszaik, mind kisdedeik figuráin el nem fedve szerettek hagyni, el volt véve, és így szememet bántotta, elfogta lelkemet egészen. Úgy tetszett, mintha most látnám először. Szobában nem tette volna rám azt a hatást.

A templom környéke odafenn nagyszépségű partia. Maga az épület vagy új, vagy csaknem egészen megújított. Kívülről a templom déli oldalában egy kriptába vezető ajtó látszik, de az csak vak ékesítés. Az ajtó felett az itt következő felülírás áll, mely, valamint a többi is, mind az igen sok talentumú s culturájú birtokos tollából folyt. Valóban a régi nemesség nem csupa képzelt dísz, s háládatlan nagy ősei iránt, aki az ő emlékezeteket nem tiszteli, s ha érdemmel bír maga is, velek nem kevélykedik. (Itt *Kazinczy* leírja *Csáky Imre*, *Csáky István* és *Csáky György* sírfeliratát. Majd így folytatja.) Az említett három sírkő fényen, a következők pedig a fenyves sűrűségében állanak. (Egy obeliszken *Csáky György* és *Erdődy Henrik* neve, majd egy nagy medencén a gróf három gyermekének neve, végül egy négyszegletű kövön a gróf nőtestvérének neve.) A bánat szebb menedéket sehol sem lelhet, mint itt a fenyők csendes susogásában s éjjelében.

Egy kéregkanapéról a koporsók mellett ki lehet látni mind a vár ruináját, mind a bérc márványfalait, úgy hogy a szem elnézven, a kerítés fogain megcsalódhatik, s azt hiheti, hogy a márványfalak be vannak kerítve a kertbe. De ez nem teszen kárt a hely hatásának, mert a gróf bölcsen elrejtette e két ide nem illő kilátást a fenyők derekai s csüngő lombjai által. Lelkem itt mélyebben érte azt a sebet, melyet szívemen egy keserű halál ezelőtt egy hónappal ejtett volt. A lovagkastély és a pompás szegénységű remeteház mellett lesiettem a szép gipszgyermekhez, s elhúnyt kis *Psyché*-met láttam művészi áttatással képében.

Kazinczy korában tehát a régi, francia stílusú kertből még sok minden megmaradt, s ami az angol, szentimentális kertet képviseli, még nagyon kevés, mégis ezt

élvezi benne az esztéta, mert már csak ezt tartja szépnek, korszerűnek. És a leírás hangulatában jellemzően szólal meg a felvilágosodás korának mélabúja. Pedig *Kazinczy* ekkor már tudta, hogy a szentimentális kertstílus is idejét múlta, s mint a következő fejezetben látni fogjuk, éppen ennek adott a maga módján kifejezést azokban a fejtegetésekben, amelyeket a hotkóci angol-kert leírásához függesztett.

A szentimentalizmus épp olyan örök emberi tulajdonság, mint az életöröm, érthető, hogy vissza-visszatér a kertben akkor is, amikor a szentimentális kertstílus már idejétmúlt. A múlt században is, korunkban is, gyakran telepítettek a kertekben szentimentális elemeket. *Kazinczy* meg éppen soha életében nem tudott megszabadulni a szentimentalizmustól. Olvassuk csak el *Kis-Viczai Viczay József*, tek. Torna vármegye és szab. kir. Kassa városa rendes orvos-doktora életrajzát. Rövid s mégis nagyon jellemző. A felsőmagyarországi Minervában jelent meg 1827-ben, amikor már más utakon járt a magyar kertészet is. „Ifjabb esztendeiben — írja — elkezdte gyűjteni rézmetszéseket, csigákat, ásványokat, pénzeket, de legfőbb szenvedelme kertecskéje vala a Hernád bal szélén, a malmok szomszédjában. Itt pihene meg eltikkadva fáradságos napi munkája után, itt élte életének legkedvesebb szempillantásait barátainak szent és zárt körében. Akik nem érték, ez a remeteház, ez a kápolna, ez a templáriusi rom, ez a térdenálló szobor könyörgő kezekkel mit jelenthet, felakadhatnának az egymást toló tárgyakon: akik érték, megbocsáták a kertésztudomány törvényeivel ellenkező hibát. Örököse és kassai orvos *Sihulsky Frigyes* úr tiszteli boldogítójának emlékezetét, s a kertet úgy változtatá el, hogy tetteit maga *Viczay* is javallaná, s máshová vitetvén által a könyörgő asszony szobrát, annak helyén egy elmés rajzolatú templomot állíta, melynek kupoláját három fekete márvány oszlopok tartják. Ezeknek közepekben áll *Viczay* büstje háromszögű oltáron *gróf Desseffy József* úrnak felírásaival.

I.

Illustris Viri
Josephi Viczay
Medici
Benefactoris
Magistri sui
Cineri
Gratus Heres
Fridericus Sihulsky
M.DCCC.XXI.

II.

*A jók a jót el nem felejtik.
Szomorfűz levelek
Borítják hamvai vedrét
A méltónak,
S a bús emlékezet
Nyögve vagy remegve
Él mindég felette.*

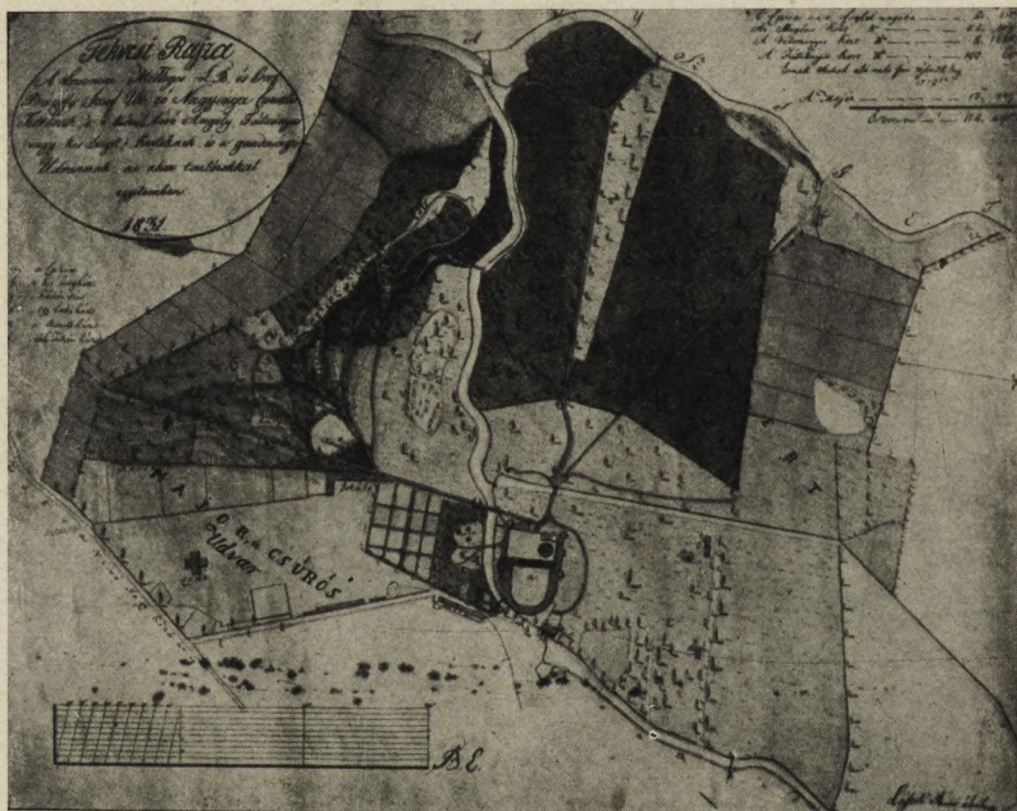
III.

*Der Weise, Gute ist nun Staub!
Belebend alles was hier lebt,
Einst pflanzte er dieses dichte Laub,
Jetzt weht nur noch sein Geist,
Und jedes Blatt erbebt.“*

Erdélyben is megjelent és hódított a szentimentális parkstílus, *Kazinczy* erdélyi útján már számos angol stílusú erdélyi kertről számol be. A francia kerteket idővel mind átalakították Erdélyben is. Ez lett a sorsa a bonchidai és a gernyeszegi kertnek is. A bonchidai kertet gr. *Bánffy József* alakíttatta át. „*Hermann Sámuel* mérnök év nélkül való, s *László János* 1831-ben rajzolt terve (63. kép) mutatja a parkon végzett átalakításokat, — írja *Bíró*. — A gróf a három sugárút belső harmadát kivágatta, s kanyargós utakkal, mesterségesen elrendezett cserjékkel, elszórt virággyakkal vétette körül a kastélyt. A tervezők valóban nagyszabásút alkottak, noha a parkban elhelyezendő építmények csak részben valósultak meg. A tervmagyarázatok részletesen felsorolják a romantikus főúri park rekvizitumait: halászkunyhó, emlékek, padok, schweizerey, magányosság temploma, gloriette, Pán-templom, kutak, pavillon, eremitage, botanikus kert, gyümölcsaszaló, méhészet, obelisz, napóra díszítette volna a parkot. Ezeknek egyike-másika meg is valósult; ma a Pán-szobor, a vadászkunyhó s néhány *Louis XVI.* urna emlékeztet a romantika korára. A százados fák s a park töretlen pompája megkapóan koszorúzza most is a kastélyt.“ Nagyon érdekes és jellemző *László János* tervrajzának felírása: „Fekvési rajza a *Losonczy Méltsgos L. B.* és *Gróf Bánffy Josef Úr* eő Nagysága Curialis Telkének s e körül lévő *Angoly, Fátzányos*, vagy kis *Sziget* kerteknek és a gazdasági *Udvarnak* az ahoz tartozókkal egyetemben 1831. *László János* által.“ A gernyeszegi francia parkot ifj. *Teleki József* gróf alakíttatta át.

angol stílusú parkká szintén a múlt század elején, s ekkor készült róla *Rohbock* szép metszete (64. kép)

A szentimentális stílus korában telepítették ki a temetőket a városokból, és akkor alakult ki az a temetőkerti stílus, amely a múlt században másutt is, nálunk

63. A BONCHIDAI KASTÉLY PARKJA.

(László János tervrajza).

is mindenfelé elterjedt. E temetőkerti stílus szép emléke *Alt Rudolf* rajza a hajdani Váci-úti temetőről (65. kép).

Az angol kertstílus első, szentimentális korszakának másutt is, de különösen nálunk, a kertészet határainál sokkal nagyobb jelentősége van. A legfontosabb, legnagyobb jövőt ígérő külföldi fákat ekkor kezdték megismerni és telepíteni. Akárhová tekintünk az országban, mindenütt e kor divatos fáival találkozunk, a Dunántúl is,

64. A GERNYESZEGI KASTÉLY ANGOL STÍLUSÚ PARKJA.

(Rohbock L. rajza.)

az Alföldön is. Az akác, a kanadai nyár, az amerikai ostorfa és több más külföldi fa az arisztokraták kertjeiben jelent meg először az országban, de onnan csakhamar tovább hatolt, ma erdőkben, ligetekben és utak mellett látjuk, s mindenütt megállják helyüket. Ha pusztán gazdasági szempontból nézzük ezeket az első angol kerteket, azt kell mondanunk, hogy fásítási kísérletek, sokszor egyenesen fátlan, pusztá helyeken, ahol a hazai fák nem telepíthetők meg sikerrel. Hogy ezek a fásítási példák

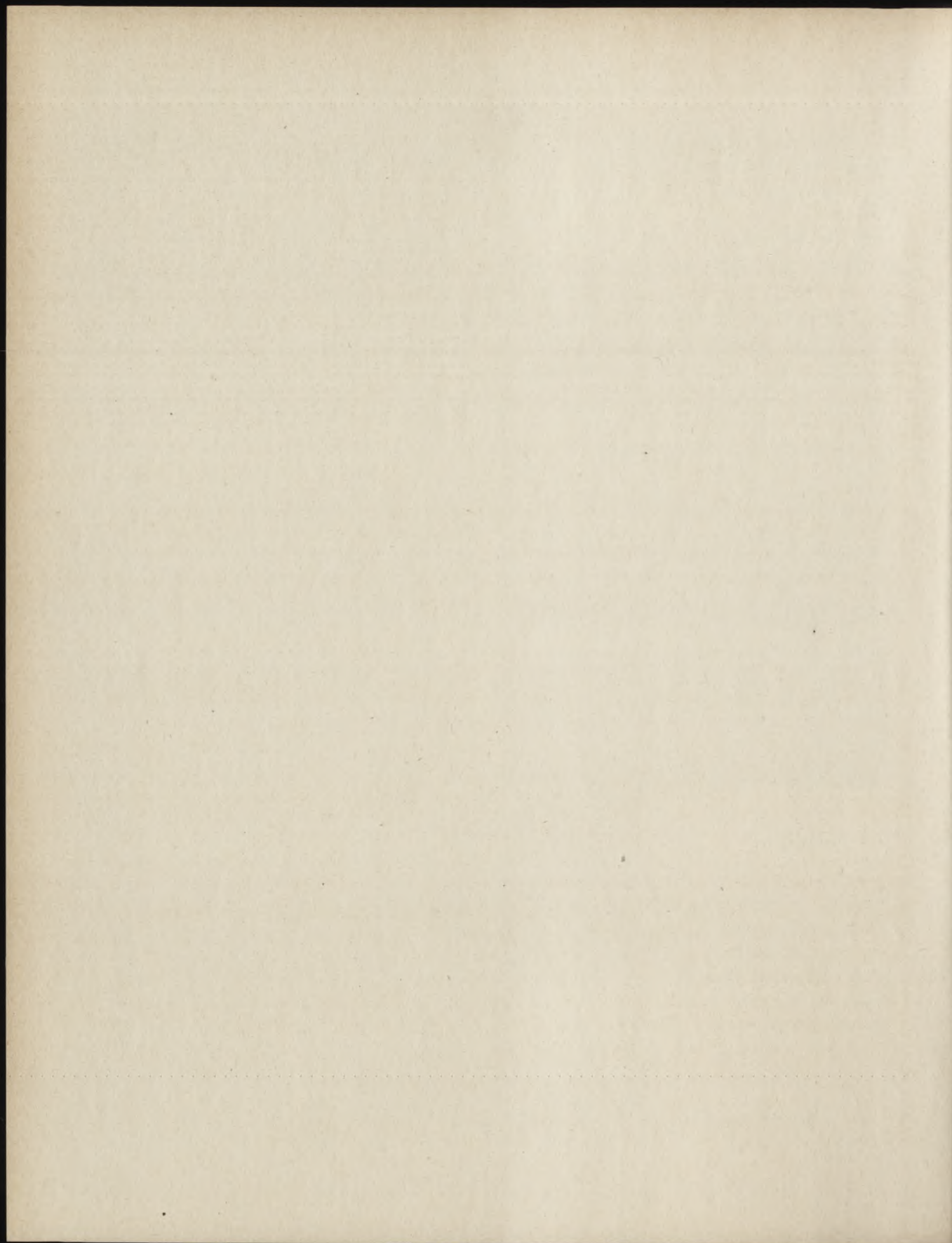

65. A HAJDANI VÁCI-ÚTI TEMETŐ 1845-BEN.

(Alt Rudolf festménye.)

milyen nagy jelentőségűek, gondoljunk pl. a balatoni fürdőkre, még inkább az Alföldre. A balatoni fürdők parkjai, amelyekben a naptól eltikkadva, árnyékot keresünk, csupa olyan fák ligete, amelyek e kor divatos fái voltak. Az Alföld pusztáinak meghódítása ezek nélkül a fák nélkül soha sem sikerült volna. Ha kigyalogolunk valamely alföldi tanya világába, okvetlenül több olyan fát találunk, amely az angol kert szentimentális korszakának felfedezése volt, és nincs az a legkisebb vasúti őrház, amely mellett eszünkbe ne jutna a Petri-féle parkok egyik vagy másik ültetvénye.

E kor magyar természetvizsgálói meg is értették a külföldi fák nagy jelentőségét, s *Grossinger János* valósággal emléket állított a korszerű törekvéseknek, amikor megírta és 1797-ben kiadta faismeretтанát, amely nagy természetrajza ötödik köteteként *Dendrológia, sive historia arborum et fruticum Hungariae* címmel Pozsonyban jelent meg. A nagy tudással, de elavult módszerrel megírt munka nemcsak az erdei fákat, nemcsak a gyümölcsfákat, nemcsak a narancsházi fákat, hanem az ekkor még kerti fának tekintett külföldi fákat is ismerteti, amint e fejezet egyes idézeteiben láttuk. *Grossinger* ezzel a kötetével olyan úttörő munkát végzett, amelynek még most sincs méltó párja. Az utódok mentségére azonban nagy okot találunk, *Grossinger*-nek még elég könnyű volt a feladat megoldása, akkor még kevés volt az idegenből honosított fa az országban, de a példa iskolát teremtett, az utódok a múlt században egyre nagyobb számban telepítették a parkokban az exotikus fákat, s korunkban nem 10—20, hanem már többszáz azoknak az idegen fafajoknak száma, amelyeket parkjainkban látunk, s onnan mindig újabbak hatolnak erdeinkbe, pusztáinkba is.

VI.

A DENDROLÓGIAI KERT.

Mielőtt belemerülnénk a XIX. század kertművészeti alkotásainak ismertetésébe, szükségesnek látszik visszatekinteni a kertstílus európai fejlődésére. Láttuk, hogy jelent meg az első európai kertrendszer a középkori kolostorkertekben. Gyógynövénykert, temetőkert, veteményes kert, gazdasági udvar egymás mellett, de egymástól sövénnel vagy fallal elválasztva külön-külön egység volt. Az udvarkert meg éppen messze esett a többi kertetől. Valamivel szorosabb a kapcsolat a középkori várkertekben, jobban kiemelkedik esztétikai jellegük is, de a kertrészletek önállósága nem szűnt meg, továbbra is sövények vagy falak választják el egymástól a táblás kertet, a gyümölcsöst, a ligetet, a madarast és a vadast.

A renaissance nagy művészei korában előtérbe lép a táblás kert, s mint virágos parter közvetlenül az épület homlokzata előtt foglal helyet, a kert többi része körülötte helyezkedik el. Ezzel megindul a kertrendszer mértani, építészeti kiképzése, mindinkább alárendelve az épület frontjának, tengelyének. Szinte feszes pontossággal dolgozza ki ezt az elvet a kertrendszerben a barokk korban a francia kertstílus. Központi parter, szegélyező liget, s a kertrészeket, amelyekben sok az építészeti elem és kötelező a mértani szabályosság, nyílegyenes fasorok kötik össze, egymással is, az építészeti fronttal is.

A XVIII. században mint éles ellentétet fogták fel, ha azonban az európai kertnek ezt a megkezdett fejlődését összefoglalólag tekintjük át, közvetlen fejlődésnek ismerjük fel az angol-kertet vagy természetes kertstílust. Az előbbi fejezetben megismerkedtünk azzal az átmeneti korszakkal, amelyben a régi kertészeti elemek a természet jelszavától irányított stílus hatása alá kerültek. A szentimentális kertstílus az európai kertrendszer tekintetében azt jelenti, hogy az az egység, amelyet a francia kertben elért és mértanilag kihangsúlyozott, most eltűnik, megbújik a természetes tájról másolt ligetekben, pázsittáblákon, dombokon és tavon. Az építészeti elemek még nem semmisültek meg, csak elrejtőztek. A fasorok még nem oszlottak fel, csak kanyargósak lettek.

De ez az állapot nem tarthatott sokáig. Akik a természetre esküsznek, azok nem tűrhetik meg sokáig a kertben a rejtett épületeket sem, azok számára a kert nem lehet más, csak erdő, mező, domb és tó. Minden másnak pusztulnia kell a természetes

kertből. Ez a követelés egyre hangosabb lett a XVIII. század végén, s nálunk is szóhoz jutott már a XIX. század első éveiben. Említettük már *Kazinczy Ferenc* hotkóci cikkét, s hogy Hotkóc leírásával kapcsolatban kifejtette nézeteit az angolkertről. Soraiban korának követelése nyilatkozik, amely a természet teljes vezető szerepéért küzd a kertben. A hét pontba foglalt értekezés így hangzik:

„Mostan tehát egy rövid teóriáját az anglus kertészségnek, s egy kis utasítást azoknak, akik anglus kertet akarnak állítani.

1. Láttuk, hogy az egyes hosszú utak, a megnyírbált gesztenyék, az eleven falak, folyosók, ernyők ellenére vannak a természetnek; láttuk, hogy az így megnyírbált fa mindig nyomorék fa, s abba hagyánk a lenőtrei kerteket. De visszatértünk-e a természethez, azt tettük-e amit minden szépítő mesterségnek tenni kell, hogy a természetnek segédjére keljen és annak intézei szerint tegye? A mi mostani görbe-utú, bábszerekkel felcifrázott kertjeink éppen úgy ellenkeznek az ízléssel és ésszel, mint azok a régiek.

2. A szépítő mesterségeknek legfőbb kívánságok a szép forma. Ezt kell elérni igyekezni az angol kertésznek is minden csemetéjében, hantjában, bokrában, fáiban s csoportjaiban. Ezt teszi ő célul magának, midőn a legalkalmasabb helyen fog széljelnézőt, midőn elrejtett mesterséggel elfedi szem elől, ami a hely behatásának árthatna, midőn fáit s bokrait úgy ülteti, hogy a legmagasabb növények hátulra essenek, s azok, amelyek leveleiknek színekre nézve együvé illenek, s szép lombjátékok ígérnek, együtt álljanak. Az ért az anglus kertészséghez, aki az ilyet bölcs kalkulussal előre fel tudja vetni, nem az, aki csak az utakat tudja görbén vonni s minden lépten elmés bolondságokkal lepi meg a lélektelen vendéget.

3. Mint a szépítő mesterségek mindenikében, úgy itt is, mert a kertészeti tudomány is azoknak számoknak vagyón, egységnek kell lenni, hogy a hely valamely megállapított karaktert mutasson. Az aprólékos szépítéseknek osztán ezen karakterhez illőknek kell lenni. Aki ki nem leste, hogy a hely minemű karakter elfogadására legalkalmasabb, aki oly szépítéseket ad kertjének, amelyek annak természetével ellenkeznek, minden vesztegetései mellett, amelyeket reá térszen, sohasem fog boldogulni. Mely nevetségesek a hányt hegyek ott, ahol a hely tér; a tók, patakok, ahol a vizet rekeszekbe kell szedni; a kösziklafalak, ahol a követ mérföldekről hozzák!

4. Az igazi szépség karaktere a nyugodalmas nagyság. Ez kevéssel jut el a maga céljához, néki nem kell pipere. Ez cselekszi, hogy az almási szép füves Pest vármegyében, Jászberény mellett, véghetetlen egyszerűsége mellett is ezerszerre szebb, mint az ácsi kertecske egy nagy vár omladékaival, hibásan ültetett és így ollóra szorult bokraival. Ennek elvetése ejti a legnagyobb hibákat a legpompásabb s legszebb kertekben is.

5. Mint az nem fog soha csak szenvedhető épületet is tenni, ha bármely nagy mértékben áldotta volna is meg találmányos elmével a természet, aki architektúrát

nem tanult, s szemét szép alkotványok nézelésében sok ideig nem gyakorlotta, úgy nem fog soha boldogulni a szép kertek rajzolásában is, akinek az studiuma nem volt, s a rokon mesterségekbe beavatva nincsen. S az ilyen legokosabban fogna bánni, ha e gondot kertész-architektusra bízna. *Vitsch* úrnak Pesten nem láttam semmi ültetését, de genijét egy rövid véleléteiből s két rajzolatjából ismerem, s óhajtom, hogy hazámnak sok vidéki általa kapjanak új díszet.

6. A nagy stílusú angol-kert az, midőn az idegen nem kertben, hanem szép természetben véli magát. Mi lehet szebb, mint a Duna ligetei, s a szép tölgy- és nyár- s topolyafák a Tisza szélein? Mi szebb, mint Bag és Gödöllő között az a tündéri völgy? Mely kevés kellene arra, hogy az paradicsommá változtassék.

7. Azonban hibás állítás az, hogy anglus kerteknek temérdek hely kell. Száz s még kevésbb ölnyi helyet is igen szépen lehet anglus kerti módra felékesíteni, mert mint mindenki, úgy itt is a cél szabja meg a dolog becsét, s ami a maga destínációjának megfelel, az tökéletes a maga nemében. Nem fogom soha elfelejteni azon estvém emlékezetét, melyen Salzburghoz egy órányira *gróf Lodroni*-nak neuhausi kertjében — 1800 júl. 2. — *Klopstock*-nak születése és *St. Preux* és *Julie* szerelme írója halálának napját a lehanyatló nap arany fényében innepletem. Gyönyörű, bölcs kalkulus szerint épült kis kertecske! A háború irtóztatóságai e szép helyet is elpusztították, s a Liliodendron és a szép Platanus azért nőtt benne, hogy gyalogkatonák levesét főzlelje meg!“

Kazinczy értekezése világosan elénk tárja, milyen útra kellett térnie a kertművészetnek, ha még jobban kívánták alkalmazkodását a természethez, mint amennyire meghódolt a kert a természet előtt a szentimentális kert korában. Abból, ami a természetes tájat képviselhette a kertben, csak a fák tarthatták ébren az ember teljes figyelmét. A kanyargó útvonalak változatossága csakhamar kimerült, elég végiglapozni hazai angol kertjeink alaprajzait, hamarosan észrevesszük, hogy a kanyargó útvonalakban sem hiányzik bizonyos mértani törekvés, idővel pedig ezek a kanyargó, kígyózó vonalak mind jobban stilizálódtak, mindinkább mértani görbékévé lettek. Még kevesebb változatosság mutatkozik a kert domborzati viszonyaiban. Ez különben eddig is inkább csak költői látomás segítségével volt olyan változatossá varázsolható, mint pl. *Petri* leírásaiban olvassuk. A helyszíni viszonyok lényegükben adva vannak, s a kertész keveset változtathat. A tó sem alkalmas arra, hogy tartósan lekösse a kerttervezők figyelmét. A középkori halastó és a barokk mértani alakú szegletes medence eltűnt ugyan, de a kanyargós vonal önmagában még nem tette változatosabbá a kerti tavat. Ellenben a fák sora kimeríthetetlennek bizonyult, alakjuk változatossága a kertben is olyan vonzóerő volt, amely kárpótolta a kertművészetet a régebbi korok multba-vesző minden kertészeti eleméért.

Így fordult a kertészek figyelme a fákra, s így született meg a természet jel-szavával a dendrológiai kert. A század elején még emelnek egy-egy szép görög-

templomutánzatot a kert valamely kiemelkedő pontján, idővel azonban a klasszicizmusnak ez a hatása is eltűnik, s a kertben a fák veszik át a korlátlan vezető szerepet. Most már azonban többé nem mint emberi érzelmek jelképei, hanem saját szépségük kifejezői. Az egész világot bejárják a kutatók és gyűjtők, hogy újabb és újabb fákat fedezzenek fel, s ezeket igyekeznek meghonosítani a kertekben. Amerika, Ázsia, Afrika, Ausztrália csodálatos termetű és színű fái sorra megjelennek a kertekben, s Európa hódol szépségük előtt. A kertész botanikussá lesz, aki a növényföldrajzi munkákat tanulmányozza, a fák meghonosításának éghajlati és talajtani követelményeivel foglalkozik, s végül mentül több értékes és különös fát igyekezik a kertben bemutatni. Minthogy pedig a fák akkor bonthatják ki minden szépségüket, ha magányosan, szabadon állanak, a facsoportokon kívül magányos fák is helyet kapnak a kertben, számítva arra, hogy idővel megcsodálandó faóriásokká erősödnek.

És a fák honosítása csakhamar csodálatos eredményeket mutatott fel. A vezető ország Anglia, s az óceáni klímájú angol földön teljes eredménnyel honosították meg a legtávolabbi őserdők regényes szépségű fáit is. Idegen fák behozatala és honosítása önmagában nem újság, már a történelemelőtti időkben hozta magával az ember keletről a gyümölcsfákat, később újabb és újabb gyümölcsfajták hódítottak, mint erről több részletet elmondottunk a maga helyén, díszfák is jöttek keletről, az első volt köztük a rózsza, az ókorban már más fákat is hoztak keletről, ciprust, platánt stb. Amerika felfedezése után nyugatról indult meg az idegen fák európai hódító útja; már *I. Ferenc* francia király idejében elhozták Kanadából az amerikai tuját Párizsba, ahonnan szerte elterjedt Európában, majd a kontinentális tájakon a keleti biota vette fel vele a versenyt, s pótolta a kertekben, kivált a templomok környékén és a temetőkben a ciprust. A szentimentális kert sok amerikai és keleti fájáról részletesen szóltunk.

Mindez azonban csak bevezetésnek tekinthető a XIX. század dendrológiai érdeklődéséhez képest. Most valóságos vadászat indul szép külföldi fákért, utazók kutatják és szállítják Európába az angol botanikus kerteknek a világ minden tájáról az újdonságokat. Az angol gyógyszerészek társasága híres chelseai kertjében már 1683-ban megkísérelte a libanoni cédrus honosítását. Csodálkozva látták az érdeklődők, hogy a cédruscsemeték az angol talajban és az angol ég alatt megeredtek s növekedésnek indultak, majd csakhamar megerősödtek. Ez az eredmény évről évre lelkesebb társaságot toborzott a fák honosítására, s egymás után jelent meg Angliában a sok idegen fa, köztük sok hasznos, mint az amerikai nyárfák, és sok csodás szépségű, mint a liliomfák, tudományos nevükön magnoliák. Chelsea után tünt fel a királyi kert — Kewgarden —, amelyet *III. György* anyja 1760-ban alapított. Stílusa az akkor divatos szentimentális kert, *Chambers William* munkája. Növényhonosító tevékenységének szemléltetésére szolgáljon a következő adat: 1789-ben 5—6000 volt a kertben a növényfajok száma, 1813-ban már 11.000. Nagy szerepet játszott a növény-

honosításban a londoni kertészeti egyesület — a Horticultural Society —, amely 1809-ben alakult. Megbizottai mindenfelé kutatták a növényújdonságokat. Ezek közé tartozott *Douglas David* is, aki különösen a fenyőket kereste, s annyi új fenyőt küldött a kertészeti egyesületnek, hogy egy levelében maga is tréfásan mentegetőzik: „Ön bizonyára azt kezdi gondolni rólam, hogy kedvem szerint gyártom a fenyőket.“ A XIX. század harmadik, negyedik és ötödik évtizedében hozták Európába a kínai újdonságokat is, ebben *Fortune Robert*-é volt a vezető szerep, tőle ered a ma is divatos szép kínai és más keleti virágos cserjék közül a *Kerria*, rózsamandula, spirea, aranyfa (*Forsythia*), *Weigelia*, *kamellia*, *glicine* a kertekben, a kínai virágoktól itt teljesen eltekintve. Végül 1839-ben alakult Londonban a Botanikai Társaság, amely igyekezett a növénytani ismereteket a legszélesebb körökben elterjeszteni, s a botanikai érdeklődéssel a kertészeti célokat is kielégíteni.

Ha visszatekintünk az elmúlt évszázadra, azt látjuk, hogy a sok idegenföldi faújdonságból a dendrológiai kertekben különösen négy csoport váltotta fel egymást az idők folyamán. Ez négy divatot vagy négy korszakot jelent a dendrológiai kertstílus történetében. Az elsővel már megismerkedtünk, ez volt a szentimentális kert kora. Mindenki nyomban megállapíthatja, hogy dendrológiai tekintetben ezt a kort a szomorúfűz korának kell nevezni. A szomorúfűz hódításának kora a XVIII. század második fele. E kor többi divatos fájával már részletesen foglalkoztunk, e kornak köszöni az Alföld az akácot.

A következő kor a XIX. század első fele. Dendrológiailag a platán korának kell nevezzük. Akkoriban mindenki platánt akart ültetni, s a szép, terebélyes platán volt a természetes kert legfőbb díszé. A szentimentalizmus divatját multa, a szomorúfűz már a népdalok fája lett. A platán ugyan már a szentimentális kertstílus korában sem volt ismeretlen a nyugati kertekben, *Medicus Kasimir* szerint a bölcsek és az elmélyedés jelképe. Nyilván történeti multja avatta a bölcsek fájává, hiszen tudjuk, hogy a keleti platán alatt sétáltak az athéni akadémia bölcsei. Keleti utazók újra felfedezték a Balkánon, Kis- és Nyugat-Ázsiában honos keleti platán szépségét, s mondákat költöttek a kiválóan nagy példányokról. Közismert a bujukderei hatalmas platán mondája, amely szerint *Bouillon Gottfried*, keresztes vitéz sátrát Bujukderében ez alatt a platán alatt ütötte fel. A törökök a bujukderei óriási platánt jedi kardas-nak, hét testvérnek nevezték, mert hét hatalmas ága volt. Mondani sem kell, hogy korát évezredekre becsülték. A faóriásoknak ettől az időtől kezdve okvetlenül évezredek jártak, ez is emelte hírüket, dicsőségüket. Ez is egyik jele volt e kor nagy fatiszteletének. Közép-Európában jobban bevált az Amerikában honos nyugati platán, amelyet még a XVII. század elején hoztak először Európába, de csak a XVIII. század végén és különösen a XIX. elején terjedt el széles körben. Közben a két faj keverékét is előállították, s ezt most juharlevelű platánnak nevezik; kertjeinkben és utcáinkon már alig látunk mást, mint a juharlevelű platánt.

A platán termete terebélyes, levelei nagyok, lemezük nagykarélyú, virágai jelentéktelenek. Ezek a tulajdonságok jellemzik a XIX. század első felének többi divatos fáját is. Névsorukat könnyű megtalálni bármely multszázadeleji növénytanban. Vegyük elő pl. a magyar *Diószei* fűvészkönyvét, nyomban megállapíthatjuk, mennyivel bővült a fák sora *Grossinger* dendrológiájának megjelenése óta. A török mogyoró, tulipánfa, cukorjuhar következik a divatos fák között a platán után, ezek is terebélyes koronájú, karélyos-nagylevelű fák. Rajtuk kívül a fekete dió, lepényfa, zöld juhar, olvasófa vagy japánakác, a fenyők közt a páfrányfenyő vagy ginkgó és a símafenyő a legelterjedtebb.

Magyarországon a platán neve már a XVIII. században jelentkezik, először *Páriz-Pápai Ferenc* szótárában mint platánosfa. De éppen az a körülmény, hogy ebben az alakjában nem honosodott meg nálunk, hanem a németből vett platán alakjában terjedt el, mutatja, hogy nálunk a XVIII. században még nem ültettek platánokat. Ezt különben megállapíthatjuk *Grossinger* dendrológiájából is. *Grossinger* ugyan leírja a platánfát, de amit Magyarországról e néven említ, juharfa, amelynek tudvalevőleg annyira hasonlít a levele a platánéhoz, hogy két faja is a hasonlóság alapján kapta faji nevét a tudományban. Ellenben már *Diószei* fűvészkönyvében úgy szerepel a platán, mint nálunk is ültetett fa, s kétségtelen, hogy a XIX. század legelején már nálunk is ültettek platánokat.

Ez kiderül a Margitsziget kertészeti történetéből is, de a legöregebb magyarországi platán korából is következtethetjük. A leghatalmasabb, legöregebb magyarországi platán Kőrmenden *herceg Batthyány-Strattmann* kastélyának parkjában áll. Törzsének kerülete hat méter, koronájának átmérője 45 méter. A kőrmendi hercegi kastély a régi vár felhasználásával épült, parkja pedig még a szentimentális stílus korának alkotása. Már *Vályi András* korában szép lehetett, mert elragadtatással ír róla földrajzi lexikonában. „Nevezetesíti, sőt új fénnnyel eleveníti e mezővárost a megújított vár, melyben hercegi szobák és igen jeles festések készültek legközelebb, nem különben az angolai ízléssel készült igen szép kert, mely a nézőt külömbféle gyönyörködtető szemléltetések által mintegy új életre emeli. Én valóban soha el nem felejtkezhetem arról a reggel nem reménylett különös érzékenységekbe hevült magános sétálásomról, melyet e kertben érzettem 1795. esztendőbeli utazásomban, s nem tartóztathattam magamat, hogy minden részeit meg ne vizsgáljam.” A kőrmendi kert hatalmas platánjával lehet egyidejű a park tulipánfája is, amelynek törzse 4,4 méter kerületű, koronájának pedig 22 méter az átmérője, valamint az óriási símafenyő, amelynek törzse 3,1 méter kerületű. Mindezek a dendrológiai korszak magyarországi kezdetének élő tanúi.

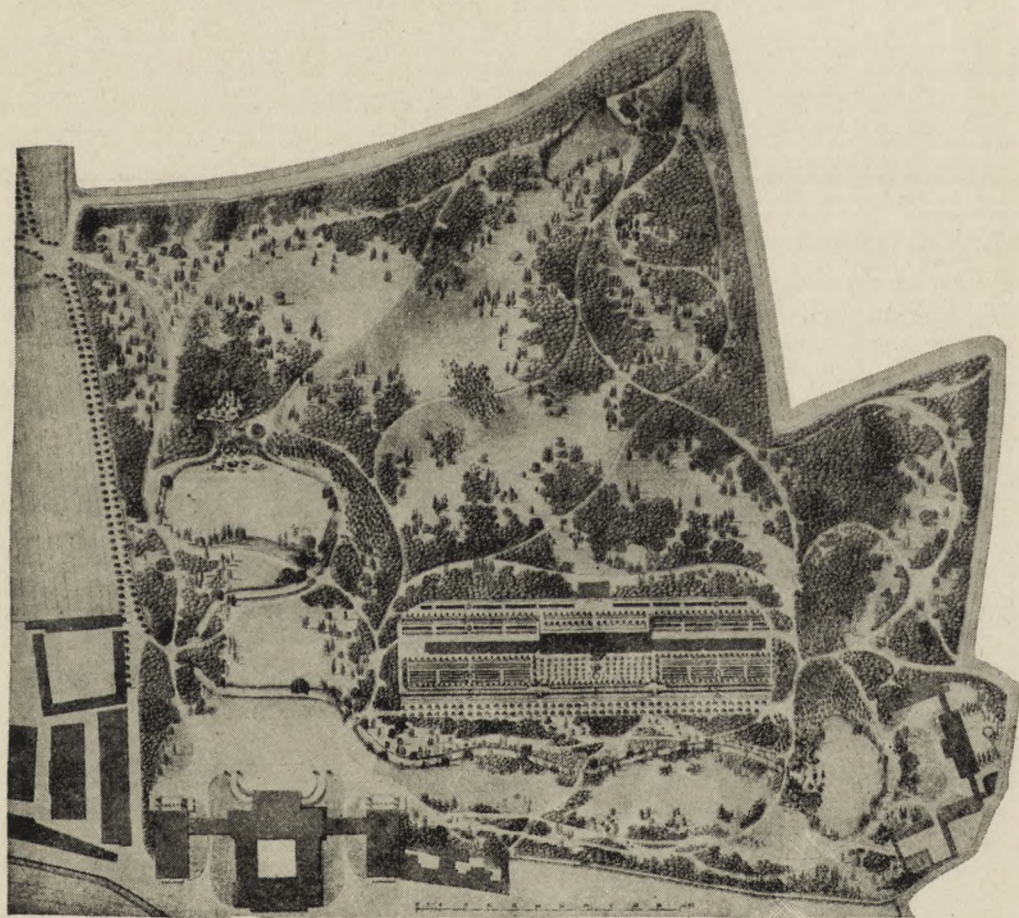
A platán-kor első nagyszabású magyarországi kertje a kismartoni park. Az Esterházy-család kismartoni kastélyának kertjével már az előbbi fejezetekben is találkoztunk. Azt mondhatjuk, hogy a XVII. század óta ez a kert a vezérfonala a kert-

stílusok magyarországi történetének. Megismertük mint egyszerű későrenaissance virágos táblakertet, majd láttuk, hogy lett belőle a XVIII. század közepén pompás francia stílusú kert. Hírnevét ugyan háttérbe szorította a század második felében Esterháza, de csak néhány évtizedre, mert a XIX. század elején ismét Kismarton lesz a hercegségi központ, ahol ismét egy *herceg Esterházy Miklós* tevékenykedik. Az utolsó a család ama tagjainak hosszú sorában, akik építkezéssel és kertészettel nagy arányokban foglalkoztak.

Esterházy Miklós herceg a XIX. század első éveiben egyrészt a kismartoni kastélyt alakíttatta át, másrészt a kertet. Az átalakítás folyamán lehorodták a régimódi tornyokat, a kerti oldalon pedig a kor divatja szerint pompás oszlopcsarnokot építettek, és *Langenreuter Dietrich*, hercegi gépészeti igazgató személyfelvonót épített a kastélyba, az elsőt az országban. Az átalakításokat mind a kastélyban, mind a parkban, a herceg udvari építésze, *Moreau Károly* tervezte és vezette. A kastély nagyarányú tervezete csak részben valósult meg, a parké teljes egészében (66. kép).

A park átalakításához először is nagyobb helyre volt szükség, ezért a herceg a régi francia stílusú kerten túl elterülő kisebb földeket és szőlőket részben megvette, részben cserével megszerezte, s így végül majdnem 100 hektár állott rendelkezésre, hogy a kertet kibővítsék. Ezen a nagy területen pompás dendrológiai kert létesült, amelynek kialakítása azonban természetesen hosszú ideig, körülbelül két évtizedig tartott. A század második évtizedének vége felé már feltűnést kelt a kismartoni kert, ujságok ismertetik, majd 1821-ben *Csaplovich János* közöl a kertről bőséges, bár nem éppen a kor szellemének megfelelő leírást. A dendrológiai ismeretekben járatlan szerzőnek sokkal inkább az épületek kötötték le a figyelmét, mint a fák, ennél fogva csak ezekkel foglalkozik részletesebben. Különösen érdekelte a nagy üvegház, amely akkor páratlan volt az egész monarchiában, s a győri származású *Niemeyer Antal* kertész gondozta. Kereken 60.000 növény volt benne, s külön-külön termekben díszlettek a forróövi, újhollandi és fokföldi, a narancsházi és a pozsgás növények. A magyar kertészet története tekintetében különösen érdekes, hogy ebben az üvegházban jelentek meg a magyar muskátlí első képviselői, hosszú úton Anglián és Bécsen át érkezvén meg fokföldi hazájukból a magyar földre. Az üvegházon kívül részletesen ismertette *Csaplovich* a gőzgépet, amely az első volt az egész monarchiában. Londonban készítette *Matson David*, maga *Esterházy Miklós herceg* vásárolta az angol fővárosban, s *Langenreuter* felügyelete alatt szállították 1803-ban Kismartonba, ahol a kertben a nagy tó mellett állították fel. Ez a gőzgép egyrészt egy melegfürdőhöz szállította a vizet, másrészt csöveken át a kert különböző részeibe és az üvegházba nyomta az öntözéshez szükséges vízmennyiséget. A gőzgép akkoriban kezdte meg hódító útját a kapitalizmus első hathatós segédeszközeként, érthető, hogy nálunk is mindenki megcsodálta. A történeti értékű kismartoni gőzgép azonban ma már nincs meg, később elégtelennek bizonyult, s a kert öntözésére a környékről csatornáknak vezettek vizet.

Szorosabban a parkhoz tartozik a „Mária-templom, amely a hercegnőről, *Lichtenstein Mária* hercegnőről kapta nevét. Ezt is *Miklós* herceg építtette 1806-ban *Moreau*, hercegi építész tervei szerint egy dombon, nem messze a kastélytól. A templom külső dísze jón oszlopcsarnok. Az épületből gyönyörű kilátás nyílik mindenfelé,

66. A KISMARTONI KASTÉLYPARK A TÁJKERT KORÁBAN.

(*Moreau Károly* tervrajza.)

különösen azonban a Fertő-tóra. Ugyanezen a dombon a templom közelében 16 nagy ágyú van, amelyek nagyobb ünnepeken szoktak megszólalni.“ A templomban helyezték el *Canova* szobrát *Esterházy Leopoldina* hercegnőről, s későbbi leírók a templomot *Leopoldina-körtemplom* néven emlegetik (67. kép).

A kertről magáról csak keveset mond *Csaplovich*, említi a kertet kanyarogva keresztülszelő és vízeséseket formáló „csatornát”, tudja, hogy van a kertben több kisebb és nagyobb tó, kedves liget, pázsított, árnyas sétány és sok szép fa, amelyek közül egyesek külföldiek.

Valamivel többet mond, s mindenesetre élénkebb, de dendrológiai tekintetben szintén nem kielégítő *Böhnisch Mihály* kéziratban a szombathelyi tanári könyvtárban

67. A LEOPOLDINA A KISMARTONI PARKBAN, AZ ELŐTERBEN VIRÁGSZÖNYEG (PLEASURE GROUND).

(Klősz Pál felvétele.)

ránk maradt leírása, amely 1830-ban készült. „Ezen kert igen nagy kiterjedésű, fekvése pedig ilyforma. Napkeleti részén vagyon egy vadaskert, melyben külömbféle szelidebb s vadabb állatok tartatnak oly formán, hogy különös felosztások lévén, egyik a másiknak ne árthasson. Ezen kertet egy kis keskeny erdő és egy kőfal, mely az egész vadaskertet körülfogja, választja el a nagy kerttől. Éjszaki részén a szőlőhegyek és a városnak egy része teszik határját. Délről már a kert maga mintegy erdő formában végződik, hol azonban még szép mesterséges utak vannak, míg végre a hegyoldalnál, hol egynéhány ágyúk, melyek a hercegnek Kismartonba érkezését szokták díszesíteni, és azon ágyúkra ügyelő gránátérosoknak hajléka vagyon, a természetes erdő kezdődik.

Napnyugotrul pedig, hol bémenetel vagyon, egy hosszú kőfal keríti egészen az említett hegyoldalig.

Azonban a közönséges bejárás a kertbe vagyon a váron keresztül, honnét egy széles út megy a kertbe, mely azután több keskeny útra oszlik. Nem messze ezen úttól vagyon egy tó, mely sok számú vadrécéknek és hattyúknak lakhelye. Tovább az említett út felvezet egy kis hegyre, melyet egy szép gömbölyű formára épített mulatóház díszesít, mely házocskán négy ajtó lévén, mindenik részén vagyon bémenetel. Ezen mulatóház már külső formájára nézvést is igen kellemetes, sokkal ékeesebb azonban belseje, melynek kifőtött falán gyönyörű képek látnak. Azonfelül, mivel a herceg gyakorta maga is kijön ide mulatni, vagynak benne még székek, és a közepét egy szép asztal, valamint a föléül leereszkedő finom aranyos lámpás, vagyis úgynevezett luszter, díszesíti.

Ezen mulatóháztól egy puskalövésnyire vagyon egy kis vízesés, melyet a mesteriség a természet módjára készített, t. i. a kertnek felső részén fekvő hegyecskékből ered egy kis folyó, melynek folyása kertbe vététt, s ennek egy részén sűrű erdőcske formán keresztül folyik, és végre egy kőszikláról mintegy harmadfél vagy három ölnyi magasságrul aláesik, és itten gömbölyű forma mély, de igen kicsiny tavacskát formál; mely vízesés igen gyönyörködteti a nézőt annál is inkább, mivel ezen tavacskának magas partjai igen nyugodalmas lakhelyet engedvén a vadrécéknek, láthatni gyakorta, mint vezeti a gondos állat fiacskáit a partról alá a vízbe. Innét veszi eredetét az előbb említett tó is. Más része pedig a folyócskának keresztül folyja a kertet, és még más két tó ered belőle, egyik a kertnek felső részén vagyon, melyben hasonlóképen csak vadrécét láthatni, a másik pedig a kertnek alsó részén, melynek közepe dombos és mintegy szigetforma, ebben vannak különféle színű halak, de kivált szépek az aranyszínűek. Vannak benne teknősbékák is, melyeket gyakorta láthatni azon szigetforma dombocskán, melyre a vízbe eresztett deszka- vagy fadarabokon felmásznak.

Az előbb említett mulatóháztól vezet egy út az üvegházhoz, mely jobban az alsó részén vagyon a kertnek. Ennek hossza valami száz, magassága pedig mintegy hat ölnyi lehet, ebben többnyire csak citrom- és narancsfák vannak végig, melyeket az emberi munkásság és szorgalom kények szerint táplálván, oly termékenyek, mintha a természetől hozzájuk alkalmaztatott éghajlat alatt hoznák gyümölcsüket. Vannak azonban ezen üvegházban még sok más külsőországi plánták és virágok is. Láthatni benne szép külsőországi madarakat mindannyi kalitkában, s erre nézvést az egész üvegházat úgy tekinthetjük, mintha egy más éghajlatot a természetben látnánk. Ezen nagy üvegházzal össze vagyon mindjárt foglalva még egy más kisebb is, melyben nem külföldi fák s plánták vannak ugyan, hanem tulajdon gyümölcsöző fáink s plántáink oly mesterséggel tartatnak, hogy a természetől külbmbkori gyümölcsözésekkel kecsegtetik a kíváncsiakat, s midőn a zordon tél a szabadban lévő plántáinkat meg-

emésztí, és gyümölcsfáinkat leveleiktől megfosztja, akkor itten a gyümölcsfákat legnagyobb termékenységekben láthatni, és más növények s különféle virágok a legszebb tavaszt képezik. Mondám ugyan, hogy itt a nagyobbik üvegházban külföldi madarak is vannak. De vagyon még külön helyek is a madaraknak, t. i. egész egy kis épület vagyon számokra, mely egy jókora szoba nagyságú. Ebben vannak mindenféle madarak, részint külsőországiak, részint tulajdon éghajlatunkat lakó madárkák, melyek közül némelyek csak szabadon röpködnek, némelyek pedig kalitkákban vannak zárva.

Nem messze az üvegházaktól vagyon a herceg tulajdon fürdőháza, hová nyári hét napokban ki is szok kocsizni fürdés végett.

Ami az egész kertet általában illeti, igen helyesen vannak mindennek elrendelve úgy, hogy a benne sétálót igen gyönyörködtethetik a sok különbözőségek, mert nem egyforma mindenütt, hanem majd sűrű, majd ritkább s magas fákból álló erdőt, majd szigeteket, majd gyümölcsös, vagy virágos és némely helyen növevényes kertecskét ábrázol úgy, hogy igazi anglus kertnek lehet mondani. Vannak benne tekervényes utak minden felül, s ezért az idegeneket gyakran akarattyok ellen is más részre vezetik, mintsem magok szándékoztak légyen. Az utak mellett pedig mindenütt vannak nem nagy távolságban kőpadok s asztalok, hogy az elfáradottak mindenütt nyugvóhelyet lelhessenek. Vannak azonkívül más szép mulatóhelyek is, hol a padok, asztalok és némely fából készült helyes kanapék úgy vannak elrendezve, hogy egész társaságnak nyugvó helyül szolgálhatnak, vagy, ha úgy tetszik, ily helyeken kények szerint mulathatnak is.

Azon részén a kertnek, mely a vár felé vagyon, semmi nagy fák sincsenek az említett mulatóházacskaig, azért a várból igen szép a kilátás, valamint ezen dombocskán épült hercegnek mulatóházacskájaiból is. S ezen tájékon csak egyedül kis vékony és nem nagy magasságú fák látszanak jó távolságban egymástól, melyek közt imitt-amott szép virágokat láthatni. Ezen fák pedig részint gyümölcsözők, részint pedig külföldiek lévén, csak ritkaságnak okáért, vagy némelyek különös szép virágjok kedvéért, mellyel a kertet díszesítik, tartatnak ezen a nagy kiterjedésű kertben.

Végre ha azt találnád barátom kérdezni, kinek légyen ide szabad a bemenetel, erre azt mondom, hogy kiki bátran bémehet, mikor tetszik, azon szabásokat megtartván, melyeket a vár mellett lévő bemenetelnél olvashatni; ezen szabások pedig egyiket úgy illetik, mint a másikat.

Böhmisch Mihály leírásával egyidőben *Derer*, hercegi hivatalnok két költeményben örököltette meg a parkot, az egyiket 1829-ben, a másikat 1830-ban írta.

Mindezeknél jobban tájékoztat a kismartoni parkról az eredeti, 1801-ben készült tervrajz, valamint gróf *Silva Tarouca Ernst* 1913-i leírása.

Ha a Moreau-féle tervrajzot egybevetjük a régi, francia stílusú park alaprajzával, kiderül, hogy a régi parkból egyedül a kastélytól jobbra eső, most délinek nevezett tó maradt meg, ebből ered az a kígyózó folyócska, amelyet *Csaplovich* csatornának nevez, s amely a régi vagy déli kertben a község és az üvegházak közt a kastély előtt lévő s a partert helyettesítő nagy pázsíttérre folyik. A kertnek ezt a régi részét is természetes stílusban rendezték át, s itt ültették az első divatos fákat, különösen a patak mellett. A déli tó partján gyönyörű szomorúfűz emlékeztet a szentimentális korszakra, de a patak környékén álló óriás platánok (68. kép) bizonyítják, hogy a kert már a platánkor alkotása. A húsz méter magas amerikai fekete dió, a szintén húszméteres török mogoró és a 25 méter magas páfrányfenyő (*Ginkgo biloba*) hirdeti a korszerű dendrológiai érdeklődést, amelyet a húszméteres gyönyörű vérbükk és a 15 méteres szomorúbükk más tekintetben is igazol.

A régi kerten túl jobbra az üvegházak, balra a régebben Mária-, később Leopoldina-templomnak, de *Böhnisch* leírásában egyszerűen mulatóháznak nevezett görög stílusú kerti körház következik, mint a kert középső része. A görög templom a pázsíttéren túl egyenesen a kastéllyal szemben emelkedik egy dombon, amelyben barlang nyílik, mögötte pedig a nagy tó terül el. A kert középső részén túl, különösen az üvegházak és a kert túlsó kerítése közt szintén több olyan öreg fát találunk, amelyek a platánkorra emlékeztetnek, ilyen egy húsz méter magas tulipánfa, egy szintén húszméteres japánakác, egy tíz méteres csörgőfa (*Koelreuteria paniculata*).

A kismartoni park kétségtelenül a legszebb tájkert volt a maga idejében nemcsak az országban, hanem messze földön, s versenyzett azokkal az angol tájkertekkel, amelyeket a legegyszerűbb természetes elemekből, ligetből, pázsitból, tóból és dombokból szerkesztettek, a sétálót pedig a terebélyes koronájú fák szépségével szórakoztatták. *Moreau* tervrajzán mindez gyönyörű művészi harmóniában tárul elénk. Kismartonban ezt az eredeti tájkertet, a platánkornak ezt a gyönyörű alkotását, korunkig megőrizték. Újabban legfeljebb a kastély előtt elterülő pázsíttérnek a kastély frontja előtt lévő szegélye tűnik fel, ahol virágágyak látszanak. Tudjuk, hogy a virágot az angol kert a maga szélsőséges eredetiségében kiüldözte a kertből. A pompás partert, mint *Kazinczy* mondaná, cifra partert, egységes zöld pázsíttérrel helyettesítette. Hogy ez a kismartoni parkban sem hiányzott, nemcsak *Moreau* tervrajza, hanem *Böhnisch* leírása is bizonyítja. Ámde később a virág mégis helyet hódított magának a természetes kertekben is. Néhol rendes francia stílusú partert hasítottak ki a kastély frontja előtt, másutt a pázsíttérbe mintegy beágyazták a virágtáblákat. Ezt a pázsíttérbe ágyazott partert *pleasure ground* néven különböztették meg.

Budapesten a platánkor legnevezetesebb parkja a Margit-sziget ama része, amely az egykori főhercegi nyaraló körül terül el. A Margit-sziget kertészeti történetének első felvonása a középkorban játszódott le, s ezzel már megismertedtünk a kolostorkertekről szóló fejezetben. Már ott megtudtuk, hogy a sziget története

csak a XIX. században folytatódik. Mikor a török elfoglalta Budát, a szerzetesek elmenekültek a szigetről, s a kolostorok a török uralom idején lassanként elpusztultak. A visszafoglalás után egy ideig szabadon hódított a szigeten a természet, csak a XVIII. század második felében kezdte a budai és pesti városi közönség látogatni. *Korabinszky* 1786-ban mint Pest egyik sétányát említi. Ekkoriban vette tervbe *Sándor*

68. ÖREG PLATÁN A KISMARTONI ÉSTERHÁZY-KASTÉLY KERTJÉBEN.

(Schneider Camillo felvétele.)

főherceg, aki a királyi várkertet kiképezte, a Margit-sziget megszerzését és kertészeti kiképezését. Tervének első része, a sziget megszerzése, birtokcsere révén sikerült, s 1790-ben a sziget a főhercegi család birtokába került. Bevonta-e *Sándor* főherceg a sziget kertészeti kiképezésének tervébe *Petri Bernhard*-ot, nem tudjuk, de valószínű, hogy az első kertészeti beavatkozás a sziget növényvilágának életébe, amely azonban aligha volt több, mint utak rendezése, *Sándor* főherceg korában történt.

Nagy kedvvel fogott a Margit-sziget kertészeti kiképezéséhez *József nádor*, aki 1795-ben örökölte a szigetet. Egyrészt kertészetileg rendezte, másrészt sok szép

fát telepített, természetesen a platánkor divatos fáit. Hosszú ideig, a mult század egész első felében, vezette a szigeten a kertészeti kiképzést, s azok az öreg fák, amelyeket ma mindenki megcsodál, s amelyek különösen a volt főhercegi lak körül ragadják el szépségükkel a sziget látogatóját, mind *József* nádor emlékét őrzik. Első dolga volt képzett kertészt szerezni, ami akkor nálunk nehéz feladat volt. Ekkor került Magyarországra a Tost-család, amelynek őse, *Tost Josef*, Bécsben az udvarnak volt kertésze, s a XVIII. század második felében előbb Schönbrunnban, majd Schlosshofban működött. Négy fia volt, ezek közül a legfiatalabb, *Tost Albert*, foglalta el atyja helyét Bécsben, a másik három Magyarországra került az udvar és *József* nádor szolgálatába. A legidősebb fiú, *Tost Antal* 1808-ban a budai várban lett udvari kertész, s ott halt meg 1849-ben a körülzárt várban kolerában. A második, *Tost Károly*, 1808-ban *József* nádor szolgálatába lépett, s a Margit-szigetnek lett első kertésze. A harmadik, *Tost Vencel*, szintén a nádor szolgálatába állott, s a Nádorkertet vezette, amely gazdasági kert volt a Lágymányoson. *Tost Károly* túlélte *József* nádort, 1852-ben halt meg. Vele kezdte meg a nádor a sziget átalakítását angol parkká, s kettejük munkája a sziget kertészeti kiképzésének a platánkorra eső első fele.

A munka gyorsan haladt előre, s már 1809-ben olvashatjuk a sziget kertészeti szépségének dícséretét egy budapesti naptárban. Részletesebben ismerteti a szigetet *Schams* 1821-ben Pest leírásában. „A nyilvános szórakozásnak szentelt mű és természeti szépségek közt majdnem az első helyet érdemli a Margit-, azelőtt Nádor-sziget kertje. Már neve utal a fennkölt, emberbarát alapítóra. Már amikor kiszállunk a ladikból, amelyet óránként bérelhetünk néhány garasért a vizafogó gátnál, meglep a regényes látvány, amely annál bájosabb lesz, minél inkább közeledünk a sziget közepe felé. Egy egyszerű stílusban épített, nyugati oldalával egy régi kolostori épület romjaira támaszkodó kerti ház a másik oldaláról kilátást nyújt egy buja növényzetű, szabályos formákban rendezett szőlőültetvényre.

A kertművészet alkotó keze itt a Duna hullámai által összehordott földtest természetes ültetvényéből a paradicsom mását teremtette meg, amely elragadja és elbájolja a látogatót, és szent hangulatának önzetlen érzelme által kárpótol a nyugtalan élet kedvetlenségeinek és kellemetlenségeinek éveit. Itt nemcsak az egyes növények megszámlálhatatlan bájai és ájtatosságai ragadják el az embert, hanem a növénycsoportok is vonzó képet nyújtanak a figyelmes szemlélőnek. A szinte átölelhetetlen vastagságú fatörzsek közt, amelyek merészen állanak szembe a Duna tajtékzó hullámaival, csodaszép pázsitszönyegek díszlenek, amelyek üdezőld színükkel és sárga, fehér, piros és kék virágaik tarkaságával lebilincselik a szemet és az érzelmes vándor kedélyét boldogsággal és szeretettel telítik. A susogó lombú, magas erdőveteránok komorságával és azokkal az alaktalan idétlenekkel szemben, amelyek a környező falakra futnak fel, vagy merészen alácsüngve a tovarohanó habokra vetik

árnyékukat, rendkívül bájos ellentét a sok mosolygó kerti és réti részlet, különösen mikor a cserjéktől szegélyezett utak valamely nyiladékan át váratlanul a szabad természet képe ötlük a szemünkbe.

A terjedelmes szigeten a művészet és a gazdagság minden erejét felhasználta, hogy az egyszerű természetet elhalmozza a saját szépségeivel és idegen csinnal. Virágos mezőnyök, amelyek minden hónapban más táj tavaszával ékeskednek; illatos cserjékkel szegélyezett utak, amelyeken padok kínálóznak, hogy rajtuk a vándor a madarak sokhangú énekét hallgassa vagy a vonzó csendet élvezze; különféle fák ligetei és romok közt kanyargó utak, rendkívüli gond és tisztaság, mind együtt olyan kellemes egységbe olvad, hogy nemcsak a toll, hanem a rajzoló ceruzája sem tudná e varázslatos képeket méltóképpen megörökíteni.

Sajnos, ez a leírás dendrológiailag éppoly semmitmondó, mint a *Böhnisch*-é a kismartoni parkról. S miként Kismartonban, a Margitszigeten is csak néhány későbbi feljegyzésből és kivált a sziget legöregebb fáiról következtethetünk arra, hogy milyen fákat ültetett *József* nádor és *Tost Károly* a szigeten. Különösen a Hét testvér platán története vagy mondája őrzi emlékét, hogy *József* nádor egyike volt az elsőeknek, akik hódoltak a platán szépségének, s igyekeztek nálunk is terjeszteni e szép fa kultuszát. E legendás fa a keleti platán tarka levelű változatának volt egyik szép példánya, amelyet *József* nádor fedezett fel olaszországi útján egy kertésznél, s maga hozta és ültette el 1828-ban. A fiatal fa hamarosan megerősödött, de az 1838-i árvíz idején a jégzajlás derékban eltörte. *Tost Károly* igyekezett a fát megmenteni, de a nádor töben vágatta le, mire hét ágat hajtott, ezért *József* nádor elnevezte a bujukkerei híres platán nyomán Héttestvérnek. Nagyon szerette ezt a fát, s mikor átkelt a szigetre, ez alatt szeretett üldögelni, s ez alatt tanácskozott kertészével is. A Héttestvért 1882-ben villám sujtotta, ezután három nagy ágat kellett levágni, végül korunkban a fa teljesen elpusztult.

Más platánok azonban szerencsésebbek voltak, s ma is mint gyönyörű faóriások terebélyesednek. E korszak sok más fája is szép példányokban látható a szigeten, így a tulipánfa, kanadai nyár, vasma, japánakác, fekete dió, amerikai kőris, sokféle juhar stb. A nyitvatermők közül ebből a korból ered a kastély környékén álló erdei és fekete fenyő szálas példányainak nagy csoportja, másutt néhány páfrányfenyő.

S itt most elébe vágunk könyvünk történeti folyamának, folytatjuk röviden a Margit-sziget kertészeti történetét. *József* nádor halála után, 1847-ben *István főherceg* örökölte a szigetet, s az ő idejében a szigeti ültetvények tovább fejlődtek, a fák kezdték kibontani azt a szépségüket, amellyel a dendrológiai korban egyre jobban meghódítják a közönséget. *István* főherceg halála után, 1867-ben *József* főherceg örökölte a szigetet, aki 1905-ben bekövetkezett haláláig vezette a Margit-sziget kertészeti fejlesztését. Az ő idejében felvirágzott a szigeten a kereskedelmi kertészet is *Magyar György* kezén, amelynek központja a kertészeti telep lett, ahol 1400 rózsafajtát gyűjtöttek

össze 16.000 példányban. *József* főherceg talán még inkább a növényhonosításban találta minden örömét, mint *József* nádor, tudjuk, hogy Fiumében is nagy kedvvel foglalkozott e század divatos kertészeti szenvedélyével, a növényhonosítással. A szigeten is új részek, a század második felében divatos exotikus fenyők csoportjai, emlékeztetnek növényhonosító munkásságára. Fia, *József* főherceg, 1908-ban eladta a szigetet, amely sok öreg fájával ma is a főváros közönségének legkedvesebb parkja.

A Margit-sziget meghódította még azt a magyar költőt is, aki pedig ifjú korában a kor divatja szerint *Petőfi*-vel együtt a pusztá rajongója volt, s a Toldiban még a kopár szik sarját énekelte meg, *Arany János*-t. A szigeten szerette meg a fákat, különösen a tölgyeket, s annyira elragadták a sziget szép tölgyei, hogy hazájának érezte a tölgyest és tölgyek alatt kívánta aludni örök álmait.

... tölgyek alatt

Valamerre jártam,

Szülő honomat

Csakis ott találtam.

S hol tengve, tunyán

Hajt, s nem virul a tölgy:

Volt bár Kanaán,

Nem lett honom a föld.

A tölgyek alatt

Vágyom lenyugodni,

Ha csontjaimat

Meg kellett adni.

De akárhol vár

A pihenőhely rám:

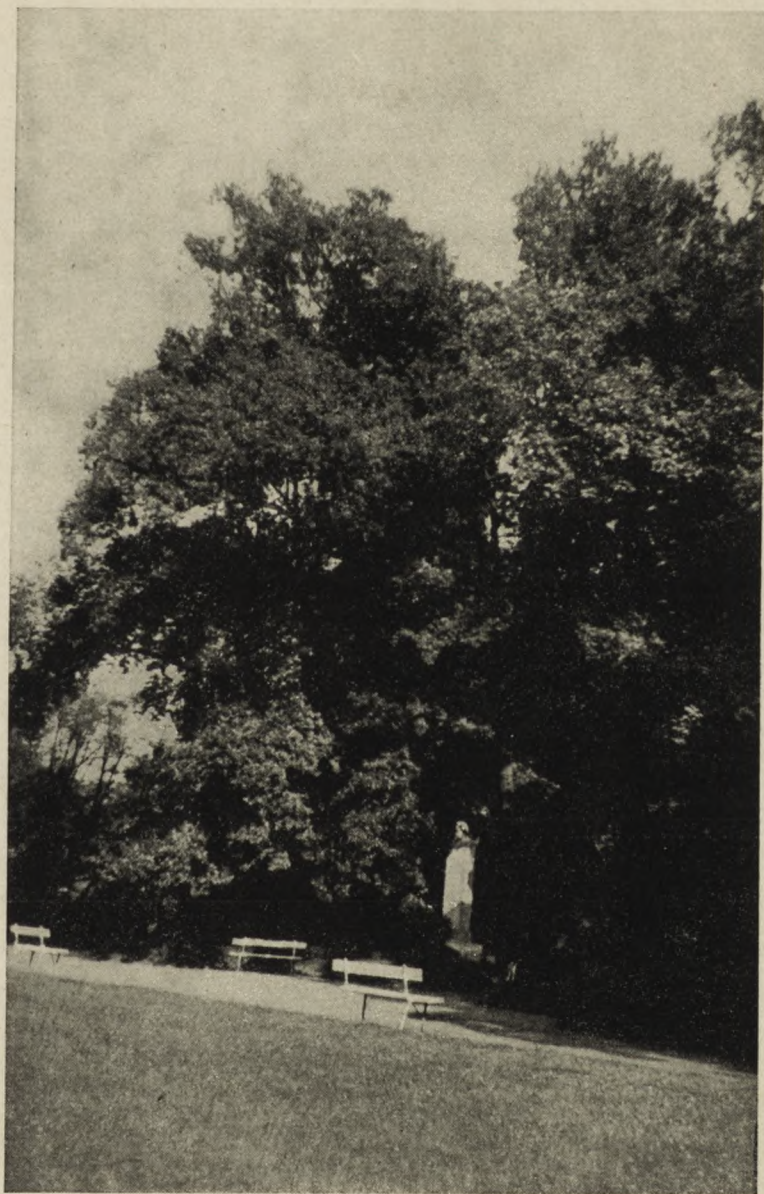
Egyszerűen bár,

Tölgy lenne a fejfám!

A kegyelet teljesítette a költő kívánságát. A szigeten mellszobra hirdeti tölgyfák alatt, (69. kép), mennyire szerette a tölgyeket, a Kerepesi-temetőben pedig sírja körül áll néhány tölgy, utóbbiak azonban természetesen a rossz talajban korántsem olyan szépek, mint *Arany János* margitszigeti tölgyei:

József nádor alkotása az alcsuti főhercegi kastély 90 holdas parkja is. A nádor e birtokot 1819-ben szerezte, ezután épült a kastély és a park, amely mintaszerű volt a mult században. (70. és 71. kép).

A platánkorban már sok szép kert volt az országban, részint régebbieket alakítottak át, vagy fejlesztettek tovább a kor ízlése szerint, részint sok újat is telepítettek. Ebben az időben érte el első virágkorát a pesti egyetemi fűvészkert is *Haberle* igazgatása idején. *Haberle* közvetlen kapcsolatot tartott fenn a hazai kertekkel is, és először írt munkát nálunk a kertészet történetéről, amely *Succincta* címmel 1830-ban jelent meg. Ebben részletesen felsorolja kora magyar kertjeit. Ez a jegyzék bizonyítja, hogy kisebb kúriák körül is angol stílusban képezték ki már ekkor a magyar kerteket, s az Alföldön is számos szép kert díszlett, nemkevésebbé Erdélyben is. A kerti növények iránt nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is élénk az érdeklődés, ezt legjobban *Szenczy Imre* premontrei szerzetes növénygyűjtő munkássága mutatja, aki gazdag herbáriumot gyűjtött a század közepén a magyar kertekben, mint keszthelyi és szombathelyi igazgató, majd mint csornai prépost.

69. ARANY JÁNOS TÖLGYEI A MARGITSZIGETEN.

(Rapaics Raymundné felvétele.)

Haberle értékes kerttörténeti munkájának említése kapcsán foglalkoznunk kell itt néhány sorban a budapesti egyetemi fűvészkerttel is. Az első nyilvános fűvészkertet 1545-ben Páduában alapították. Ekkor már tíz éve külön tanszéke volt a botanikának a páduai egyetemen, s a fűvészkert először adott alkalmat a gyógynövények

71. RÉSZLET AZ ALCSÚTI FŐHERCEGI KASTÉLYKERTBŐL.

(*Schilberszky munkájában.*)

bemutatására. Annak a kornak minden törekvő botanikus-orvosa ellátogatott Páduába, ahol a gyógynövények sorban bemutatkoztak a fűvészkert tábláin.

Később Európa minden országa követte a páduai példát, Magyarország, sajnos, csak nagyon későn, a XVIII. század vége felé. A nagyszombati egyetemen ugyan régóta tanítottak botanikát a fizikai előadások körében, de annyira elméletileg, hogy mindaddig nem mutatkozott szüksége fűvészkertnek, amíg 1770-ben meg nem nyílt az orvosi kar. A nagyszombati egyetemen az első fűvészkertet a kémia és botanika első tanára, *Winterl Jakab* alapította. Azonban az egyetemi fűvészkertnek csakhamar

az egyetemmel együtt Budára, majd Pestre kellett költöznie. *Schams Ferenc*, aki később kitűnő munkát írt a magyar borvidékekről, 1821-ben Pest városáról írt rendkívül alapos és részletes munkájában elmondja az egyetemi fűvészkert első küzdelmeit és első felvirágzását is.

„Azok közé a tantárgyak közé, amelyeket csak gyakorlati szemléltetéssel lehet a tudományra szomjazó emlékezetébe tartósan bevésni, tartozik a fűvészet is, s erre a célra egyetlen egyetem sem nélkülözheti a fűvészkertet. Mikor az egyetemet Nagyszombatból Budára helyezték, becsomagolhatták és elhozhatták a corpus jurist, a teológiai tudományok könyveit, a fizikai eszközöket stb., de egy fűvészkertet, vagyis annak minden növényét az életükhöz nélkülözhetetlen földburokkal elhozni, akkor is, mint most, a legköltségesebb, mondhatnók, szinte lehetetlen feladatok közé tartozott. Csak az akkori, az egyetemmel vándorló kémiai és fűvészeti tanszék tanára, *Winterl* volt az az élő protokoll, amelyből Budán két kis magánkertben újjászületett a fűvészkert, amely mindaddig szűkös élvezetet szerzett a tanulóknak, amíg ki nem jelöltek a Krisztinavárosban erre a célra egy terjedelmes helyet. Azonban alig gondolhattak még a munka befejezésére, amikor újból áthelyezték az egyetemet, ezúttal Pestre, aminek következtében ez a növénynemzedék is megsemmisült.

Pesten először a Hatvani-utcában, a Ferencesek temploma mellett jelölték ki az új helyet a fűvészkertnek, s a halhatatlan *Winterl* munkálkodó keze alatt gyönyörűen virágzott és szaporodott a kis növényvilág, nem sejtve közeli pusztulását, mikor újabb események új változást hoztak.

Grassalkovich herceg ismert nemeslelkűségének köszöni az egyetem azt a telkét, amely a Hatvani-kapu előtt, az Ország-úton (a mai Múzeum-körúton) terül el. Ide telepítették át 1810-ben a fűvészkertet, hogy növényei eddigi nomád állhatatlanságát a jövőben maradandó hely válthassa fel. Az új kert inkább hosszú, mint széles négyzet, területe 3260 négyzetöl. Talaja felül homokos, alja azonban mészmárgás, a fák gyökereinek nagyon alkalmas agyag.

A növényeket kútvízzel öntözik, amelynek mesze és sója több zsenge növénynek kevéssé felel meg, ezért kétszeresen kívánatos lenne valamely célszerű berendezés az esővíz és a hólé gyűjtésére, hogy az üvegházi növények jobban fejlődhessenek. A melegövi világrészek növényeinek ápolására a kertben 29 öl hosszú, 5,5 öl mély és 3,5 öl magas üvegház szolgál, amelyet a fedett bejáró két részre oszt. Egyik fele az úgynevezett hideg- vagy narancsház, ebben gondozzák a déleurópai növényeket, a másik fele ismét két részre oszlik, egyik a fokföldi növények háza, amelyben újhollandi és északafrikai növények díszlenek, a másik a melegház, amelyben fűtéssel elégítik ki a forróövi, részben cserhéjas ágyakban tartott növények kíváncsiságait.

Akinek tűrhetlenné válik otthona négy fala közt a tél egyhangúsága, annak figyelmébe ajánlom azt a szerencsés ötletet, hogy tekintse meg ezt a kis-növényvilágot. Nemcsak az európai növények ismert alakzatait látja ott, hanem a forróöv szokatlan

növényi alakjait is, amelyek — inkább ugyan hazájukban, a szabadban, mint nálunk, a növényházakban — minden várakozást felülmulnak, s amit rendkívülinek tartunk, mint közönségeset mutatnak be. S bár az emberek közt a különcök visszatetszést keltenek, a növényvilág különlegességei mindenkor meglepőbbek és vonzóbbak, mint közismert alakjai. Az élénk táruló virágkincsek bája és az egyesek összeolvadása meglepő tömeggé, lebilincseli az ember szemét és derűvel, szeretettel tölti el kedélyét. A művirágkészítőket külön kellene figyelmeztetni az üvegházak kincseire, mert minden nap találhatnának valami természettől feltalált újdonságot, amelyről művészi másolatot készíthetnek, s ezzel iparukat állandóan megeleveníthetik.

Az üvegház északi oldalán, vele kapcsolatban, még a következő nélkülözhetetlen helyiségek vannak: egy nagy magkamra, amelyben az előző évi magvakat papírzacsókban rendezik el, egy munka- és egy lakószoba a kertészsegédeknek, végül egy kamra a szerszámoknak és a melegágyi ablakoknak.

Kényes tavaszi növények nevelésére a kertnek külön falazott melegágyai vannak. A vízi növényeket egy 72 láb hosszú, 12 láb széles és 3 láb mély márványmedencébe helyezik ki, polcokra, cserepekben.

A kert beosztása, amelyet az elhunyt, hírneves *Kitaibel* tanár tervezett meg, teljesen szabályos, tíz nagy négyzetes táblája van, amelyeket nyírt sövények szegélyeznek, s amelyek körül rabatok húzódnak, ezekben állanak kellő távolságban a fák.

A ritka cserjéket sorokban nyíratlanul ültették el, részben mint szegélyt, részben rabatokban, amelyek a kert fala mentén és a medence vizét levezető árok partján sorakoznak. E nagyobb és egy kisebb árokban olyan fák és cserjék vannak, amelyek csak vizes talajban díszlenek.

A szabadban kitelelő élő és kétéves növények a négyzetes táblákon és rabatokon *Linné* rendszerében sorakoznak, de a különösen hasznos növények külön helyet kaptak. Minden növényfaj előtt kis tábla jelzi rendszertani latin nevét, hazáját és tartósságát. Két négyzetben vannak az egyéves növények, a fal mellett három nagy rabat faiskola.

A növényfajok száma a folyó évben (1821-ben) 6000, ebből 900 az üvegházban, 600 a melegházban, a többi pedig a szabadban van. Minthogy azonban a ritkább fajokból biztonság miatt legalább három példányt tartanak, a kert legalább 10.000 növényt táplál.

A kertbe mindenki bármikor beléphet, csak az üvegházakat és azokat az elzárt helyeket kell a tanár, tanársegéd vagy a főkertész társaságában megtekinteni, amelyekben a legritkább növényeket és nyáron a melegház lakóit tartják. Az üvegházak, a kertész és a kertészsegédek számára 18 öl tűzifa, 72 font faggyúgyertya és a megfelelő mennyiségű trágya, szalma és cserhéz kell. A kert igazgatója, *Haberle*, az egyetem nyilvános rendes tanára, tanársegédje pedig *Boros*. A kertészeti munkákat egy főkertész

látja el, három segéddel és egy szolgálóval (fűtővel), valamint annyi napszámossal, amennyire idényenkint szükség van.

Ilyen Flóra temploma Pesten, amelyet a monarchia 23 fűvészkertje közt a kiválóbbak közé kell sorolnunk. Most még fiatalságának erejében és frissességében néz a nagyobb kor elé. Főpapjának sokoldalú külföldi összeköttetései biztosítják a növényfajok állandó gyarapodását.

Haberle tragikus halála után az egyetemi fűvészkert még évtizedeken át maradt helyén, de idővel egyre jobban vesztett gazdagságából. A század második felében újból áthelyezték, ekkor már arra a helyre, ahol most is van, az Illés-, most Romanelli-utcának az Orczy-kerttel szemben fekvő telkére, amely akkor Festetich-birtok volt. *Festetich* kertje és kastélya látható a Schams-féle térképen. Eredetileg a fűvészkerthez tartozott az a telekrész is, amelyen most a klinikák a Szigony-utcaig terjednek.

A táblás kert divatjának multával a fűvészkertekbe is behatoltak az újabb kertstílusok, így már Londonban korán az angol kertstílus, amely nálunk az Üllői-úti új fűvészkertben jelentkezett először, majd korunk divatos sziklakerti stílusa, amely a Kárpátok növényföldrajzi csoportjának szemléltetésére kiválóan alkalmas.

Nem feladatunk, hogy a platánkor valamennyi magyar kertjét felsoroljuk és ismertessük, annál kevésbbé, mert a hazai kertészeti összefoglaló munkák mindeddig *Haberle* nyomán nem szabadulhattak a statisztikai iránytól. Mi a kertművészeti fejlődést akarjuk felvázolni a magyar kertekben, s ebből a szempontból most inkább azzal kell foglalkoznunk, hogyan terjedtek el azok a fák, amelyek e kor dendrológiai irányát jellemzik, szerte az országban, s miként mutatkozott meg ebben a helyi hatás. A kor vezérfájáról, a platánról már elmondottuk a főbb tudnivalókat. Rajta kívül különösen a török mogyoróval kell még foglalkoznunk, mert ez volt az a fa, amely nálunk bizonyos jellegzetes magyar vonást adott e kor hazai kertművészetének.

A török mogyorót (*Corylus colurna*) avatatlanok gyakran a közönséges mogyoró fává erősödött példányának nézik. Ez azonban téves vélemény, mert a török mogyoró más mogyorófaj, amely Közép- és Elő-Ázsiában s a Balkánon honos, ahol területe elérte a történeti Magyarország ama kis sarkát, amelyet az Alduna vidékének nevezünk. Mindig terebélyes fa, kisebb ugyan, mint a platán, merevebb is a termete, de nagyon szép. Könnyű megkülönböztetni a közönséges mogyorótól, mert termés-csészéjének karéjai cafrangosan rojtosak, mirigyesek s a makknál sokkal hosszabbak. Elő-Ázsiában ősi idők óta rendszeresen gyűjtik a makkját, s mint pontusi mogyorót hozzák forgalomba. Így jelent meg nálunk is, és *Fabricius Balázs* sárospataki tanár XVI. századi szójegyzékében *nux pontica praenestina* a neve. Fáját is felhasználta az ipar, s a Balkánról régóta szállítják nyugati országokba.

A magyar kerteket éppen azzal hódította meg, hogy bár mindenben megfelelt a kor ízlésének, mégis jól díszlik kisebb kertekben is. Ahol a rendkívül nagyra növő platán nem felelt meg, ott szívesen ültették helyette a török mogyorót, így főként a

Dunántúl, a Magyar Középhegységben és az Alföldön. Ezeken a vidékeken, mint-hogy a szárazabb magyar klíma megnehezíti a pázsított szépségének fenntartását, szívesen ültettek a pázsított közepébe valamilyen fát, ebben a korban többnyire török mogyorót. Annyira megkedvelték nálunk ezt a fát, hogy gyakran találjuk udvarokban is. A legnagyobb török mogyorófa gróf Hunyady József kéthelyi régi kastélyának részben gyümölcsössé átalakított parkjában áll, törzse négy méter kerületű. Egyes öreg török mogyorófaikat a monda kapott szárnyára. Ilyen volt a már kipusztult diósgyőri mogyorófa, (72. kép), amely kis vidéki kuria udvarán nőtt szép fává, majd végül a házzal együtt Sebe Lajos, törvényszéki bíró tulajdonából az erdőkincstár birtokába került, s már mint a diósgyőri erdőhivatal udvarán álló fa, fejezte be pályafutását. A monda a diósgyőri vár kapcsán Nagy Lajos korába röpítette vissza a fa eredetét. A monda költője szerint Nagy Lajos leánya, Mária kezéért két királyfi versengett, Lajos, a francia király fia és Zsigmond, de a királylány Drágffy Balázs apródot szerette. Éppen vacsorázott a királyi család, mikor megérkezett a várba a két kérő követsége. Mária éppen mogyorót csemegézett, mikor anyja közölte vele, hogy vőlegénye Zsigmond lesz. Erre a szerelmes királylány felugrott, kirohant, s ahol megállott, kihullott kezéből a mogyoró. Majd kicsírázott és fává nőtt. Másik mondai török mogyorófánk Romhányban áll, s már a vonatról szembetűnik, mikor az utas a szép völgyben a községbe érkezik. Törzsének kerülete mérésem szerint 2,6 méter. A monda a romhányi csatával kapcsolta össze, amelyet Rákóczi Ferenc itt vívott meg. A csata a Lókos-patak hídjá körül volt a leghevesebb, hogy végül a magaslaton, a török mogyoró alatt álló fejedelem személyesen is kénytelen volt beleavatkozni. Hogy kastélyainkban mennyire szerették a török mogyorófát, bizonyítja Gyöngyösön az egykori Orczy-kastély, most városháza kertjének szép török mogyorófája a kert pázsitterének közepén, s Gyulaváriban, az Almássy-uradalom intézői lakásának udvarán álló két példány.

Nyilvánvaló, hogy a török mogyoró nagy elterjedését a magyar kertekben könnyű honosítása biztosította, ilyen közel természetes hazájának északi határához, mint Magyarország középső része, egy kis gondozással mindenütt könnyű volt felnevelni és szépségét pompásan kifejthette. Mint pontusi fa nagyszerűen illet a magyar puszták pontusi növényei, a magyar dombok pontusi cserjéinek társaságába a kertekben: Akik ültették, mindezt a kapcsolatát nem tudták, legfeljebb sejtették, de a nálunk pompásan növő szép fa meghódította a magyar szíveket, s hódításának költői emlékei a török mogyorófákhoz fűzött mondák.

Míg itt messze keleten meghonosították a kertekben a szép terebélyes fákat, s a török mogyoró a magyar kuriák kedvelt fájává lett, a kertművészeti irányt vezető Angliában új fák vették át a vezető szerepet a parkokban. Említettük, hogy Douglas David sok szép amerikai fenyőt fedezett fel, s ezek csakhamar a londoni növényhonosító kertekben is megmutatták szépségüket. A Királyi Kertben 1843-ban ültették az első exotikus fenyőcsoportot, s ez hamarosan iskolát teremtett, a parkokban is

72. A HAJDANI DIÓGYÖRI MOGYORÓFA.

(Ábrutis Lajos felvétele.)

mindenütt igyekeztek exotikus fenyőcsoportokat ültetni és honosítani. Ezzel a divattal egyik szép külföldi fenyő a másik után kezdte meg hódító útját a kontinensen is. A mamutfenyő, amelynek egyes amerikai példányai hiteles bizonyítékok szerint ezernél több évet értek el, s másfélszáz méter magasra nőttek; a Douglas-fenyő, amelynek nevében *Douglas* érdemeit örökítették meg, több ciprustermetű fenyő,

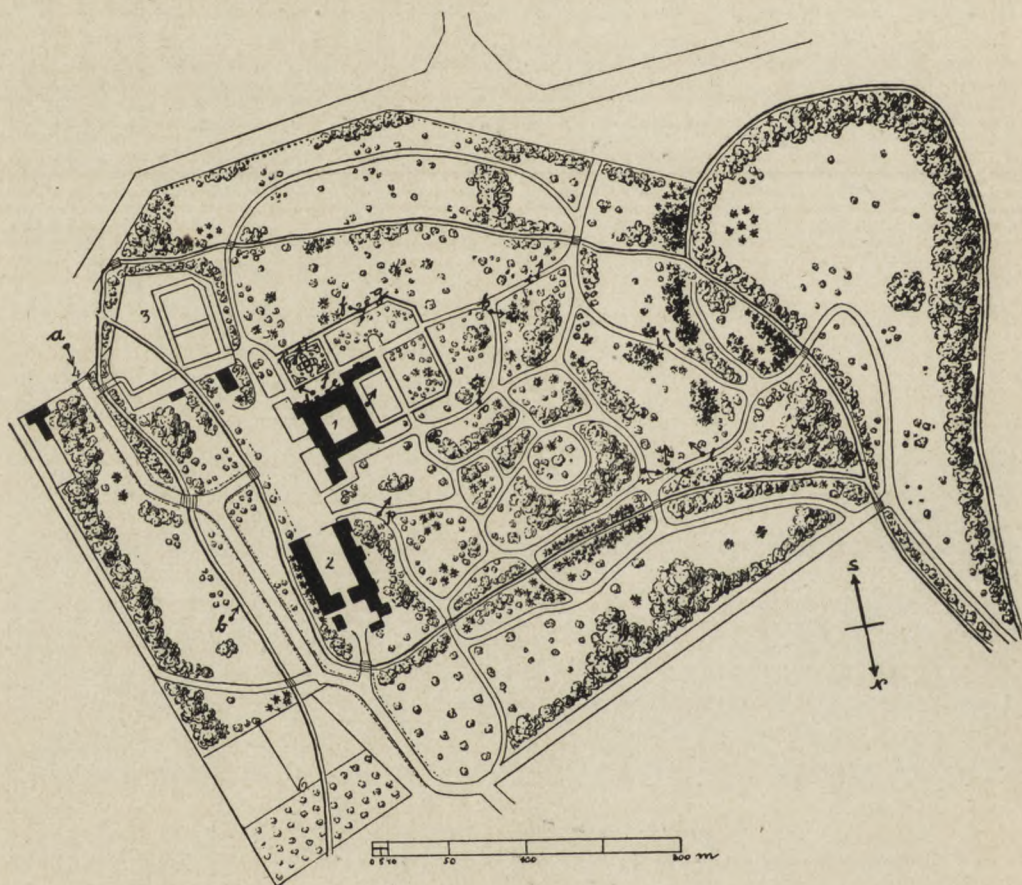
73. A VÉPI GR. ERDŐDY-KASTÉLY PARKJA.

(Schneider Camillo felvétele.)

amelyek a délvidéki ciprus fenséges szépségét lettek hivatva pótolni, majd az ezüstfenyők, amelyek új szint hoztak a hazai fenyők komor sötétzöldjébe, mind olyan újdonság volt, amely feltűnést keltett, s a dendrológiai kert fejlődését új honosításokra ösztönözte.

Magyarországon az úttörő munkát a vépi park tulajdonosa, gróf *Erdődy Sándor* végezte. Az angol hatás a század közepén érte el csúcspontját, s a vidéki kastélyokat ekkoriban angolos gót stílusban (73. kép) építik vagy alakítják át, mint Vépen kívül Alsószeleste, Bogát, Galánta, Martonvásár, Nádasladány, Mikosd, Molnári, Vörösvár, Tiszadob kastélyai, végül a városligeti Hunyadvára mutatják. A vépi kastélyt 1840

és 1850 közt alakították át, s tulajdonosa, akinek családjában érdekesen öröklődött tovább a vonzalom a kertészet iránt, az új kastélystílussal természetesen az új parkstílust is meghonosította. A régi kastéllyal együtt eltűnt a régi park is, helyét exotikus fenyők csoportjaival ékes új park váltotta fel. A szép új fenyőket a tulajdonos magas

74. A VÉPI KASTÉLYKERT.

(Gr. Silva—Tarouca munkájában.)

hozta Angliából, Franciaországból, Itáliából. Gróf Erdődy Sándor szépen festett, s parkjáról egész akvarellgyűjteményt hagyott hátra, amelynek képei 1840 és 1860 közt készültek.

Századunkban gróf Silva Tarouca Ernst szakszerű leírással örököltette meg e parkot, amely a fenyőkorszak úttörője a magyar kertészetben, tehát részletesen meg kell vele ismerkednünk. „Aki a község útjáról a parkba (74. kép) és a kastélyhoz akar

eljutni, az alaprajzon *a*) és 4. jelzésű kapun lép be. Magas élősövények közt egy előparkba jutunk, ahonnan *b*) szép kilátás nyílik a festői lombkeretbe foglalt kastélyra. A kastély előtt, egy árkon túl szabad tér nyílik, amelynek északi részén vannak a gazdasági épületek és a villamos telep. A kastély angolos gót stílusban épült. Értékei közül ki kell emelnünk a képgyűjteményt és a könyvtárt. Megtekintésre érdemes a karrarai márványból készült lépcsőház is, amelynek falfestményei pompéji és herkulanumi részleteket ábrázolnak.

A parkban május varázsa árad. A pázsit tavaszi zöldben ragyog, s kiemeli a *Kerria japonica plena* aranysárgájának, a *Chaenomeles japonica* izzó pirosának és a télikertet beborító *Wistaria chinensis* finom ibolyáskékjének színpompáját. A kastély előtt parter, helyesebben *pleasure ground* terület, élesen vágott puszpángágyakkal és sokféle vázadísszal, szépvirágú cserjékkel és fenyőkkel. Dél felé fenyőcsoportokra nyílik kilátás, amelyekben feltűnnek az *Abies nobilis* magas példányai, egy, a falhoz közelebb álló, körülbelül 16 méter magas, mellette a 17 méter magas *Abies cilicica* egyike a legszebb példányoknak. Ezeken kívül még feltűnik a *pleasure ground*-ban a 2,5 méter magas *Pinus strobus nana*, a *Taxus baccata*, a 3 méter magas *Cephalotaxus drupacea*, a *Chamaecyparis pisifera squarrosa*, a *Chamaecyparis Lawsonsiana* több alakja, a *Biota orientalis*, a *Thuja occidentalis* több alakja, így a *plicata*, *Vervaeckiana*, *Wareana*, a *Kryptomeria japonica*, *Tsuga canadensis*, *Pseudotsuga taxifolia*, *Thujopsis dolabrata* stb. A télikert mellett lévő ülőhelyet 1912-ben még a *Robinia pseudacacia myrtifolia* árnyékolta, de ez a fa a következő évben ama viharok egyikének esett áldozatul, amelyek ezt a vidéket időről-időre meglátogatják, és — sajnos — lényeges károkat okoznak. Itt még a *Buxus sempervirens* buja fejlődését kell hangsúlyoznunk, amely széles sövényekben látható és a nehéz talajban szemmel láthatólag jól érzi magát. A puszpángót közönségesen csak mint alacsony szegélyt ismerjük a kertben, de gazdag talajban és meleg helyen nem sejtett magasra nő, s a kertben nagyon értékes cserje, csak óvni kell az éhségtől.

Most elhagyjuk az alacsony fallal kerített *pleasure ground*-ot és kilépünk a parkba.

Már itt meg kell jegyeznünk, hogy a park a sűrű ültetés és a ritkaságok halmozása miatt idővel túlsűrű lett. De a szép fákért rajongó gróf Erdődy Sándor nem tudta magát rászánni, hogy egyetlen kedvencét is feláldozza. Mindaz, amit maga ültetett és sikerült felnevelnie, szívéhez nőtt. Mint többnyire, mikor a tulajdonos túlságosan ragaszkodik a részletekhez, ha mégoly értékesek is, gróf Erdődy Sándor sem vette észre e szenvedélye következtében, milyen szükséges lett volna a parkban a maga idejében a ritkítás, ennél fogva lassankint túlságosan meggazdagodott a park egyes faszépségekben, de megsemmisült az egész park tájképi szépsége. A gróf halála után fia, aki ugyancsak gróf Erdődy Sándor, kegyeletből kímélte a fákat. Csak most szánta rá magát a tulajdonos, hogy az egésznek és sok részletnek érdekében igénybe vegye a fejszét. Várható tehát a park megújítása és reméljük, új fénykora.

Ezekután folytassuk utunkat a parkban.

Amint a bekerített részből kilépünk, nyomban (*h*) értékes dendrológiai ültetvényekre bukkanunk. Hatalmas *Juniperus sabina* példányok 20 méter átmérőjű telepet alkotnak, följük 20 méter magasra emelkednek *Thuja plicata* fák (75. kép), mellettük *Thuja nootkaensis* példányai állanak, amelyek törzsei a vadak foganyomát mutatják, mert egyidőben szabad volt a vadak látogatása a parkban. Az *Abies Löwiana* karcsú fája 25 méter magas. Mellette és egy *Thuja plicata* mögött 20 méter magas *Quercus imbricaria* áll. Tovább látható a *Cercis siliquastrum*, amely májusban versenyez a virágpompában a japán liliumfákkal és az orgonákkal. Nem messze a *Quercus imbricaria* példánytól feltűnő jelenség az *Araucaria auracana*. Télen némi védelemben részesül. Egy szép *Corylus colurna* is van itt, koronája kúpos, a fa körülbelül 15 méter magas.

A park északi és nyugati részének lombosfái közt látjuk a mezei juhart, gyertyánt, mézgás éget, vadgesztenyét, hársakat (*Tilia tomentosa*, *grandifolia*, *cordata* stb.), nyírt, szílt, kocsányos tölgyet és a magyarok fáját, az akácot. Hellyel közzel fenyőcsoportok tűnnek fel, amelyek fája *Picea excelsa*, egyesek 25 méter magasak, néhány *Picea orientalis* is, a legmagasabb 16 méter magas, továbbá néhány *Picea canadensis*, de ezek már túl vannak legszebb korukon.

A park legszebb részében, ahol a fák változatossága a legnagyobb, szép *Abies Nordmanniana* példányok láthatók, a legmagasabb 20 méter, továbbá *Abies cephalonica*, a legmagasabb 15 méter, *Abies alba*, vagyis a közönséges jegenyefenyő, *Pinus silvestris* és a *Pinus nigra austriaca*; utóbbi eléri a 24 métert, *Pinus cembra*, amely 12 méter magas, *Larix decidua*, ez itt 18 méter magasra nőtt. Látható itt a *Juniperus virginiana* is. A lombosfák közül a park eme részén a már említetteken kívül *Aesculus carnea*, *Catalpa bignonioides*, többféle *Crataegus*, *Castanea sativa*, *Celtis australis*, a Magyarországon szépen tenyésző *Koelreuteria paniculata*, a meleg nyarat szintén kedvelő *Maclura pomifera*, *Pterocarya fraxinifolia*, *Sophora japonica*, *Sorbus domestica* stb. látható.

Legszebbek és legnagyobbak a park déli részének fái, így a 20 méter magas *Acer platanoides*, a szintén 20 méteres *Acer pseudoplatanus*, a szintén 20 méteres *Ailanthus glandulosa*, a 25 méter magas *Fraxinus americana*, a 20 méteres *Gymnocladus canadensis*, *Gleditschia*, a 20 méteres *Juglans nigra*, a szintén 20 méter magas *Liriodendron tulipifera*, a 25 méteres *Platanus orientalis*, a szintén 25 méter magas *Populus nigra* és *Populus alba*, a 22 méteres *Quercus palustris*, valamint több más tölgy, így a *Quercus coccinea*, *castaneaefolia*, *macrocarpa*, *bicolor* stb. Ezek az amerikai tölgyek különösen ősszel tűnnek fel, amikor lombjuk piros és sárga színt ölt. A *Fraxinus americana* is többnyire pirostarka színbe borul ősszel, ellenben a tulipánfák narancssárgába öltözködnek. A parknak ugyanezen a részén áll néhány *Taxodium distichum* is, ezek tavasz végén a legszebbek, amikor levélzetük világos zöld.

Nyugaton a parkhoz fokozatosan kapcsolódik a vadas, amelyben fácános is van.”

A vépi példát sokan követték, s már a hatvanas években gróf Széchenyi Béla Nagycenken (76. és 77. kép), gróf Festetich Dénes Bogáton, Széll Kálmán Rátóton szép fenyőcsoportokat ültetett, majd a hetvenes években gróf Nádasdy Ferenc Nádasladányban, a kilencvenes években Saághy István Szombathely mellett, Kámonban,

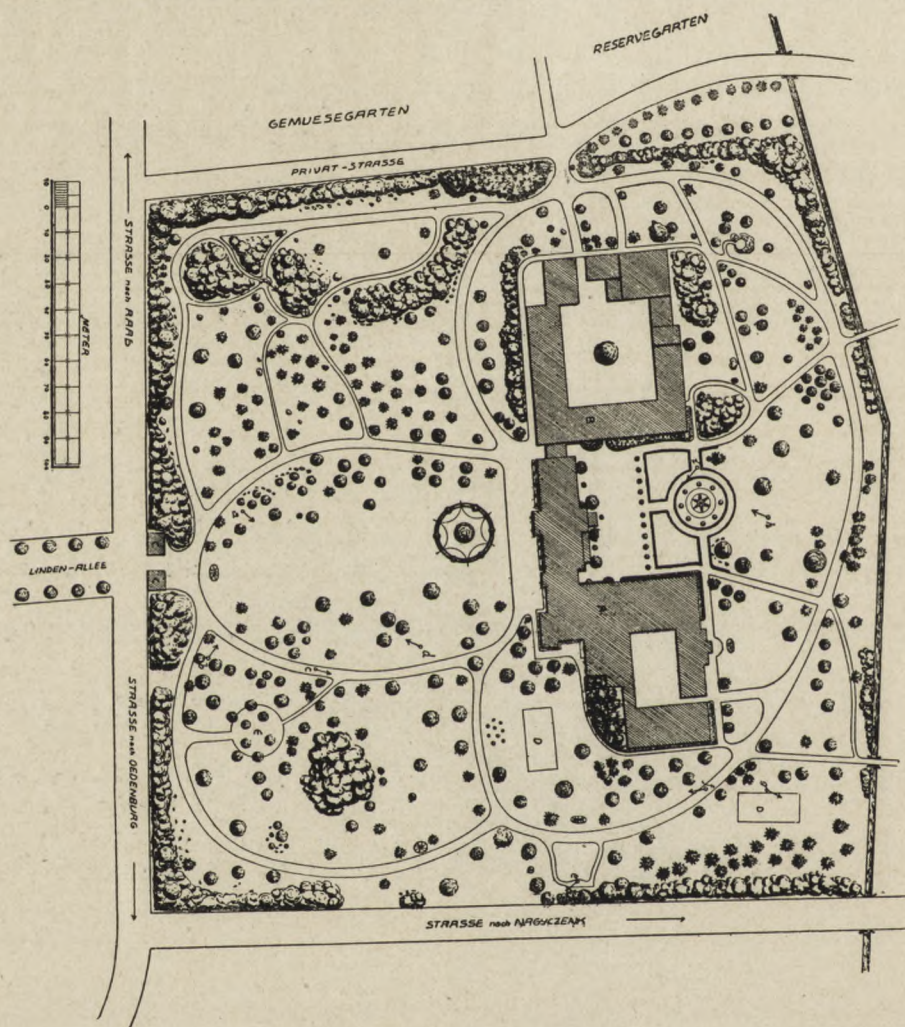

75. FENYŐCSOPORT A VÉPI ERDŐDY-PARKBAN.

(Schneider Camillo felvétele.)

gróf Bolza Pál Szarvason, Széki István Tiszaigaron folytatta a szép külföldi fák honosítását parkjában. Széki tiszamelléki parkjában pompásan fejlődnek a mocsári ciprusok és az amerikai tölgyek, amelyek szintén ebben a korban terjedtek el a parkokban, Saághy István pedig olyan szenvedéllyel vetette magát a külföldi fenyők gyűjtésére, hogy parkja ma már e tekintetben nemcsak az országban páratlan, hanem vetekedik a legtöbb külföldivel is. Mint a tiszai és a szarvasi példa bizonyítja, ebben a korban már a Tisza környéke is részt vett a magyar parkok dendrológiai versenyében,

s rendkívül érdekes és tanulságos tapasztalatokkal gyarapította a növényhonosítási ismereteket az alföldi különleges éghajlat alatt. A fenyők honosítása tekintetében leg-

76. A NAGYCENKI SZÉCHENYI-PARK.

(Gr. Silva—Tarouca munkájában.)

tanulságosabb Gödöllőn a József főhercegről elnevezett telep, amely azonban nem annyira kertészeti, hanem inkább erdészeti szempontból tanulmányozza a kérdést.

Az első magyarországi fenyőcsoportok ültetése óta sok évtized múlt el, s talán sokan el sem hiszik, hogy volt idő, mikor legfeljebb néhány európai fenyővel mertek

próbálkozni a magyar parkokban, kivált az ország középső részében, amelyről túlságosan elterjesztették azt a nézetet, hogy klímája alatt nem cseperedhet erdő, nem nőhet meg semmiféle fenyő a közönséges borókán kívül. Ma tudjuk, hogy sokféle fenyő nagyon szép eredménnyel ültethető az ország középső részén is a parkokban, sőt már az alföldi erdőkben is. Szinte megszoktuk, hogy középhegységi és alföldi kertjeinkben is szép fenyők díszlenek, s ilyesmi már nem lep meg. Pedig mindez csak a mult

77. GR. SZÉCHENYI BÉLA ÉS GR. ERDŐDY HANNA SÍREMLEKE A NAGYCENKI PARKBAN.
(Schneider Camillo felvétele.)

század második felének vívmánya, azóta terjedtek el a kontinentális klíma alatt bevált külföldi fenyők szerte az országban.

A növényhonosítás nálunk csodákat hozott és csodákat művelt. Érthető, hogy ezekkel az eredményekkel sem elégedett meg, s még többre, még merészebbre tört. Van a fáknek olyan csoportja, amely örökzöld, mint a legtöbb fenyő, de levele nem tűalakú, hanem széles lomblevél. Ezeket mevezzüik szorosabb értelmezéssel örökzöldeknek. Ilyenek azonban nálunk csak nagyon kis számmal találhatók a természetben, pl. a Magyar Középhegységben ilyen a boroszlán, Daphne laureola, nagyobb

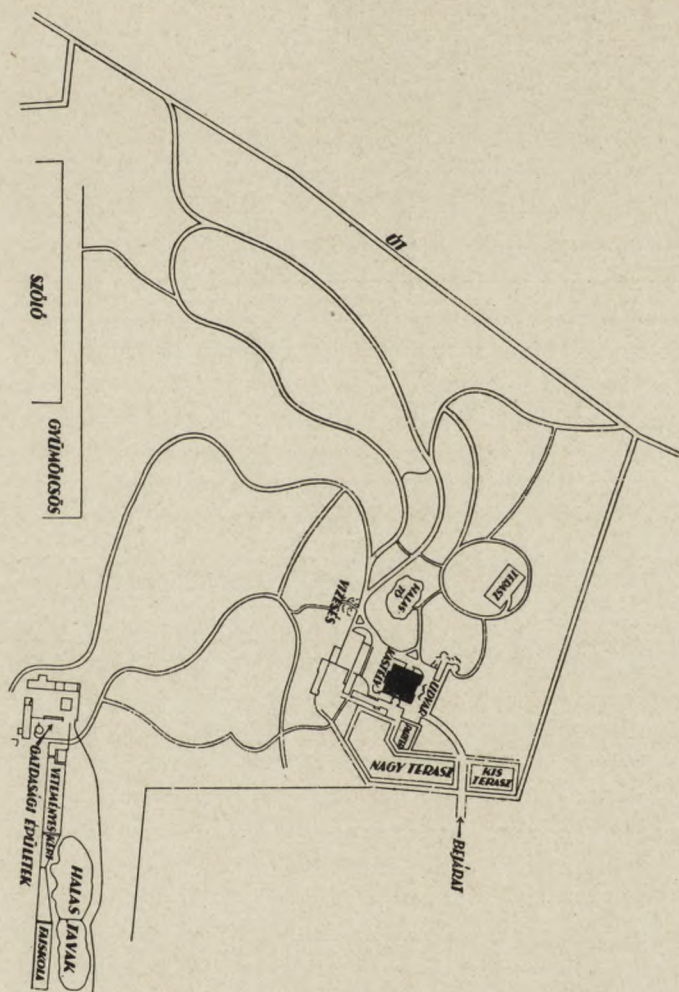
szerepet játszanak a Földközi-tenger mellékén, ahol a babér és több más örökzöld cserje tűnik fel, legnagyobb számmal és magas, terebélyes termettel azonban főként a forróöv erdeiben élnek. Már régi idők óta ültetnek szép eredménnyel örökzöldeket, pálmákat is, a Földközi-tenger mellékén, a mult században a fenyők után valóságos szenvedéllyel vetették magukat az örökzöldek honosítására a Riviérán, majd Anglia déli részén is. Angliában azt a tapasztalatot szerezték, hogy az örökzöldek aránylag elég nagy hideget is elviselnek télen, ha egyébként megfelelő a talaj és gazdagon táplálják őket.

E tapasztalatok hatása alatt a kontinensen is akadtak merész vállalkozók az örökzöldek honosítására, a középeurópai parkok így lassankint új díszet kaptak a mult század végén és századunk elején. Magyarország is hamarosan követte a példát, s századunk elején már magyar földön is megtelepítették az első örökzöld parkot. Ezuttal azonban már nem a magyar kertészet és honosítás klasszikus földje, az Alpok-alja volt az úttörő, hanem sokkal keletebbre, Bars megye egyik szép tája, Malonya, ahol gróf *Ambrózy-Migazzi István* telepítette az első hazai örökzöld parkot.

Gróf *Ambrózy-Migazzi István*-t mintha maga a sors rendelte volna erre a feladatra. Egyrészt édesanyja *Erdődy Agata* grófnő, aki az *Erdődy*-család már többször említett kertészkedő szenvedélyét örököltette át fiára, másrészt a fiú Nizzában született 1869-ben. A környezet is, amelyben felnőtt, csak fejleszthette az örökölt hajlamot. Szülei ugyanis a vasmegyei Tanán nevelték, s ezekben az időkben az alpokaljai arisztokráciában még éltek azok a hagyományok, amelyek ott a birtokost parkja korszerű fejlesztésére kötelezték. Nagyon jól jellemzi ezt a rokonsági hatást gróf *Ambrózy Lajos*, aki maga is részt vesz a magyar dendrológiai kertészkedésben és megírta gróf *Ambrózy-Migazzi István* életrajzát és munkásságát. „Mikor a kis *Ambrózy István*-t szülei otthonukból, Tanáról, a rokonok és ismerősök látogatására vitték, édesanyja sógoránál, gróf *Széchenyi Jenő*-nél régóta álltak az 1882-ben már 2'5 méter magas *Magnolia julan*-ok, amelyek 50 évvel később fehér virágaik tömegével szinte csodálatba ejtették a tavaszi vendégeket és látogatókat; nagyatyjánál, gróf *Erdődy István*-nál pedig Vörösvárott a *Libocedrus decurrens*-nek, a *Chamaecyparis Lawsoniana erecta* viridisnek egy-egy gyönyörű példányával és a lassan növvő, de szép *Tsuga mertensiana* pattoniá-val ismerkedik meg; Bogáton még *Festetich* gróf-nál a hatalmas *Taxodium distichum*-okat, *Sequoia gigantea*-kat, cédrusokat, erős *Pinus rigidá*-kat és *Picea orientalis*-okat csodálhatta meg.“

De *Ambrózy-Migazzi István*-ban nemcsak a műkedvelő felületes és inkább csak hangulati, érzelmi érdeklődése táplálta a figyelmet a növények iránt, hanem a mélyebb természetrajzi hajlam is. „Nemcsak az exotikus fák keltették fel érdeklődését, — írja gróf *Ambrózy Lajos*. — Már gyermekkorában lepkéket, bogarakat gyűjt, s olyan herbárium gyűjtésébe fog, amelyben szorgalommal halmozza fel éveken át Tana, Gyöngyösapáti, Vörösvár és Somogytarnóca növényeit.“ Ilyen előzmények

után későbbi külföldi útjain is tanulmányozza a parkokat és növényzetüket. Végül 1891-ben megismerkedik hazájában is az örökzöld növényzettel és olyan helyen is jár, ahol már látható az új parkstílus, az örökzöld park. „Bécsből kiindulva, egyenesen

78. A MALONYAI GR. AMBRÓZY-MIGAZZI-KASTÉLY PARKJA.

(Misak József rajza.)

a Genfi-tó partjára utazik, ahol Ouchyban lát először tömegesen örökzöld lombleve-
lűeket. Innen Marseillen át ellátogat szülővárosába, Nizzába. Marseillebe vissza-
térve, Algirba hajózik át, megsejmléli Konstantinet és Biskrát, majd pedig Tangerba

hajózik tovább. Onnan Cadixba tér és számos kis szakaszban Spanyolországot nézi meg. Mikor 1891-ben Magyarországra visszatér, már motoszkál fejében a gondolat, hogy a Genfi-tó partján, a Riviérán és Spanyolországban látott örökzöld növényekből tán lehetne egyiket-másikat nálunk is meghonosítani.“

A következő évben megházasodik, s feleségével kapja a malonyai birtokot, amelynek nagyobb része tölgyerdő. Elhatározása, hogy Malonyán kastélyt épít és a kastély körül örökzöld parkot (78. kép.) telepít, „1894 tavaszán érett meg, amikor feleségével a Genfi-tó partvidékére, Spanyolországba és a Kanári-szigetekre tett nászútjukból visszatért és számos déli növénynek magukkal hozott magját elvetették az időközben átvett malonyai erdő szélén.

Abból a felismerésből indul ki, hogy az örökzöld fásnövények, mind a tűlevelűek, mind a lombosak, a hidegnek sokkal alacsonyabb fokát képesek túlélni, mint ahány fok hatása alatt különben elfonnyadnak leveleik, aminek következtében azután megsárgulnak és leesnek. Ahhoz azonban, hogy az örökzöldek lomb- vagy tűleveleiket megtartsák, az szükséges, hogy megvédjük őket a szárító szelek ellen és hogy téli és tavaszi napsugarak hozzájuk lehetőleg ne férjenek. Így el tudjuk kerülni, hogy nedvkeringésük még a késői fagyok ideje előtt meginduljon. Nagy pusztítást visz végbe ugyanis soraikban, ha pl. márciusban vagy áprilisban naponta ki vannak téve a 10 fokos éjjeli hidegnek, majd pedig a 10 fokos nappali melegnek. E lényegesen ellentétes hőhatások miatt okvetlenül elpusztulnak.

Gróf Ambrózy István tehát arra ügyelt, hogy épületeinek, a malonyai hegy lejtőinek és a meglévő vagy még ültetendő télálló kemény fáknek az árnyékában örökzöldjei a téli és tavaszi napsugár ellen védelmet találjanak. Így, kevés kivételtől eltekintve, sikere is volt. Most, hogy a malonyai park több mint négy évtizedes, a nyereség és veszteség mérlege világos és szemléltető. Az 1928—29. év gyilkos telének áldozataiként szerepelnek a veszteséglistán az összes cédrusok és az *Araucaria auracana*. Ezek teljesen elpusztultak. A betegek közé kell sorolnunk a mésziszonyban szenvedő *Rhododendron*-okat, *Kalmiá*-kat, *Skimmia*-kat, s a többi hangafélét, amelyek az utolsó években valószínűleg azért szenvednek, mert gyökereik, túlhaladván már a számukra lombföldből készített ágyakon, meszes talajba jutottak, vagy pedig mert az öntözésükre használt víz mésztartalmú. Azonban a veszteségek mellett mennyi győzelmi jelvény! Túlélte a gyilkos telet a *Sequoia gigantea*, *Pinus Murrayana*, *Coulteri*, *Dungeana calabrina*, *Abies pinsapo*, *Sciadopytis verticillata*, *Juniperus oxycedrus*, *Cephalotaxus*, *Torreya*, *Cunninghamia sinensis*, legalább 150 példány 10—15 méter magas *Kryptomeria japonica*, ezer és ezer *Ilex*, *Cistus*, *Phyllirea decora*, *Mahonia japonica*, *Daphne*, *Andromeda*, *Pachysandra* és sipkai babérmeggy. Különös említést érdemel a télizöld tölgy, *Quercus pseudoturneri*.“

A malonyai park örökzöld jellegét főként a babérmeggynek köszönheti. Ennek a szép örökzöld cserjének sok változata ismeretes, a széleslevelűt nálunk csak vedrek-

ben tartják, mint a többi hidegházban vagy pincében telelő örökzöldet, a régiek úgynevezett olasz fáit, ellenben a Balkánon honos keskenyebb levelű alakok, amilyen pl. a szerb és a sipkai babérmeggy, nálunk kellő helyen, kellő gondozással a szabadban is kitelelnék. Malonyán ezekből a balkáni babérmeggyekből készültek a sövények, ligetek, kisebb-nagyobb csoportok, a többi örökzöld csak másodrendű szerepet játszik. A fajok száma nagy, *gróf Ambrózy-Migazzi István* kertészének, *Misak József*-nek az örökzöldekről írt munkájában részletes ismertetésük olvasható. A ritkaságok közül említenünk kell, hogy sikerült Malonyán szabadban kiültetve éveken át teleltetni egy *Camellia japonica* példányt. Valóban a növényhonosítás csúcsteljesítményének tekinthetjük.

A malonyai parkot éppen akkor látogatta meg *Lyka Károly*, amikor teljes szépsége bontakozóban volt, 1912-ben. Beszámolója mindennél jobban szemlélteti, milyen hatást kelt a látogatóban az örökzöld park a magyar földön.

„Novemberben, amikor már csak Halottak-napja virágai emlékeztetnek, hogy él a természet, abban a ritka élvezetben volt részem, hogy a leggazdagabb virulás közepette tölthettem néhány órát. Nem a Riviérán, hanem idehaza, Bars megyében, a malonyai parkban. Már a kastély bejáráját smaragdszínű ruhába öltöztetik a délszaki felfutó cserjék, amelyek közül kivillog a tűztövis száz meg száz rózsapiros bogyója, akár egy hímes keleti szőnyeg. A jázmin pedig ezernyi sárga virágát bontja épp most. A parkban a zöld szín minden árnyalatában virul egy nagy erdő, hetven hold csupa ragyogó lomb. Nincs itt tél, örül, virul minden. Bár a novemberi égbolt alig küld egy-egy sugarat, mégis felragyog a sok vastag, bőrnemű levélen, a babérmeggy-cserjéken, mellette finom tűleveleken, vagy páfrányszerűen megosztott lombon, sőt sudár bambuszokon. Nagy levélpamacsait lógatja egy sor fa egy sereg gyapjúprémbe öltözött kóró felett, másutt nyúlánk, sarlós leveleit függeszti alá a sok eucaliptusz, s henyén heverteti ágait a nehézszagú borókák egész serege. A feltűnő cserjék alja is megállítja a sétálót, mert onnan serked ki egy hangarózsaterdő, (79. kép.) a hangák egész nyája, függő páfrányok, fölfelé kanyargó különös folyondárok, amelyek fonadékán át megpillanjuk a Himalája, Kaukázus, Kanári-szigetek ritkaságait, köztük olyan fajokat is, amelyekből legfeljebb egy-két példány van még Európa néhány leggazdagabb fűvészkertjében. Itt a szabad ég alatt erejében virul a természet, holott a park határain túl fakó, ernyedt, téltől dermedt minden.

E hetven hold telistele van ugyan ezerféle növényvel, s valóságos dendrológiai gyűjtemény, de minden faj és változat temérdek mennyiségben van együtt. Az egyikből néhány száz fa, a másikkól néhány száz cserje. Seregesen, nagy hadakban borítanak el nagy területeket, s láthatóan jól érzik magukat egymás társaságában. Talán ez teszi oly otthonossá ittlétüket. Helyenkint a kanyargó utak mentén egy-egy tisztáshoz érkezünk. Örökzöld téli tölgyek alkotják a hátteret, alattuk egy sorral előbbre a gyönyörű levelű szerb babérmeggyek és ilexek cserjéi zöldelnek, ezek alatt meg dafnék,

79. HANGARÓZSÁK (*RHODODENDRON CATAWBIENSE*) A MALONYAI PARKBAN.
(Misak József munkájában.)

hangarózsák gyalogcserjéi. Ahol aztán a tisztás végignyúlik, ott kapott tanyát a hagymás növények serege. Egyik ily tisztáson, hogy a növények tömegeiről némi fogalmat keltsünk, húszezer sárga sáfrány bújik ki a földből. Ezer meg ezer más színű nőszirm, kikirics és aszfodélusz tarkítja a gyepet. A legritkább, gyönyörű kötörök jutnak szegélyül. Vagy egy sereg páfrány, csupa különlegesség. Ezerszámra vetette, falkánkint, népes családonkint a mester keze ezeket a növényeket arra a hosszú halomra, amelyet a park elfoglal.

A terület alakítása is hozzátartozik a park nevezetességeihez. Pontos botanikai tanulmányok alapján került tekintetbe, hogy a különböző égtájak felé tekintő lejtők hogyan használtassanak fel. Mesterséges lejtőket kellett teremteni. Egy hosszú-hosszú szakadék, az Ördögárokhoz hasonló, szeli végig a park egyik részét. Abba egy vízesés veti a vizet, amely sziklatömbök közt csörgedezik tova. E sziklatömböket ide kellett fuvaroztatni a hegyekből, s ezek valóban sziklatömbök s nem aféle kőbányából való terméskő. Mert csak így van lehetősége, hogy ritka zuzmók és mohok bizalmas otthont kaphassanak rajtuk és köztük. S a patak ere fölé lógatja csipkés, fátylos rezgő lombját a sokféle páfrány, és hatalmas évelő kórók emelik a magasba a nyirkos talaj felett ragyogó virágfejüket. Másutt tavakat kellett teremteni. Mert itt van az otthonuk az exotikus vízi különlegességeknek. S e tavakat valóságos őserdő szegélyezi, sűrűsége a sudár bambuszoknak, két-három méternyi magasságban, többféle fajban.

Egyik meglepetés a másikat követi. Ha a főúton tovább folytatjuk sétánkat, alig észrevehetően emelkedve, a domb-végébe vezet az ösvény, s arrafelé egyre ritkul a magastörzsű fa. Egyszerre csak ismerős formáció köszönt, a havasi cserjéké. Borókák és henye-fenyők nagy, sötét foltjai festődnek a nyílt havasi mezőre, amelyet alpesi hölgyvirágok, csarabok és tárnicsok ezrei borítanak. A domb e hirtelen lehorpadt végében egyszerre havason érezzük magunkat, nemcsak a növényyszőnyeg jellege folytán, hanem azért is, mert itt egyszerre megszakad a park, s hirtelenül végesvéig nagy mezők nyúlnak el lábunk alatt mindenfelé, a látóhatárt pedig hegyek lánca szegi, a Zoborral, a Madarassal és a Szitnyával. A park itt összeolvad az egész vidékkel, a legszélsőbb látóhatárral. Úgy tűnik, mintha Gimes és Hruszszó híres váromjai még a parkhoz tartoznának.“

Malonya kétségtelenül egyik csúcsteljesítménye a magyar kertművészetnek. Alkotója valóban úgy érezhette, hogy sikerült szembe szállania a kontinentális magyar éghajlattal, s le is győzte. Mikor 1913-ban *Ambrózy-Migazzi István gróf Silva Tarouca* dendrológiai kertészeti munkájában megírta az örökzöldekről szóló fejezetet, szinte hetykén jelentette ki: „Anglia kertjeiben egyáltalában nincs halott évszak. Ott télen-nyáron szubtropikus világ él és zöldel, örökzöldlombú cserjéivel. Miért hiányzik ez a világ nálunk? Mert — így hangzik a kenetes tanítás — az örökzöldek jól érzik magukat Anglia óceáni klímája alatt, de nem viselik el a mi kontinentális teleinket.

Nem! Százszor nem! Nem a klíma, mi vagyunk a hibásak ebben, az előítélet bénít meg. Az örökzöld ültetvények hiánya nálunk nem egyéb, mint fokmérője annak a kulturális alsóbbrendűségnek, mely a kontinensen Angliával szemben mint minden gyakorlati jelenséget, szabadföldi kertészetünket is jellemzi.“ Valóban így van ez? A magyar kertészek nem mindenben osztják ezt a felfogást, de annyi kétségtelen, hogy a malonyai példa nyomán egyes örökzöldek nagy számban jelentek meg parkjainkban, s általában *Ambrózy-Migazzi István* eszméje, hogy parkjainkban télen is viruljon az élet, annál inkább hódít, mert korunk edzett, havasjáró és hóban sikló embere nem hajlandó télen a fűtött szoba ernyesztő levegőjébe visszavonulni, hanem éppúgy a szabadba jár, mint a többi évszakban.

A világháború után *gróf Ambrózy-Migazzi István* nem lépte át az ország trianoni határát, visszavonult Tanára. De csakhamar új terv foglalkoztatta, Jelit akarta tájkertté alakítani. Jeli Kám község határában fekszik. Azon a területen, amely klasszikus földje a magyar kertészetnek, az Alpok alján. Nagyon különbözik a Magyar Középhegység és még inkább az Alföld kontinentális pusztaságaitól, az árvalányhaj már nem jut el ide, végső előőrsei ott lengetik tollbokrétájukat a Ság hegyen Ostffyasszonyfa mellett. Amint felérünk a dombhátra, lassan elmarad mögöttünk az erdő, eltörpülnek a nyírfák, s egyszerre csak benne vagyunk a csarabosban. A csarab idevaló ősi neve annak a törpecserjének, amely Közép-Európában lilára festi a német heidét. Aki járt Németországban, s érdeklődött tájszépségei iránt, ismeri a Lüneburgi-heidét. Az a kép, amely itt Jeliben élénk tárul, szakasztott mása. Háromszáz hold lila csarab-tengerben szürke borókák és fehér nyírfák merengenek, köztük pedig a seprőzanót sötétlik, mikor virágzik, sárga virágdíszű öltve. A kocsí megáll egy völgy előtt, leszállunk, s elindulunk a Koponyás-patakhoz. Az egész talajhorpadásban forrás forrás mellett szivárog a földből, s az égerfák tövében ezen a nyirkos helyen mindenütt tőzegmoha szőtt vastag párnát. A nap még mohón ontja az augusztusi meleget, de itt szinte hűvös van, s a párás, árnyékos levegőben jól érzik magukat a kecses páfrányok, amelyek nyomán eljutunk a Koponyás-patak főforrásához. Sűrű erdőben 170 cm átmérőjű évszázados öreg bükk tövében fakad a víz, de a kis csermely, amint elindul, csakhamar sietésre fogja dolgát, várja lennt a síkon a malom. Jeli természetes állapotában is egyike volt a legszebb és legérdekesebb nyugatmagyarországi tájaknak, az országban valóságos nyugati táj, ám *Ambrózy-Migazzi István* észrevette, hogy még fokozható a szépsége, s művészi színvonalra emelhető, aránylag egyszerű eszközökkel gyönyörű tájkertté nemesíthető. A Dunántúl gyűjtött és a külföldről hozatott növények ezreivel kezdte meg munkáját, s célja az volt, hogy a magyar közönség itt művészi szépségű tájkertben ismerhesse meg a nyugati csarabosokat. Virágbokrétát akart kötni a tájkertben olyan növényekből, amely összhangzó akkordokban elcsengő kontrasztjaival felkeltse minden magyar érdeklődését.

Terve azonban itt befejezetlenül maradt. A halál megakadályozta megvalósításában. Jeli visszatér abba a természetes állapotába, amelyből ki akarta ragadni.

E terv tulajdonképpen a következő fejezetbe tartozik, csak azért ismertettük itt, mert *gróf Ambrózy-Migazzi István* személye összeköti Jelit és Malonyát. Jeli már nem örökzöld dendrológiai parknak, hanem virágos tájkertnek készült, s mindenestre a terv is bizonyítja, hogy Malonya alkotója ebben az új stílusban is halhatatlant alkotott volna.

80. JAPÁN MAHÓNIA A GYÖNGYÖSAPÁTI GR. SZÉCHENYI-KASTÉLY (MOST TISZTI ÜDÜLŐ) KERTJÉBEN

Közben az örökzöldek éppúgy megkezdtek honosodási útjukat Közép-Európának ebben a kontinentális keleti részében, mint minden előbbi korszak fái és cserjéi. Legelőször unokatestvére, *gróf Széchenyi Rezső* követte a malonyai példát Gyöngyösapátiban (80. kép), amely majdnem két évtizeden át tulajdona volt. Mikor ott jártam, büszkén emelkedett égnek a mamutfenyő sudár fája a kastély frontja előtt, az amerikai hangarózsa 1–1,5 méteres örökzöld példányai nagy csoportban virágzottak egy szigeten, s a víz túlsó oldalára tekintve, feltűntek előttem az örökzöld fenyők, a babérmeggy cserjéi és a hatalmas bambuszok. Szép eredménnyel telepített örökzöldeket az Alföldön is több kerttulajdonos, különösen *Kovács József*, Erdőtelken.

Mindez *gróf Ambrózy-Migazzi István* hagyatéka. „*Ambrózy István* kertészeti eszméi még életében elterjedtek — írja *gróf Ambrózy Lajos* —, mégpedig a propaganda

legegyszerűbb eszközeinek segítségével, t. i. a példa és az ajándék útján. Ha a későbbi tulajdonosok a gyöngyösapáti kertben Rhododendron-okban, bambuszokban, többféle Chamaecyparis-ban és Thuja-ban gyönyörködhetek, annak volt köszönhető, hogy *Ambrózy István* példája unokatestvérét, *gróf Széchenyi Rezső*-t a malonyai alkotó munka követésére serkentette. Ugyanebből az okból gyönyörködik *gróf Széchenyi Frigyes* Somogytarnócán Rhododendron-okban, azáléák-ban és japán mahoniák-ban. Hasonló okokból élvezte Gyöngyösszentlőrinc volt tulajdonosa, *gróf Széchenyi Jenő*, és élvezik jelenlegi tulajdonosai, *gróf Szécsen Miklós* örökösei is bambuszaikat, a sokféle tűlevelűt, a sipkai babérmeggyeket és ilexeket. A malonyai park példáján felbuzdulva, Somogy megyében is sokan eredményesen kísérleteztek örökzöldekkel. Magam is vittem temesi birtokomra Malonyából kapott *Pyracanthá*-kat, *Evonymus japonicá*-kat és sipkai babérmeggyeket. Magoncaik és dugványaik tölem jutottak el Temesvár város kertészeteibe és Lugosra. Előbb-utóbb Erdélyben és Romániában is elterjednek.

Mindennél jellemzőbb és tanulságosabb, hogy Malonya óta Németország kertészeti szakirodalma is felkarolta a lomblevelű örökzöldek ültetésének gondolatát, és a legnagyobb német faiskolák nagy buzgalommal fejlesztették és gyarapították örökzöldeik készletét. Ott is érvényesült tehát annak a tételnek helyessége, hogy annak, ami szép és új, semmi sem tartóztathatja fel terjedését, fejlődését és haladását.

Milyen merész tervekre serkentett azokban az időkben a malonyai példa, *gróf Széchenyi Rezső* terve mutatja. Mikor Gyöngyösapátiban elkészült örökzöld parkjával, az ország határain túl akart még nagyobbakat alkotni. Meg akarta teremteni az adriai Riviérát, valahol Dalmáciában. Kősvatagokat vásárolt erre a célra, de képzeletében már cédrusok és pálmák zöldeltek a helyén, s fényűző épületekben özlött a gazdag látogatók hosszú sora. A világháború pontot tett a tervre, amikor még terv volt. De Dalmácia azóta is minden évben közelebb jut egy lépéssel a célhoz.

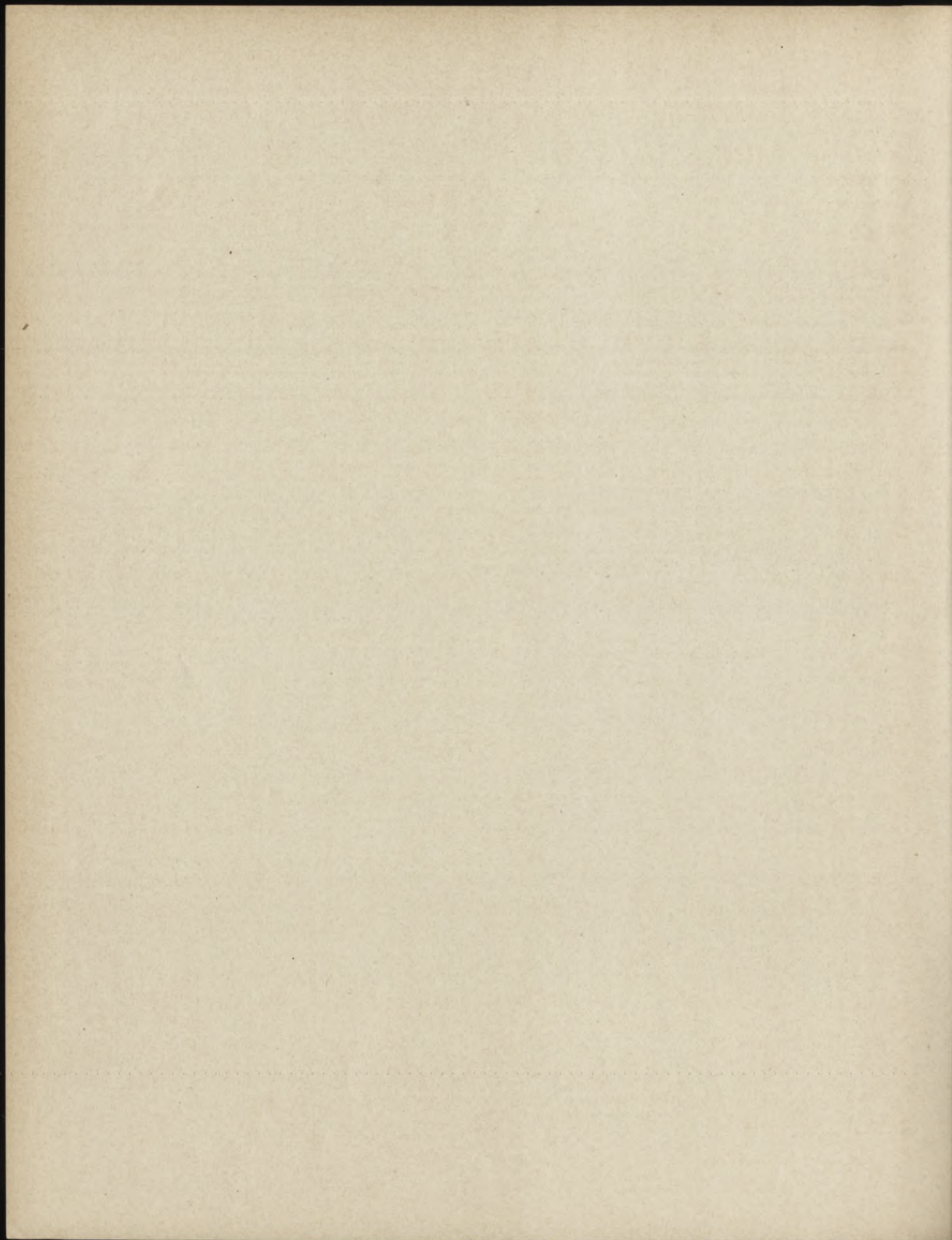
Az örökzöldek honosításával a dendrológiai parkstílus elérkezett utolsó állomásához. Ez a parkstílus nagy utat járt meg, s hatása megmérhetetlen. Nemcsak a kertekben, hanem az egész országban, mert kétségtelen, hogy a fák és cserjék kerti honosítása volt az a példa, amelyen elindulva sikerült az erdészeknek is olyan anyagot kapniok, amellyel kísérletezhettek, s erdősíthettek. Az Alföld minden bizonnyal ennek a kornak köszönheti új szépségeit.

S ez a kor terjesztette el nálunk a fakultusz nemesebb megnyilatkozását is, a szép fák megbecsülését. Mikor a dendrológiai kerteket alapították, csak az alapítók tudták, mi lesz azokból az idétlen csemetékből, amelyeket szebb jövő reményében elültettek. Idővel azonban a kis csemetékből gyönyörű terebélyes vagy sudár fák nőttek, amelyek előtt senki sem állhat meg a fenségesség érzete nélkül. A fakultusz mélyen gyökerezik az emberi lélekben, s mindig megnyilatkozott a magyarságban is.

Első irodalmi megnyilatkozását *Bél Mátyás* munkájában olvassuk. Szót emelt a szép öreg fák védelme érdekében gr. *Széchenyi István*, egyenlőre azonban eredmény nélkül. *Széchenyi* kora óta nemcsak egyes hazai öreg fák keltettek figyelmet, hanem a régi parkok exotikus nagy fái is, amelyekről sokszor el sem akarták, s még ma sem akarják hinni, hogy alig évszázadosak, sokszor csak évtizedesek.

Így ragadta a fakultusz eleinte régi, kezdetleges módján költői elképzelésekre, mondákra a helyi történelmet. Azonban a múlt század második felében a természet-tudományosan és történelmileg szilárd alapokon nyugvó fakultusz is megszólalt. *Báró Prónay Gábor* 1862. február 24-én az akadémián tartott székfoglaló előadásában ismertette a hazai kertek legszebb faóriásait. „A budai vár kertjében díszlik a legnagyobb *Sophora japonica*, a Margit-szigeten egy feltűnő nagyságú *Platanus orientalis* fol. variegatis, melynek koronája magában 15 ölet tesz ki. Gömör vármegyében, a balogvári díszkertben van a legnagyobb példánya a *Fagus purpurea*-nak, veres levelű bikfának, nemkülönben a szabadban legnagyobb kertéke, *Hortensia*, mely jelenleg inkább cserjének nevezhető, mert derekának átmérője létben szélességi hat hüvelyket tesz ki, magassága pedig két ölet, ha virágzik, egyszerre öt-hatszáz rózsza ragyog ágain. Az acsai kertben található a legnagyobb *Ginkgo biloba*, mely 1808-ban ültetett, jelenleg tehát 54 éves, magassága hat öl és öt láb, derekának szélességi átmérője létben két láb. Ezen fa a téli fagyok ellen 20 éven keresztül egy fabódé által, mely körülötte évenként alkalmaztatott, fedve volt, később pedig 22 évig téli időben szalmába köttetett, 12 év óta pedig már téli időben is szabadon áll, azóta jobban díszlik, és jelenleg tökéletesen honosítottnak tekintendő. Alcsuton szemléljük a *Corylus colurna* legnagyobb és legszebb példányát, Hőgyészen a legnagyobb *Ailanthus glandulosa*-t és *Alnus laciniata*-t, Körmenden a legnagyobb *Populus carolinia*-t és *Pinus strobus*-t, Csetényen a legnagyobb *Aesculus rubra*-t, Csákváron az amerikai hárs, *Tilia americana* legszebb és legnagyobb példányát, Kamenicon a legszebb cédrust.”

Később is figyelmet keltenek a legszebb és legnagyobb parkfák, s ma már annyira megkedvelték őket, hogy a természetvédelem éppúgy igyekszik számontartani, mint a szabad természet legszebb öreg fáit.

VII.

A VIRÁGOS TÁJKERT.

Az angol vagy természetes kertstílus eleinte kizárólag a fákkal és cserjékkel, s a zöld pázsittal teremtette meg alkotásait. A virág akkoriban nem találhatott helyet a parkban, a pázsit egyöntetű zöldjét semmiféle módon nem tarkíthatta. Azért természetesen nem szűnt meg a virágkultusz, csak visszaszorult oda, ahol nem mindenható úr a divat, ahol a régi hagyományok évszázadokon, sőt néha évezredek át fennmaradnak, a kisebb vidéki kertekbe. A kései renaissance és a korai barokk pompás virágos kertjei itt a későbbi századokban is hűséges követőkre és ápolókra találtak.

Hamarosan elkövetkezett azonban az idő, amikor a virágok az angol parkban is visszakövetelték jogaikat. Éppen az angol park legnagyobb divatja idején özönlött Európába a sok exotikus virág. Nem a kertekbe, hanem az üvegházakba. S aki elfáradt a park egyhangú zöldjében, az üvegházba sietett, hogy szemét az exotikus virágcsodákon felfrissítse. Volt is rá módja, mert az üvegházakban szinte szavakkal leírhatatlan változatosságban és színpompában sorakoztak a szebbnél-szebb virágok. Nálunk is, mikor a kismartoni kertet *Esterházy Miklós* herceg átalakította angol parkká, s eltűnt onnan minden virágpompa, az üvegházban a legszebb exotikus virágok díszlettek. A régi századok narancsházainak úgynevezett olasz fái már kevésbé vonták magukra a figyelmet, annál inkább érdekelte az üvegházak látogatóit a sok exotikus virág. Mikor *Schams* leírta a pesti fűvészkertet, legjobban az üvegházi virágokat magasztalja.

Idővel azután mind a régimódi virágos kertekből, mind az üvegházakból betörték a virágok az angol parkba is, és megbontották egyhangú zöldjét. Különösen a kastély frontja előtt volt nehéz az egyszerű zöld pázsit változatlan fenntartása, kivált mikor még élt az emléke a pompás francia partereknek. Láttuk az előbbi fejezetben, hogy hamarosan virágot ültettek erre az exponált helyre. Természetesen nem a régi négyzetes virágtáblákat újították fel, hanem új formában hozták ide a virágot, az úgynevezett virágszőnyegekben, sűrűn ültetett, de a mértani szabályosságot mégsem nélkülöző nagy virágtáblákban. A dendrológusok kezdettől tiltakoztak ez el-

len. Láttuk, hogy még századunk második tizedében is a magyar parkok külföldi ismertetője mennyire kifogásolta a parter visszacsempészését az angol kertbe, s ízlés-telennek minősítette a pleasure groundot a kastély frontja előtt, de hiába, a csupa-zöld park egyhangúságot keltett, a szép pázsit és a dendrológiai változatosság mellé bekiváncozott a parkba a virágtarkaság is.

S mentől inkább haladt az idő, mentől megszokottabbá vált a parkok dendrológiai kiképzése, annál inkább hódított tért bennük a virág is. A virágszőnyeg után megjelentek a parkban a kisebb, majd a nagyobb virágcsoporthok. Hol van a határ az angol parkban kezdettől elfogadott virágos cserjék és a virágos évelők közt kertművészeti tekintetben? Miért lenne helye a pázsitban, valahol a cserjék mellett, a cserjetermetű bázsarózsáknak, s miért kellene kiszorulniok az évelő bázsarózsáknak? Az angol kert eszménye a természet. De a természet maga sem marad a zöld pázsitszőnyegnél, hanem virágokkal tarkítja, nem vétünk tehát a legfőbb eszmény ellen, ha a kertben is virágokkal tarkítjuk a zöld pázsitot. Csak a négyzetes táblákról kell lemondanunk, ez az, ami nem illik a természetes kertbe, azonban a virágra ez a tilalom nem vonatkozik.

Így született meg a virágszőnyeg után a virágos tájkert. Részben a pázsit szélén, a cserjék és fák alatt, sikerült a kert természetes stílusának megbontása nélkül virágokat elhelyezni, részben a pázsitban is szétszórva, mint a természetes rét virágai. Az angolos gót stílus nemcsak a kastélyépületeken támadt fel, hanem a középkori gót virágos pázsit is újra támadt és helyet kért a kertben. Magyarországon is hódított az új irány. Láttuk Malonya leírásában, milyen szerepet játszik a malonyai parkban a sok virág, kivált a sok sáfrány és nőszirm. S mikor gróf *Ambrózy-Migazzi István* Jelit akarja tájkertté nemesíteni, szinte kizárólag virágokat ültet, a virágokban szegény, de egyébként szép tájat akarja virágos tájkertté alakítani. „A Jeliben létesített többi faiskolában — írja gróf *Ambrózy Lajos* — telepítette és szaporította a nárciszokat lilomokat, nőszirmokat, jukkákat, a borbolyák, kecskerágók és fagyalok, valamint a japánsomok sokaságát. De egyes facsemetéket és virágokat már azonnal végleges helyükre ültetett. Például az erdészlak előtt elterülő nagy rétbe sáfrányokat, a források és patakok mellé pedig különféle fenyőket. A kis tavak környékére mocsári virágokat, a tavakba vízi virágokat telepített.”

Mindez azonban nem jelentett lényeges változást a kert stílusában. A park továbbra is uralkodó eleme a fa és a pázsit, a változás a mult században nem volt több, mint a pázsit zöldjének megtörése virágszőnyeggel vagy elszórt virágokkal, virágcsoporthokkal. Mélyebben nyúltak bele az angol parkstílus hagyományaiba az újítók, amikor a virágon kívül a követ is szerephez juttatták a kertben. Tudjuk, hogy Kelet-Ázsiában régóta fontos elem a kertben a kőszikla. A kínai és a japán kert a legutóbbi időkig megőrizte a középkori jelképtant a növények és a kert kultuszában. Ilyen az alapja ott a kerti köveknek is. Európában a kertben mint szobor és mint rom jutott

eddig szerephez a kő, eltekintve az utak kikövezésétől. A romoktól azonban már csak egy lépés a kerti szikláig.

Ezt a lépést a fűvészkertekben tették meg először. Láttuk, hogy a mult században milyen fontos szerepet játszottak a tudományos kertek a kertstílus fejlődésében. A botanikus kertek hozatták meg a sok külföldi fát és cserjét, s honosításukkal is nyomban foglalkozni kezdtek. Azonban a dolog természete szerint nem maradhattak pusztán a fák és cserjék világában, a virágokkal is kellett foglalkozniuk. A természetben egyike a legérdekesebb és virágokban leggazdagabb formációknak a sziklatáj. A sziklákon más virágok nyílnak, mint a réten, különleges és eredeti szépségű növénycsodák. Sok vidék növényföldrajzi jellemző fajait gyakran a sziklákon találjuk. A tudományos kert a mult században, mikor egyik feladata lett a korszerű követelmények következtében a tájak növényzetének bemutatása, a sziklanövényeket nem honosíthatta meg, s nem mutathatta be másként a kert látogatóinak, csak úgy, hogy sziklacsoportokat készített, s azokra telepítette a sziklanövényeket. Így támadtak a fűvészkertekben az első sziklakertek. Akkoriban még senki sem sejtette, hogy ezekből a sziklacsoportokból indul el az új kertstílus, amely hivatva van a virágszőnyegnél és a pázsitvirágoknál is lényegesebben átalakítani a kertstílust, és olyan virágos tájkertet teremteni, amelyben már a virágok játsszák a főszerepet, a többi, régi tájkerti elem mind háttérbe szorul.

Az átalakulást társadalmi változás hozta magával, mint mindig. A nagyterjedelmű parkokat a földesurak teremtették meg, s azok tartották fenn. A mult században egyre hanyatlott a földesurak társadalmi súlya, egyre inkább a városi osztályok nyomultak előtérbe. A városi társadalmi elemek közül egyesek ugyan követték a földesúri példát a kertépítésben, mások azonban — s ezek voltak nagy többségben — még akkor is más utakon jártak, mikor kivonultak a város környékére, s ott nyaralót építettek. A város környékén nem telepíthettek nagy terjedelmű angol parkokat, meg kellett elégedni kisebb villakertekkel. Ezekben a mult század folyamán sokféleképpen keveredett a régi mértani kertstílusok minden eleme a természetes kertstílus elemeivel. Nagy átlagban azonban ezek a villakertek mégis inkább a régi mértani kertek kicsinyített utódai voltak, sok közülük ma is az. A későrenaissance kertjeinek elemeit látjuk viszont ezekben a villakertekben. Négyzetes virágtáblák vagy mértani alakú virágszőnyegek, a lejtőkön támfalak és rézsük egyszerű sík kiképzésben, vagy legfeljebb barokk formákban, az utak szintén mértaniak, egyenesek vagy körben hajlók.

Valóban, hogy hatolhatna be egy lejtőn fekvő villakertbe a tájkerti eszmény bármely eleme?

Idővel azonban mégis behatolt, s korunkban teljesen átalakította a kisebb villakerteket is. Arról nem kell szólnunk, hogy miként lett divatos a kertekben a sziklacsoport, amelyet büszkén nevez kőkertnek vagy sziklakertnek a síksági kert tulajdonosa is. Ellenben igenis új kertstílust jelent a lejtőn telepített villakert átalakítása virágos sziklakertté. Lejtőkön — s a városkörnyéki villakertek nagy része lejtőn települt —

az olasz teraszkertet másolták kis méretekben, s másolják sokan még napjainkban is. A tájkert lényege, hogy elveti a szabályos mértani síkokat, s görbe vonalakkal és síkokkal természetyszerű felületeket igyekezik teremteni. Ez a lejtőn épült kert esetében azt jelenti, hogy nem marad meg egyenes, szabályos síknak sem a terasz, sem a támfal vagy rézsű, hanem természetes alakulat másolására törekedve, a támfalból szikla-lejtőt vagy sziklafalat, a rézsűből lejtős virágszőnyeget, a teraszból természetes virágos formációt, vízmedencét stb. készítünk. Röviden mondvá, virágos sziklatájat.

Ezzel érte el a virágos tájkert azt a fejlődési fokot, amikor már külön kertstílust képvisel a kertművészet történetében, amely ugyan szintén természetes, mint a dendrológiai kert, de mégis lényegesen különbözik, mert többé nem a fa és a cserje a fő növényzeti eleme, hanem a virág. Azt mondhatjuk, hogy a virágos kert megúj-hodása a természetesség jegyében. Valamikor négyzetes virágtáblák, majd szabályos mértani alakulatok jellemezték a virágos kertet, a virágos tájkertben nincs többé szabályos mértani vonal, csupa természetes alakulat minden, s maguk a virágok sem állanak sorokban, hanem, mint a természetben, csoportokban, formációkban vagy magányosan, elszórtan.

Az új virágos kertben új virágok díszlenek. A régi nagyvirágú, főként török divatú, többnyire hagymás és gumós virágok már nem fontosak, hanem az évelők foglalják el a legnagyobb helyet. Évelőket ugyan már régi századokban is ültettek a virágos kertben. Pl. *Lippai János* külön fejezetben szól „némely virágokrul, kiket jobb gyökéren ültetni, hogynem mint magul vetni.” De a régi kertben az évelők száma vajmi kevés volt. A múlt században egyre többet s szebbet telepítettek a kertben, a világ minden tájáról hozták a szebbnél szebb kankalinokat, gerepcsineket, szarkalábakat, keresztesvirágúakat stb., s még korunkban is hoznak idegen tájakról új virágokat. Ugyanaz a *Fortune Robert*, aki a keletázsiai fákat hozta Angliába, nagy serég virágot hozott s a kínai és japán virágok csakhamar a kontinensen is elterjedtek a kertekben. Még nagyobb szerephez jutottak az évelők, mikor keresztezéssel és kiválogatással új alakokat állítottak elő a kertészetekben, s minden év csodálatosabb virágokkal lepte meg a virágkedvelőket. Annyira fejlődött az évelők kedvelése, hogy egyes növénynemzetségek tanulmányozására és tenyésztésére külön társaságok alakultak. A sok új virágalkal olyan változatosságot hozott a kertbe, amilyenről hajdan álmodni sem tudtak. Sok évelő tulajdonképpen kis virágú, de virágai nem magányosak, hanem szép és látványos virágzatokban csoportosulnak, s most gyakran a virágzat pótolja azt a hatást, amelyet a régi virágos kertben a magányos nagy virágok keltettek, de mégis más módon, mozgalmasabban, változatosabban.

Az évelők tanulmányozása új vonást is hozott a virágos tájkertbe, a helyi hatást. A „növényvadászok” Amerika, Ázsia, Afrika virágcsodái után felfedezték az európai flóra szépségeit is. A magashegyi és a sziklai növényzet Európában sok olyan növényfajt rejtegetett, amelyek versenyre kelhettek az exotikus évelőkkel, s kitűnően beváltak

a sziklakertekben. A különböző országok ilyenképen saját hegységeik növényzetéből válogathattak össze számos szép kertbevaló virágot, amelyek jellegzetessé tehették kertjeiket. A kertstílusok nagyon hamar elterjednek szerte a világon, azonban a helyi flóra tagjainak meghonosításával hathatós eszköz jutott a kertészek kezébe, amellyel nemzeti vonást vihetnek a kertbe.

Magyarországon a városok környéke már a középkor csendesebb éveiben meg-
rakodott kertekkel, mint előbbi fejezetekben láttuk. A török megszállás idején sokszor pusztultak el a városkörnyéki kertek. A XV. században Budán a Várhegy déli és nyugati oldala s a szemben fekvő hegyek lejtői tele voltak kertekkel, s a budai virágos kerteket a XVI. században *Taurinus* kanonok humanista dicsőséggel örököltette meg. A későbbi háborúkban ezek a budai kertek elpusztultak, de hamarosan újra támadtak, amint sikerült a törököt végleg kivenni az országból. Azonban Buda kertjeinek képe ekkor még sokáig fölöttébb különbözött a mai állapottól, mert még a mult század első felében és közepén is főként szőlők borították a budai hegyeket. Olyan volt tehát a budai hegyvidék kertes része, mint most pl. a balatoni hegyvidék, ahol szőlő sorakozik szőlő mellé. Ez a kép csak akkor változott meg lényegesen, mikor a mult század második felében a szőlőtetű kipusztította a szőlőtöveket s felújításuk már nem került többé sorra, hanem a kipusztult szőlők helyén legfeljebb gyümölcsösök, mint pl. őszibarack-kertek, még inkább pedig díszes villakertek települtek.

A régi budai szőlőkertekről ma már csak az erdőben, ligetben látható egyes elvadult szőlőtövek vagy kerti gyümölcsfák tanúskodnak. A Gellérthegy déli oldalán ilyen maradvány a fügefa, a Zugligetben és a Szépvölgyben néhány szelid gesztenye, a Hármashatárhegyen a Farkastorokban néhány kerti almafa és egy szilvafa elvadult példánya, amelyek valamikor a budai szőlőkben zöldeltek, de a szőlőtetű kipusztította mellőlük a szőlőt. Az már természetesen csak monda, hogy egyik-másikról a törökkori eredetet tartják.

A budai hegyek világában legelőször a Zugliget és környéke vonzotta magához a nyaralásra vágyó polgárokat. Érdekes, hogy még ekkor is élt *Mátyás* király nyéki vadászvillájának és vadaskertjének emléke, s a kitelepülők egyenesen a királyi példa nyomán választják ki ezt a helyet. A legfőbb és szinte kényszerítő ok azonban az a kivétel, hogy a vízben fölöttébb szegény budai hegyvidéknek ez a pontja bővízü forrással dicsekedhet. *Schams* ma is érdekes leírásban örököltette meg a régi Zugliget képét 1822-ben, ezzel kell megismerkednünk, ha látni akarjuk, milyen volt Magyarország a városok környéke, mikor nálunk megindult a városi villakertek telepítése.

„Buda legszebb és leglátogatottabb kirándulóhelyei a közeli nyugati hegyeken vannak, ahol a Krisztina-városon átvezető úton a Zugligetbe, a Szép Juhásznéhoz és végül Máriaremetére jutunk. Ezek közt az első helyet kétségtelenül a Zugliget érdemli.

A vízivárosi temető vidékén, a hegy lábán, ahol elválík egymástól a Budakeszi- és a Hidegkúti-út, néhány év óta új növényzet zöldel, amely nagyon vonzó látvány,

és a tervszerű beosztás az ízlés és a gazdaságosság legszigorúbb követelményeit is kielégíti. Aki látta ezt a kietlen, köves helyet néhány évvel ezelőtt, és meglátja mostani szépségét, meg kell csodálja Buda lakóinak fáradhatatlan szorgalmát, amellyel a hálátlan helyen oly sok termékeny földszigetet sikerült előteremteni, ahol most pompás szőlők és gyümölcsök teremnek. Alig mertem hinni szemeimnek, mikor évek eltelte után ismét eljutottam erre a helyre, hogy ugyanazon a területen járok.

Ezek a kertek egyesítik a szépet a hasznossal, s megnyitják az utat a regényesség tájaira. A művészet itt Buda közeli környékén ama kevés helyeknek egyikét választotta ki, amelyeket a természet elhanyagolt, hogy teremtő erejét bemutathassa, s mindenkinek egyet kell értenie abban, hogy ízléssel és nagy anyagi áldozatokkal olyasmis alkotott, amelynek nincs párja a város környékén. Pest újabbán egyik szépítést a másik után végzi a város belsejében, Buda lakói úgy versenyeznek vele, hogy a környéket igyekeznek széppé és barátságossá tenni. Íme, itt tűnik elénk *Kalmárffy* városbíró kedves és tágas villája, s körülötte a szép szőlő és kert, egyaránt alkalmas a szórakozásra és a hasznos munkára, szabályos tábláin sok külföldi gyümölcs szokja meg a szelid magyar éghajlatot, és megjutalmazza a kert alkotójának munkásságát. Mindjárt mellette következik *Gamel* városi tanácsos szép kertje, s bár legnagyobb része szőlőültetvény, mint különben a többi kerté is, mégis nyújt változatosságot gyümölcsfaisoraival, kis virágos kertjével és bájos villácskájával, amelyet még fokoz a zöld élő-sövénykerítés. Bájos keretben tűnik elénk a fokozatosan emelkedő hegyoldalon a legújabb idők többi nyaralója is, de nem célom mindet felsorolni. Csak még *Laszlovszky* kissé távolabbi helyen fekvő gazdaságára térek ki, amelynek tulajdonosa pesti lakos. Ezt fekvése változatossága teszi nevezetessé, mert alsó része sík gabonaföld, középső része kedves szőlődomb, felső része pedig erdős hegy. A szorgalmas tulajdonos ebben a pompás természetes környezetben olyan tusculanum-ot épített, amely bájos fekvése tekintetében nem maradna el a nagy *Cicero* híres itáliai Tusculanum-a mellett. Ha Tusculum Buda lett volna, és Tusculanum ezen a helyen állott volna, *Cicero* itt is ugyanazzal a lelkesedéssel írhatta volna tusculanum-i értekezéseit, mint a régi Latium egyik fővárosa közelében, s ha szellemét anyagi frissítőkkel kellett felüdítenie, ezeken a fákon a legszebb gyümölcsöket, a szőlőkön a legízletesebb fürtöket, a kaptárakban a legédesebb mézet, a tehenészetben a legtisztább tejet, s a pincékben a legkitűnőbb nektárt találná. Beláthatatlan hosszúságban futnak a vonalpontosan nyírott élő-sövények a szántóföldek, rétek, kertek és erdőtelkek mellett, a több mint 200 holdnyi egykori karmelita-birtok határán. Itt valamely veteményes kertet látunk, amott pázsit hív pihenésre vagy facsoportok kínálják hűsítő árnyékukat, s a fák közt, a hegy lábán, ízléses villa áll, amelynek homlokzata négy jón oszlopon nyugszik.

Innen a Zugliget magasabb tájaira hágok fel, amelyek régi magyar királyoknak voltak vadászterületei. Ezt a környéket Disznófőnek nevezik arról a régi időből szár-

mazó kőbe faragott disznófőről, amely alatt egy forrás vize tör elő, a vándor örömére és feltüdítésére.

A Zugligetet nyáron sokan keresik fel, s a vásár- és ünnepnapokon a gyalog, lovon és fogatokon kiözönlő vidám embersereg boldogan élvezi itt a tavaszt. Pünkösdi hétfőjének délutánján népünnepély támaszt lármát, amelyen mindkét város számos lakója vesz részt.

A Zugliget után sorra következtek a budai hegyek különböző részei, mindenütt nyaralók, villák települtek, s villakertek ezrei borították el Buda környékét. A szőlőtetű elterjedése után azonban olyan költséges lett volna a szőlők fenntartása, hogy itt mindenütt lemondott róla a budai polgárság, s ettől kezdve a szőlők nyári zöldje és őszi pírja eltűnt a budai hegyekről, még a híres sashegyi kadarka is, helyét gyümölcsfavrágok, majd egyre fokozottabb mértékben kerti díszvirágok tarkasága foglalta el. Eleinte természetesen ezekben a kertekben is mértani szabályosságú virágágyak, virágszőnyegek, pázsittáblák kaptak helyet, majd korunkban feltűntek végre a lejtőkre való virágos tájkertek, a sziklakertek is. Velük a dendrológiai stílus után megjelent a magyar kertészetben is az évelők sok-sok virágképviselője, a virágos tájkert jellemző díszei.

Látogassunk el egy budai virágos tájkertbe, például *Manninger Vilmos* kuruclesi villájának kertjébe. E kert valóságos gyűjteménye mindazoknak a tájkertészeti elemeknek, amelyek korunk évtizedeiben lettek divatossá. Még csak a szép völgyben állunk a kapu előtt. Ne siessünk a belépéssel, mert a kertet először általánosságban, mintegy alaprajzban kell megnéznünk, ha meg akarjuk ismerni. A domboldalon lejtő telek közepén áll a lakóház, balra a gyümölcsös, jobboldalt fent a szaporítókert, lefelé a kapuig a díszkert. A vasrácsos kapun át látjuk a sziklával kirakott támfalakat, pázsitos rézsűket és a lejtőt megtörő teraszokat. A régi mértani kertben mindez szabályos lejtő, szabályos sík, ebben a tájkertben a támfal természetes sziklafalat, a terasz fennsíkot utánoz, még forrás is akad rajtuk. A sziklafalak és fennsíkok közt kanyargó lépcső felvezet a kaputól a házig. Ez a meredekebb út. De kényelmesen is feljuthatunk a házhoz, ha a kapun belül a kertben balra fordulunk, s a kavicsolt gyalogútra térünk. Ez a rész a virágos cserjék birodalma.

Csengetünk és belépünk az önműködően nyíló kapun. Válasszuk a lépcsős utat. Ez a sziklakert és az évelők birodalmán vezet át. A lépcsőn (81. kép) fölfelé haladva látjuk a nyár végének és az ősznek egyik legpompásabb díszét, a japán szellőrózsát (*Anemone japonica*), nyáron pedig a kínai szarkaláb (*Delphinium grandiflorum* var. *chinense*) gyönyörű kék virágfáklyái díszítik. Az első fennsíkon forrásra és kis tóra bukkanunk. A víz körül darvak művészi szobrai fokozzák a kert szépségét, a vízben mocsári és vízi növényzet díszlik s a mocsári gólyahír fényes sárga virága hirdeti meg a kikeletet. A következő fennsíkon épült a ház, előtte korunk divatos folyondárja, a bokharai cikszár (*Polygonum balsamifolium*) élő fala, a ház mellett jobbra egy udvar pergolával, amelynek négyszegletű oszlopain borostyán

(*Hedera colchica*, 82. kép) kapaszkodik a magasba, fent pedig borostyánszőlő és a kékfürtű kínai glicine (*Wistaria chinensis*) tart árnyékot. A pergolás udvarról jobbra félkörben alacsony kőfallal szegélyezett parterszerű díszterre látunk le, az udvar hát-

81. JAPÁN SZELLŐROZSA ES BOKHARAI CIKSZÁR MANNINGER VILMOS KERTJÉBEN.

(Nadler Ferenc felvétele.)

terében pedig fekete fenyők árnyékolják a kerti asztalt és székeket. A fekete fenyők törzsén erdeink örökzöld borostyánja kapaszkodik fel. A ház udvari fala mellett, a kert legvédebb helyén szép örökzöld cserjék sorakoznak, babérmeggy, mahónia,

82. PERGOLA MANNINGER VILMOS KERTJÉBEN.

(Nadler Ferenc felvétele.)

borbolyamahónia, ráncoslevelű ostorménfa. A ház mögött és a tovább jobbra fölfelé vezető út mellett is örökzöldek gyönyörködtetik a szemet, az út mellett sziklák védelmében egyebek közt a húsvörös hanga (*Erica carnea*) törpe cserjéi vonják magukra a figyelmet.

A kert tulajdonosa az évelők tenyésztésével is foglalkozik. A lakóház mögött egy fennsíkon virágtáblákat látunk, ezek azonban szaporító táblák s csak két virág sorakozik bennük, kankalin és szarkaláb. Utóbbi korunk egyik legdivatosabb évelője. A magkereskedések kirakatai minden évben új alakokat kínálnak belőle. *Manninger* megszerezte a kínai szarkalábat és a kerti évelő szarkalábat (*Delphinium cultorum*) s keresztezésükből új és új alakokat nemesít. Még szebb eredményt ért el a kankalinnal. A régi kerti kankalinokat a múlt században bizony majdnem elfeledték. Hogy ez mennyire helytelen volt, bizonyítják *Manninger* Hungaria-kankalinjai. A kertben 1931-ben két sudár kankalin (*Primula elatior*) nyílt, egy fehér és egy sárga virágú. A következő években következett el a kankalinkeresztezések ideje. A fehérvirágú sudár kankalint 1932-ben az orvosi kankalinnal (*Primula officinalis*), a törpe kankalinnal (*Primula vulgaris*) és a Kaukázuson túl honos piros kankalinnal (*Primula juliae*) keresztezte. A következő évben, 1933-ban, sor került a sudár kankalin sárgavirágú alakjára, amelyet a törpe kankalin kékvirágú alakjával (*Primula vulgaris* f. *coerulea*) és a már eredetileg is fajkeverék sárgaszemű, pirosszegélyű kerti kankalinnal (*Primula veris*) keresztezett. Ilyen módon számtalan új kankalin keletkezett, amelyek közül kiválogatta a legnagyobb virágúakat és 1935-ben azt a kettőt keresztezte, amelyek közül az egyik piros színével és sárga szemével, a másik nagy virágával tűnt ki. Ez az eredete a Hungaria-kankalinok törzsének, amelyből évente kerülnek elő szebbnél szebb újdonságok s amelyet aranyéremmel tüntettek ki.

Lassan ereszkedünk alá a kert felső részéből. Alkonyodik. A virágos fákkal és cserjékkel szegélyezett kényelmes utat választjuk. A sok szép virágos fa közül kiválik a japán cseresznye (*Prunus serrulata* var. *Hisakura*) élénkrozsaszínű, telt virágaival, amelyek olyan gazdagon lepik el az ágakat, hogy megszegyenítik a virágok királynőjét, a rózsát is. Eszünkbe jut a japán cseresznyevirágok ünnepe, hannami. Azt is megértjük, miért áll a virágos tájkertben egy-egy buddhista kőmécset.

Mint másutt, nálunk is megkezdődött a virágos tájkertben a hazai virágok kertészeti felkarolása. A magyarföldi virágok felfedezésének története a középkorba nyúlik vissza. Nagyobb lendületet vett a XVI. században, különösen amikor *Clusius* kutatta a Dunántúl flóráját, s láttuk, hogyan fedezte fel az Alpok-alján a sásliliomot, hogyan ültette ezt a szép virágot kertjébe *Batthyány*, s hogyan terjedt el onnan szerte a világon. Még nagyobb szorgalommal indult meg a magyar flóra kutatása a XVIII. század második felében. Ezzel kapcsolatban a magyarföldi virágok lassankint a külföldi fűvészkertekbe, majd onnan a díszkertekbe is eljutottak. Eleinte, mint még *Clusius* korában is, Bécs volt a közvetítő. Mikor például a szepességi *Lipp Ferenc* valahol a Hernád vagy a Gölnic valamelyik völgyének valamely szikláján felfedezte

az akkor még ismeretlen és névtelen kárpáti harangvirágot, Bécsbe küldte, ahol az idősebb *Jaquin* elültette a fűvészkertben, s bizonyára már az első esztendőben, 1768-ven vagy 1769-ben feltűnést is keltett szépségével. Itt kapta jellemző nevét is. A bécsi fűvészkertből indult hódító útjára, s ma már közismert kerti virág, egyike a legszebb évelőknek. Szintén Bécsből jutott a kertekbe a magyar orgona is. *Gróf Bethlen Katalin* gyűjtötte először a Sebes és a Szekelyó mellékén, s onnan kolozsvári kertjébe vitte. Itt már 1823-ban látta *Baumgarten* erdélyi botanikus. Majd a grófnő megmutatta a cserjét *báró Jósika Jánosné, gróf Csáky Rozáliának*, Erdély kormányzósági elnöke feleségének, aki elküldte Bécsbe, ahol akkor már az ifjabb *Jaquin* volt a fűvészkert igazgatója, aki a tudományban *Syringa Josikaea* néven örökítette meg ezt a szép magyar cserjét. Az új cserje nálunk is érdeklődést keltett, a Nemzeti Társalkodó 1830-ban külön is megemlékezett felfedezéséről.

Szintén még a XVIII. század második felében megindult a Magyar Középhegység és az Alföld jellegzetes flórájának felkutatása. Az úttörő munkát *Winterl* kezdte meg, mikor az egyetemen a fűvészkertet Nagyszombatról Budára, végül Pestre helyezték, majd nagy eréllyel folytatta *Kitaibel Pál*, de jutott még a munkából az újabb idők botanikusainak is, akik közül különösen *Borbás Vince* fejtett ki e téren korszakos munkásságot. S hogy ezek a magyarföldi növények is eljutottak a kertekbe, főként a nevezettek érdeme. *Winterl* még Béccsel, *Kitaibel* már Berlinnel, *Haberle* az egész Európával kapcsolatot tartott, s küldte a külföldre a magvakat. Hogy itthon sem mult el nyomtalanul munkásságuk, *Veszelszki Antal* bizonyítja példával. A Dunántúl a Balatonig terjedő déli cserje, az aranyeső, *Winterl* révén jutott a pesti és budai kertekbe. „Itt nálunk Pesten — írja *Veszelszki* közismert füveskönyvében —, a mi földünkön *Winterl* úr kertjében láttam először, ahonnét Pest városának selyembogarak, vagyis eperfák, másként szederfák inspektora, *Stolz János* magot kapván, a maga kertjében magról számos növényeket szaporított, amelyekből nekem is jutott egy kérésemre. Ezt én két esztendei ápolgatásom után, mivel innen Vácra költöztem, *Schulz János* budai kalmárnak átaladtam.”

A virágos tájkertben, kivált a sziklakertekben módunkban van külön magyarföldi csoportot telepíteni, a kertművészeti stílus egyéni és nemzeti árnyalatának kiépítésére. Még a szentimentális kertstílus korában találunk olyan kertészeti kísérleteket, amelyek ilyenféle törekvés előfutárainak tekinthetők. Mikor *Kitaibel* meghalt, sírjára a róla nevezett szőlőmályvát (*Kitaibelia vitifolia*) ültették, majd *Cserey Farkas*, akinek krasznai kertjéről *Kazinczy* is megemlékezik, Erdélyben krasznai kertjében „ép azon a helyen, ahol egy szőlőlevelű *Kitaibelfüve* van, *Kitaibel* nagy érdemeinek megtisztelése végett egy emlékezetkövet állított fel“, mint a Magyar Kurir 1818. évi 9. számában olvassuk. Még közelebb jutunk a sziklakerthez, ha a királyi várkert kiképzésére gondolunk, amely *Sándor* főherceg korában a Várhegy sziklaoldalain települt, s már korán romok és sziklacsoportok voltak benne.

A legszebb magyarföldi sziklacsoporthoz intézmények kertjeiben láthatók. Korunkban már eredményesen folytatják a megkezdett munkát, a magyarföldi növények felfedezésének befejezése után, a növénynemesítéssel, s megkezdtek a magyarföldi virágok keresztezését, ilyen módon értékes és szép új évelők kitenyésztését. Ez az egyik módja annak, hogy kertművészetünkben és tájkertjeinkben jellegzetes magyaros elemeket honosítsunk meg. E tekintetben a főváros kertészete lenne hivatva alapvető, nagyobb körű munkára, miként a Szent Gellért-hegy barátainak egyesületében 1928. március végén tartott előadásomban kifejtettem, mert a Gellérthegyet maga a természet is sziklakertnek rendelte, s magyarföldi évelők itt nagyszerű helyet kaphatnának mind a déli, mind az északi oldalon. Feltűnést kelthetnének, s magjaik elterjedhetnének az egész országban.

Összefoglalom itt röviden, milyen elemek képviselik a magyaros stílust kertjeinkben.

1. A kertbe alkalmas magyarföldi virágok közül már többet meghonosítottak egyes kertekben. Néhol csoportosításukkal emelik ki jelentőségüket. De még sok új faj kertészeti bevezetése és tanulmányozása vár a magyar kertészekre.

2. Magyar kertészetekben az utóbbi évtizedekben már sok új alakkal lepték meg a virágkedvelőket, ezek felhasználása és további fejlesztése is jellegzetes magyaros elem a kertekben. Értékes eredményt ért el például — mint fentebb elmondtuk — *Manninger Vilmos* kankalin-keresztéseivel. Különösen fontos lenne azonban, hogy a kertészek nevezetesebb hazai növényfajainkkal is foglalkoznának, s ezek keresztezésével és kiválogatásával is emelnék a magyar virágok számát. Tulajdonképpen így lehetne a szép magyarföldi virágok kertészeti jelentőségét teljes mértékben kidomborítani.

3. Magyaros építészeti elemek meghonosításával is magyar elemet vittek a kertekbe. A Városligetben ilyen épület Hunyadvára, amely ugyan az angol gót várkastélyok divatjának hatását mutatja a parkban. *Schulek* azonban a Halászbástyával megmutatta, hogy régi építészeti stílusban is lehet újat alkotni. Tovább is mentek ezen a téren, a népies építkezésből is bevonult néhány elem a kertbe, így például a székelykapu.

4. Végül magyaros jelleget adtak a kertnek azzal, hogy a helyi viszonyokhoz alkalmazták, s mindazt kihasználták, amit a természet nyújtott. Például Magyarországon sok a hőforrás. Még jellegzetes vízi virága is van egy magyar hővíznek, a most román megszállás alatt lévő Pece-pataknak, az ottani tündérrózsá. *Kitaibel Pál* már 1800-ban elhozta a nagyváradi tündérrózsát a Lukács-fürdő vizébe. Azóta Keszthelyen, Tatán és legutóbb Görömböly-Tapolcán a hévízben afrikai és indiai tündérrózsákat honosítottak meg. Legutóbb, mikor a fővárosi kertészet a tabáni parkot telepítette, mindazt a tapasztalatokat és eredményt fel lehetett volna használni, amelyet eddig e téren nálunk szereztek, de senkinek sem jutott eszébe a hőforrások birodalmában hővízi medencét vagy tavat létesíteni. Pótolni lehet még a fontos hiányt a szálló felépítésével kapcsolatban.

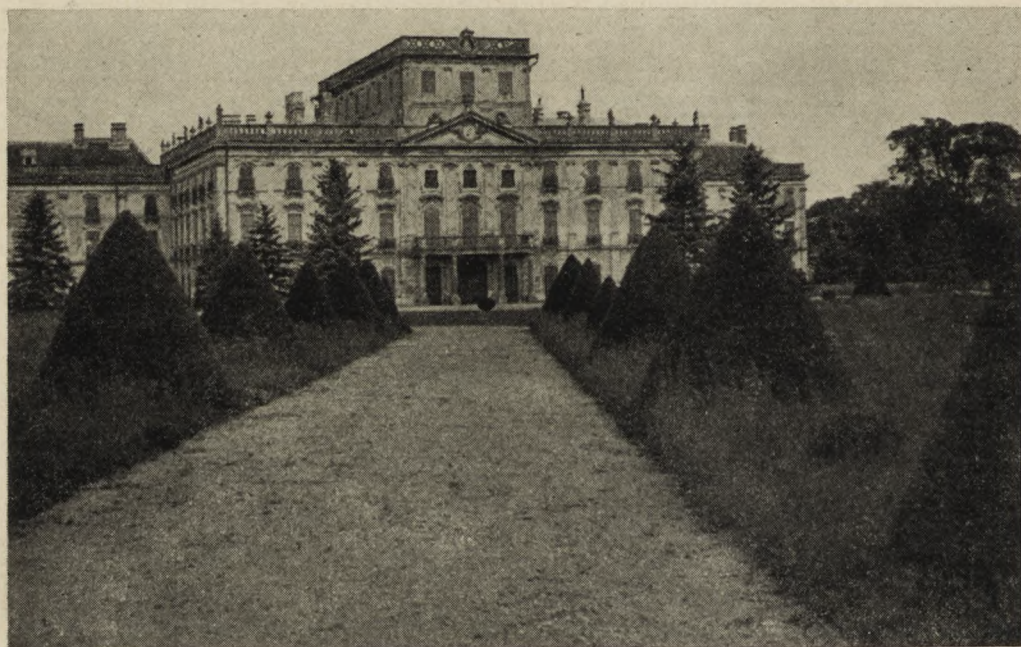
VIII.

AZ ÚJ ÉPÍTÉSZETI KERT.

A mult századnak az volt a jelszava: vissza a természethez ! Így jutott el a kertművészet a szentimentális kertstíluson át a dendrológiai és a virágos tájkerthez. Századok mennek, századok jönnek, korunk más szempontból nézi a világot, újra hisz az emberben, s az új hit jelszava: vissza az emberhez ! Helyesnek, méltányosnak tartjuk, hogy a természet az embert szolgálja. A szabad természetből különben is nagyon kevés maradt korunkra, ami maradt, az ma már mind megközelíthető, felkutatott, ismert természet. Nem erdő mélyén, patak partján, mezők síkján keressük már a természet titkait, hanem tudományos munkatermekben, villamos gépekben, kémcsövekben. A természet korunkban az elektronok, sugarak, vitaminok, hormonok, kromoszómák és gének világa.

Vissza az emberhez, az emberi kerthez ! Többé már nem halljuk, hogy nincs kedvünkre a mértani, építészeti kert, hanem éppen ellenkezőleg, újra az a kertészeti jelszó, hogy a kert a ház folytatása, a ház kivetítése. Még azt is hallottuk nemrégiben, hogy a szabad természetnek nincs mit keresnie a kertben. S a kertészet nem előzmények nélkül jutott ide. Bármilyen erős volt a mult században a törekvés a természetes tájkert mentől szélsőségesebb megvalósítására, az építészeti, mértani elemeket teljesen nem tudta kiszorítani. Elmondottuk, hogy a parter, a ház környékének virágos dísztere, kezdetben meghúzódott a tájkertben mint *pleasure ground*. Azután egyszercsak a mult század közepén magában Angliában *Barry Charles* építész, egyenesen a parterhez tért vissza parkjaiban az épületek frontja előtt. Angliában sok parkot átalakított és sok újat tervezett 1840 és 1860 között s minden esetben visszakövetelte az épület homlokzata előtt fekvő kertrészt az épület jelentőségét, a kert emberi rendeltetését hangsúlyozó parter számára. A kert ezzel két részre oszlott, a központi mértani díszes részre és a külső tájkeretre, dendrológiai parkra. Valami új, hibrid parkstílus keletkezett, amely azonban a mult század második felében mind diadalmasabban nyomult előre. Az ember kezdte visszakövetelni az elveszett paradicsomot a maga számára.

A megindult folyamatot többé nem lehetett visszatartani. Egyre több és több mértani és építészeti elem támadt fel a kertekben, parkokban. Végül elérkeztünk az eklekticizmushoz, amely tudvalevőleg mindig valamely régi stílus kimúlását és új stílus vajúdását jelzi. Mértani és természetes vonalak vegyültek a kertekben, természetes termetű fák és nyírott sövények keveredtek s többé nem lehetett a kerteket stílus szerint képezni, csak annyit megállapítani, hogy a kertekben a

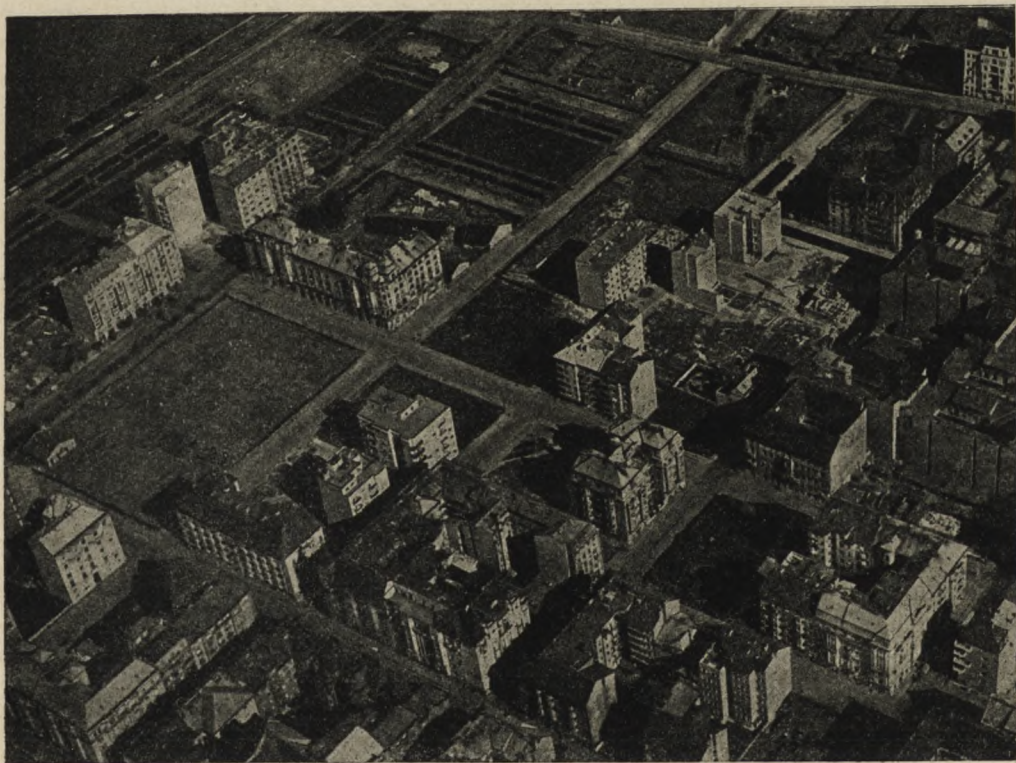
83. AZ ESTERHÁZI HERCEGI KASTÉLY ÉS KERTJE SZÁZADUNK ELEJÉN.

(Vadas Ernő felvétele.)

mult mindenféle stíluseleme helyet talált. Századunk elején feltámasztották halottaiból Esterházát. A hajdani francia park helyén most ilyen eklektikus kert díszlik (83. kép). Ezt a korszakot képviseli nálunk a legtöbb budapesti közpark, *Rerrich Béla* tervei és kertművészeti kézikönyve.

De a régi építészeti elemek felújítása a kertészetben éppúgy nem oldotta meg korunk kertészeti megújódását a korszerűség jegyében, mint az építészetben sem a régi építészeti stílusok felújítása, a különféle neobarokk, neorenaissance, neoklasszicizmus stb. Ez jó volt addig, amíg a kastély másodrendű szerepre szorult a parkban, amíg a lakóház belseje és külseje kétféle irányban fejlődhetett, amíg

legfőképen az új építészeti anyagok nem éreztették döntőleg hatásukat. Mikor azonban a vas, cement, kongó téglák és az üveg megjelent az épület külsején, új vonalak, új tereket, új alakokat követelt. Korunk nemzedéke már nem érti, miért kell a korszerű építészeti anyagokból épült házat olyan idejét múlt hagyatékokkal elalaktalanítani, amelyek csak hazugságok az új anyagokon. Így született meg las-

84. A SZENT ISTVÁN-PARK.

(A M. Kir. Térképészeti Intézet légi felvétele.)

sankint az új építészeti stílus, amely anyagainak parancsa következtében egyszerűsége, nagy síkokra, mértani szabályos alakokra, négyszögekre törekszik. Ez az új építészeti stílus egyszersmind az ember új természetfelfogását is kifejezi, törekvését a világosságra, egészségre, örömmre.

Az új építészet most már hamarosan megtalálta az új kertstílust is. Az új kert, a XX. század kertje, építészeti kert, az új ház kivetítése a kertbe. Az új kertben is egyszerű és szabályos mértani vonalak, terek, négyzetek, téglalakú ido-

mok láthatók. Néhány nagy pázsitszőnyeg, néhány nagy, de térszerű virágtábla, valami nyírott sövény, néhány fa, egy négyszegletű medence. Mindehhez ragyogó színek, sok világosság, napsugár és árnyék a megfelelő mértékben. És kerítés, mert az új kert ismét az emberé, azért van, hogy az embert szolgálja, ahol napozhatunk, árnyékában pihenhetünk, vizében lubickolhatunk, zöld pázsitjában és színes virágjában gyönyörködhetünk. Az egyszerű emberi élet művészi és kedves birodalma.

Magyarországon is sokfelé láthatunk már ilyen újstílusú házakat. Magánvillákat is, bérpalotákat is, díszpalotákat is, sőt templomokat is. Egy kis berzenkedés még végigszalad a régihez kényelmesen ragaszkodó közönségen, de ez már nem tartóztathatja fel az új építészeti stílus haladását, térfoglalását. Minden kornak joga volt megalkotni a maga stílusát, korunktól sem lehet ezt a jogot, az élet jogát, elvitatni.

S az új építményekkel természetesen megjelentek nálunk is az új építészeti kertek. Nem régi építészeti kertek felújításai, többé nem eklektikus hibridkertek, hanem korunk eszményét kifejező kertek. Leggyakrabban látjuk ezeket új stílusú magánvillák környékén, szintén elég gyakran új stílusú bérpaloták udvarán, mindenütt magukra vonják a figyelmet. Egyetlen nagyobb alkotás az új építészeti stílusban egy közpark, a Szent István-park, amelyet *Ráde Károly* tervezett. Amit elmondottunk az új építészeti parkstílusról, itt mind szemlélhető. Legfeltűnőbb egyszerűsége, ez vonalaiban és növényanyagában egyaránt megnyilatkozik. Csupa egyenes vonal, csupa négyszög. Nagy pázsitterek, szabályosan vágott eperfasóvénnyek, amelyekből lugas is képződik. Lubickoló vízmedence. A környező házak hasonló mértani vonalakban és falsíkokkal épültek, ide tehát nem volt szabad másféle parkot tervezni. A Szent István-parkról készült repülőfelvételen (84. kép) nagyon jól látható, mennyire azonos a bérházak és a park mértani kiképzése. Valósággal udvarnak tűnik fel a magas házak közt a park, amelyről ilyenképen elmondhatjuk, hogy a környező házak kertészeti vetülete.

Az új építészeti kertstílus ma még csak éppen hogy elindult útján. De már van egy lezárt fejezete. Az elmúlt éveknek a napfény volt a jelszava. Ez tükröződött az elmúlt években épített új stílusú házakon és kerteken is. Azóta megtanultuk, hogy napfényből is megárt a sok, ennek következtében az új stílusú házak és kertek is elismerték az árnyék jogosultságát s alkalmazkodtak a helyes ismeretekhez. Így halad és fejlődik, így alakul egyre jellegzetesebbé az új kertstílus nálunk is.

IX.

A KÖZKERT.

A kertművészet története a XVIII. századig szinte egyáltalán nem ismeri a közpark fogalmát. Minden korban voltak ugyan kerttulajdonosok, magánosok vagy testületek, akik egyes alkalmakra vagy általában megnyitották kertjüket a közönségnek, de kifejezetten közcélra község régebben sohasem alapított kertet. E tekintetben azonban idővel nagyon megváltozott a közfelfogás. Ma el sem tudjuk képzelni a városokat közkertek nélkül. Sőt korunk társadalmi és gazdasági átalakulásai következtében elérkeztünk a magánparkok alkonyához, s mindinkább az a felfogás alakul ki, hogy parkok fenntartása a közösségek vezetőségének feladata. A magánparkokat ilyen módon egyre nagyobb mértékben váltják fel jelentőségben a közkertek.

Még a XVIII. században is teljesen a kerttulajdonostól függött a parkot látogató közönség kedvtelése. Párizsban a Palais Royal kertjét nagyon megszerette a közönség a XVIII. század közepén és talán már abban a boldog hitben élt, hogy sohasem kell másutt adni a hőn óhajtott találkát. Ámde *Chartres herceg* 1781-ben egyszer csak becsukatta a királyi palota kertjének kapuit, s a párisi közönség egy ideig csak emlékeiben őrizhette az ott töltött szép órákat. Más párizsi parkokról is feljegyeztek hasonló zárlatokat. Angliában az udvar és a főnemesség belátóbb volt, s például Londonban a Kensington-kert már a XVIII. században teljesen a közönség használatára állt. Mikor *II. György* király felesége, *Karolin* királyné, aki nagyon szerette a kerteket, egyszer be akarta csukatni a Kensington-kert kapuit, s megkérdezte *Walpole* minisztert, mi lenne az ára a zárlatnak, ezt a választ kapta: „Only three crowns.”

Magyarországon sem volt más a helyzet. Olvastuk már a pozsonyi érsekkert leírásában, hogy nyitva állott a közönségnek, s mindenki sétálgathatott például a kismartoni parkban is. Az Orczy-kert meg egyenesen kedvence volt a pesti közönségnek a XVIII. század végén és XIX. század elején. Nem kérdés tehát, hogy nálunk is a nagy magánparkok szoktatták a városi közönséget a díszkertek megkedvelésére, megbecsülésére s ahhoz az ízléshez, amely a nagy parkokban él.

Am a földesúri dendrológiai parkok idővel valóságos honosító kertté alakultak, részben mert gazdájuk elvesztette szem elől a kertművészeti követelményeket, részben pedig, mert így a költséges park jövedelmezővé vált. Erre a utóbbira pedig a kapitalizmus, majd a szocializmus hódításával egyre nagyobb szükség lett, mert a földesúri jövedelmek évről-évre inkább megcsappantak. Abból a néhány elszórt adatból is, amelyeket a magyar kertek története folyamán alapításuk és fenntartásuk költségeiről e munkában olvashattunk, kiderül, hogy a nagy francia stílusú parkok ma már megfizethetetlenek, s még az angol parkok is óriási költséget emésztene fel. Ilyen kedvtelést, ilyen áldozatokat ma már nem enged meg a földesúri jövedelem, s még kevésbé fog lehetővé tenni, amint a nagybirtokok száma és aránya egyre szűkebb keretek közé szorul.

A nagyvárosban új szempontok érvényesülnek a kertművészetben, s ezek korunkban új stílust teremtenek. A múlt században még mindenütt a magánparkok angol stílusa érvényesült, mindenütt csak sétánynak tekintették a városi parkot, amely a városi környezetben is csak egyesek, kevesek céljait, igényeit szolgálta, a kiváltságosak ízléséhez alkalmazkodott. Amint azonban nőtt a városok lakossága, amint fejlődött a városi lakosság kollektívizmusa, új és új feladatok merültek fel s ezek megoldása eleinte lassabban, korunkban már gyorsabban térítette el régi útjáról a nagyvárosi parkok irányát.

A nagyvárosi park ma már nagyon különbözik a régi magánparkoktól, mert a nagyváros lakója mást keres a parkban, mint amit várt a parkoktól hajdan a parktulajdonos zárt életet élő családja. A nagyvárosi parknak nem egyesek, hanem tömegek, polgárok és munkások egészségét, felfrissülését, örömét és szórakozását kell szolgálnia. Stílusában, beosztásában, fa- és virágállományában, épületeiben, útjaiban ehhez kell alkalmazkodnia. Valljuk meg, mindennek kielégítése nagy feladatot ró a parkok kertészeire s a városok vezetőségére. Mert a nagyváros polgárságában sokféle az egyéni hajlam, s így gondoskodni kell azokról is, akik üldögni, azokról is, akik sétálni, sportolni, vagy akár éppen vacsorázni kívánnak, miközben a parkban üdülnek.

A nagyvárosi park egy tekintetben mindenkinek szolgálatára áll, éspedig egészségének fenntartásában. Miért megyünk a parkba felfrissülni? Erre a kérdésre ma nem az a felelet, mint még nemrégiben hangoztatták a szakemberek. Hogy a közérzet miért javul a parkban, oly kérdés, amelyre csak az újabb kutatások találták meg a helyes feleletet. Közönségesen azt mondjuk és így is érezzük, hogy a parkban jó a levegő, ellenben a szűk utcákban rossz. Sőt régebben ezt magyarázni is igyekeztek, a növényzet gázcseréjére vezették vissza. Azt mondták, hogy a növény szaporítja a légkör oxigénjét, mert a növényélettan azt tanítja, hogy a zöld növény széndioxidot vesz fel a levegőből, ugyanakkor oxigént lehel ki. Ez az okoskodás azonban nem helytálló. Először is a zöld növény is csak nappal végzi a széndioxid áthasonítását, éjjel a növény is széndioxidot lehel ki a lélekzés következtében. Ami azonban ennél fontosabb,

a növényzet gázcseréje a légkör óriási méreteihez viszonyítva nagyon jelentéktelen, s így a levegő összetételét nem befolyásolhatja.

Régen végeztek már elemzéseket a légkör összetételének megállapítására, s kiderült, hogy az mindenütt egyforma. Nagy átlagban a légkörben 79% a nitrogén és 21% az oxigén. Az utóbbi rendszeren valamivel kevesebb, s a mutakozó kis eltérést a légkör egyéb gázai okozzák, ezek közül fontos a széndioxid, amely azonban csak 0,03%-a a levegőnek. Ettől a nagyvárosok levegője sem tér el lényegesen. Semmi esetre sem olyan mértékben, hogy az embernek ártalmára lehetne. Élettani kísérletek ugyanis tisztázták, hogy milyen mértékben kell megváltoznia a légkörnek, amikor már árthat az embernek. Az oxigén mennyisége lecsökkenhet a levegőben 15%-ra, a széndioxidé meggyarapodhat 1%-ra anélkül, hogy ebből az embernek bármi baja lenne. Ilyen eltolódást pedig a szabad légkörben sehol sem mértek még csak megközelítő mértékben sem, csak zárt helyiségben. Ebből tehát következik, hogy a parkok úgynevezett jó levegője nem vonatkozik valamely oxigéntöbbletre és széndioxidhiányra.

Még a levegő szennyezése sem feltétlenül kisebb a parkban, mint a nagyvárosi utcákban. Ma már, a városok csatornázásának korában, a városi levegőt főként a gyárak és általában a tüzelés szennyezi mérhető mennyiségben. Az égési gáztermékek valóban nagyon rontják a levegőt, de a park növényzete ettől a szennytől nem tisztíthatja meg a városi levegőt. Ha a park környékén nincs gyártelep, a szabad téren mindenkor jelentkező kis légáramlás megritkítja valamennyire a levegő szennyezettségét, ahol azonban a park közelében gyárkémények ontják a tüzelési termékeket, ott éppen a park levegője rosszabb a messzebb fekvő utcákkal szemben.

Hogy a parkokban jónak mondjuk a levegőt és jobb a közérzetünk, elsősorban annak köszönhető, hogy hiányzik a parkterületen az a nagyfokú hővisszasugárzás, amely az utcákban jellemző. A felmelegedett házfalak, a felhevült utcaburkolat minden oldalról ontja az utcákban a hőséget. A park szabad területén ez hiányzik, vagy legalább sokkal kisebb mértékű. Ezért léleczünk mindjárt mélyet, amint a házak közül kijutunk és belépünk a park fái közé. A park helyi klímájában szerepet játszik még a légáramlás is. A melegebb háztömbök és a hűvösebb parkterületek közt kis légáramlás támad, amelyben a beépített területek meleg levegője fölfelé tör, ellenben a parkokban a légköri hűvösebb levegő lefelé áramlik. Végül ne feledjük, hogy a parkban mindig találunk árnyékot.

Mindezek alapján a nagyvárosban meg kell különböztetnünk a parkok kellemebb helyi klímáját a beépített területeknek nyáron kínzó hőségű klímájától. Újabban pontosan megmérték néhány nagyváros különböző részeinek különböző helyi hőmérsékletét, s kiderült, hogy a különbségek igen nagyok. A város közepe mindig sokkal melegebb, mint a széle. A parkok hűvösebbek, mint a szűk utcák. Ezek a hőmérsékleti különbségek közönségesen 2—4 fokig terjednek, télen nagyobbak, mint nyáron, elérik a 6—8 fokot, sőt kivételesen a 10—15 fokot is.

A fizikai eszközzel mérhető parkhatásokon kívül nagyon fontos a parkok lélektani hatása is. Már évszázadokkal ezelőtt tudták és megírták, hogy semmi sem pihenteti annyira az emberi szemet és kedélyt, mint a szabad zöld terek. A park ugyan nem egészen szabad terület, de mégis alkalmas elénk varázsolni a zöld mezőt és az árnyas erdőt. Mindenesetre a parkban úgy érezzük, hogy kiszabadultunk nagyvárosi kalitkalakásunkból. A parkokat éppen ezért korunkban a nagyváros egészségügyi zöldterének nevezzük.

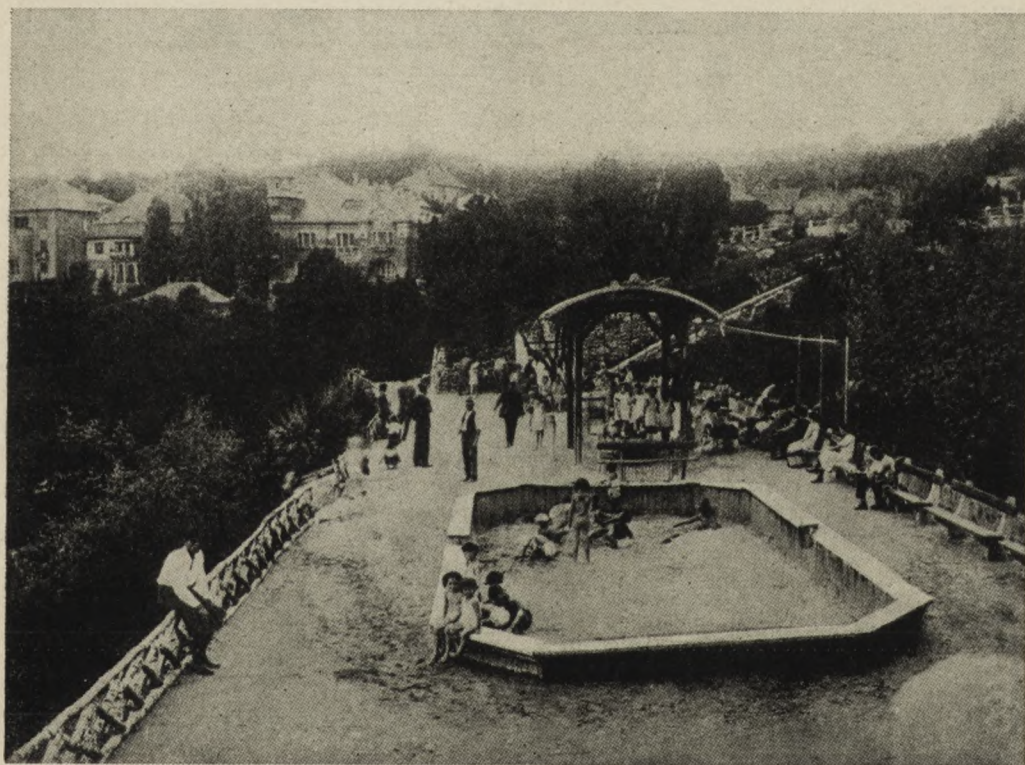
A parkot régi évszázadokban különbözőképpen használták fel szórakozásuk színhelyéül a parktulajdonosok. Láttuk, hogy a középkori csendes szemlélődéstől a királyi kertek küzdőpályáján át, hogy jelentek meg a barokk korban a játékos szórakozás eszközei és módjai a kertekben. A múlt század angol parkjaiban lehetőleg sétára igyekeztek korlátozni a szórakozást, ezért nevezték a múlt században a parkokat és a nagyobb városi fasorokat sétánynak. Korunkban a városi ember mást vár a parktól, s a nagyvárosi park igyekszik is eleget tenni a korszerű követelményeknek. Hajdan a gyermek nem élvezhette a maga módján a parkot. Jaj volt, ha a mogorva parkőr észrevette, hogy a pázsitra lép. Ma lubickolók, játszótérek, homokágyak hívják egészséges játékokra a gyerekeket a parkban (85. kép). Az ifjúság is kedve szerint szórakozhat és űzheti a maga divatos sportjait. Nem dugják el többé a városi parkban a tenispályát, hanem ellenkezőleg, egyéb sportpályákat is építenek. Az öregeknek marad a séta és az üldögélés, amelynek kényelmét kellemes padok szolgálják. Mindenki emlékezik azokra a régi időkre, amikor a parkban néhány kényelmetlen deszkapad vagy kőpad kesergett a fák alatt, többnyire eltörve, olyan állapotban, hogy annak is elment tőle a kedve, aki elfáradt a sétában. Most azon versenyeznek, hogy tehetik kényelmessé a kerti padokat.

Túlzásig is lehet fokozni a parkban a szórakoztató helyeket. Éppen ezért ugyanazok, akik kiszámították az egészségügyi zöldtér helyes fejadagját, azt is megvizsgálták, hogy kell a fejenként kiosztott egészségügyi zöldtérnek megoszlania használati beosztás tekintetében. Így pl. *Wagner* azt a 20 négyzetméter egészségügyi zöldteret, amelyet minden városi lakos számára megkíván, így osztja el:

2'4	négyzetméter	gyermekjátszótérnek,
1'6	„	sporttérnek,
0'5	„	sétaútnak,
2	„	ligetnek, pázsitnak és virágnak,
13	„	erdőnek.

Halljuk most, hogy kellene megoszlania az egészségügyi zöldtérnek *Elkart* számításai szerint. *Elkart* 30 négyzetmétert kíván fejenként az egészségügyi zöldtérből, s a 30 négyzetmétert így osztja el:

4	négyzetméter	gyermekjátszótérnek és sporttérnek,
1	„	sétaútnak,
15	„	ligetnek, erdőnek, repülőtérnek és gyakorlótérnek,
6	„	tanulókertnek és kiskertnek,
4	„	temetőnek.

85. JÁTSZÓTÉR A GELLÉRTHEGY DÉLI OLDALÁN.

A gyakorlatban ezeket az elméleti kívánságokat kevés városban közelítették meg. De ezeknek a számításoknak nem is az a jelentősége, hogy szigorúan kövessük, hanem hogy a helyi viszonyoknak megfelelően módosítsuk és mint elérendő célt, tűzzük ki a városrendezésben és parkfejlesztésben. Még kevésbbé kívánatos, hogy ilyen számítások alapján meglévő szép parkokat átalakítsunk. Ellenben fontos figyelmeztetés az egészségügyi zöldtér felhasználásának elmélete, hogy óvjuk meg parkjaink egészségügyi épségét s ne rontsuk meg épületekkel és útburkolatokkal.

A nagyváros szabályozni igyekszik terjeszkedését is. A forgalmi eszközök és a közművek gazdaságossága megköveteli, hogy a város útrendszerében, terjeszkedésében bizonyos elveket kövessen. A városrendezéshez tartozik a parkok elhelyezkedésének kérdése is. Nem elég, hogy minden lakosra kiszámítsuk az egészségügyi zöldtér átlagát, arról is gondoskodni kell, hogy a város életében a parkok kellőképpen érvényesülhessenek, az egész város hasznát lássa az egészségügyi zöldtérnek. Ezek a megfontolások vezettek a nagyvárosi parkrendszer fogalmához.

Egyesek azt tartják, hogy leghelyesebb a parkokat a körutak mentén elhelyezni, vagyis a várost parkgyűrűkkel venni körül. Így fejlesztette ki újabban parkjait Köln városa. Ennek azonban nagy hátránya, hogy a park keskeny csíkokká zsugorodik össze, ennél fogva nem teljesítheti sokoldalú feladatát. Ezért később a parkrendszer elméletében áttértek a sugaras elosztásra. Ebben az is vezette az elméletet, hogy a sugárutak, kivált ha kifelé ékalakúlag kiszélesednek, bevezetik a belvárosokba a környék jó levegőjét. Különösen Ausztráliában képezték ki egyes nagyvárosok ékalakban és sugarasan a parkokat. De a sugaras parkrendszernek is vannak hátrányai. A sugárutak a legfontosabb forgalmi vonalak, a park sugárutakon nem teljesítheti feladatát. Ami pedig a nagyváros ékalakú felbontását illeti, az elmélet tévesnek bizonyult, mert a város levegője nem a környékről frissül meg, hanem felülről.

Az elméleti nagyvárosi parkrendszerek tehát a gyakorlatban nem váltak be. Éppen ezért a legtöbb nagyváros nem változtatott gyökeresen a történelmi fejlődés folyamán kialakult elszórt parkrendszerén, hanem csak arra törekszik, hogy bizonyos irányelvek szerint szabályozza a parkok elosztását. Különösen fontos, hogy olyan városrészek, amelyekben alig nyitottak parkot, idővel megkapják a maguk külön egészségügyi zöldterét.

A parkok ugyanis csak bizonyos távolságra terjesztik ki vonzó hatásukat. Hiába rakjuk meg a parkot gyermekjátszóterekkel és sportterekkel, ha elérhetetlen távolságban vannak a háztömböktől. A park látogatói, mindennapi vendégei a környező házak lakói. A gyermekjátszóterek hatáskörzete az eddigi megfigyelések szerint körülbelül 600—800 méter. Séta és üldögélés céljából is csak azok keresik fel a parkot, akik még gyalog kényelmesen elérik, vagyis nem laknak messzebb 1—1,5 kilométernél. A sportpályák hatáskörzete 2,5—3 kilométer, ez a távolság ugyanis körülbelül félóra alatt győzhető le villamossal. Az eddig végzett megfigyelések tehát arra tanítanak, hogy a közép nagyságú parkok ne legyenek egymástól távolabb 3—3,5 kilométernél, a sportpályákkal rendelkező legnagyobb parkok pedig 6 kilométernél.

A parkok hatáskörzete azonban más tekintetben is nyújt előnyöket. Új parkot nyitni sűrű háztömbök közt első pillantásra olyan áldozatnak látszik, amelyet semmiféle szociális következménnyel nem indokolhatunk. A tények azonban éppen az ellenkezőt bizonyítják. Parkot nyitni tulajdonképpen nem áldozat, hanem tisztán anyagi tekintetben is nyereség. Maga a parkterület is nyereséget hoz a városnak

a rajta épülő szórakoztató és sporttelepek adózása révén. Még fontosabb, hogy a parkok környékén emelkedik a lakbér s ennek folytán a házak és telkek ára is.

Erkölcsei téren is megbecsülhetetlen a parkok hatása. Amerikában végeztek megfigyeléseket a fiatalkorú bűnösök és a parkok határkörzete megvilágítására. Bostonban és Csikágóban megállapították, hogy a nagy parkok megnyitása után a fiatalkorú bűnösök száma az egész városban 39, a park hatáskörzetében pedig 46%-kal csökkent. Még ha nem nézzük is ezt a kérdést ilyen rideg büntetőjogi szempontból, akkor is el kell ismerni, hogy korunk kellőképpen kiképzett nagyvárosi parkjainak óriási a nevelő és lélekneszesítő hatása. A gyermeknek és fiatal embernek természetes mozgékonyságát, játékos kedvét a nagyvárosi lakás valósággal megrontja és helytelen irányba kényszeríti. Ha a parkban módot adunk, hogy a külvárosi gyermek is egészséges irányban fejleszthesse ezeket az ösztöneit, jelleme nevelődik, erősödik.

Magyarországon is, mint a nyugati államokban, az első közkertek története visszanyúlik a XVIII. századba, a francia parkstílus korába. Részletesebben csak Budapest közparkjaival foglalkozunk, s itt, mint említettük, francia stílusú magánkert volt eredetileg a Horváth-kert, ugyancsak francia stílusban kezdték telepíteni a Városmajort is. Pesten már a XVIII. század nyolcvanas éveiben voltak sétányok és olyan kirándulóhelyek, amelyek sétánynak számítottak. Ezeket kell tulajdonképpen a későbbi közkertek előfutárainak tekintenünk, s ezek törték meg a városban a francia stílus feszességét. *Korabinszky János Mátyás* 1786-ban megjelent földrajzi lexikonában felsorolja a pesti sétányokat.

„Pestnek három sétánya van — írja az említett munkában. — Az első az a kedves kis liget, amely a Kecskeméti-kapu előtt zöldel. A második a Margit-sziget, amely egy órányira fekszik a várostól és a Város-sziget, amely negyedóránnyira fekszik északra a Margit-szigettől. A Városszigetnek több a használható fája, azonkívül itt sok az apróvad és a fácán. A harmadik a Vizafogó. Ide különösen bőjt idején járnak, mert az ottani halászok kitűnően készítik el a halakat. A Vizafogó a város jövedelmei közé tartozik. Komáromi halászok bérlik. Pesten nagyon olcsó a hal, mert a Tiszavidékről is nagyon sok halat szállítanak ide. Ez az oka, hogy a nagy dunai pontyok fontja csak négy krajcár.”

Mindezek a sétányok a város területén kívül voltak. A városban magában is már a XVIII. század nyolcvanas éveiben, de csak három évvel *Korabinszky* munkájának megjelenése után, találkozunk az első sétánnyal. Ez a Dunapart később egyre növekedő, s korunkban egységes rendezésre váró parkjának első csírája, amelyről már megemlékeztünk néhány szóval a szentimentális kertstílusról szóló fejezetben. Az akkori hajóhid pesti hídfője előtt, a mai Vigadó épülete előtt álló park helyén állottak az első pesti városi sétány fái. A sétány történetét *Rokken Ferenc* írta meg.

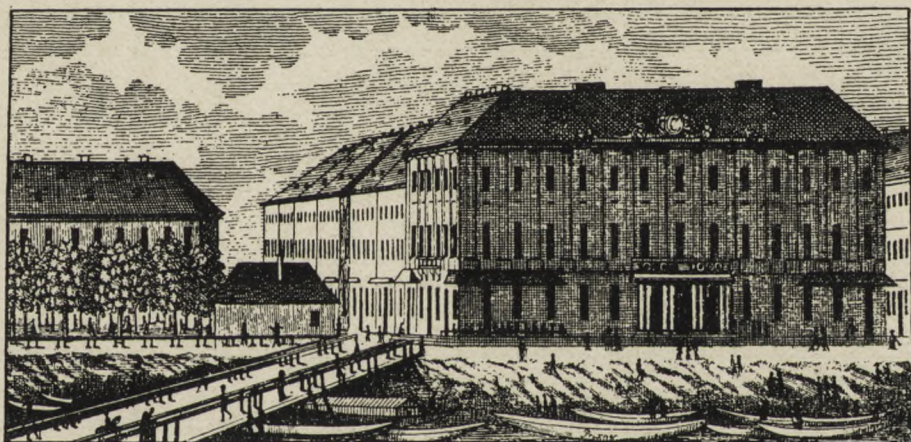
„Az Angol királynéről nevezett szálloda és kávéház történetével — írja *Rokken* — szorosan összefügg a Dunaparton lévő úgynevezett Hangli-kioszk és a körülötte álló évszázados fák eredete, melyek az első pesti sétatér emlékét hirdetik. Az 1789. évben kezdte meg a pestvárosi tanács a Dunaparton a fák ültetését közvetlenül a hajóhíd mellett azon célból, hogy ott sétányhelyet létesítsen. A *Leyrer József* által 1803-ban kiadott *Die Stadt Pesth und ihre Gegend* című művének 17. lapja előtt található kép (86. kép) már feltünteti ezt a sétányt és pedig pontosan a Kemnitzer-féle ház előtt, s leírásában is ugyanígy jelöli meg fekvését. Tehát ebben az időben már megvolt a fákkal beültetett területnek a sétányszerű jellege, padok voltak a fák alatt, s egy üdítőitalokat kiszolgáltató bódé is állott ott, a mai Hangli elődje.

Ezt a dunaparti sétányt első ízben 1796 április 1-én adta bérbe a városi tanács *Fischer Jakab*-nak 115 forint bérért három esztendőre. A bérlet lejártá felé azonban, 1798-ban, már többen pályáztak *Fischeren* kívül a dunaparti sétány bérletére, mivel jövedelmező üzletnek bizonyult. Elsősorban *Lechner Ferenc* 1798 július 28-án kelt beadványában kérte a bérletet a maga számára, aki ebben az időben a Kemnitzer-kávéház és szálloda bérlője is volt. Kérelmében különösen hangsúlyozta, hogy nemcsak a közönség igényeinek a kielégítésére fog törekedni, hanem legfőbb gondja lesz a sétány ültetvényeinek ápolása, amit könnyen megígérhet, mert a sétány közvetlen szomszédságában van, és állandó személyes felügyelete alatt tarthatja az ültetvények gondozását. 1798 augusztus 1-én kelt kérelmével maga *Kemnitzer János* is pályázott a sétány bérletére. Beadványában már a sétatér megnagyobbításának gondolatával is foglalkozott és kijelentette, hogy ha hosszabb időre kapja bérbe a sétányt, a meglevő ültetvények ápolásán kívül új és nemes fák telepítését is hajlandó magára vállalni.

A városi tanács azonban egyik ajánlattevő beadványát sem fogadta el, hanem 1798 október 29-én nyilvános árverést tartott a dunaparti sétány bérletére. Az árverésen *Kemnitzer János* a felajánlott 270 forint bérösszeggel legtöbbet ígért, minek alapján 1799 április 1-től 1802 március végéig terjedő időre megkapta a sétány bérletét.

Kemnitzer a háromévi bérlet lejártá felé, 1801 március 4-én újabb beadványt intézett a pestvárosi tanácshoz, melyben életrevaló terv eszméjét veti fel. Ugyanis azt ajánlotta, hogy a város adja neki 18 esztendőre bérletbe a városi sétányt olymódon, hogy csak évi 100 forint bért tartozik fizetni, ellenszolgáltatásként meg fogja nagyobbitani a promenádót. Erre annál is inkább szükség van — írja beadványában —, mert Pest városának ez az egyetlen sétahelye, mely a polgárság üdülésére és kényelmére szolgál. Kiemelte beadványában még azt is, hogy ilyen hosszú ideig tartó bérletre azért van szükség, mert a fiatal fák ápolása és újabb fák telepítése csak olymódon biztosítható, ha a sétány bérlete legalább két évtizedig egy ember kezén marad. Beadványában végül kötelezően kijelentette, hogy az eddigi hűsítőárusító bódé helyett szép és ízléses angol mintájú nyári vendéglőt fog építeni a saját költségén.

A szép terv azonban nem valósult meg, mert a tanács nem volt hajlandó rendelkezésére bocsátani a sétahely megnagyobbítására szükséges területet. Természetesen a hosszúlejáratú bérletet sem kapta meg, mert a tanács a 100 forint évi bért nagyon kevésnek találta. A sétányt továbbra is háromévi időközökben adták bérbe, az ültetvényeket pedig maga a város gondozta. Ezek a rövid bérleti időszakok az ültetvények fejlődésében káros hatást éreztek, mert egyik bérlő sem viselte szíven a fák áplását, hiszen bizonytalan volt, vajon három év után ki lesz a bérlő. A sétány fáinak gondozása a város börtöneiben sínylődő rabok feladata volt, amiben bizonyára nem sok köszönet lehetett, mert *Kemnitzer János* terjedelmes beadványában hang-

86. AZ ELSŐ PESTI SÉTÁNY 1803-BAN.

(Leyrer József munkájában.)

súlyozottan kiemelte, hogy a sétatér ültetvényei nehezen fejlődnek és a csenevész fák nem nyújtanak elégséges árnyékot.

A promenád fejlesztésére a városi tanács a későbbi években sem gondolt, mert *Schams* 1821-ben még azt írja, hogy a Dunaparton a hajóhid közelében néhány fasor díszlik, amely eléggé látogatott esti sétahely, csupán az a fogyatkozása, hogy a kocsik pora kellemetlen a sétálóknak. A fasorokban padok vannak elhelyezve, ahova esténként csapatostul tódul a pesti közönség, hogy a fiatal hárs- és akácfák árnyékában élvezhesse a természet szépségeit s gyönyörködjék a hajóhid forgalmában.

A város és a Városliget fejlődésével megváltozott a helyzet, s a dunaparti sétány lassanként elvesztette régi jelentőségét. *Hevesi Lajos* 1873-ban kiadott *Budapest és környéke* c. művében még mindig úgy jellemzi, hogy kicsiny ugyan, de igen csinos és kellemes hely, hol különösen a reggelizés nyáron igen kecsegtető úgy a reggeli

árnyék, s a szép dunai kilátás, mint az elegáns kioszk kényelmei miatt. Ma már kétségtelenül szebb és kényelmesebb kioszkjaink is vannak, azonban azok az öreg évszázados akácfák, melyek a kioszk körül állanak, minden bizonnyal az egykori sétány maradványai, mert ott láthatók még *Blaschnek Ferenc* 1832. évi térképén az első Vigadó épülete előtt és ugyancsak ott láthatók az újból felépített második Vigadó épülete előtt Pest város 1867. évi térképén is. E megmaradt néhány öreg akácfát, mint a hajdani Pest emlékeit, az utókornak kötelessége megőrizni és ápolni mindaddig, amíg a természet önmaga meg nem semmisíti azokat."

A régi hajóhid pesti hídfője előtt telepített kis dunaparti sétány bármi sokáig maradt eredeti csekélyiségében, mégis nagyon egészséges csíra volt, amelyből idővel nagy terv növekedett. A Duna kertészetiileg a főváros óriási vízmedencéje, partjait a város egész hosszában hatalmas parkszegélynek kell díszítenie. Ebből eddig a két parton végigvonuló két hatalmas fasor valósult meg, a pestiben most akác, a budaiban vadgesztenye (87. kép) zöldel és virágzik. A két fasor, ahol terek vannak, parkokká bővül, ilyen a Vigadó-téren kívül a Petőfi-tér, a Szent István-tér, Budán a Döbrentei-tér stb. Ezek a terek most még nem mutatnak egységes stílust, sőt igen nagy az eltérés köztük. A Döbrentei-tér kedves kis tájkertjének éles ellentéte a pesti oldalon a Szent István-park, Pest legújabb parkja, amelyről az előbbi fejezetben volt szó. Tervezik a két dunaparti fasor egységes rendezését és különösen a pesti oldalon kibővítését. Ez ugyan még nem jelenti a dunaparti parkok stílusbeli egységesítését is, mert a különböző házkörnyezet különböző parkstílust kíván meg, azonban mindenesetre valamikor mégis úgy kell kialakulnia a két Dunapartnak, mint Budapest egészségügyi zöldterei központjának a központi dunai vízmedence körül. A múlt század második felében a külvárosokon túl alakultak ki a zöldterek, amióta azonban a dunaparti nagy szállodák ismét a Dunapartra vonzották vissza a közönséget, s a belső városrészek is a kor egészségügyi kívánalmai szerint fejlődnek, szükségessé vált a két Dunaparton két párhuzamos hatalmas sétány, jobban mondva parkszegély kialakítása.

Pest második nevezetes sétányát a mai Szabadság-téren telepítették. Ezt *gróf Széchenyi István* kezdeményezte, s annak a kornak divatos fájával, a platánnal ültették. Akkoriban még a 90-es években lebontott Újépület nevű kaszárnya volt a mai Szabadság-téren, s a sétány déli oldala előtt húzódott. Első platánját *gróf Széchenyi István felesége* ültette el 1846-ban mozsárdurrogás közben. A Jelenkor 1846. évi márciusi számában így mondja el a sétány telepítésének megindítását. „Míg *Széchenyi gróf* fáradoz a nagy kezdet valószínűsítése körül, azalatt neje Pesten első fáját ülteti be az új közsétátérnek, melynek alapítója ugyanazon dícséretes magyar, tett és szó embere. Azon pillanatban, midőn március 3-án a grófnő a platánt ezen szóval: virulj, a földbe ülteté, mozsárdurrogások rázták meg a léget, s hangos népörömkialtás zendült meg. Minden jelen volt hölgy, magasrangú, úgy mint polgárosztálybeli, megöntözték a felavatott helyet és nyálábot.“

87. A BUDAI DUNAPART VADGESZTENYÉI. (Vadas Ernő felvétele.)

Az egykori Újépület udvarának helyén a 90-es években létesült a Szabadság-tér parkja (88. kép) amely most a régi sétányhoz kapcsolódik. A platánsoroktól egy útvonal választja el a park középső, hársakkal és gömbakáccal szegélyezett pázsitteres részét, majd az ívalakban végződő harmadik része következik a négy irredenta-szoborral.

A főváros 1930-ban kúttal örökölte meg a sétány alapítását, sajnos, valami sírkövet utánzó művészietlen alkotással. Díszes kutak dolgában bizony nagyon szegények a fővárosi parkok.

Budán az első sétány a Vár szélén körülvonuló fasor és Bástya-sétány, amely rövidesen a Várkert után készült. Ez a sétány gyönyörű kilátásával köti le a figyelmet, amelyet élvezve az ember könnyen elfeledkezik kertészeti méltánylásáról. Így járt *Schams* is, aki 1822-ben írta le ma is időszerű módon ezt a gyönyörű promenádót, ahogy akkor nevezték.

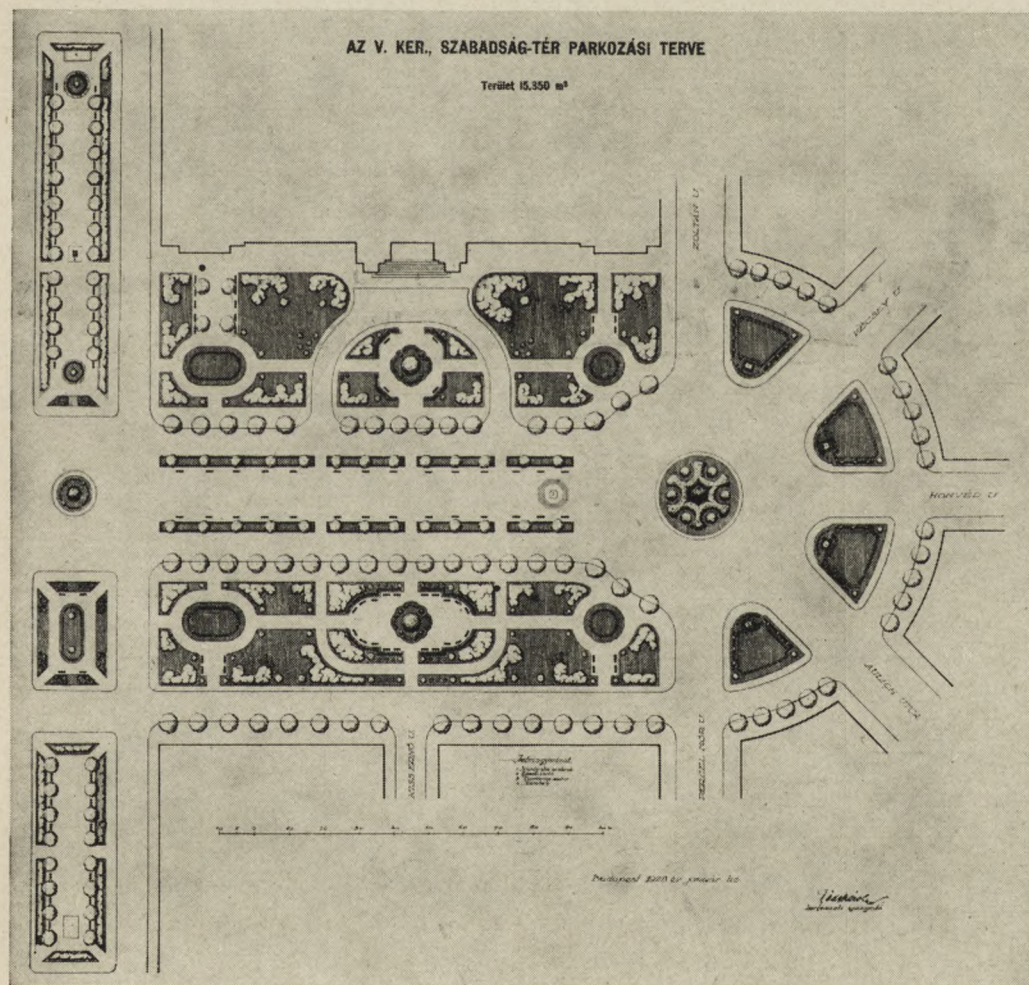
„A mindennapi élet túlekedése közben, amikor annyi minden keseríti meg a magunk és mások életét, jótékony élvezet minderről megfeledkezni a békés természet szemlélve. Ilyen élvezetet Buda gazdagon nyújt minden irányban változatos környékével. A Vár a maga falgyűrűjén belül olyan sétahelyet teremtett, amely erre a környékre nyíló kilátásaival a legvonzóbb szórakozóhelynek tekinthető.

Amint a fővárta közelében balra a fiatal fákkal beültetett sétányra lépünk, olyan barátságosan üdvözlő a széles ívben környező szép és termékeny vidék, mint egy virágzó leány az ifjút, aki először ébresztette fel keblében a szunnyadó Ámort. A zöldelő fasor fáinak koronái barátságosan terpeszkednek egymás felé, s fiatal gallyaik boltozata a reggeli órákban az államférfit gondolkozásra, a bölcset kutatásra, a költőt a műzsák tiszteletére és este a barátokat beszélgetésre hívja, a hét némely napján pedig a katonai zenekar muzsikája csábítja ide nagy számban a közönséget.

A fasor az erődítmények hosszában vonul végig a mai helyőrségi templomig. Minden fa ízlésről tanúskodik és az egész ültetvény elárulja azt a szerető gondoskodást, amellyel két fenséges személy igyekszik a főváros lakóinak javát előmozdítani. Valóban nagyszerű volt az a gondolat, amelyből a felső város használatlanul heverő hegyoldalain néhány éve épülő kertek tervei megszülettek. A Várhegy oldalai az új ültetvények keretében a város legpompásabb részletei közé emelkednek, ahol a tulajdonosok békésen ültethetik fáikat és szőlőtöveiket, miközben életüket feláldozó őseikre gondolnak. Mert nemcsak *József* nádor és *Ferdinánd* főherceg alapított itt a köznek hasznos alkotást, hanem a magánosok is mindent elkövettek, hogy a szomszédságban minden ízlést kielégítsenek.

A sétányról a Krisztinavárosra nyíló kilátást a budai szőlőhegyek zárják le, s félkörben szegik be a szemhatárt. A természet barátja végigleltetheti szemét a Krisztinaváros minden részén, kertjein, rétjein, földjein és a Zugligetből felemelkedő hegyeken. Sokkal hatásosabb azonban az a kilátás, amely a másik oldalon a mal-mokat és hajókat hordó folyamra, a folyam kígyókarjaival körülölelt szigetekre, két

nagy városra, egy szép, nyüzsgő emberekkel állandóan megelevenített hajóhídra és egy végtelenségbe vesző, északon alacsony, sejtelemszerű hegyekkel határolt síkságra nyílik. Elragadó a kilátás a Várhegy keleti szélén pl. a Várkertből, a gróf Sándor-féle palota mellől, s a Halásztérről. Az emberben az ilyen hatalmas kilátás olyan érzelmeket kelt, amelyek valósággal kiragadják saját köréből, órákra elfelejti azt a környezetet, amelybe tartozik, s átjárja Schiller ama mondásának igazsága, hogy a hegy-

88. A SZABADSÁG-TÉR PARKJA ÉS SÉTÁNYA.

(Ráde Károly rajza.)

ken béke honol. Vágy fogja el, hogy egybeolvadhasson a természet nagy egészével. Európának kevés városa nyujthat ilyen hatalmas kilátást, mert csak kevésnek van olyan fekvése, amely valósággal ráerölteti a szemre a sok mindenféle nagyszerűséget. Egy angol ezt a sokat magasztalt kilátást azzal hasonlította össze, amely a nápolyi öbölre nyílik.”

A Várhegy sétánya később is szépült, de fejlődése akkor érte el tetőpontját, mikor *Schulek Frigyes* megépítette a Halászbástyát, amely tulajdonképpen valóságos kő sétány (89. kép). Húsz évig foglalkozván a budavári Nagyboldogasszony-templom helyreállításával, úgy beleélte magát a középkori stílusba, hogy a Halászbástyával valami sohasem sejtett újat teremtett. „A templom helyreállításának befejezése után — írja *Bierbauer Virgil* — 1895 tavaszán, *Schulek* javaslatot tett, hogy a most már nagyszerű benyomást keltő épület sajnálatos környezetét miként kellene átrendezni. Tervet készített egy, a XVIII. századi bástyafalak fölé építendő román stílusú, tornyokkal ékes árkádsor építésére, amely szervesen kapcsolódna a feljáró lépcsőhöz. Elképzelését csakhamar lelkesedéssel karolták fel és a Halászbástya terve tíz évi munka árán megvalósult. Fantasztikus mese-architektura született, mely semmiféle régi épület másolatának nem nevezhető, a maga nemében páratlan és idegen szakember mondta róla : különös, hogy egy bástya, amely rendeltetésénél fogva erősítési célokat szolgált, meseszerű csipkézetbe oldódik fel. A funkció teljes megfordításáról van szó, azonban ez is logikus, mert a bástya itt nem szolgál erősítési célokat, hanem fedett sétány és kilátás a hely páratlan szépségében gyönyörködni kívánók számára. És a régi forma ezúttal nem hamisította meg a célt, nem károsította meg a mai életet. Bizonyos, hogy a mű sikere nagyrészt arra vezethető vissza, hogy *Schulek* a régi formavilágban egész lelkével benne élt és alkotása a középkori építőtechnikának megértő alkalmazásával épült meg. Ugyanekkor a műben megnyilatkozó gazdagon áradó térfantáziája magasan kiemelte a Halászbástyát korának építészetéből.”

Korunkban még sokkal szebb a Bástya-sétányról a kilátás. Pest felé a síkságon a kiterjedt nagyvárost látjuk, s mögötte a síkságot már inkább csak sejtjük. A pesti Dunapart épületei élesen kirajzolódnak, a város keleti része azonban egyetlen foltta olvad össze. A Bástya-sétány budai oldaláról, amely most *gróf Bethlen István* nevét viseli, többé nem szőlőhegyekre, hanem ligetes-erdős tájra nyílik a kilátás, a Krisztinaváros is megnövekedett, a hegyeken is több az épület. Szerencsére a Várhegy oldalán épült házak teteje ma még nem fogja el a kilátást, bár egyik-másik ház már nagyon zavaróan tolakodik be a gyönyörű budai körképbe. Legújabbban a világítás nagyarányú fejlődése emelte a kilátás szépségét, a lámpasorok és a kivilágított kilátók, Pesten pedig a kivilágított Lánchíd és Országház.

A Bástya-sétány budai részén nem azonos fák szegélyezik az utat, hanem a házsor felé eső belső oldalon vadgesztenyék, a külső sorban pedig juharok — mezei, korai és fürtös juharfák — állanak. A vadgesztenyék különben most is legkedveltebb

89. A HALÁSZBÁSTYA ÉS KÖRNYÉKE.

(Fáde Károly rajza.)

fák a budapesti utcai fasorokban. Kétségtelenül a francia kert ízlése hagyta ránk ezeket a szép fasorokat, amelyeket a múlt század folyamán egyre kiterjedtebben ültettek a fővárosi utcákon. Budapesten most több, mint ötszáz utcát díszít fasor, s ezekben a fasorokban a következő fákat láthatjuk : vadgesztenye, platán, kislevelű, amerikai és ezüsthárs, amerikai ostorfa, korai, fürtös, mezei és zöld juhar, kőris, bálványfa, akác, mezei és hegyi szil, japánakác, csörgőfa, lepényfa, szivarfa, eperfa és kanadai nyár. A főváros még nem kezdte meg az utcákon a virágos cserjék magastörzsű oltványainak felhasználását, de egyes vidéki városok, mint pl. Szombathely, már példát adtak erre a kitűnő újításra. A magas törzsre oltott virágos cserjék fölöttébb emelik az utcák tavaszi díszét, viszont árnyékot nem adnak. Megoldás lenne, ha váltakozva ültetnék a kettőt, minden két árnyékos fa közé egy-egy virágos cserjét. Sajnos, az árnyékos fák ma már úgylig alig teljesíthetik feladatukat, mert a nagyváros sivatagi klímája idő előtt megfosztja lombjuktól a legszebb fákat, s a nyári árnyék elvesztéséért nem kárpótlás a másodszori lombosodás és másodvirágzás, amely előbbi a hársakat és a szilfákat, az utóbbi a vadgesztenyéket jellemzi.

Budapest nagy parkjai a külső részeken terülnek el, bár ma már a város építkezése egyre inkább bekeríti ezeket is. A főváros két nagy parkjával, az Orczy-kerttel, a mai Ludovika-kerttel és a Margit-szigettel már megismerkedtünk. A Margit-sziget ma a legszebb közkert. E kettőn kívül a Városmajor, Városliget, a Népliget s újabban a Gellérthegy és a Tabán nevezetesebb a fővárosi parkok közt.

A Városmajor eredetéről hallgassuk meg *Morbitzer Dezső* fővárosi kertigazgatót: „Budának a töröktől 250 évvel ezelőtt történt visszafoglalása után a gazdátlan földeket a katonai parancsnokság és a házzal bíró polgárok önkényesen foglalták le. A várparancsnok a lefoglalt földek közül a mai Városmajorban és környékén nagyobb területeket saját részére is lefoglalt, amiért Buda város tanácsa, a katonai parancsnokság és a kancellária hosszú ideig vitatkozott. *Gróf Daun* várparancsnoktól 1729-ben Buda város tanácsa 3000 forint elővételi jogon megvásárolta a Városmajor területét. *Gróf Daun* az általa birtokolt területen majort és kertet létesített és ott rendszeres gazdálkodást folytatott. Az egykori térkép szerint a major belső szélén, a Kis-Svábhegy alatt húzódó dülőút, a mai Városmajor-utca mentén terjedelmes eperfaiskola volt, ahol a fásításhoz szükséges eperfacsemetéket szaporították. A város a tulajdonába került majort és kertészetet 1731-től 1783-ig kertészeknek adta bérbe, de ez nem járt haszonnal. 1785-ben *II. József* rendeletére a Városmajor területén közkertet kellett létesíteni. Ennek alapján a helytartóság rendeletére *Tallherr József* állami építész készítette el a városmajori kert tervét, amelynek alapján *Kock Antal* városi kertész kezdte el a kert telepítését, de az alapmunkákat sem fejezte be. *Tallherr* a kor divatja szerint francia kertstílusban tervezte a kertet, egyenes utakkal, sövényekkel, virágágyakkal. Az ültetéshez szükséges faanyagot — hársfákat, nyárfákat és szilfákat — a város a budakeszi és dunabogdányi erdőből vásárolta, s ezeket a major közepén fasorba ültették.“

A múlt század első felében a Városmajor volt a főváros közönségének legkedvesebb parkja, amelybe különösen a tavaszi hónapokban járt üdülni Buda és Pest közönsége, s amelyben május elsejét nagy mulatsággal ülték meg. Ebből a korból, 1822-ből maradt ránk *Schams* leírása, amely elevenen festi meg a Városmajor életét.

„A Krisztinavárosnak majdnem északi végén fekszik a budaiak legkedveltebb szórakozóhelye, a Városmajor, amelyet mostanában bővítettek ki és szépítettek meg. Amint a budai Vár lakója kilép a Bécsi-kapun, tekintete máris a Krisztina-város legszélső kertjein és a Városmajor élősvényekkel és fasorokkal keresztülszelt pázsitján pihen meg. Szabályozatlan meder az ágya annak a híddal átívelt kis pataknak, amely majdnem közepén fut végig ennek a mulatóhelynek, azonban amikor záporok vize túltáplálja, a szomszéd lakók szorgalmának eredményeit is magával ragadja, vagy iszapba temeti.

Alighogy a tavasz kiöntötte zöldjét a határra, máris tarka rajokban özönlik le az úton a Vár népe, az alsóbb részeken csatlakoznak hozzá az itteni lakók, s végül az embertömeg eloszlik a különböző mulatóhelyeken. Itt a fül is megtalálja a maga élvezetét, de nem kisebb a meglepetés változatossága az emberek szeme számára sem, akik másokat látni s magukat mutogatni akarják.

Régi szokás avatta május elsejét — amikor az Ég megcsókolja a Földet, s menyasszonyává fogadja, hogy majd anya legyen belőle — e hely első ünnepnapjává és mindenki előre várja, hogy e vidám nap örömeit élvezhesse. Még csak pitymallik, s máris elhagyja a városi lakását fiatal és öreg, gyalog vagy kocsin, és később annál nagyobb számban, minél szebben önti szét a Nap a hajnalpírt az égen. A vendégek maguk is olyan vidámak, mint a szép májusi nap. Bárhová tekintünk, mindenütt nyüzsg a sok ember, olyan világ gyülekezik itt, mint akár a bécsi Práterben. Grófok, bárók, hivatalnokok, tiszték, tudósok, kereskedők, iparosok, hölgyek és polgárnők keverednek össze tarka egyvelegben, s az öregek éppúgy átadják magukat a jókedv mámorának, mint a fiatalok, a lovag éppúgy, mint a polgár, a magasrangú hölgy éppúgy, mint az egyszerű cseléd lány. Zenekarok hangjai emelik a hangulatot és ennek a májusi ünnepnek olyan költői a szépsége, hogy az ember elfeledi a hitvány mindennapi tülekedést és a maga vajmi prózai életét. Mindenki tréfálkozik, kacag, sétál vagy baráti körben beszélget. Esznek és isznak, vagy azt fogyasztják, amit a korcsmáros konyhája és pincéje kínál, vagy azt, amit a gondos háziasszony hozzátartozói számára elkészített a tarisznyába. Ezen a napon a fák lombja is zöldebb, a hegyek csúcsai is aranyosabbak a napsugártól. Május elsején a Városmajor az ünnepi királynő, s még a Zugliget és a pesti Városliget is szerényen húzódik meg e napon.“

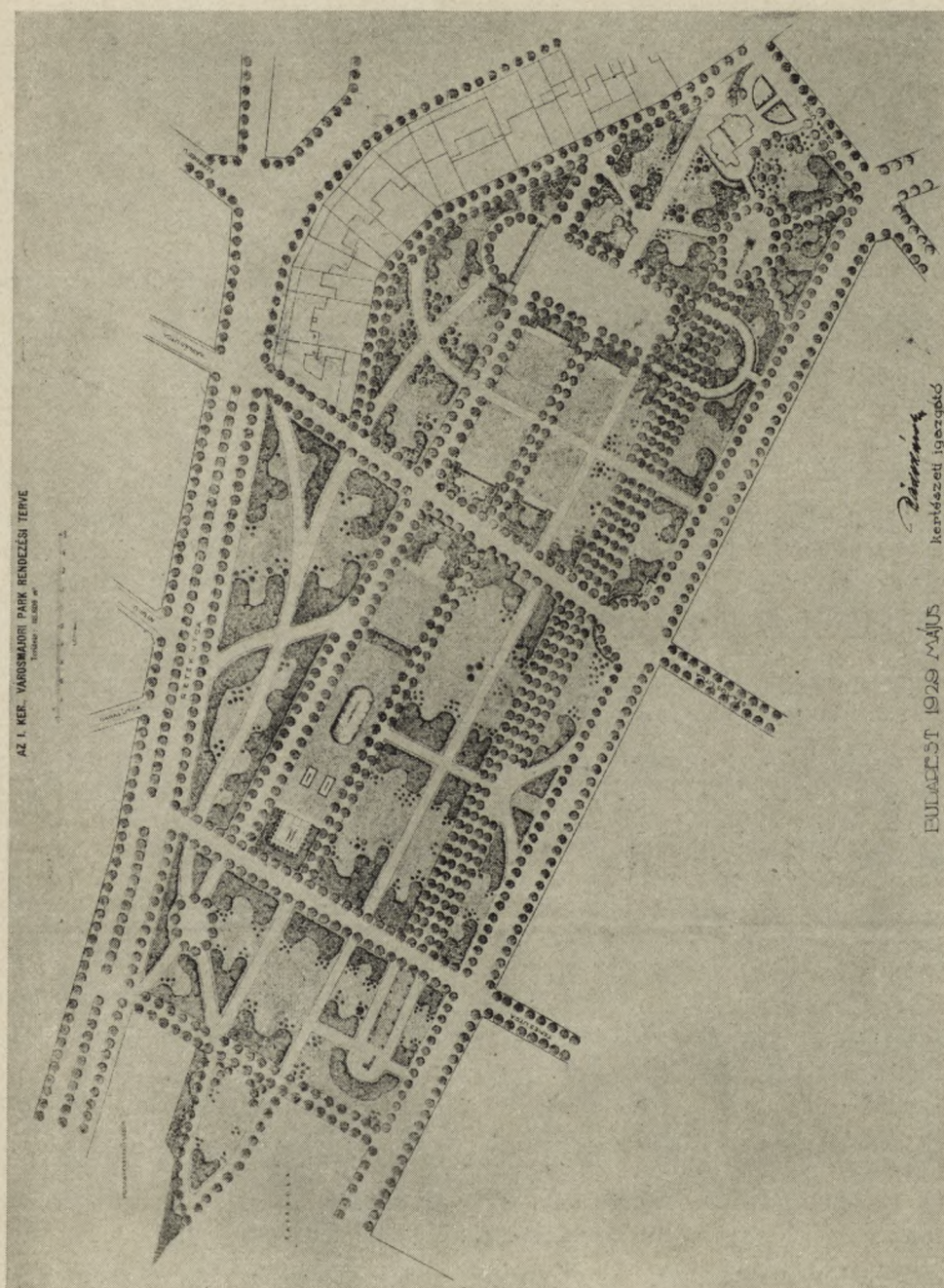
Sokáig élvezte a tavaszt és május elsejét Buda és Pest lakossága a Városmajorban, de a század második felében mégis csak győzött a pesti Városliget. Ekkor halaszthatatlanná lett a Városmajor átalakítása. „1885-ben — írja *Morbitzer* — a székesfőváros

tanácsa elhatározta a Városmajor kertészeti rendezését (90. kép). Ennek alapján az Olaszfator mentén, a Szamos- és Temes-utca közötti lejtőn sétányt létesítettünk, amelyet az újabb időben kibővítettünk. Először a Temes-utcától a Fogaskerekű-vasút felé, illetve a kertészeti telep előtt a Városmajor-utcaig nyújtottuk a sétányt. A régi városmajori templom felépítése után annak környékén a Csaba-utcaig, 1934-ben pedig az új templom és harangtorony környékén létesítettünk sétányt.“

A pesti oldalon a múlt század első felében, mint már említettük, az Orczy-kert volt a pestiek kedvelt kiránduló helye és kertje. De csakhamar versenyre kelt vele a Városliget, s a század második felében annál inkább magához ragadta a közönséget, mert az Orczy-kert, mint Ludovika-kert, bezárta kapuit a közönség előtt. Mikor a 67-es Magyarország teljes erővel Pest kiépítését szorgalmazta, egyre nőtt a Városliget jelentősége, s néhány évtizedre még a budai parkokat és kirándulóhelyeket is háttérbe szorította.

A Városliget hajdan mocsaras, nádas mező volt, amelyet legelőnek használtak. A középkorban Újbécs falu határához tartozott, s a margitszigeti apácák tulajdona volt, akik IV. Bélától kapták. Újbécs határa még a mohácsi vész előtt Pest város tulajdonába került, s mikor a törököt kiverték, újból Pest vette birtokába e területet, amely a mai Szent István város területén, a Dunától a Városligetig húzódott. A Városliget területének hajdan Örkördülő volt a neve. Legelőre azokban az időkben még szükség volt a város környékén, mert még Pest is alföldi gazdálkodó város volt. A XVIII. század közepén *Mária Terézia* erdőtörvénye alapján megkezdték a hasznavehetetlen területek erdősítését, s 1755-ben Pest város tanácsa is elhatározta az Örkördülő fásítását. Megvalósításra azonban sokáig nem került a sor, mert szükség volt a legelőre. Mikor II. József nemcsak megújította *Mária Terézia* erdőtörvényét, hanem szigorúan meg is követelte végrehajtását, megszűnt az Örkördülő, megkezdődött a terület fásítása, s ettől kezdve Újvároserdő a neve. Az ültetések 1785-ben kezdtek, majd a következő évben *Stolc János* selyemtenyészési felügyelőre bízta, aki eper- és akácfákkal ültette be a területet, s 1794-ig majdnem be is fejezte munkáját. Mikor az ültetvény szépülni kezdett, *Boráros János*, a város bírása, azt indítványozta, hogy alakítsanak az Újvároserdőből a közönség rendelkezésére álló parkot. Bár a városi tanács hozzájárult az indítványhoz, a terv pénzhiány miatt csak nagy idő múlva valósult meg.

Schams Ferenc érdekesen írja le a Városliget kialakulását. Leírása annál érdekesebb és fontosabb, mert a szemtanú szólal meg benne. „Városligetnek vagy Újnép-kertnek neveznek a város birtokában levő 308 holdnyi sík földet. Városligetnek nevezik ezt a mulatóhelyet már több éve, noha sem a megfelelő mennyiségű fa, sem másféle kertrészletek nem teszik jogossá ezt az árkádiai elnevezést. A Király-utca végén kezdődik. A Terézváros szélső házait elhagyva, nyomban belépünk a nagy, lombos nyárfasorba, amelyet mindkét oldalán megnyírt vadgesztenyefák szegélyeznek.

(Ráde Károly rajza.)

90. A VÁROSMAJOR 1929-BEN.

A fasorban nemcsak a fakoronák pompás árnyékát élvezzük, hanem a kilátást is a kétoldalt elterülő szép szőlő-, gyümölcs- és díszkertekre, amelyek az új, száz öl átmérőjű köröndig húzódnak.

Már 1775-ben, sőt bizonyára még előbb ültette be fákkal azt a területet, amelyet most Városligetnek neveznek, *Lechner Tóbiás*, az akkori polgármester, részben jövedelmezőség, részben mulatóhely létesítése céljából. Ezt a tervet 1794-ben újból felvették, s megvalósítását kidolgozták, majd 1799-ben gróf *Batthyány József* hercegprímással kötöttek szerződést, amelyben 24 évre feltételesen bérbe adták az ültetvényt a hercegprímásnak. Minthogy azonban a hercegprímás még ugyanazon évben meghalt, az általa megkezdett átalakítások félbemaradtak. Nehogy az ültetvény elvaduljon, 1805-ben a város visszavette a bérletből a területet, s maga gondozta 1809-ig, amikor az előző évben felsőbb jóváhagyás után megalakult Királyi Szépítő Bizottmány vette gondjaiba.

Noha ez a mindent megszépítő intézmény szigorú feladatának tűzte ki, hogy a mulatóhelyet újabb területekkel bővítse, újabb ültetvényekkel kösse meg a futóhomokot és kiszárítsa a mocsarakat, mégis 1817-ig igazi terv nélkül költöttek ezekre a célokra 45.262 forintot, s valószínű, hogy ezek a kiadások évről évre növekedtek volna, ha végül *József nádor* figyelme erre a tárgyra nem fordul. A nádor javaslatára pályázatot írtak ki, amely 200 arannyal jutalmazza a mulatóhelyről készítendő legjobb tervet. A jutalmat *Nebien Henrik*, gazdasági tanácsos kapta, aki a helynek megfelelő, s a kivitelre legalkalmasabb tervet készítette.

A nagylelkű szerző maga is a terv megvalósítására ajánlotta fel a neki kínált munkadíjat, majd a nemesség és a tehetősebb polgárság önkéntes adományokkal sietett a munka támogatására, s így végül 1818 őszén megkezdhatték a nagyarányú terv megvalósítását. Körülbelül hat év alatt elvégezhatték volna a munkákat, de egyrészt a Szépítő Bizottmánynak másfelé akadtak sürgős dolgai, másrészt a viszonyok kedvezőtlenége általános pangást okozott a kereskedelemben, s ez nem engedte meg a lakosság nagyobb arányú hozzájárulását.

A park tervezett sok kertrészletéből máig csak a nagy körönd valósult meg, ez a szemet gyönyörködtető, szabad pázsit, amely mellett néhány angol stílusú ültetvény látható. De ennyi is fáradságos munkának a győzelme.

Bár a Városliget szemmel láthatólag befejezetlen, mégis nagyon látogatott mulatóhely vásár- és ünnepnapokon. A Szépítő Bizottmánytól több évvel ezelőtt nemes, de egyszerű stílusban emelt épület nemcsak pihenést biztosít a sétálónak, hanem frissítőkkel is szolgál. Ezenkívül nem hiányzanak különféle hinták és körhinták sem, amelyekkel nagyon kellemesen eltölthetők a délutánok. A messzebb fekvő kisebb ligetek magányos homályába csak egy-egy szerelmes pár merészkedik, mert a mély homokban vajmi fárasztó az út a nyári hőség idején.

Néhány év óta tűzijátékkal is szórakoztatják a közönséget, s a tűzijátékokat remélhetőleg állandóan megismétlik, mert a hozzájuk való állványokat helyükön hagyták.

Csak az a kár, hogy a Városligetbe vezető úton szinte lehetetlen védekezni a szörnyű por ellen, amelyet a lovasok és a kocsik kevernek fel, s amely végül irgalmatlanul ellepi a gyalogjárókat.

91. A VÁROSLIGET 1827-BEN.

(Dorffinger József munkájában.)

Végül a múlt század harmadik évtizedében elkészült a városi park (91. kép). A főntebbi leírásban szereplő nagyköröndöt platánokkal ültették be, amelyeket a báró Prónay-féle faiskolából vásároltak. Később is állandóan támogatta a nádor a park fejlesztését, s 1846-ban magvakat és 181 vadgesztenyefát adományozott erre a célra. Azt tartják, hogy ekkor ültették azt a mocsári ciprust is, amelyet később névtáblával jelöltek meg. Majd megnagyobbították a régi vendéglő épületét, a szigeten pedig

majorházat építettek. *Alt Rudolf* a század közepén két festményen örökítette meg a Városliget legszebb részeit (92. és 93. kép).

„A Városliget — írja *Morbitzer* — 1861-ig volt a Királyi Szépítő Bizottmány irányítása alatt, amikor Pest város vette gondjaiba. A szépen indult kertészeti munkálatokat azonban a Városliget területén 1885-ben rendezett országos kiállítás magakasz-

92. A' PÁVASZIGET A' PESTI VÁROSLIGETBEN.

„A' Városliget évről évre gazdagabb lesz kies virányokkal. Újabb kellemmel gyarapult ez előtt mintegy három évvel a' Pávasziget átalakításával, melly azóta a' ligetnek legszebb vidéke. Birtokosa *Walthier Antal*, pesti választó polgár, ki felvállalá a' pusztaszigetet a' közönség számára nyilvános kerteté átvarázsolni, minek sikerülése által a' vállalkozó nem kevés érdemet szerzett a' Városliget szépítése körül, A' fölöttébb kellemes és csinos majorépület több nyári lakokat nyujt.“

(*Alt Rudolf* munkájából.)

totta. A kiállítás részére hely kellett, ezért sok fát vágtak ki. Ekkor épült az Iparcsarnok, amely ma is a liget központja, a nagy díszter előtte terül el.

A kiállítás után *Fuchs Emil* városi főkertész vezetésével angol stílusban újra rendezték az elpusztult részeket. Alig készültek el azonban a munkálatok és erősödtek meg a fák, mikor a mult század végén, a millenáris kiállítás miatt a fejlődés újra megakadt. A kiállítási csarnok részére hely kellett, ezért majdnem 800 fát döntöttek ki,

és nagyon szép kertészletek semmisültek meg. Nagy pusztítás ment végbe a ligetben, amely pedig 1892-ben a városi kertészet élére megválasztott *Ilse*mann Keresztély, kertészeti igazgató vezetésével nagyszerű fejlődésnek indult. A kiállítás bezárása után *Ilse*mann tervei alapján és vezetésével kezdődött a liget mai képének kialakulása. Új utak, fák, cserjék, virágtáblák létesültek. 1912-ben *Räde* Károly kertészeti igaz-

93. A VÁROSLIGET 1845-BEN.

„Az itt álló lap egyikét mutatja e' kellemes helynek. A' buja tenyészetű bokrok, árnyékos fasorok s' tükörsima felülete a' tónaak az előszínen, a' távolban fehérő budai házsorok a' várhegyen, s' a' szőlőlombbal borított hegyek a' fenékszínen, olly igéző egészet képeznek, melly valóban megérdemlé, hogy rajzón által bilincselteessék le.“

(Alt Rudolf munkájában.)

gató, *Ilse*mann utóda, a liget nagy részét a forgalom és a kertművészet korszerű szabályai szerint újból rendezte, új utakat épített, tágas pázsitmezőket vetett és dendrológiai értékű fákat, cserjéket ültetett (VIII. tábla).

Mint minden nagyméretű ligetben, a Városligetben is több olyan hely van, amely körül a kertművészet különösen szép részleteket alkotott, amelyek azonban a kert egyöntetűségét nem bontják meg. Ezek közt a mesterségesen készült tó az egyik, amelyet már a Nebien-féle tervben is megtalálunk. A tó (94. kép) vizét a város szélén fo-

lyó Rákos-patakból nyeri, ahonnan régente nyílt árokban, utóbb külön épített csatornán a Széchenyi-sziget mögött folyik a tóba és ugyanúgy az Állatkert előtt folyik ki. A tó közepét képező Széchenyi-sziget, eredetileg Nádor-sziget, két részből állott, de a választó részt betöltötték. A másik központi részlet a Vilma királynő-útja tengelyében, az 1885. évi kiállítás céljára épült hatalmas Iparcsarnok. Ez előtt a Stefánia-úttal megtört és az Aréna-útig terjedő pompás virágtáblákkal és szökőkúttal ékes tér terül el. Az első rész a liget nagy köröndjét osztja két felé, a hátsó részén közvetlenül az Iparcsarnok előtt pedig évenként a nemzetközi vásárt rendezik.

A harmadik ilyen rész a Széchenyi-gyógyfürdő és díszes környéke.“

Azok a díszesebb kertrészletek, amelyekre *Morbitzer* céloz, tulajdonképen a régi francia kertstílus parterjeinek felújítása. E kérdéssel már foglalkoztunk az előbbi fejezetekben s tudjuk, hogy a század elején még egységes dendrológiai kert két részre oszlott, a külső dendrológiai kertre és a központi, virágtáblákkal, virágszönyegekkel díszített mértani kertre. Egyébként is a közparkok mindenben követték a magánparkokat, ugyanolyan irányban fejlődtek. A század második felében a közparkokban is túlértékelték a dendrológiai szempontokat s egy időben még azt is megkívánták, hogy a fák elé kiírják tudományos nevüket, noha a közönség legnagyobb része akkor is pihenést, üdülést, mulatságot keresett a közparkokban.

Mennyire nem a dendrológiai ritkaságokat és szépségeket kereste a közönség a közkertekben, eleven példa mindaz, amit a Városligetben lefolyt mulatságokról időnként folyamán feljegyeztek. A múlt század első felében pl. halászatok foglalkoztatták a Városliget közönségét. Az első *József* nádor 1839-ben rendeztette a városligeti tóban. A Hattyúszigetre — akkor így nevezték a városligeti tó szigetét — díszes páholyt építettek a nádornak. Sokezer ember tolongott a tó körül, amelynek vizéből *Schwartz* halászmester emberei kifogták a nagy vizát, majd fölpántlikázták, végigvitték Pest városán, s végül kimérték. A Városligetből szakították ki végül az Állat- és növénykertet is, amely most egyik legérdekesebb látványossága. Nemcsak állatai, hanem kertészeti részei is nagy közönséget vonzanak. A Városliget igazi föllendülése akkor kezdődött, amikor megnyitották az *Andrássy*-utat. Az *Andrássy*-útról indult a kocsi-korzó a ligetet keresztülszelő Stefánia-úton felvonulni, s ez volt az az idő, amikor a főváros minden parkja háttérbe szorult a Városliget mögött, ahol a kocsi-korzón a 67-es Magyarország nagyságai jelentek meg.

Ebben az időben kezdődik a Népliget története. Az *Orczy*-kert a *Ludovika* megnyitásával magánkertté lett, a Városliget már szűknek látszott a nagy tömegek számára, s így 1868-ban *Sárkány József* képviselő indítványozta, hogy a város alakítson a nép számára ligetet azon a homokterületen, amelyet 1855-ben kezdtek akácfákkal beültetni, hogy a kőbányai futóhomokot megkössék. Az indítvány elfogadása után a tervet *Kulcsár* gazdasági tanácsos készítette el, s ugyanő kezdte meg az utak nyitását, pázsittáblák és virágtáblák létesítését. Mikor *Ilse*mann került a fővárosi kertészet

94. A VÁROSLIGETI TÓ ÉS KÖRNYÉKE.

(A M. Kir. Térképészeti Intézet légi felvétele.)

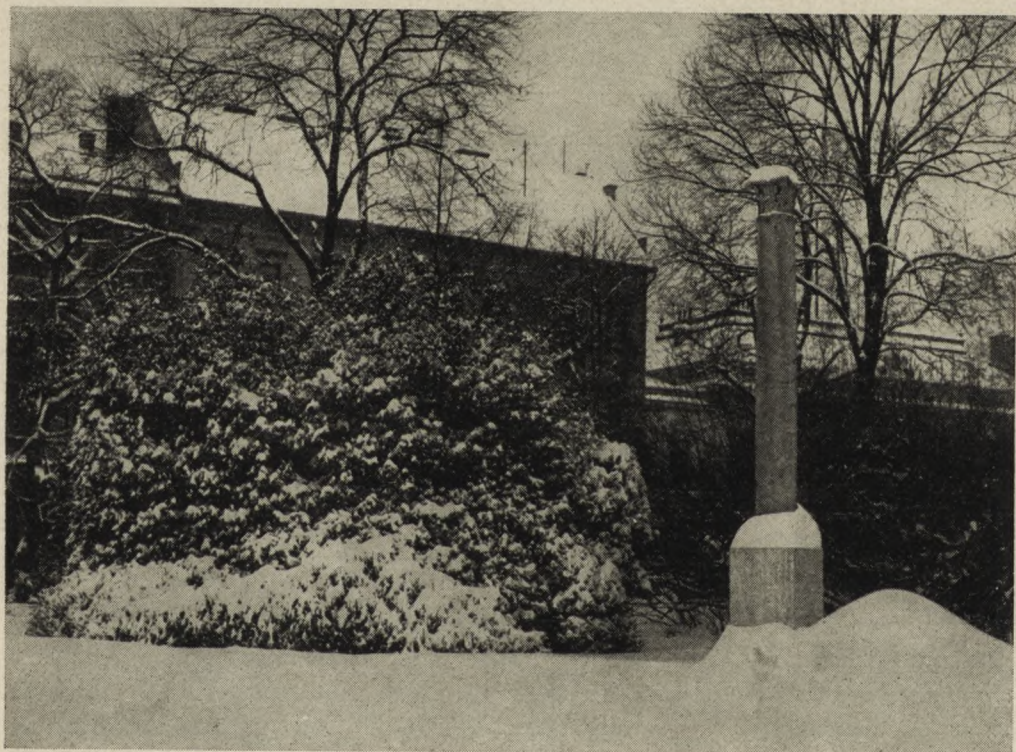
élére, dendrológiai parkká alakította át a Népligetet (IX. tábla). A vendéglő és újabban a lengyel szobor előtt vágott mértani díszter ugyan a Népligetben is terjedelmes részeket szakított ki az angol stílusú parkból, de így is híven tükrözi a mult század második felének dendrológiai szenvedélyét. Természetet utánzó dombjai, még nem túlsűrű ültetvényei korunkban leghivatottabbak szemléltetni, milyen volt hajdan az angol vagy természetes kert. Ezt a régiességet annak köszönheti, hogy nagyon kevesen látogatják. A Népligetben még lehet szabadon sétálni, szabadon átadni magunkat érzelmeinknek, mint hajdan *Petri* korában, és lehet a fák szép termetében gyönyörködni, mint szokás volt a mult században.

Angol parkstílusban képezte ki a fővárosi kertészet a Gellért-hegyet és a Tabánt is, Budapest két legújabb parkját. A Gellért-hegy északi oldalának rendezése 1902-ben kezdődött, amikor felállították *Szent Gellért* szobrát. Ekkor készült a szobor alatt a vízesés is. Minthogy a Gellért-hegy némely része erdős terület volt, a főváros kertészete a már erdős részekhez alkalmazkodott, s így folytatta a park kialakítását. A Gellért-hegy déli részére csak sokkal később, a barlangtemplom elkészítése után került a sor, vagyis 1925-ben. Végül napjainkban folyt le a Tabán rendezése, és a lebontott házak helyén a nagy tabáni park telepítése. Ma már a Gellért-hegy és a Tabán parkjai összefolynak, s egységes egészet alkotnak. Noha ez a nagy park aránylag fiatal telepítés, mégis már vannak a pázsitmezőkön s a fa- és cserjeültetvényeken kívül is kertrészletei, így a Gellért-hegyen a játszótér, az olasz vagy római kert, a Tabánban a kelta eraviszkuszok épületeinek romjaiból képezett sziklakert stb.

Ezek a nagy parkokon kívül számos kis park is van a fővárosban. Az 1846-ban telepített sétányhoz csatlakozó Szabadság-teret már említettük. A mult század közepére nyúlik vissza a Múzeum-kert (95. kép) és az Erzsébet-tér eredete. A Múzeum-ketről ezt írja *Petz Ármín* Budapest parkjairól szóló kiadatlan munkájában: „A Múzeum-kertet az 50-es években telepítették az én tervem alapján *Gerenday* egyetemi botanikus tanár felügyelete alatt, azelőtt nem volt ott egyéb, csak néhány fa és szabad mező, általában azon a környéken azelőtt csak házikertek voltak néhány gyümölcsfával.” Azoknak a szép palotáknak, amelyek ma veszik körül a Múzeum-teret, akkor még nyomuk sem volt, a telkeket ormótlan palánkok védték. Minthogy pénz nem igen volt, lelkes kertbarátoktól kapta a Múzeum a csemetéket, sőt *Egressy Sámuel* nemcsak 200 facsemetét, hanem még 200 forintot is adott hozzá. A jász-kunok testületileg gyűjtöttek a Múzeum-kert céljaira. Az első facsemetét 1855. november 24-én ültették el ünnepélyesen a múzeum igazgatója jelenlétében, s *Kortsák József* bádigos által erre a célra készített és ajándékozott díszes öntözőkannával locsolták meg. Majd a múzeum igazgatója ebéden vendégelte meg a nemzeti lelkesedéstől vezetett adakozókat és a megjelent előkelőségeket.

Az Erzsébet-tér régen Pest város vásártere volt, s 1854-ben lett belőle park. A főváros a budakeszi erdőből szerzett ide fákat, s a teret 1853-ban nevezte el Erzsébet-

térnek. Mai alakját a 90-es években kapta. Ekkor ugyanis *Reitlinger György* városi kertész az egyszerű sétányból oly módon alakított parkot, hogy a közepét virágos táblákkal díszítette. Ma a Múzeum-kert és az Erzsébet-tér képviseli a főváros kisebb parkjaiban azt az eklektikus stílust, amelynek eredetét az előző fejezetben részletesen elmondottuk. A Múzeum-kertnek azonban különleges klasszikus-szentimentális

95. RÉSZLET A MÚZEUM-KERTBŐL: AZ ÖREG TISZAFÁ ÉS A FORUM ROMANUM OSZLOPA.

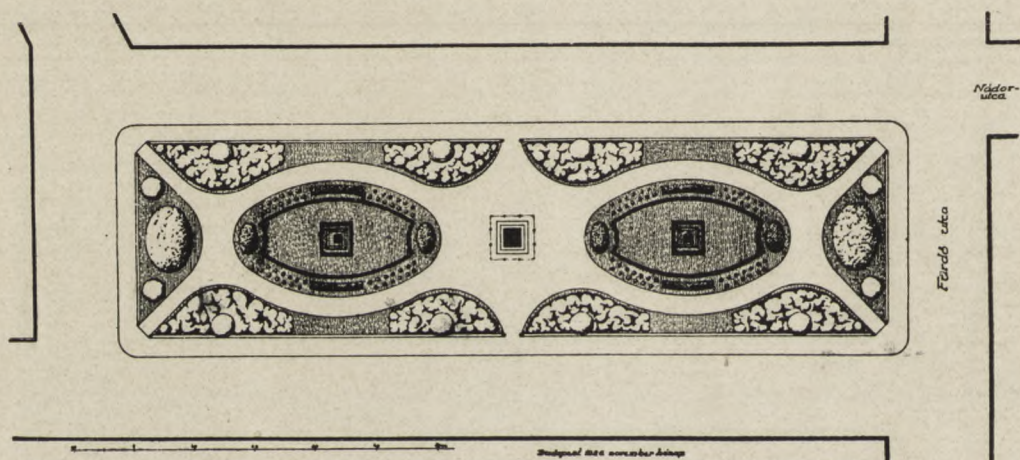
(Sziklay Béla felvétele.)

jelleget ad a fák alatt elhelyezett néhány akvinkumi kőkoporsó. Harmonikusan illik ebbe a környezetbe az a néhány klasszikus stílusú emlékkő és szobor is, amely az épület stílusához alkalmazkodik. Ellenben kirí a környezetből a Herman-emlékkő a maga naturalizmusával.

A József-tér nagyon kis terület, de kertje nagyon szép. A környező magas házak közt, szabályos téglányalakjával csalódásig az udvar hatását kelti. Mértani szabályos-

sággal kiszámított központjában áll *József* nádor klasszicizáló stílusban készült monumentális szobra. A fővárosi kertészet régen a helynek és a szobornak megfelelő empire stílusú kertet varázsolt a térre (96. kép). Pompéji udvarkertjei készültek ilyen stílusban a falfestmények bizonyosságai szerint. A két szép ellipszis, középen a négyszögű törpe sövénysegélyből kimagasló vázával olyan egységes hatást kelt, mint Budapest kevés más közkertje. Nem szabad újításokkal stílusából kivetkőztetni.

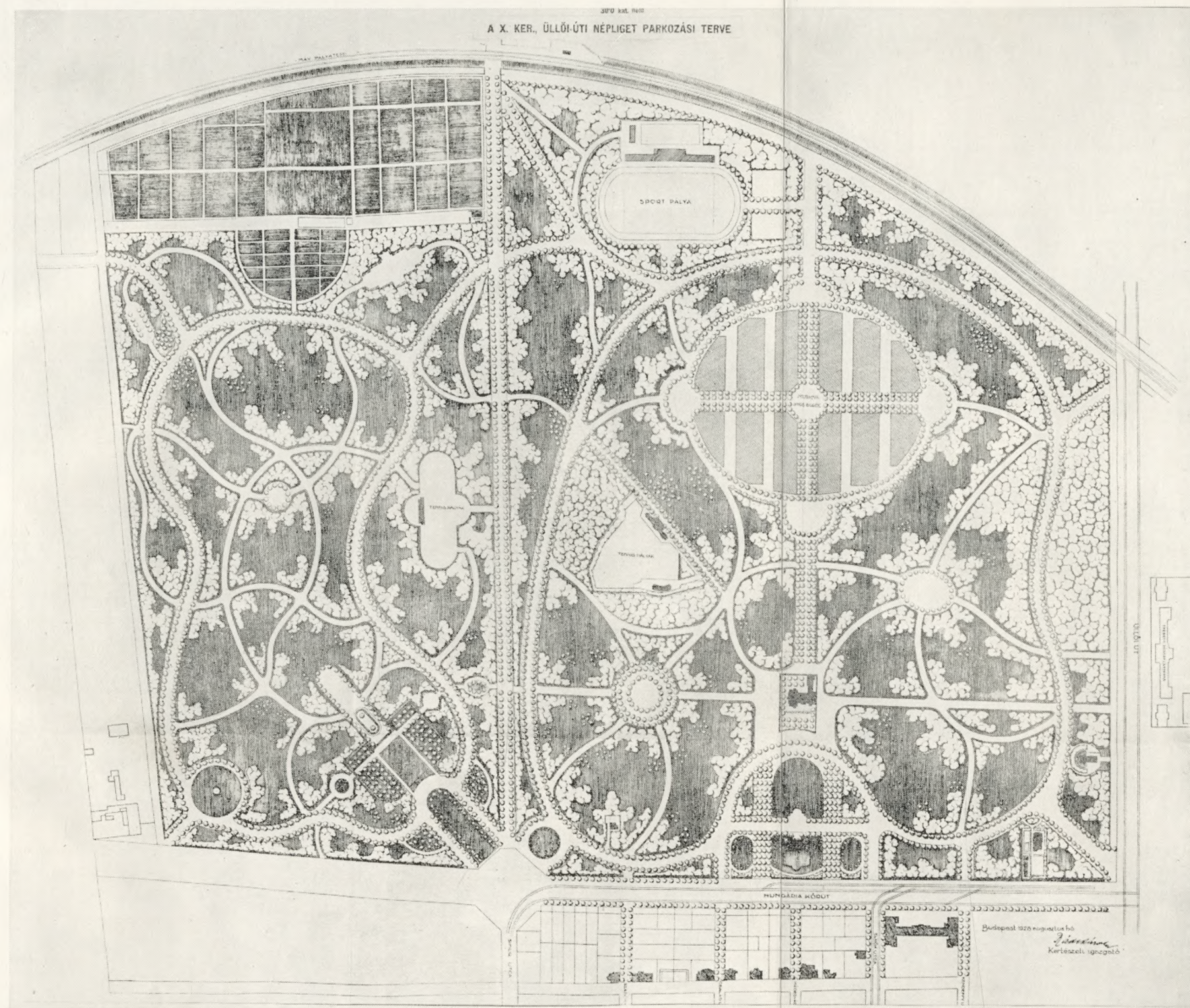
Ilyen kisebb közkertek ma már a felfelé növekedő házak közt egyre inkább kénytelenek az udvarkerti stílushoz alkalmazkodni, s egyre inkább megújul bennük

96. A JÓZSEF-TÉR EMPIRE-STÍLUSÚ KERTJE.

(Ráde Károly rajza.)

a régi mértani kerteknek valamely stílusa. Ez a hatás mutatkozik a Szabadság-téren, a Kossuth Lajos-téren és a Szent István-parkban is, ahol már mindenütt hiányzik a régimódi angolpark utóhatása. Nehéz feladat volt a Kossuth Lajos-tér kertészeti kiképzése. Először még *Ilseman* ültetett néhány sétányt a térre a parlament felépítése után. Ezt azonban már csak a forgalom miatt is rövidesen át kellett alakítani. Az új tervet *Ráde* készítette el, de heves vitát váltott ki vele szakkörökben. *Rerrich Béla*, aki visszatérést hirdetett a mértani kerthez, erélyesen valamely mértaniasabb terv érdekében szállt síkra. Az általa készített terven kétségtelenül az a törekvés nyilvánul meg, amely mindenképen el akar szakadni a régi angolparki hagyományoktól. A tér mai kertjében, amely végül kialakult a tervek összevetése alapján, a rózsafasorral és nyírt cserjesorral határolt nagy pázsittér alkalmas a Kossuth- és Rákóczi-szobor homlokzatának érvényesítésére, de sem e szobrok fasor-háttere, sem az *Andrássy*- és a *Tisza*-szobrot rejtő — jobban mondva elrejtő — liget nem illik a monumentális szobrokhoz. Az *Andrássy*- és a *Tisza*-szobor frontjának a parlamenti fronthoz kel-

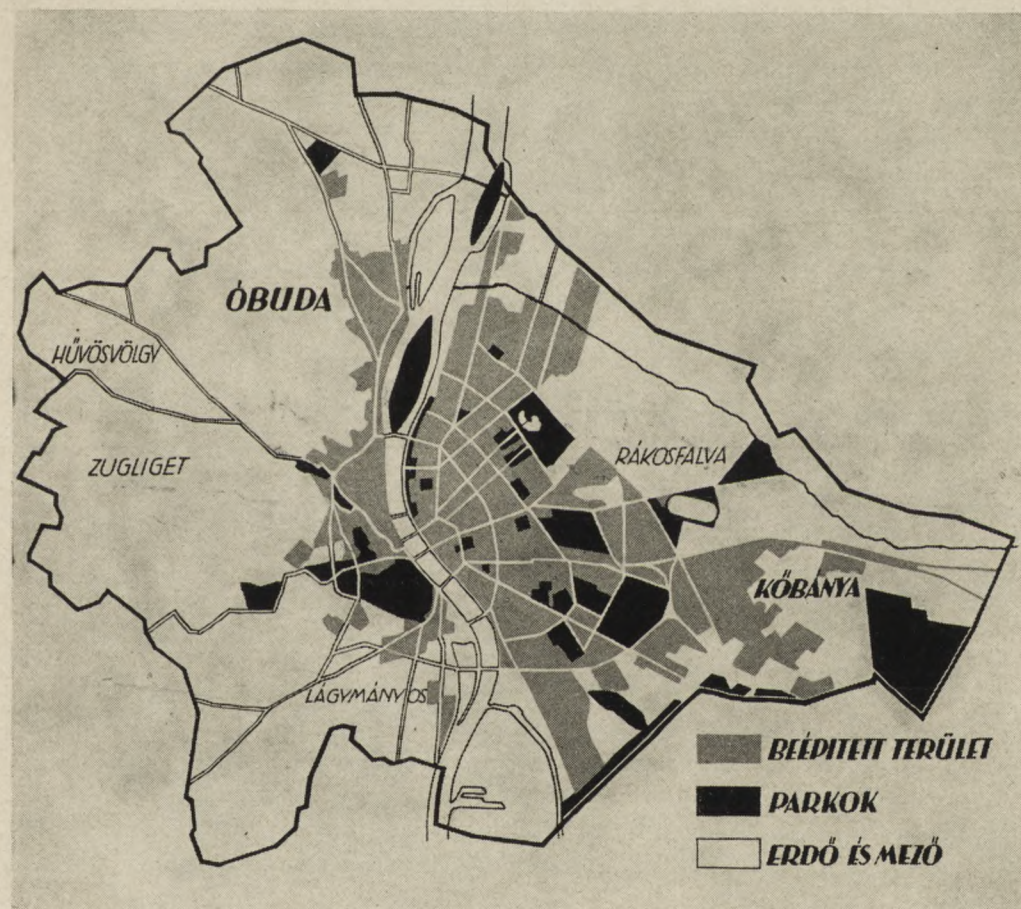
A NÉPLIGET KORUNKBAN.

(Ráde Károly rajza.)

lene igazodnia s nem szabad e tekintetben megrettenni attól, hogy a parlament a Dunára néz.

Sajnos, a közlekedés érdekében folyton újabb és újabb területeket beaszfaltozó törekvés az újabb időkben a kisebb parkok területének nagy részét, sőt a nagyobbak-

97. A ZÖLDTÉR-TERÜLET VISZONYA A BEÉPÍTETT TERÜLETHEZ BUDAPESTEN.

ban is számottevő területeket von ki az egészségügyi zöldtér fogalmából. Budapest a zöldtér tekintetében ma még elég kedvező helyzetben van (97. kép). Területe ugyanis 33.789 katasztrális hold, ebből az egészségügyi zöldtér, vagyis a parkok, sétányok, temetők és erdők területe 5428 hold, ennél fogva a több mint egymillió lakosra fejenként 29

négyszetméter jut. De kétségtelen, hogy a lakosság gyarapodása és az építkezések miatt ez az arányszám évről-évre romlik, s rövidesen megváltozik az előnyös helyzet. Mindenesetre már most is aránytalan a zöldtér megoszlása a város különböző részein.

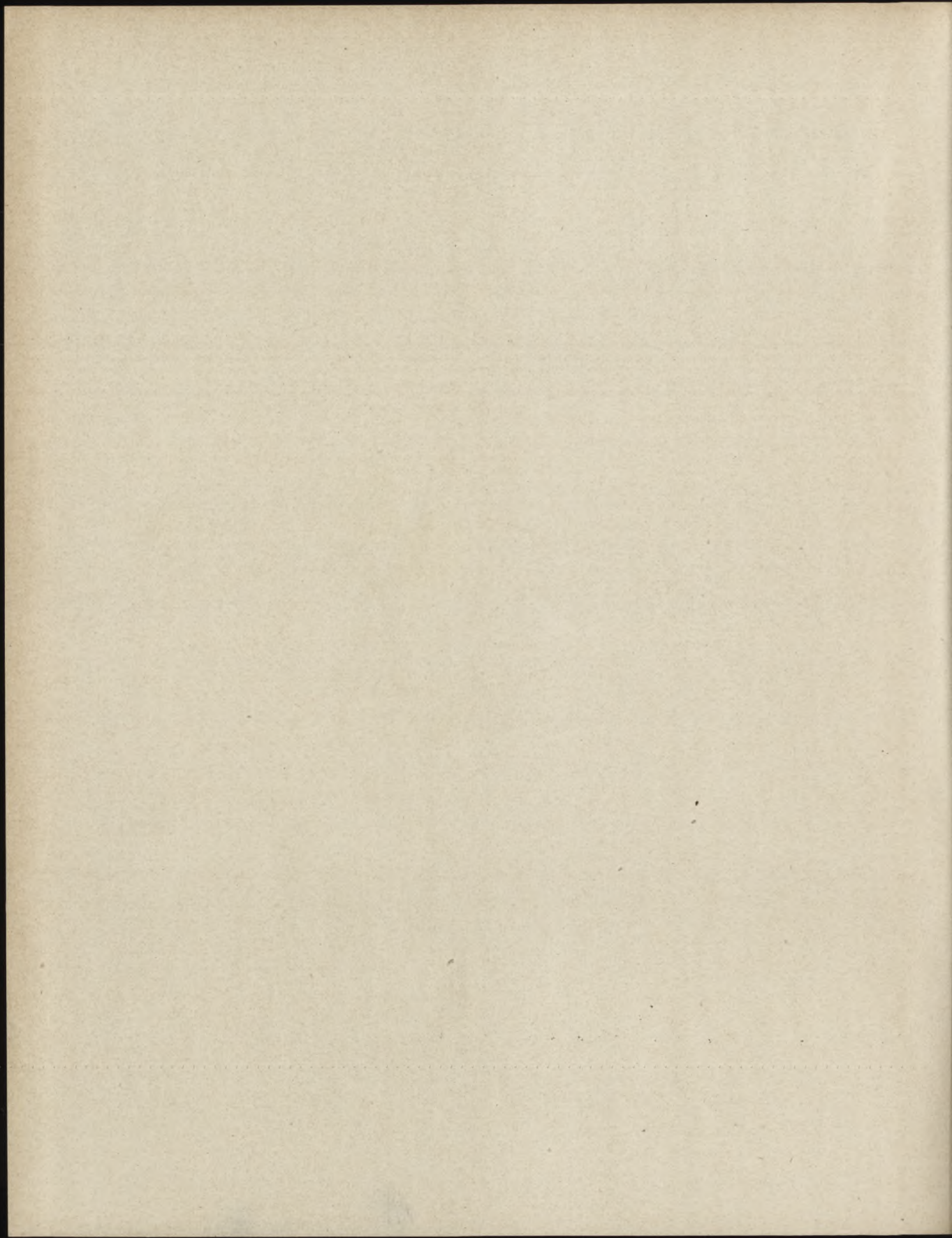
E tekintetben jellemző *Morbitzer Dezső* kerületenként összefoglalt kimutatása a kisebb sétányokról. A pesti oldal 106, a budai oldal 93 kisebb sétánya következőképpen oszlik meg a 14 kerület szerint:

I. kerület	29 sétány	293.287 négyszetméter	
II. „	34 „	175.216	„
III. „	12 „	20.755	„
IV. „	9 „	24.001	„
V. „	14 „	115.562	„
VI. „	8 „	24.985	„
VII. „	7 „	25.380	„
VIII. „	14 „	87.224	„
IX. „	6 „	36.333	„
X. „	15 „	1,457.173	„
XI. „	18 „	254.086	„
XII. „	20 „	258.747	„
XIII. „	6 „	82.704	„
XIV. „	7 „	1,019.509	„
összesen		199 „	3,872.962 négyszetméter

Budapesten, mint minden régi nagyvárosban, a parkok városi rendszerével csak újabban foglalkoznak, s a közönség e tekintetben még iskolázatlan. Mikor közpark ügye forog szóban, ugyanúgy gondolkozik, mintha a maga kiskertjéről vagy a maga kedves fájáról lenne szó. Pedig itt más kérdések merülnek fel. Ilyen pl. a megközelíthetőség és a forgalom szempontja. Azt a panaszt, amelyet *Schams* idejében hangoztattak a por miatt, most már nem ismételtethjük. Pesten különösen a nagy körúton hiányzanak a parkok.

Nem hagyhatjuk itt szó nélkül, hogy kertészeti irodalmunk is nagyon elmaradt a közparkok tekintetében. Pedig a közparkok védelmének, helyes fejlesztésének egyetlen korszerű módszere a közönség tájékoztatása és nevelése. A fővárosi kertészet eleget tett a korszerű követelményeknek a játszóterek, lubickolók létesítésével, és azzal, hogy a parkőrök ma már barátságos támogatói a közönségnek és a gyermekeknek. De éppily szükséges a közönség nevelése is. Elavult dolog a parkjainkban még itt-ott most is látható tábla, amely ilyen és olyan szigorú bírsággal fenyegeti, aki pázsitra lép,

vagy a fákat rongálja, vagy virágot tép. Ha a közönség valóban üdülést és pihenést kap a parkban, ha mindenki megérti, hogy a park milyen kincse mindnyájunknak, akkor szeretetébe fogadja a parkot, a közkertet, minden egyes fát, s maga védi meg egészségének és testi-lelki élvezetének szépségeket nyújtó helyét. Kertészeti szaklapjaink sem tesznek eleget a korszerű követelményeknek, ha csak a kereskedelmi kertészek üzleti érdekeit, s néhány fa- és virágkedvelő kertbarát magán szenvedélyeit táplálják, fokozott mértékben kell a közügyet is felkarolniuk, s ebben a közparkok dolgát is.

IRODALOM.

- Beschreibung des hochfürstlichen Schlosses Esterhaz im Königreiche Ungern. 1784.
Alt Rudolf: Buda-Pest, előadva 32 eredeti rajzolatban. 1845.
Ambrózy Lajos gr.: A kertalkotó gróf Ambrózy-Migazzi István. 1933.
Ambrózy-Migazzi István gr.: Immer- und wintergrüne Laubgehölze. 1913. (*Gr. Silva Tarouca E.* Unsere Freiland-Laubgehölze, IV. fejezet.)
 — — Növényrezervációk és parkok Középeurópában és Magyarországon. Botanikai Közlemények. 1922.
Baich Mihály br.: Az alsószelestei park. Vasvármegye és Szombathely kultúregyesülete és a Vasvármegyei Múzeum évkönyve. 1926—27.
Bél Mátyás: Notitia Hungariae. I. 1735.
Bíró József: A bonchidai Bánffy-kastély. 1935.
 — — A gernyeszegi Teleki-kastély. 1938.
Bonfini Antonio: Rerum hungaricarum decades. 1771.
Brunner Jenő: Képek gr. Majláth József perbenyiki parkjából. Kertészeti Lapok. 1905.
Csatkai Endre: Kazinczy és a kertművészet. Magyar Művészet. 1928.
Csérer Gyula: A nádasladányi park. Kertészeti Lapok. 1896.
 — — A nagylángi park. U. o.
Demkó János: Novum in Scepusio Sans-Souci, sive locus absque curis. Lőcse. 1777.
Dorffinger József András: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt Pesth. 1827.
Erdélyi László: A pannonthalmi főapátság története. 1902.
Ernyey József: A pozsonyi botanikuskert katalógusa 1651-ből. Botanikai Közlemények. 1916.
Fejér György: A kert. Orpheus. 1790.
Fialovszky Lajos: Az alcsuti pálmaház. Kertészeti Lapok. 1887.
Füredi Jenő: Bernrieder Jánosné díszkertje Rátóton. Kertészeti Lapok. 1927.
Garády Sándor: Mátyás király buda-nyéki kastélya. Tanulmányok Budapest multjából. I. 1932.
Grossinger János: Universa historia physica regni Hungariae. Pars I. Dendrologia, sive historia arborum et fruticum. 1797.
Haberle Károly: Succincta rei herbariae hungariae et transsilvanicae historia. 1830.
Hanusz István: A budapesti Margitsziget fái. Turisták Lapja. 1890.
Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. 1937.
Hulesch Károly: Az esterházi park. Kertészeti Lapok. 1910.
Jovanovic Viktor: Der Eisenstädter Stadtbrand von 1776. Burgenländische Heimatblätter. 1932.
Kardos Árpád: József főherceg margitszigeti kertészete. Kertészeti Lapok. 1905.

- Kardos Árpád* : A királyi várkert Budán. U. o. 1906.
 — — Hg Esterházy Miklós kismartoni parkja. U. o. 1909.
 — — Emich Gusztáv kertje. U. o. 1912.
 — — A pesti Kertész Társulat 150 éves története. 1917.
Kazinczy Ferenc : Hotkóc — ánglus kertek. Hazai Tudósítások. 1806.
 — — Kis-Viczai Viczay József. Felső Magyar-országi Minerva. 1827.
 — — Utazásai. 1873.
 — — Levelezése. 1893.
Kelényi B. Ottó : Schön Erhard magyar vonatkozású metszetei. 1932.
Keller Ferdinánd : Der Bauplan von St. Gallen. 1844.
Korabinszky Mátyás : Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. 1786.
Kovács József : Erfahrungen mit winter- und immergrünen Gehölzen in der ungarischen Ebene und einige Bemerkungen über deren Anwendung. Mitteilungen der Deutschen Dendrologischen Gesellschaft. 1920.
Kremmer Dezső : Budát ábrázoló XVII. századbeli kéziratok. Archaeologiai Értesítő. 1913.
 — — Pest-Budát ábrázoló német metszetek. Budapest régiségei. X. 1923.
Kszim. : Kistapolcsányi park. Kertészeti Lapok. 1901.
L. á. : Az alcsuti pálmaház. Kertészeti Lapok. 1886.
Lackner A. : Einiges über den Werdegang des fürstl. Esterházy-schen Schlossparkes in Eisenstadt. Mitteilungen des Burgenländischen Heimatschutzvereines. 1927.
Leszlényi Imre : Az örök tavasz kertje. Kertészeti Lapok. 1899.
Lippay György : Principis Georgio Lippay de Zombor, archiepiscopi strigoniensis hortenses labores aeri incisi. 1663.
Lippai János : Posoni kert. 1664—7.
Lux Géza : Újabb ásatások a Margitszigeten. Technika. 1938.
Lyka Károly : A malonyai park. Magyar Figyelő. 1913.
Magyar Gyula : Sághy István arborétuma Kámonban. Kertészeti Lapok. 1927.
 — — Gr. Széchenyi Rezső diszkertje Gyöngyösapátiban. U. o. 1927.
Mágócsy-Dietz Sándor : Az enyickei kert. Kertészeti Lapok. 1905.
 — — Abony (Vigyzó-kert, Beliczay-kert). U. o. 1929.
 — — Vác-Rátót (Vigyzó-kert). U. o. 1929.
 — — Az újszászi park. U. o. 1929.
Marényi Gábor : Esterházy Miklós levelezése nejével. 1901.
Mišák Josef : Immergrüne Laubgehölze.
Molnár Dezső : Nagyvárosi parkok telepítése. Technika. 1937.
Morbitzer Dezső : Városepítészet és kertészet. Városi Szemle. 1937.
Müller Johann Joachim : Entdecktes Staats-Cabinet. 1714.
Oláh Miklós : Hungaria et Atila. 1763.
Pajdussák Mathäus : Schmögen, Sperndorf und Sans-Souci. Mitteilungen aus der Vergangenheit der Zips. 1926.
Patak Gyula : A körmendi kastélykert. Kertészeti Lapok. 1899.
Pauer Arnold : Adatok a magyar kerti kultúra történetéhez, főtekintettel Szenczy herbáriumára. A premontrei szombathelyi gimnázium értesítője. 1926.
Pártényi József és Cívis : A Margitsziget. Kertészeti Lapok. 1894.
Petri Bernhard : Beschreibungen des Naturgartens zu Vedröd in Ungarn. Taschenbuch für Gartenfreunde. 1797.

- Petri Bernhard* : Der Naturgarten des Herrn Baron Ladislaus von Ortzy bei Pest, so wie er von Unterzeichneten entworfen und ausgeführt worden ist. U. o. 1797.
- — Beschreibung des Naturgartens des Herrn Grafen von Wizay zu Hedervar auf der Insel Schütt in Ungarn, so wie er unter der Leitung des Unterzeichneten angelegt worden. Almanach und Taschenbuch für Gartenfreunde. 1798.
- — Beschreibung des ländlichen Gartens zu Raro in Ungarn, zwei Stunden von Raab, so wie solcher unter der Leitung des Unterzeichneten im Jahre 1794 angelegt worden ist. U. o. 1798.
- Petz Ármín* : Egy öreg kertész emlékiratai 1837-től 1887-ig. (Kézirat.)
- — Beschreibung der alten Parke und Garten in Ungarn. 1896. (Kézirat.)
- Pigler Andor* : A pozsonyi primási kert. Napkelet. 1925.
- — A pozsonyi primási kert Szent György-szobra. Magyar Művészet. 1925.
- Pohl C. F.* : Joseph Haydn. 1878—1882.
- Prónay Gábor br.* : Székfoglaló előadása az Akadémián. Budapesti Szemle. 1862.
- Rapaics Raymund* : Örök tavasz a magyar kertekben. Természettudományi Közlöny. 1928.
- — Öreg fák, ősi legendák. U. o. 1929.
- — A magyarság virágai. 1932.
- — A magánparkok alkonya. Magyar Szemle. 1933.
- — Az Orczy-kert. Budapesti Szemle. 1936.
- — The english parkstyle in Hungary. The Hungarian Quarterly. 1936.
- — Budapest parkjai. Magyar Szemle. 1937.
- — Le jardin français en Hongrie. Nouvelle Revue de Hongrie. 1938.
- — Boldog Margit kertje. A Természet. 1938.
- — Magyar várkertek. Magyar Szemle. 1938.
- — A pozsonyi kert. Természettudományi Közlöny. 1938.
- — Egy budai virágos tájkert. A Természet. 1939.
- Ráde Károly* : Egy magyar dendrologiai kertről. Kertészeti Lapok. 1926.
- — Budapest székesfőváros kertészetéhez tartozó park-sétány és kertek tervei. 1929.
- Rerrich Béla* : A kertművészet és építészet. Kertészet. 1913.
- — A kert művészetéről és tektonikájáról. Magyar Művészet. 1926. II.
- Rokken Ferenc* : A hajdani Angol királyné szálloda és az első dunaparti sétány. Tanulmányok Budapest multjából. 1932.
- Rotenstein Gottfried*, Edler von: Reisen durch einen Teil vom Königreichs Ungarn seit dem J. 1763. Johann Bernoulli's Sammlung kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder- und Menschenkenntniss dienender Nachrichten. IX. 1783.
- — Reisen durch einen Teil vom Königreichs Ungarn, seit dem J. 1763. U. o. X. 1783.
- — Beschreibung der Insel Schütt in Ungarn 1783. U. o. 1784.
- Salamon Ferenc* : Budapest története. III. 1885.
- Schams Ferenc* : Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern. 1821.
- — Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. 1822.
- — Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange. 1832—3.
- Schmall Lajos* : A Városliget alakítása. Kertészeti Lapok. 1894.
- Schilberszky Károly* : Monographie de la horticulure en Hongrie. 1900.
- Schneider József* : A szarvasi Pepi-kert ismertetése. Kertészeti Lapok. 1926.
- — Gr. Nádasdy Ferenc nádasládányi díszkertje. U. o. 1927.
- Silva Tarouca Ernst, gr.* : Die Gartenanlagen Österreich-Ungarns in Wort und Bild. V. 1913.

- Sz. M. gr.* : Új Sans-Soucinak avagy gond nélkül való helynek rövid leírása, mely francia nyelven
G. Sz. M. által irattatott : azt magyarra pedig G. C. I. fordította. (Ismeretlen.)
Szilágyi János : A csetényi park fái. Kertészeti Lapok. 1900.
Takáts Sándor : Rajzok a török világból. III. 1917.
— — Szegény magyarok.
Taurinus Stephanus : Stauromachia. 1519.
Vahot Imre : Esterháza fénykorában. Kubinyi Ferenc és Vahot Imre, Magyarország és Erdély
képekben. II. 1854.
Vályi András : Magyarországnak leírása. 1796.
Zádor Anna : A Grassalkovich-levéltár kerttervei. Magyar Művészet. 1931.

KÉPEK JEGYZÉKE

	Lap
1. Középkori magyar gyümölcsöskert	9
2. Régi magyar gyümölcsöskert	10
3. Középkori kolostori veteményeskert	13
4. Középkori kolostori, gyümölcsöskertnek használt temető	13
5. Középkori kolostori gyógynövénykert	15
6. Középkori kolostori udvarkert	15
7. A margitszigeti domonkos apácázárda	22
8. A margitszigeti apácázárda udvara	23
9. Az esztergomi káptalan terve.....	25
10. Mária és Ersébet találkozása	33
11. Kert képe Martini-Péchy munkájában	39
12. Hannenstein tollrajza Budáról 1684-ben	45
13. Királyi kert képe a XVI. században	47
14. A nyéki királyi vadaskert és kastély.....	48
15. A pozsonyi királyi várkert 1572-ben	49
16. Virágtábla kimérése	65
17. Virágtábla díszítésének kimérése	65
18. Virágtáblák mintái	66
19. Virágtáblák mintái	66
20. Nyírt élősvény	67
21. Kerti kapuk	68
22. A kismartoni Esterházy-kastély virágtáblás kertje	71
23. A galántai Esterházy-kastély virágtáblás kertje.....	72
24. A lakompaki Esterházy-kastély virágtáblás kertje	73
25. A kereszturni Esterházy-kastély virágtáblás kertje	74
26. A fehéregyházi Esterházy-kastély virágtáblás kertje	75
27. A pozsonyi érsekkert pástorsípos szökőkútja.....	78
28. A pozsonyi érsekkert Tóbiás-szökőkútja	78
29. Útvesztő kijelölése	79
30. Kerek és négyszegletű útvesztő alaprajza	79

	Lap
31. A pozsonyi érsekkert Lippay György korában	83
32. A pozsonyi érsekkertről készült metszetsorozat ajánlólapja	85
33. A vöröskői vár hűtőzöterme	103
34. A pozsonyi érsekkert a francia stílus korában	104
35. Pozsony villakertjei a XVIII. században	105
36. A pozsonyi királyi várkert 1765-ben	109
37. A féltoronyi kastély francia kertje	119
38. A nagycenki hársfasor	120
39. Kilátást lezáró sövényfalazat	121
40. Kismartoni kert az apácázárda mellett	123
41. Az esterházi francia kert nagy parterje	125
42. Kínai ház az esterházi kastélykertben	127
43. Gr. Zichy óbudai francia kertje	133
44. Sövényfalazat a jászói kolostorkertben	134
45. Részlet a jászói kolostorkertből	135
46. Nyírt élősvény a jászói kolostorkertben	135
47. Nyírt fák a jászói kolostorkertben	136
48. Új-Sanssouci alaprajza.....	137
49. Új-Sanssouci kápolnája	139
50. A bonchidai francia kert tervrajza	140
51. A gernyeszegi francia kert tervrajza	141
52. A tóvárosi angol kert	149
53. Műrom a tóvárosi angolkertben	150
54. Török mecset (fürdőház) a tóvárosi angolkertben	150
54. A Pokol (műbarlang) a tóvárosi angolkertben	152
56. Szomorú fűz a tóvárosi angolkertben	153
57. Kápolna a hédervári kastély kertjében.....	165
58. A Kont-fa a hédervári kastély kertjében.....	171
59. Az Orczy-kert és a Festetich-kert 1821-ben	179
60. A Ludoviceum 1845-ben	180
61. A budai új királyi várkert	183
62. Részlet az új királyi várkertből	184
63. A bonchidai kastély angol parkja	190
64. A gernyeszegi kastély angol parkja	191
65. A Váci-úti temető 1845-ben	192
66. A kismartoni Esterházy-kastély angol kertje	202
67. A Leopoldina és virágszőnyeg a kismartoni parkban	203
68. Öreg platán a kismartoni parkban	207
69. Arany János tölgyei a Margitszigeten	211

	Lap
70. Az alcsúti főhercegi kastély kertje	212
71. Részlet az alcsúti parkból.....	213
72. A hajdani diósgyőri mogyorófa	218
73. Részlet a vépi Erdődy-kastély parkjából	219
74. A vépi kastélykert alaprajza	220
75. Fenyőcsoport a a vépi parkban.....	223
76. A nagycenki Széchenyi-park	224
77. Gr. Széchenyi Béla és Gr. Erdődy Hanna síremléke	225
78. A malonyai Gr. Ambrózy-Migazzi-kastély parkja	227
79. Hangarózsák a malonyai parkban	230
80. Japán mahónia a gyöngyösapáti parkban	223
81. Japán szellőrózsa Manninger Vilmos kertjében	244
82. Pergola Manninger Vilmos virágos tájkertjében	245
83. Az esterházi hercegi kert századunkban	250
84. A Szent István-park	251
85. Játsszótér a Gellérthegy déli oldalán	257
86. Az első pesti sétány a Dunaparton	161
87. A budai Dunapart vadgesztenyéi	263
88. A Szabadság-tér parkja és sétánya	265
89. A Halászbástya és környéke.....	267
90. A Városmajor 1929-ben	271
91. A Városliget 1827-ben	273
92. A Pávasziget a Városligetben	274
93. A Városliget 1845-ben	275
94. A városligeti tó és környéke	277
95. A Múzeum-kert öreg tiszafája	279
96. A József-tér empire-kertje	280
97. A zöldtér-terület Budapesten	281

TÁBLÁK JEGYZÉKE

	Lap
Műnyomat. Tűja	1
I. Középkori kolostor tervrajza	16
II. A budai királyi várkert 1541-ben	40
III. A kismartoni Esterházy-kastély francia kertjének tervrajza	113
IV. A kismartoni Esterházy-kastély francia kertje	121
V. Az esterházi francia kert tervrajza	128
VI. Az esterházi francia kert parterje	136
VII. Az új budai királyi várkert	184
VIII. A Városliget korunkban	273
IX. A Népliget korunkban	280

Szerző köszönetet mond képdúcok átengedéséért a *Királyi Magyar Természettudományi Társulat*nak, A *Természet* szerkesztőségének, *Bíró József* és néhai *Kaán Károly* úrnak, képek átengedéséért a *Magyar Nemzeti Múzeum* metszettárának, a *Műegyetem* tervezési tanszékének, *Bíró József*, *Dorner Béla*, *Köszeghy Elemér*, *Schiller Rezső*, *Klősz Pál* és *gr. Ambrózy Lajos* úrnak.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

	Lap		Lap
<i>Addison</i>	145	<i>Banks</i>	157
<i>Ady Endre</i>	172	<i>Barbarossa Frigyes</i>	43
agáve	87, 110, 118	<i>Barcsia Miklós</i>	17
akác	143, 166, 167, 172, 192, 222, 261, 262, 264, 268	<i>Barkóczy Ferenc gr.</i>	24
<i>Albert</i>	20	baromfi-udvar	13
<i>Albert hg</i>	108, 113, 118	<i>Barry Charles</i>	249
<i>Alberti Leone Battista</i>	92	<i>Batthyány Ádám gr.</i>	97
<i>Albertus Magnus</i>	37, 38, 40, 88	<i>Batthyány Boldizsár gr.</i>	64, 246
<i>Albrecht fhg</i>	181	<i>Batthyány Ferenc gr.</i>	79
alcsuti kert	210, 212, 213	<i>Batthyány József gr.</i>	272
allée	98	<i>Batthyány-kert</i>	114
alsókorompai kert	101	<i>Batthyány-park</i>	114
<i>Alt Rudolf</i>	178, 180, 190, 192, 274, 275	<i>Batthyány-Strattmann hg</i>	200
<i>Ambrosius</i>	30, 43	<i>Baumgarten</i>	247
<i>Ambróziusz</i>	181	<i>Bálint pap</i>	181
<i>Ambrózy Lajos gr.</i>	226, 233, 238	<i>Bánffy Dénes gr.</i>	141
<i>Ambrózy-Migazzi István gr.</i>	226, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 238	<i>Bánffy József gr.</i>	189
amerikai fák	102, 107, 143, 172	<i>Bástya-sétány</i>	264, 266
anemone	82	<i>Beatrix</i>	113
angol kert	117, 133, 146, 147, 156, 178, 182, 184, 185, 186, 195, 196, 197, 200, 205, 272, 278	<i>Bejthe István</i>	64
<i>V. Antonius</i>	80	belvedere	178
<i>Arany János</i>	16, 210	<i>Bereczki Máté</i>	56
<i>Aspremont-kert</i>	108	<i>Bernoulli Johann</i>	106
aszalás	59	<i>Besenyői György</i>	129, 155
<i>Aumale hg</i>	97	besztercei szilva	59, 75
<i>Aurelius Victor</i>	5	<i>Bethlen István gr.</i>	266
ácsi kert	196	<i>Bethlen Katalin gnő.</i>	247
Állatkert	14, 276	<i>Bél Mátyás</i>	40, 41, 61, 80, 81, 82, 84, 89, 91, 94, 100, 101, 103, 106, 110, 111
babérmeggy	229, 234, 244	<i>II. Béla</i>	134
<i>Bacon Francis</i>	145	<i>IV. Béla</i>	20, 21, 28, 50, 81, 270
<i>Bádeni Lajos</i>	44, 45	<i>Bierbauer Virgil</i>	266
		<i>Bíró József</i>	141, 142, 189
		<i>Blaschnek Ferenc</i>	262
		<i>Bocatius János</i>	59
		<i>Bolza Pál gr.</i>	223

	Lap		Lap
bonchidai angol kert	189	<i>Curtius Matthias</i>	60
bonchidai francia kert	140	<i>Czukur János</i>	6
<i>Bonfini</i> 30, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42,	43, 46, 50	Csaba-ire	62
<i>VIII. Bonifác</i>	27	Csallóköz	114
<i>Boráros János</i>	270	<i>Csaplovich János</i>	201, 203, 206
<i>Borbás Vince</i>	247	<i>Csáky Emánuel gr.</i>	186
bordűr	97	<i>Csáky György gr.</i>	187
boróka	18, 98, 145	<i>Csáky Imre gr.</i>	187
<i>Boros</i>	215	<i>Csáky István gr.</i>	136
borsi kert	69	<i>Csáky István gr.</i>	137
boszkert	97	<i>Csáky István gr.</i>	137, 187
botanikus kert	112	<i>Csáky János gr.</i>	139
<i>Bouillon Gottfried</i>	199	<i>Csáky Rozália gnő</i>	247
bouquetier	97	<i>Csáky Tamás gr.</i>	137
<i>Boyceau</i>	98, 99	<i>Csánki Dezső</i>	35
<i>Böhmisch Mihály</i>	203, 205, 206, 209	cseklészi kert	111
<i>Bramante</i>	53	<i>Cserey Farkas</i>	154, 247
<i>Bridgeman</i>	145	<i>Csezmicei János</i>	38
broderi	97	csigakert	122
<i>Brown Lancelot</i>	146	<i>Csiki Mihály</i>	57
brucki kert	147	csorgókút	37, 50, 52, 89
<i>Brunswick gr.</i>	101	darufalvi kert	120
<i>Brünnig</i>	110	<i>Daun gr.</i>	268
Buda	29, 241	<i>De Crescentiis Petrus</i>	42, 97
budai királyi várkert	30, 35, 44	<i>De Lorriss Guillaume</i>	33
budai új királyi kert	182, 183, 247	<i>De Serres Olivier</i>	97
<i>Bulár</i>	7	<i>Demkó János</i>	138
<i>Burke</i>	146	dendrológia	147, 157, 198, 200, 276
<i>Busbecq</i>	63	dendrológiai kert	197, 234, 254, 278
<i>Calepinus</i>	61	<i>Derer</i>	205
<i>Canova</i>	202	<i>Dessewffy József gr.</i>	148, 188
Canterbury	15	<i>Destouches</i>	116
<i>Carlone Carlo Martino</i>	121	dégi kert	19
<i>Chambers William</i>	147, 198	<i>Dioscurides</i>	62
<i>Chartres hg</i>	253	diósgyőri mogyorófa	217, 218
Chelsea	198	<i>Diószegi</i>	154, 200
<i>Cicero</i>	242	díszfák	101, 143
ciggyurát	53	díszkert	14, 26, 81, 98, 115, 253
<i>Cimicia Chimenti</i>	54	Disznófő	242
<i>Claudianus</i>	5	<i>Dobó Ferenc</i>	93
<i>Clusius</i>	63, 64, 80, 246	<i>Dodonaeus</i>	64
<i>Colin József</i>	158	<i>Domitianus</i>	5
compartiments de broderie	98	<i>Dorner Béla</i>	150, 151, 152, 153
corps de relief	98, 99	<i>Douglas David</i>	199, 217, 219
cryptoporticus	36	Döbrentei-tér	262

	Lap		Lap
<i>Draskovics György</i>	59	<i>Esterházy Pál Antal hg</i>	124
<i>Drágffy Balázs</i>	217	esztergomi érseki várkert	49
<i>Du Cerceau</i>	80	esztergomi káptalan	24
<i>Du Perac</i>	97		
<i>Dula</i>	7	égeres	168
<i>Duna 35, 49, 52, 107, 142, 164, 175, 185, 264</i>		élősövény	146
<i>Dunapart</i>	259, 262, 263	építészeti kert	145, 249, 251
<i>dunaparti sétány</i>	260, 261	évelők	240, 243, 246
<i>egészségügyi zöldtér</i>	254, 256, 257, 262, 281	fa	197, 208
<i>Egressy Sámuel</i>	278	facsoport	147, 158, 159, 167, 169, 173, 176
egyenes vonal	7	fahonosítás	198, 226
<i>Egyiptomi Mária</i>	89	faismerettan	147
eklektikus kert	250, 279	fasor	41, 94, 95, 98, 102, 111, 113, 114, 115, 118, 119, 122, 126, 129, 132, 142, 150, 184, 189, 256, 262, 264, 268, 270
<i>Elkart</i>	256	fatisztelet	11, 199, 209, 234, 235
empire-kert	280	<i>Fabricius Balázs</i>	35, 61, 216
<i>II. Endre</i>	17	<i>Fazekas</i>	154
<i>Entz Ferenc</i>	6, 58	fácános	111, 117, 159, 161, 181, 223
enyickei kert	19	fásítás	192
<i>Erdődy Agata gnő</i>	226	fehéregyházi kert	72, 75
<i>Erdődy Hanna gnő</i>	107, 225	<i>Fejér György</i>	154, 155
<i>Erdődy Henrik gr.</i>	187	<i>Fekete Lőrinc</i>	137
<i>Erdődy István gr.</i>	226	fenyők	120, 138, 187, 199, 200, 210, 217, 220, 221, 223, 225
<i>Erdődy Júlia gnő</i>	137	<i>Ferdinánd</i>	34, 61, 63
<i>Erdődy Sándor gr.</i>	219, 220, 221	<i>Ferdinánd fhg</i>	113, 118, 129
<i>Erdődy Sándor gr.</i>	221	<i>Ferdinánd fhg</i>	264
<i>Erdődy-kert Pozsonyban</i>	106	<i>I. Ferenc</i>	198
<i>Erdődy-kert Vépén</i>	219, 220	<i>Ferenc József</i>	186
<i>Erras Johann Christian</i>	140, 141	<i>Festetich Dénes gr.</i>	223, 226
<i>Erzsébet fhnő</i>	129	<i>Festetich-kert</i>	178, 179, 216
<i>Erzsébet királyné</i>	186	féltoronyi kert	118, 119
<i>Erzsébet-tér</i>	278	<i>Fényes Elek</i>	181
<i>Esterháza</i>	124	filegória	70
esterházi eklektikus kert	250	filegóriás hárs	72
esterházi francia kert	124, 132	<i>Fischer Jakab</i>	260
esterházi vigasságok	129	fogarasi kert	70
<i>Esterházy Ferenc gr.</i>	148	<i>Forgács Ferenc gr.</i>	81
<i>Esterházy Ferenc gr.</i>	155	<i>Fortune Robert</i>	199, 240
<i>Esterházy József gr.</i>	110, 148	<i>Fouquet</i>	99
<i>Esterházy József gr.</i>	154	francia kert	94, 97, 142, 145, 195, 259, 268
<i>Esterházy József Antal gr.</i>	124	<i>II. Frigyes</i>	53
<i>Esterházy Leopoldina hgnő</i>	202	<i>Fuchs Emil</i>	274
<i>Esterházy Miklós gr.</i>	71	furmint	101
<i>Esterházy Miklós gr.</i>	111	függőkert	50, 51, 52, 53
<i>Esterházy Miklós hg</i>	118, 124		
<i>Esterházy Miklós hg</i>	158, 201, 202, 237		
<i>Esterházy Pál hg</i>	100, 121		

	Lap		Lap
fülemüle	73	Heindel Ferdinánd	75, 80
fűvészkert	210, 213	IV. Henrik	97
		VIII. Henrik	36, 50
galántai kert	72	Hevesi Lajos	261
Galeotto	56	Hermann Sámuel	189
Gamel	242	Herwart Heinrich	63
Garay János	164	Héder	164
Garády Sándor	34, 43, 47, 48	Hédervár	166
Gárdonyi Géza	20	hédervári kert	157
Gellérthegy	278	Héderváry István	164
gellérthegyi fügefák	58	Héderváry Katalin	164
Gentius	62	Héderváry Kelemen	172
Gerenday	278	Héderváry-fa	170, 171, 172
gernyeszegi angol kert	189	Héloise	147
gernyeszegi francia kert	141, 142	Héttestvér-platán	199, 209
Gesner Konrad	60, 97	Hildebrand Lukas	118
Gessner	147, 154	Hillebrandt F. A.	24, 94, 108
Géza	11, 16, 17	hímzéses parter	98
II. Géza	164	hinta 113, 114, 117, 126, 128, 138, 187,	272
Gleim	147	Hirschfeld Christian	147
Goethe	147	Hogarth	145
gödöllői kert	132	hollandi ház	114, 138
Grassalkovich Antal gr.	132	hollandi kert	115
Grassalkovich Antal hg	214	Horatius	116, 155
Grassalkovich-kert Pozsonyban	108	Horticultural Society	199
Grossinger János 101, 150, 153, 157, 193, 200		Hortulus	14
gyógynövénykert 14, 18, 80, 97, 121		Horváth György	148
gyöngyösapáti kert	233	Horváth Henrik	29
II. György	253	Horváth Zsigmond	134
III. György	198	Horváth-kert	132, 133, 259
gyümölcsös 8, 13, 18, 69, 80, 81, 82, 91, 97,		Hotkóc	140
166, 169		hotkóci angol kert	186
gyümölcskivitel	101	hotkóci francia kert	138, 140
		hőforrások	248
habánok	69, 87	Hunyady József gr	217
Haberle	210, 213, 215, 216, 247	hűtőző	36, 46, 50, 77, 102, 138, 160
halastó 14, 42, 43, 46, 50, 70, 87, 122, 142,			
148, 204		illésfalvi kert	136
Halászbástya	248, 266, 267	Ilseman Keresztély	275, 276, 280
hangarózsa	229, 230, 231	Ispán László	70
hangulat	146, 156, 162, 174, 208	István fhg	209
Hannenstein	44	ivánkai kert	113
Hardenpont téli vajkörtéje	6		
Haydn Josef	131	I. Jakab	98
hárs 40, 51, 94, 102, 118, 119, 122, 126, 142,		Jacoby	124, 126
162, 222, 235, 261, 264, 268		Janus Pannonius	38
Heindel András	80	Jacquin	247

	Lap
<i>Jaquin</i>	247
<i>János</i>	44
jászói francia kert	134, 135, 136
játszótér	36, 46, 126, 138, 257
<i>Jäger J. H.</i>	132
jegenyenyár	150, 155
<i>Jeli</i>	232, 238
<i>Jeney György</i>	148
<i>Jeszendk Pál br.</i>	115
<i>Jósika Jánosné brné</i>	247
<i>II. József</i>	104, 108, 118, 124, 268, 270
<i>József nádor</i>	19, 178, 181, 183, 187, 207, 208, 209, 210, 264, 272, 276
<i>József fhg</i>	209, 210
<i>József fhg</i>	210
<i>József fhg-telep</i>	224
<i>József-tér</i>	279, 280
<i>Joujou</i>	187
kadarka	57, 99
<i>Kalmárffy</i>	242
kankalin	246, 248
<i>Kara Musztafa</i>	117
<i>Karolin</i>	253
karthauzi kolostor	24
<i>Kaschek</i>	178, 181
kassai rózsza	62
<i>Kazinczy Ferenc</i>	138, 154, 155, 186, 187, 188, 189, 196, 197, 206, 247
<i>Kálmán</i>	136
kápolna	32, 52, 89, 138, 139, 163, 164, 165, 168, 188
kármánkörte	5, 56
<i>III. Károly</i>	118
kávéfa	101, 110
kecskecsesű szőlő	60
<i>Keller Ferdinand</i>	12
<i>Kemény János</i>	69
<i>Kemnitzer János</i>	260, 261
<i>Kent William</i>	146
Kerepesi-temető	26, 210
<i>Keresztély Ágost</i>	94
keresztúri kert	72, 74
kert	7, 43
kert lélektani hatása	256
kertész	85, 93, 106, 142, 145, 148, 198, 201, 248, 254

	Lap
kertészceh	106
<i>Kertész János</i>	93
kerti ház	70, 102, 107, 111, 113, 185, 186, 204, 205, 208
kerti kő	238
kerti kapu	68, 93, 129
kerti klíma	255
kerti mulatság	109, 113, 114, 128, 129, 146, 155, 269, 276
kertrendszer	12, 34, 43, 67, 98, 126, 195, 205, 215, 243, 249, 258
<i>Kerty István</i>	93
kettős kert	50
Kewgarden	198, 217
<i>Khuen-Héderváry Károly gr.</i>	164, 170, 171
kígyóvonal	145, 197
kilátás	31, 32, 35, 159, 161, 162, 167, 168, 174, 175, 178, 264, 266
kínai divat	102, 108, 127, 147
királyfai kert	116
királyi kert	46, 81
kismartoni angol kert	200, 202, 253
kismartoni francia kert	121
kismartoni kert	121, 123
kismartoni virágtáblás kert	71
<i>Kitaibel Pál</i>	106, 215, 247, 248
<i>Klára</i>	89
<i>Kleist</i>	147
<i>Klopstock</i>	197
kobak	14
<i>Kock Antal</i>	268
kolostor	11, 19
kolostorkert	12, 195
kolozsvári kert	247
<i>Kont István</i>	164, 172
Kont-fa	170, 171
<i>Korabinszky Mátyás</i>	106, 131, 207, 259
<i>Kortsák József</i>	278
Kossuth Lajos-tér	280
<i>Kovács József</i>	56
<i>Kovács József</i>	233
<i>Kozma Gergely</i>	154
Köpcsény	118
körmendi kert	200
<i>Kőszeghy Elemér</i>	139
közkert	38, 142, 252, 253, 282
közkert hatása	259

	Lap		Lap
közkert vonzási köre	258	Lodroni gr.	155, 197
közönség	253, 282	Lónyay Anna	93
krasznai kert	247	Lorántffy Zsuzsanna	57, 68, 70, 75
Krámr János György	172	Loss Johann Jakob	60
Kreich Joachim	60	Lósy Imre	81
Krisztina fhgnő 108, 110, 113, 114,	118	Lotharingiai Károly hg	118
Kulcsár	276	lubickoló	252, 256
Kun László	20	Ludoviceum	177, 180, 268
kút	16, 23, 37, 90, 186, 264	Ludwig Jakob	181
Kühnel Pál	24	lugas 41, 68, 69, 87, 102, 112, 115,	252
labdajáték	36	lugaskert	69, 70
Lajos	217	Lux Géza	19
XIV. Lajos	98, 99, 102, 132, 146, 147	Lux Kálmán	19
XV. Lajos	146	Lübeck	148
lakompaki kert	71, 73	Lyka Károly	229
Lamberg Kristóf gr.	34	M. S. mester	31
Lang Mauritius	84	madaras 42, 46, 111, 112, 123, 129, 204,	205
Langenreuter Dietrich	201	Magyar György	209
Laszlovszky	242	magyar gyümölcs	56
Laurenberg Peter	82, 92	magyar kert	248
Laurus	42	magyarföldi virágok	246, 248
László János	189	majorházi kert	115
Le Blond	99	makaria körte	57
Le Brun	99	makovica kert	72
Le Nôtre André	98, 99	malonyai kert	227, 228, 238
Le Vau	99	Manninger Vilmos	243, 246, 248
Lechner Ferenc	260	Manninger-kert	243, 244, 245
Lechner Tóbiás	272	Marcolphus	88
Leibizer János	57	Margit	20, 35
Leyrer József	260	Margitsziget	19, 206, 259, 268
levegő	255	margitszigeti angol kert	208
Lichtenstein Mária hgnő	202	margitszigeti apácázárda	19
licium	179, 180, 181	Martini	39
liget 40, 42, 46, 98, 111, 119, 122, 159, 160,		Martinuzzi György	44
167, 173, 176, 196, 203, 209, 272		Matius	41
Linné	152, 153, 172, 215	Matolai János	57
I. Lipót	87, 106	Matson David	201
Lipót Vilmos	86	Maulbertsch	107
Lipp Ferenc	246	Maurer Mihály	75
Lippai Ferenc	81	Mayerhoffer András	142
Lippai János 42, 56, 57, 62, 66, 69, 70, 76,		mádi hárs	41
77, 79, 81, 82, 84, 91, 92, 93, 94, 97, 240		mágnások	100
Lippay Gáspár	81, 84	Mária	217
Lippay György 67, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 91,		Mária fhgnő	129
93, 94		Mária Anna	113
Lippay György 84, 85, 86, 89, 90, 91, 94, 97		Mária Antónia	146

	Lap
<i>Mária Erzsébet</i>	113
<i>Mária Magdolna</i>	89
<i>Mária Terézia</i> 94, 100, 108, 110, 118, 119, 129, 132, 182, 270	
<i>Mátyás</i> 28, 30, 32, 34, 35, 37, 40, 41, 43, 50, 51, 53, 54, 62, 70, 74, 79, 80, 102, 148, 241	
<i>Medicus Kasimir</i>	199
<i>Melius Juhász Péter</i>	80
<i>Mercogliano Pasello</i>	75
merkantilizmus	100
mértani kert	249
mértani rendszer 8, 13, 41, 65, 97, 195, 243	
<i>Mikoviny Sámuel</i>	103, 148
<i>Miksa</i>	61, 66, 81
<i>Miksa fhg</i>	118, 129
<i>Milton</i>	145
<i>Mindszenti Krisztina</i>	137
<i>Minos</i>	42
<i>Minsicht Christian</i>	87
<i>Misak József</i>	227, 229
<i>Mizault Antoine</i>	92
<i>Moliér</i>	99
<i>Mollet Claude</i>	98
<i>Molnár Albert</i>	56, 57, 62
<i>Moreau Károly</i>	201, 202, 206
<i>Morbitzer Dezső</i> 268, 269, 274, 276, 282	
muskatályalma	88
Múzeum-kert	278, 279
műbarlang 77, 89, 90, 107, 115, 117, 142, 149, 152, 160, 177, 181, 186, 206	
<i>Müller</i>	87, 89, 90
<i>Nadányi János</i>	92
<i>Nadler Ferenc</i>	244, 245
nagycenki angol kert	223, 224, 225
nagycenki francia kert	118
<i>Nagy Frigyes</i>	172
<i>Nagy Lajos</i>	28, 29, 50, 217
<i>Nagy Sándor</i>	106
nagyszarvai kert	72
nagyvárosi kert	254
nagyvárosi kertrendszer	258
napfény	252
<i>Napoleon</i>	150
napóra	89, 189
narancsfa 110, 113, 115, 118, 120, 122, 126, 133, 136, 181, 204	

	Lap
narancsház 74, 75, 76, 87, 95, 107, 110, 119, 120, 132, 133, 214	
<i>Nádasdy Ferenc gr.</i>	223
<i>Nádasdy Tamás</i>	61, 79, 93
<i>Nebien Henrik</i>	272
<i>Németh János</i>	93
Népliget	182, 276
<i>Niemayer Antal</i>	201
<i>Niczky Károly gr.</i>	133
Niczky-kert	132
növénykultusz	11, 19
nyárfa	169, 170, 197, 270
nyéki királyi vadas	46, 241
nyírt fa	68, 145
nyírt sövény	93, 184, 242, 252
nyugati gyümölcsfajták	101
nyulas	42, 46, 111
olasz fák	76, 87
olasz kert	74
<i>Oláh Miklós</i> 30, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 46, 50, 53, 54, 81	
<i>Onophrius</i>	89
<i>Orczy László br.</i>	157, 173, 174, 177
<i>Orczy Lőrinc br.</i>	173
Orczy-kert	157, 173, 179, 253, 268
Orczy-kert Gyöngyösön	217
Ormósi-kert	114
orvosi kert	80
Ölyved	61
örökzöldek	225, 244, 246
<i>Pajdussák Mátyás</i>	137
Pannonhalma	16
pannoniai kert	17
<i>Paphnutius</i>	89
park 97, 99, 111, 126, 145, 149, 166, 238, 239, 249, 256	
parkgyűrű	258
parksugár	258
Parnassus	88, 90, 138
parter 13, 64, 66, 82, 85, 91, 94, 97, 98, 106, 109, 110, 111, 113, 118, 122, 125, 126, 132, 133, 178, 182, 184, 206, 237, 249, 276	
<i>Pál remete</i>	88

	Lap		Lap
<i>Pálffy János gr.</i>	101, 110	<i>Ráde Károly</i>	252, 265, 267, 275, 280
<i>Pálffy Miklós gr.</i>	77	<i>Reichenau</i>	14
<i>Pálffy-kert Pozsonyban</i>	108	<i>Reitlingen György</i>	279
pálya	35, 46, 50, 256, 258	remete	32
<i>Páriz Pápai Ferenc</i>	200	<i>Remete Szt Pál</i>	32, 47
pázmánalma	57	remeteség	32, 88, 112, 116, 128, 138, 146, 163, 176, 187, 183, 188, 189
<i>Pázmány Péter</i>	56, 63, 81	<i>Rerrich Béla</i>	250, 280
pázsit	37, 145, 159, 160, 203, 208, 221, 256	<i>Reviczky Antal</i>	101
<i>Petz Ármin</i>	108, 178, 181, 182, 278	rét	37, 46
pergola	243, 245	<i>Rinaldo</i>	186
perspektiva	86, 88	<i>Róbert Károly</i>	27, 28, 50
<i>Peschel Johann</i>	92	<i>Robin Jean</i>	172
pesti királyi kert	46	<i>Roggendorff</i>	44
<i>Peterman</i>	27	<i>Rohan hg</i>	129, 130
<i>Petőfi</i>	154, 210	<i>Rohbock</i>	190, 191
<i>Petri Bernhard</i>	156, 157, 158, 161, 164, 172, 173, 177, 178, 182, 183, 186, 197, 207, 278	<i>Rokken Ferenc</i>	259
<i>Péchy Lukács</i>	39	rom	90, 102, 149, 162, 188, 209, 247
<i>Péter</i>	20	romhányi mogyorófa	217
<i>Piller Mátyás</i>	148	<i>Rosardus</i>	88
<i>Plinius</i>	62	<i>Rotary gr.</i>	111
<i>Plinius</i>	6, 36, 41	<i>Rotenstein Gottfried</i>	94, 100, 101, 104, 106, 107, 110, 111, 113, 114, 115, 118, 120, 122, 126, 129, 134, 136, 172
platán	197, 199, 200, 206, 207, 209, 216, 222, 235, 262, 268, 273	<i>Rosenthal</i>	84
pleasure ground	206, 221, 238, 249	<i>Rousseau</i>	147
pónyikalma	57	rózsa	14, 21, 33, 36, 38, 70, 181, 185, 198, 209
<i>Pope Alexander</i>	145, 152	<i>Rubens</i>	163
porumbáki kert	70	<i>Rudnay Sándor</i>	24
Pozsony	80, 103, 105, 106	<i>Saághy István</i>	223
pozsonyi érsekkert	81, 83, 87, 94, 103, 104, 253	<i>Sachs Hans</i>	44
Pozsonyi kert	91	<i>Saint-Preux</i>	147
pozsonyi királyi várkert	49, 80, 108	<i>Salamon</i>	88
pozsonyi nádorkert	79	<i>Salamon Ferenc</i>	29, 31, 35, 41, 46
pozsohyi Pálffy-kert	73	<i>Salkovics Károly</i>	19
<i>Pölt Mátyás</i>	122	<i>Sanssouci</i>	107, 136, 137
<i>Probus</i>	5	<i>Sarolta hgnő</i>	118
<i>Prónay Gábor br.</i>	235	<i>Sartori Bernát</i>	148
prospektus	69	<i>Savoyai Jenő</i>	132
<i>Purkircher György</i>	64, 80	<i>Sámson</i>	90
puszpáng	98	<i>Sándor fhg</i>	157, 158, 182, 183, 186, 207, 247
rabat	215	<i>Sándor gr.</i>	157
<i>Ragewin</i>	43	<i>Sárkány József</i>	276
<i>Rákóczi Ferenc</i>	217	sárospataki kert	76
<i>Rákóczi György</i>	57, 72, 75, 76, 102	sárvári kert	79
rárói kert	157, 172	sásliliom	64
<i>Ráskay Lea</i>	20		

	Lap
<i>Schams Ferenc</i> 7, 8, 26, 133, 178, 179, 183, 208, 214, 237, 241, 261, 269, 270, 282	
<i>Schilberszky</i>	212, 213
<i>Schiller</i>	265
<i>Schön Erhard</i>	34, 42, 44
<i>Schulek Frigyes</i>	248, 266
<i>Schulz János</i>	247
<i>Schwartz</i>	276
sétány 111, 142, 151, 181, 203, 207, 254, 256, 259, 260, 262, 266, 270	
<i>Sforza</i>	32
<i>Shaftesbury</i>	145
<i>Siebmacher</i>	34, 44
<i>Sihulsky Frigyes</i>	188
<i>Silva Tarouca Ernst gr.</i>	205, 220, 231
<i>Sittich Marcus</i>	80
<i>Sófalvy József</i>	148
sövényfal	122, 129, 136
<i>St Gallen</i>	12
<i>Stolz János</i>	247, 270
<i>Streibig Gergely János</i>	92
<i>Sulzer Johann Georg</i>	148
 Szabadság-tér	262, 264, 265, 278
szarkaláb	246
szarvasmarha 100, 110, 113, 158, 159, 160, 161, 164, 166	
<i>Szemirámisz</i>	53
<i>Szenczy Imre</i>	210
<i>Szent Antal</i>	88
<i>Szent Gellért</i>	278
<i>Szent Ilona füve</i>	62
<i>Szent István</i>	11, 17
<i>Szent István-kert</i>	252
<i>Szent Jeromos</i>	88
<i>Szent László</i>	17
<i>Szent László füve</i>	62
<i>Szent Márton</i>	5
<i>Szent Rozália</i>	90
szentimentális kert 118, 146, 156, 158, 188, 195, 198, 200, 247	
<i>Széchen Miklós gr.</i>	234
<i>Széchenyi Antal gr.</i>	118
<i>Széchenyi Béla gr.</i>	120, 223, 225
<i>Széchenyi Ferenc gr.</i>	119
<i>Széchenyi Frigyes gr.</i>	234
<i>Széchenyi István gr.</i>	119, 120, 235, 262

	Lap
<i>Széchenyi Istvánné gnő</i>	262
<i>Széchenyi Jenő gr.</i>	226, 234
<i>Széchenyi Rezső gr.</i>	233, 234
szécsényi kert	101
<i>Széchy Mária</i>	79, 93
<i>Székely György</i>	93
<i>Széki István</i>	223
<i>Széll Kálmán</i>	223
sziklakert	239, 243, 247, 248
<i>Sziklay Béla</i>	280
<i>Szilágyi Sámuel</i>	181
sziráki kert	132
szivarfa	102, 107
<i>Szolimán</i>	67
szomorú fűz 151, 153, 162, 167, 175, 189, 199, 206	
szökőkút 77, 81, 89, 95, 112, 115, 122, 126, 128, 181, 184, 276	
szőlészet	5, 8, 27, 104, 241
szőlőtető	243
<i>Szláray Mihály gr.</i>	137
 Tabán	278
tabáni kert	248
<i>Takáts Sándor</i>	61
<i>Tallherr József</i>	268
Tata	43, 148, 155
tatai angol kert	149
<i>Taurinus</i>	30, 36, 39, 46, 94, 241
tájkert	146, 195, 206, 232, 239, 243, 249
teknőstó	111, 122, 204
temető	13, 25, 190, 257
<i>Teleki József gr.</i>	142
<i>Teleki József gr.</i>	189
<i>Teleki László gr.</i>	142
templom 161, 169, 175, 186, 198, 202, 206	
természet	145, 146, 148, 196, 249
természetes kert	145, 195, 278
téli kert	126, 221
tévelyítő	42
<i>Theophilos</i>	53
tiszafa	98
tokaji bor	59
topiarium	41
<i>Torday Péter</i>	70
tornác	35, 50, 89
torony	31, 46

	Lap		Lap
<i>Tost Albert</i>	208	<i>Viczay Héder gr.</i>	164
<i>Tost Antal</i>	183, 208	<i>Viczay János</i>	164
<i>Tost Josef</i>	208	<i>Viczay József</i>	188
<i>Tost Károly</i>	19, 208, 209	<i>Viczay Mihály gr.</i>	157, 164, 172
<i>Tost Vencel</i>	208	<i>Vigyázó Ferenc gr.</i>	84
<i>Tournefort</i>	151	villa	34, 42
<i>Tóbiás</i>	85, 89	virágcsoport	238
<i>Tót Márton</i>	27	virágkultusz	39, 62, 82
Tóváros	148	virágos fák	246
tóvárosi angol kert	149	virágos tájkert	238, 240, 243
tölgyfa	164, 210, 211, 222, 229	virágszőnyeg	206, 237
török mogoró	200, 206, 216, 217, 222, 235	virágtábla	64, 65, 81, 88, 91, 93, 97, 123, 126, 181, 184, 246, 252, 276
török virágok	63, 82	virágtáblás kert	195
<i>Traut Antal</i>	124	Visegrád	53
tuja	198	visegrádi királyi várkert	50
tulipán	63, 81, 93, 184	<i>Vitsch</i>	197
udvarkert	15, 23, 280	<i>Vitéz János</i>	24, 32, 35, 49, 50, 56
Újépület Bécsben	66	<i>Vitruvius</i>	36
Újépület Pesten	262, 264	Vizafogó	259
Új-Sanssouci	136, 137	vizesés	122, 126, 132, 160, 162, 203, 204, 231, 278
<i>Ulászló</i>	34, 43, 47	vízijátékok	77, 90
útvesztő	42, 79, 88, 90, 93	Vöröskő	102, 103
üvegház	77, 101, 110, 115, 142, 178, 181, 186, 201, 204, 214, 237	<i>Vörösmarty Mihály</i>	81
vadas	14, 42, 50, 79, 112, 117, 129, 136, 142, 203, 223	<i>Wagner</i>	256
vadgesztenye	95, 102, 109, 113, 114, 122, 184, 186, 262, 263, 266, 268, 270, 273	<i>Walafrid</i>	14
<i>Valerius Cordus</i>	60	<i>Walpole</i>	253
<i>Varro</i>	42	<i>Walthier Antal</i>	274
<i>Vasari</i>	53	<i>Werner F. B.</i>	94
Váci-úti temető	26, 190, 192	<i>Wesselényi Ferenc gr.</i>	79
<i>Vályi András</i>	131, 133, 182, 200	<i>Winterl Jakab</i>	213, 214, 247
vár	31	<i>Wolsey</i>	36, 50
várkert	31, 43, 195	<i>Woyssel</i>	60
városi levegő	255	<i>Wörlitz</i>	147
Városliget	261, 269, 270, 273, 274, 275, 277	<i>Zichy Ferenc gr.</i>	157, 158
Városmajor	259, 268, 271	<i>Zichy Miklós gr.</i>	132
vásárosnaményi kert	69	Zichy-kert Óbudán	132, 133
vedródi kert	157, 158	zöldtér	254, 256, 257, 262, 281
<i>Vencel</i>	27	<i>Zrinyi Miklós gr.</i>	63, 77
<i>Verancsics Antal</i>	61, 81	Zugliget	241, 269
<i>Veszelszki Antal</i>	120, 247	<i>Zsigmond</i>	28, 29, 30, 34, 35, 43, 60, 62, 81, 172, 217
veteményes kert	13, 97	xystus	35, 42
vépi kert	219, 220		

TARTALOMJEGYZÉK

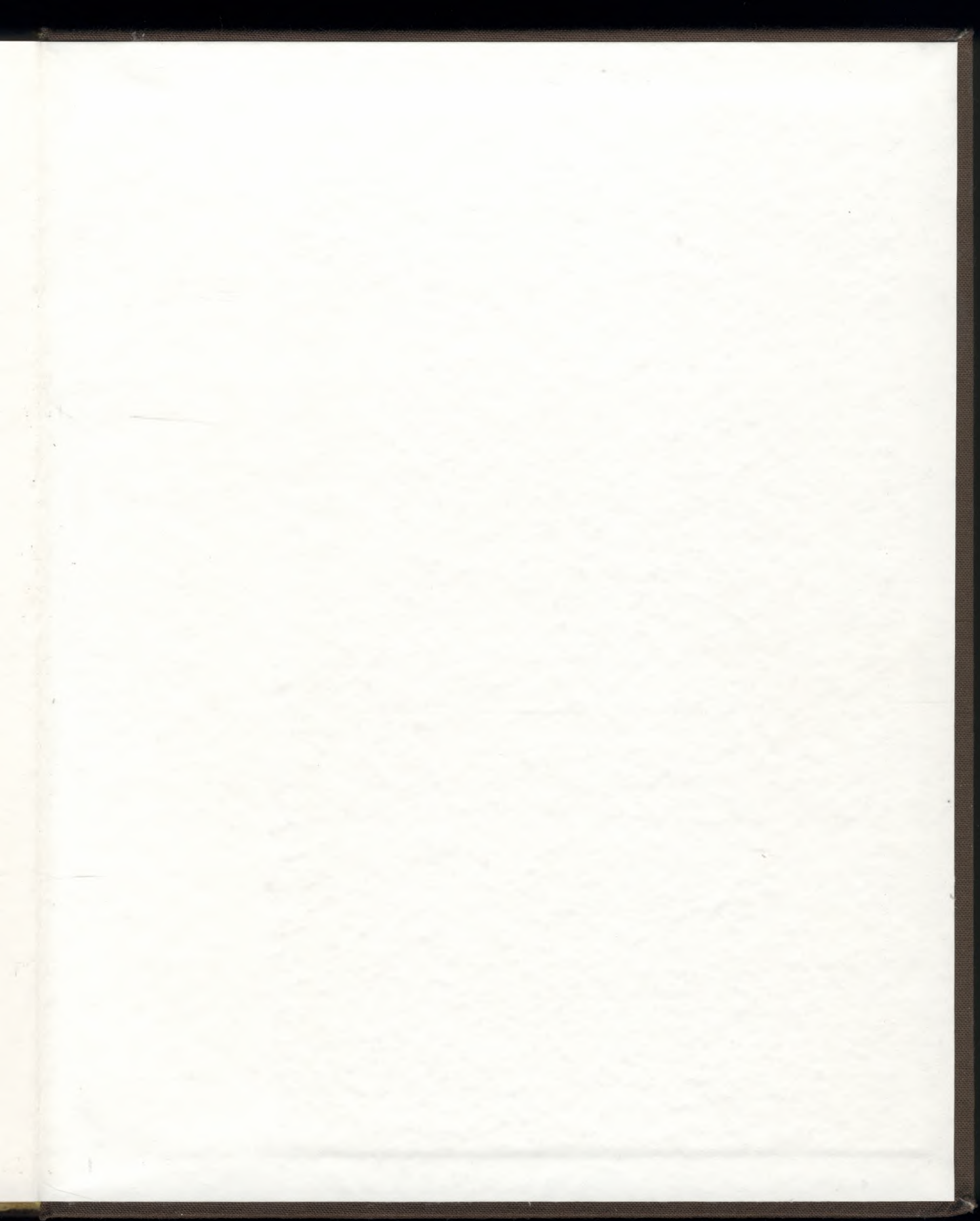
	Lap
I. A középkori kolostorkert	5
II. A középkori várkert.....	27
III. A virágtáblás kert	55
IV. A francia kert	97
V. A szentimentális kert	145
VI. A dendrológiai kert	195
VII. A virágos tájkert	237
VIII. A új építészeti kert	249
IX. A közkert.....	253
Irodalom	285
Képek jegyzéke.....	289
Táblák jegyzéke	292
Név- és tárgymutató	293

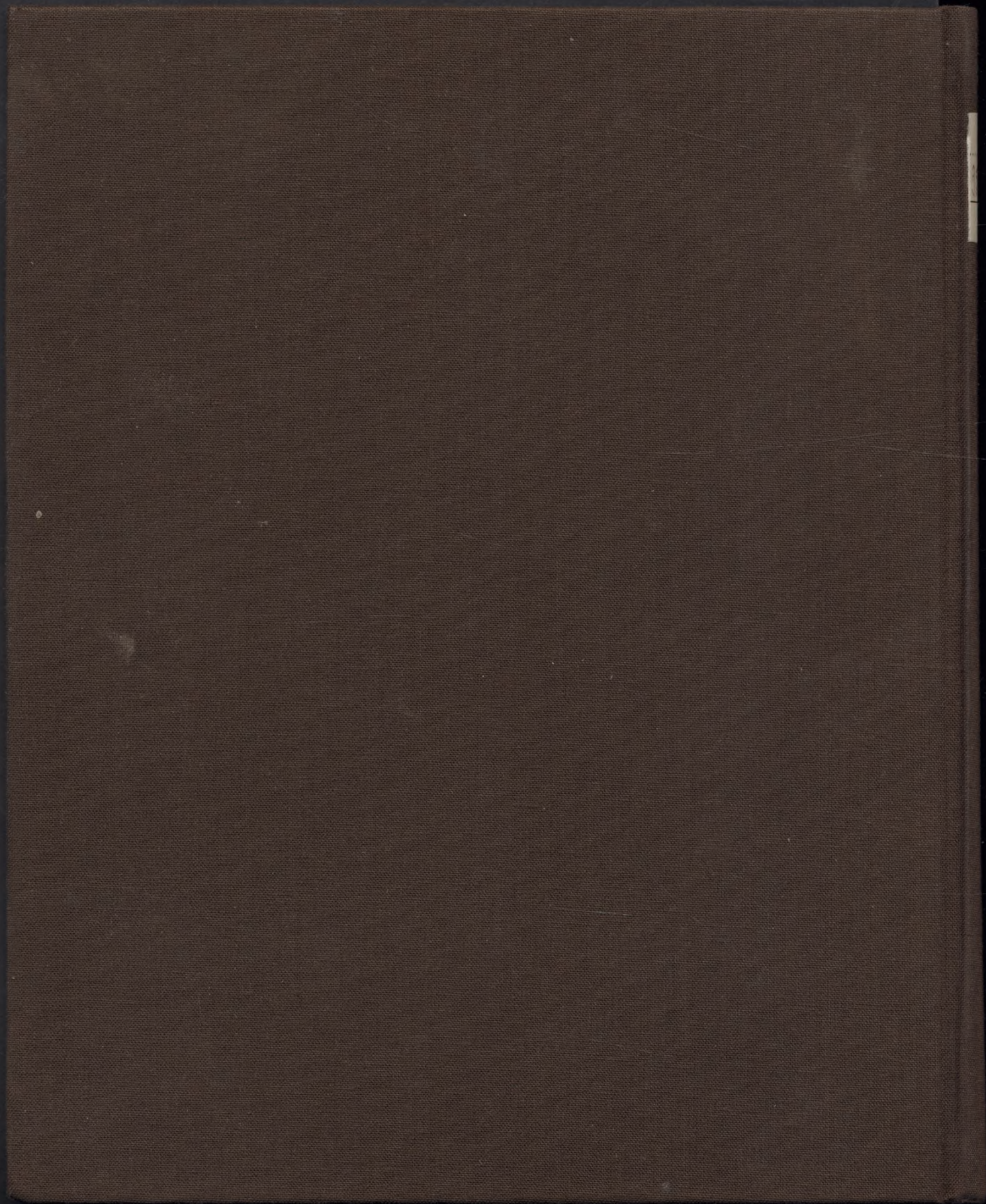

NYOMATOTT
A KÖNYVNYOMTATÁS FÖLTALÁLÁSÁNAK ÖTSZÁZADIK,
AZ EGYETEMI NYOMDA FÖNNÁLLÁSÁNAK HÁROMSZÁZHATVANHARMADIK
ESZTENDEJÉBEN

.....

95.104

OSZK